KALMÁR MELINDA

Korporatív, szovjet, hibrid

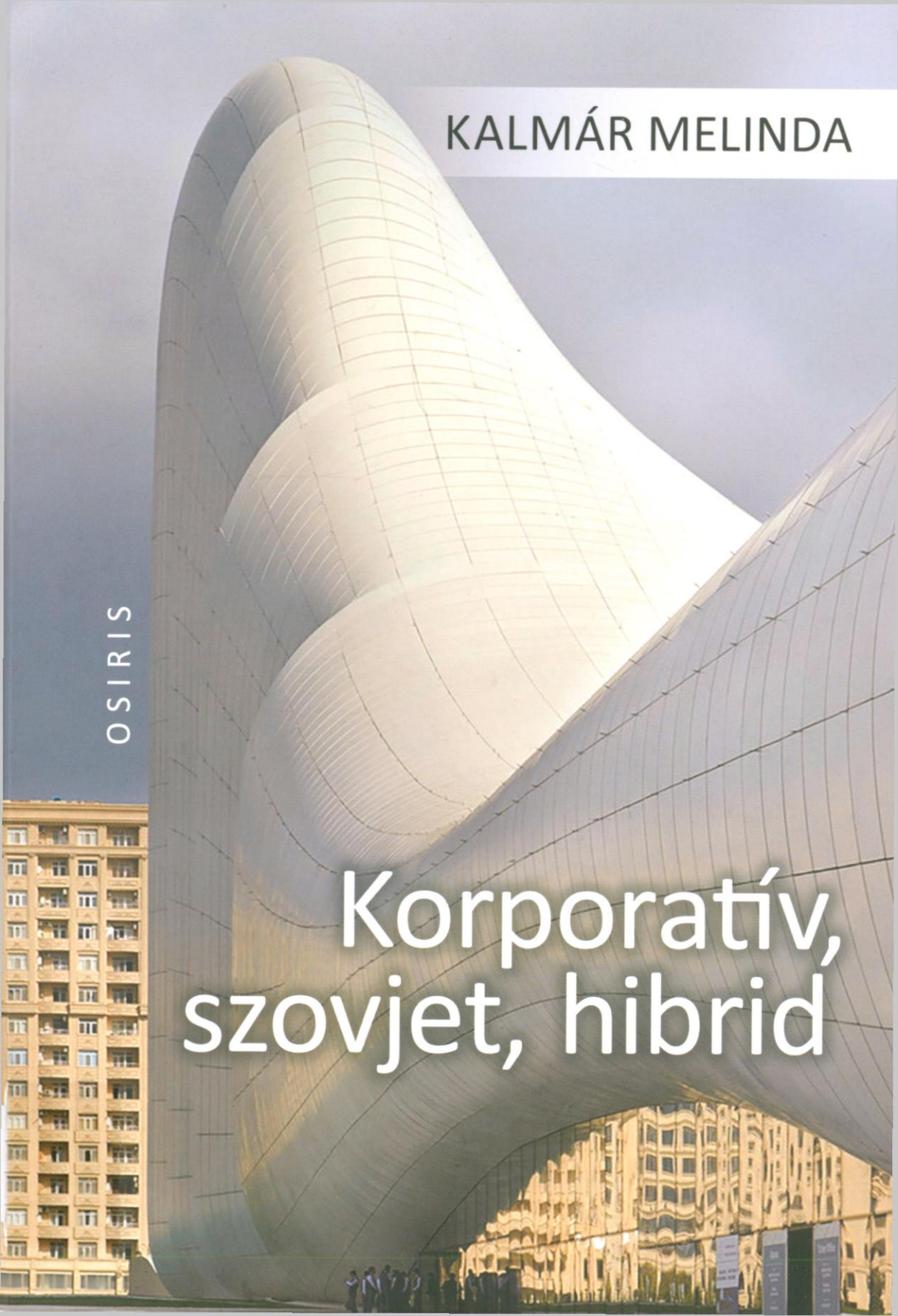

OSIRIS

KALMÁR MELINDA

Korporatív, szovjet, hibrid

Egy formáció metamorfózisa

Osiris Kiadó ❖ Budapest, 2021

A könyv az MTA-EKHL Támogatott Kutatócsoportok Irodája
Globalizáció és territorializáció a 19–20. századi Magyarországon összehasonlító perspektívában (03221) témájú projekt és a TKP2020 Tématerületi Kiválósági Program 2020, NKFIH-1279-2/2020 támogatásával készült.

327
K13
SOMOGYI KÖNYVTÁR 967530 1881 SZEGED
Somogyi-könyvtár, Szeged
S000762850

© Osiris Kiadó, 2021
© Kalmár Melinda, 2021

Minden jog fenntartva. Bármilyen másoláshoz, sokszorosításhoz, illetve adatfeldolgozó rendszerben való tároláshoz a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulása szükséges.

Osiris Kiadó, Budapest
www.osiriskiado.hu
Az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja.

A kiadásért felel Gyurgyák János
Szöveggondozó Campos Jiménez Mária
A címlapkép forrása pinterest.com
Műszaki szerkesztő, tördelő Lipót Éva
Kiadói szerkesztő Gyurgyák Anna

ISBN 978 963 276 429 0

TARTALOM

BEVEZETŐ 9

GLOBALIZÁCIÓPERCEPCIÓK: ALTERNATIVITÁSOK 17
Modern univerzalizáló világok 17
A globalizálódás jóslása 20
Felzárkózók pályái 21
A szovjet típusú válasz 25
Globalizációs percepciók és kombinációk 26
A keleti tömegtársadalom optimalizáló víziója 27
A sztálini globalizációs kombinációk 30
Percepciós folytonosságok 31
Az 1952-es cezúra: Sztálin válaszúton 32
Tudomány, technika és az integrációs spirál 33
A sztálini hübrisz 35
Sztálin halála 38
A hruscsovi percepció: elszakadás a sztálini világképtől 39
Kelet-Közép-Európa: a féligáteresztő régió 40

A NÉPI DEMOKRATIKUS ELKANYARODÁS 42
Centrumok és perifériák sajátos viszonya 42
A népi demokrácia első, átmenetinek szánt szakasza 44
Fundamentális és újraszervező fázisok torlódása 46
A differenciálás ideológiája és a népi állam víziója 49
A szovjet és a népi demokratikus rendszerelemek konvergálása 53
Korporációs parabolaív 55
Kvázi demokratikus reprezentáció 55
A népi demokrácia rejtélyes természete 57

AZ IDEOLÓGIA METAMORFÓZISA ÉS AZ ERŐSZAK 60
Az ideológia nyilvános és rejtett létformái 60
Az alkalmazkodó ideológia 62
A hidegháborús erőszakváltozó 63
Az autoriter erőszakkomponens 66
A kontrollálhatóság folytonossága 68
Hibriditás és erőszak 69

A GLOBÁLIS KIHÍVÁSOK HRUSCSOVI ÚJRAÉRTELMEZÉSE 71
Globális trendek proaktív követése 71
Eurázsia: semlegesítés és integrációs emancipáció 72
Szovjet parabola 74
Stratégiai gondolkodás: a lenini tanok exegézise 75
Stabilizálás, dinamizálás, szanálás 75
Szekularizálás 77
Koncentrálás és dekoncentrálás 78

AZ EURÓPAI ÉS AZ ÁZSIAI PERCEPCIÓ SZÉTVÁLÁSA 81
Európa szelíd elrablásának terve 81
Kínai alternativitás és a szovjet geopolitika 82
A globálszovjetizálás kísértete és a keleti gyorsítás 85
Szovjet geopolitika 86
Frakciózás 89
Az alternatív autentikus szocializmus 90
Szakadás 91
Szakítás 94
Regionalizmus: az európai szovjet szféra új struktúrája 95

GLOBÁLIS VERSENGÉSEK METSZETEI 97
Geopolitikai vetületek: a verseny természete 97
Atomenergia és a globális egyensúly 98
Az ideológiai küzdelem első szakasza 99
Űrtoposzok és fogyasztásideológiák 101
Perspektívák, jövőképek versenye 103
Globális kérdések tematizálása 107
Az argumentáció célközönsége 108
Globálfókuszú társadalomtudományok 110
Rés a falon 111
A hruscsovi ideológiai örökség: a kettősnyitás-szindróma 112
Hibridrendszer: koegzisztencia és/kontra konvergencia 112

Konvergencia kontra válságelmélet és a gaullizmus vonzása 114
A fejlett szocializmus 116
Az emberi tényező 119
Az amerikai modell: változatlan kihívás 120
Európai status quo kontra emberi szabadságjogok 120
A nyugati békés hódítás 123
Hírverseny 124
Az információs olló szűkítése 126
Alternatív hivatalosság 127
Multifokális versengés 127
Küzdelem a globális hírterjesztésért 129
Tömegkommunikáció és automatizálás 131
A kozmikus tér felosztása 133
Globalizáció és a baloldal divergenciái 137
Kulturális Fórum: közös európai identitás 139
Összekötő és elválasztó tényezők 140

A BREZSNYEVI KORPORÁCIÓS FOLYTONOSSÁG 142
A világcivilizáció országútja 142
Gazdaságszerkezet, technológiai rés és technológiai transzfer 142
Halványuló perspektívák, értékrendszerváltás 144
A stratégiaformálás társadalmasulása 145
A „korporáció évszázada" és a kettős alkalmazkodás 146
Korporációs konvergencia 148

KOEGZISZTENCIÁLIS KÖRÖK 151
Integrációk összetett struktúrája 151
Integrációs hullámok elsődleges értelmezése 152
Szerződések és integrációk 153
Az integrációs paradoxon 154
A szovjet univerzum 156
Az ázsiai koegzisztencia 157
Az új típusú szövetségi kapcsolatok első fázisa 159
A brezsnyevi integrációs fordulat 162
Alkotmányos garanciák 167
Magyar alkotmány 168
Magasabb rendű szocialista integráció, keleti regionális imázs 168
Integrálódó magyar nemzettudat 170
Nemzet, nemzetiség az integrációs újhullámban 172
Pufferből tranzit: a kelet-közép-európai térség szerepmódosulása 173
Az európai koegzisztencia: a semlegesítés hagyománya 175

Ködös Európa Ház 176
Csillagháborús válasz 179
Az ideológiai artikulálatlanság korszaka 181
Doktrínák 181
A Gorbacsov-doktrína: megfelelő alkuk 183

GLOBÁLIS ELMOZDULÁSOK 185
Korporatív elnöki kormányzás 185
Evolúció felülről 187
Szintetizáló antiglobalizációs kerülő utak, nemzeti programok 188
Nyugat és Kelet összhangja 191
Közép-Európa-teóriák: korporáció (kon)föderalizmussal 191
Hatalom és ellenzéke: útban a kompromisszumok felé 193
Átmenetek központosítás és demokrácia között 194
A korporativizmus nyugati és keleti formái 195
A peresztrojka nemzeti partitúrái 197
Az invitált „forradalom" 197
A balti átalakulás 200
Magyar és lengyel perspektívák 202
Parlamentáris vagy elnöki szocializmus 203
A tárgyalásos váltás mintázatai 207
Garanciák és hatalommegosztás 209
A kelet-közép-európai váltások 211
A német fiaskó 215

KÖVETKEZTETÉSEK – KÉRDÉSEK 217
Ki mit akart? 217
A birodalmi körök 217
Az erőszak-paradoxon 218
Determináció és spontaneitás az átmenetekben 219
Rugalmasabb struktúrák 220
Kényszeres túlintegrálás 221
Engedmények, eredmények 222
Modelloptimum 223
Lehetséges vagy lehetetlen alternatívák 223
Hosszú út a demokráciába? 227

JEGYZETEK 231

FELHASZNÁLT IRODALOM 265

BEVEZETŐ

Ez a könyv fizikai hosszát tekintve egy korábbi gondolatmenet (a *Történelmi galaxisok*) újragondolt, rövidebb változata, célját tekintve azonban egy politikai formációs folyamat globális összefüggéseinek egyértelműbb értelmezésére törekszik. Elsősorban egy alapvetően korporatívnak tekintett modell változásainak fő mozgatóira fókuszál, s mindeközben azokra a globális civilizációs kihívásokra is, amelyek hozzájárulhattak egy ilyen rendszer létrejöttéhez és mai napig tartó formálódásához. A konkrét magyarországi szovjetvariáns történésekre ez a mostani szöveg már csak röviden utal, mindazonáltal az általános következtetések továbbra is relevánsak lehetnek a mai hazai szemlélő számára is. Az elemzés tehát egyszerre szűkített és bővített változata a korábbinak. Terjedelmében jelentősen kisebb, ugyanakkor több ponton továbbgondolt narratíva.

Mi motiválta egyfelől a radikális rövidítést, másfelől a bővítést és újrarendezést? A rövidítést feltétlenül a hatékonyabb disszeminálás (terjesztés) és a könnyebb feldolgozhatóság. A korábbi szövevényes gondolatmenet lényegi vonulatai így átláthatóbbak, az illusztráló érvelés és a magyar példák pedig hozzáférhetőek a korábbi változatban. Fontos szándék volt még az oktatás megkönnyítése. Többéves egyetemi munka közben arra jutottam, hogy jó, ha a komplexebb teóriáknak van egy egyszerűbben adaptálható változatuk. Ez nem jelenti azt, hogy a mostani változat ne lenne továbbra is többdimenziós struktúrájú, de a terjedelmi kihívás mérsékeltebb, a gondolati labirintus egyszerűbb.

A harmadik tényező, ami a korábbi koncepció újragondolását motiválta, az az MTA–ELKH által támogatott — az ELTE Összehasonlító Történeti Szociológia Tanszék és az SZTE Jelenkortörténeti tanszék kooperációjának keretében folyó — globalizációtörténeti kutatás. Ennek a munkának az első két éve megerősített abban, hogy a szovjet típusú modell felfogható egy globalizációpercepciós alternatívaként, s hogy ennek utódformációja, a jelenlegi orosz „szuverén demokrácia" vélhetően ma is szerves része a modernizációs és percepciós hullámoknak.

Mit jelent a bővítés a könyv tartalmát tekintve? A rendszer modellezése azokon az értelmezői pontokon egészült ki, amelyeket ez a koncentráltabb változat hangsúlyozni szeretne. (Az alábbiakban ebből kiemeltem néhány főbb tézist.) A fókusz pontosításával és a témák problémaközpontú újrarendezésével most világosabbá válhatnak a legfontosabb kérdések, melyek több ponton nyitottak ma is. Többek között a következők: Mennyiben szükségszerű termékei a globalizációs tendenciáknak a modern politikai formáci-

ók, köztük a nemdemokratikus variációk is? Tekinthető-e a rugalmasabban értelmezett, újragondolt korporativizmus átfogó keretnek ezek értelmezéséhez? Milyen tanulságokkal jár a 20. századi modern autoriter rendszerek több évtizeden át tartó felpuhulása? A globalizálódó közegben alkalmazkodóképesek-e az ilyen formációk? Alkalmazkodóképességüknek eredménye lehet-e az autoriter variánsok rendkívüli proliferálódása (szaporodása), amit a hibrid rendszerek tág fogalmával írunk le? Mennyiben várható, hogy a nyugati típusú demokrácia továbbra is magához hajlítja az úgymond felzárkózó világok politikai rendszereit, vagy számítani kell arra, hogy az „alternatív" rendszerek és alternatív percepciók visszahatnak a globális epicentrumnak tekintett rendszerekre? Mennyiben feltételezhető a kölcsönös hajlítás, deformálás, azaz a globalizációs folyamatokban a politikai modellek miként hatnak egymásra „lineárisan" (a demokratizálódási együttható mentén), és miként nemlineárisan, azaz visszaható módon? Milyen szerepet játszhat mindebben a 20. századi lassú hibridizálódás?[1] Általában érdekel minket, hogy van-e a 20–21. századi autoriter rendszereknek immanens folytonossága, s ha igen, akkor ez a jövőre nézve mi felé mutat.

Az 1989–91-es cezúra – globalizáció és percepció – A jelenlegi narratíva kiinduló kérdése az, hogy értelmezhetjük-e a szovjet típusú rendszert a globalizálódó világ sajátos percepciójaként, illetve interpretációjaként. S ha igen, akkor ez mennyiben módosítja a szovjet típusú formáció modellezésének nézőpontjait, fogalmait. Kérdés még, hogy a hidegháborús konstrukció lezárultával megszűnt-e az alternatív globalizációértelmezések és alternatív globalizációs politikák közege.[2]

A mai globalizációelméleteket áttekintve feltűnő, hogy az értelmezések egy része távolságtartó tárgyilagossággal írja le a folyamatokat, az intézményeket, jellegzetességeket. Az interpretációknak azonban van egy nagyon karakteres csoportja, amely nem titkoltan a globalizációt, illetve a globalizálódást olyan jelenségként értelmezi, amelyet keresztül-kasul átszőnek a nemzetközi erő- és érdekviszonyok kontextusai, ezért ezekről eleve kritikus megközelítésekben beszélnek. Hangsúlyozzák, hogy a globalizáció/globalizálódás leírásakor nem választható el egymástól az elmélet és a világ kritikai elsajátítása. Van, aki szerint a globalizáció valójában nem más, mint a fejlett iparosodott demokráciák közti integráció folyamata, s innen nézve a világ más térségeiben zajló folyamatok nem is jelentenek minőségi változást, így a Szovjetunió összeomlása sem volt az.[3] Más elméletek szerzői szerint viszont 1989–1991 nagyon is cezúrát jelentett globalizációs értelemben is. A neomarxista Samir Amin a globális egyensúlyokat tekintve például kifejezetten pozitívnak tekinti az 1945 és az 1989 közé eső hidegháborús korszakot, mondván, hogy az lényegesen decentralizáltabb nemzetközi struktúrát jelentett, mint a későbbiek. Szerinte a szovjet blokk, illetve az el nem kötelezett bandungi „harmadik világ" államai ekkor képeztek megfelelő ellensúlyt, mintegy *alternatív* világot az erősebb nyugati centrumokkal szemben, s ez a globális hatalmi konstelláció kiegyensúlyozottabbá tette a globális viszonyokat minden szempontból.[4] A világ ugyan sokat változott Amin 2006-os értékelése óta, de a globalizáció kritikai értelmezéseinek fő kiindulópontjai jórészt változatlanok maradtak.

Ez a könyv nem érvel ezek mellett a teóriák mellett, és a cáfolás sem célja, de felveti, hogy a jelenlegi alternatív kritikai értelmezéseknek van egy nyilvánvaló folytonossága korábbi filozófiákkal, politikai elméletekkel, amelyeket érdemes visszatérően értelmezni, bárhogyan vélekedjünk is róluk. A kritikai, alternatív globalizálódáspercepcióknak ugyanis egyértelműen elődei azok a marxi–engelsi–lenini nézetek, amelyek nem csekély mértékben hatással vannak a mai baloldali alterglobalizációs teóriákra és közvetve az alternatív politikai törekvésekre is. Tanulságos lehet ezért újragondolni, hogy a globalizáció kritikája már akkor eleven teória volt, amikor ezeket a fogalmakat így még nem használták, vagy nem a mai megszokott elméleti rendszerben.

Alternatív formáció(k) – A 20. századi szovjetrendszert vizsgálva nemcsak azt a kérdést tesszük majd fel, hogy ezek a korai, 19–20. századi alternatív teóriák mennyiben jósolták meg, és jóslataikal milyen mértékben befolyásolták a nemdemokratikus politikai formációk létrejöttét, hanem arra is választ keresünk, hogy a modern globalizáció nyugati epicentrumának modelljéhez képest szükségszerűen jelennek-e meg igen korán alternatív nézetek és formációk. Nem érdektelen kérdés az sem, hogy vannak-e ezeknek a változatoknak világosan követhető mintázataik, hasonlóságaik függetlenül attól, hogy jobb- vagy baloldalinak nevezik magukat. A jobb- és baloldali autoriter szisztémákban ugyanis valóban nagyon sok a hasonlóság, és nem feltétlenül csak a totalitásban. Ha a két eltérőként számon tartott rendszer jellemzőit újraértelmezzük, a tágabb összefüggésekből kirajzolódnak a *posztabszolutisztikus berendezkedések* sajátos demokráciakerülő, elhajló útjai és ezek közös jellemzői. Feltűnik a *posztmonarchikus* tartalom: az erős állam és a kiterjedt jogokkal rendelkező vezető, a végrehajtó hatalom irányítójának rendkívüli – formális és informális – jogosítványai. Szembetűnő az állam kitüntetett szerepe, s a gazdasági, társadalmai, kulturális szférák irányított, monopolizált, integrált, különböző mértékben korporált, többszörösen szűrt működési mechanizmusai.

A 20. századi autoriter rendszerek közös mintázataira és hasonló céljaira tekintve itt most a leginkább exponált kérdés, hogy korporatív volt-e a szovjetrendszer (is). Tekinthető-e szükségszerűen megjelenő korporatív variáns struktúrának, és rokonítható-e más 20. századi rendszerekkel, melyek ugyan más ideológiákat fogalmaztak meg, de céljaik és részben működési elemeik is sok tekintetben közel állnak egymáshoz?

Az összehasonlító formációkutatások már jóideje elmozdultak attól a ponttól, hogy akár a bolsevik, akár a nemzeti szocialista diktatúrát kizárólag a totalitás felől közelítsék meg, de a történeti interpretáció talán még nem használta ki maradéktalanul azt a lehetőséget, hogy ezeket a rendszereket koherensen együtt értelmezze az első világháború utáni nemextrém korporatív példákkal. Amennyiben nem elsősorban a totális jellemzőkre koncentrálunk, hanem ellenkezőleg, a variánsokra, illetve a sajátos autoriter formákra és ezek változékonyságára, akkor a kelet-közép-európai szovjetvariáns rendszerek története különösen tanulságos vizsgálati anyagot jelenthet. Azt látjuk ugyanis, hogy a második világháború utáni térségi szovjetizálásnak nevezett folyamat nem maradéktalanul változtatta meg az itteni korábbi politikai struktúrákat, ezért ezek – egy viszonylag rövid fundamentális-asszimilációs időszak után – népi demokratikus *variánsként* követték a szovjet

formációs pályát. A kelet-közép-európai szovjetvariáns rendszerek – a kínai, a jugoszláv és más távolabbi követőkkel együtt – végül nemcsak a szovjet „baloldali" korporativizmus variánsai voltak, de hosszú konszolidálódási és válsághullámokon keresztül folyamatosan tendáltak olyan változatok felé, amelyeket ma a szakértők hibrid formákként határoznak meg. A közös mintázatok alapján tehát ezek az autoriter formációk – ideológiáktól és gazdasági berendezkedéstől függetlenül – történeti előzményként kerülnek kapcsolatba a jelenlegi szürke zónába tartozó változatos nemdemokratikus rendszerekkel.

Az elemzés kiemelt célja ezért, hogy érzékeltesse: a szovjetrendszer és variánsai nem rokontalanok, vagy legalábbis hipotetikusan értelmezhetnénk őket nemrokontalanként is. A szovjetrendszer ezzel kikerül a „kivételes modell" státuszból, és ezáltal láthatóbbak lesznek azok a vonásai, amelyek mintegy bő száz éve felbukkannak más térségekben is, például a latin-amerikai és részben a dél-európai, illetve az ázsiai régió sok modelljének formálódásában.

Különösen figyelemre méltóak lehetnek a hasonlóságok, ha ezeket nemcsak a rendszerek kiépülésének fázisaira nézve vizsgáljuk, hanem a lazító, „reformáló" szakaszokra vetítve is. Az alkalmazkodó, rezilienciaformáló periódusokban ugyanis szintén megjelennek a közös mintázatok. A cél ezekben a korrekciós szakaszokban mindenkor a fokozatos átmenetek kontrolláltsága volt, a *megtartás valahol a demokratikus fordulat határai előtti mezőkben,* de annak határait semmiképp sem átlépve. A felülről irányított modelligazításokban általában megmutatkoznak a korporatív társadalomintegrálás külvilághoz és a belső nyomásokhoz egyaránt rugalmasan alkalmazkodó trendjei, többek közt a tömegek társadalmi-politikai részvételének különböző mértékű szimulálása, de sosem a valódi részvétel biztosításának a szándékával.

Demokráciakényszer és globális versengés – A történeti előzményként meghatározható 20. századi jobb- és baloldali diktatúrák, valamint a mai hibridek közti összekötő kapocs mindenekelőtt a demokrácia(fok) értelmezésének megkerülhetetlenége. A modernizálódó globalitásban, illetve a globalizálódó modernitásban a demokrácia visszavonhatatlan viszonyulási pont maradt, amelyet már nem lehet teljes mértékben negligálni. Miután a felvilágosodás rendszerszerűen *teoretizálta* a modern hatalommegosztás igényét, kiterjesztetten értelmezte a társadalmi szerződést és az emberi jogokat, ettől kezdve a demokráciakihívástól már nem lehet legitim módon eltekinteni, így a diktatúrák, autoriter rezsimek is valamiképp reflektálnak rá. A felvilágosodás és a modern demokrácia létrejötte tehát megteremtett egy önértelmezési mezőt, s ebben a modernizáció nemcsak a fizikai javak megtermelésének, elsajátításának és használatának a módját jelenti, hanem demokráciát is, azaz a részvétel, a beleszólás igényének valamilyen mértékű legitim elvárását. Mindenesetre a tömeges politikai részvételt illetően a nulla lehetőségnél lényegesen többet, egyre többet, legalábbis formálisan.

A felzárkózni vágyó térségek számára ezért a modernizációs kihívás olyan feladatként jelent meg, amelyről nehéz volt egyszerűen leválasztani a szabadságjogokra és általában a demokráciára vonatkozó elemeket. Ez egy visszavonhatatlan globális demokráciányomást jelentett, aminek közegében az alternatív modernizációs autoriter rendszerek többnyire még akkor is kerülték, hogy tisztán diktatúraként azonosítsák magukat, amikor egyébként a gyakorlatban nyíltan antiparlamentárisak, antiliberálisak és antidemokratikusak voltak. Valami módon gyakran mégis utalni akartak nemzeti közmegegyezésre, széles körű önkéntes társadalmi támogatottságra és olykor magára a demokráciára is, megfelelően korlátozott értelemben persze.

Ez alól a „proletárdiktatúra" sem volt kivétel, amely önmagát a burzsoázia „kisebbséget képviselő diktatúrájával" szemben a többség diktatúrájaként definiálta, amivel rendszere „demokratikusabb" jellegét próbálta hangsúlyozni. A második világháború után a szovjet központ a meghódított kelet-közép-európai országoktól sem vonta meg azonnal a demokrácia illúzióját, ezért átmenetileg rájuk a népi demokrácia elnevezés megnevezést találta megfelelőnek. Ugyan Sztálin megfogalmazása szerint ez a formáció néhány év után már „betöltötte a proletárdiktatúra funkcióját", később mégis jobbnak látták visszakanyarodni a népi demokratikus megnevezéshez, ami aztán többé-kevésbé meg is maradt az „épülő szocializmus" egyik elfogadható variánsának fogalmaként. A visszakanyarodás és az e mögött álló térségi összetett formációs struktúrák azonban kényszerű engedmények, a nehezen félretolható „globális" demokráciakényszerek egyértelmű jelei voltak.

A demokráciakihívás mellett a másik fontos globális paramétert a folytonos modernizációs versenykésztetés jelentette. Az elszántan központosító rendszerekre a bővülő versenyszámok egyre kiterjedtebb belső önmozgást, professzionálisabb önigazgatást kényszerítettek. A tartósan fennálló autoriter rendszerek ezeknek a külső kényszereknek és belső késztetéseknek a pályáin haladva viszonylag gyorsan elértek egy totálisan központosító (autoriter és autark) konszolidációs platót, majd lassan, fokozatosan, de biztosan elkezdtek rugalmasabbakká válni. A szigorúan integráló korporatív működést kezdték lazábbak felváltani, melyek eredménye végül részben a teljes leépülés, részben a megszüntetve megmaradás lett.

Hibrid előd-e a népi demokrácia? – A szovjet modell összességében azt mutatja, hogy egy ilyen rendszer nagyon változó, alkalmazkodó tudott lenni, leírhatott egy egész korporatív skálát. S nemcsak az eredeti prototípust tekintve, de variánsaiban, például a kelet-közép-európai alrendszereiben is.

Számunkra több okból is érdekes a térségben kialakult/kialakított „népi demokrácia", amely az 1953-as és 1956-os lázadások után már tartós variánsként működött tovább. A kelet-közép-európai népi demokratikus rendszerek elkanyarodásának eredménye egy sajátos autoriter forma lett, amely a reformfolyamatokban – még a visszaesésekkel együtt is – tendált egy lazábban korporáló rendszer felé. A „keleti" alternatív globalizációs percepció kontextusában figyelemre méltó, hogy a rendszerváltásnak nevezett szakaszban már voltak a régiónak olyan politikai vezetői, akik vágyott célként kifejezetten hibrid típusú modelleket fogalmaztak meg, amit ekkor a szovjet vezetés is egyértelműen támogatott.

A szovjet, a szovjetvariáns és posztszovjet alakzatok tehát nemcsak a globalizálódó világ alternatív gyakorlati és elméleti percepcióiként értelmezhetők, de azt is látjuk, hogy ebben rendkívül reziliensek (alkalmazkodók) voltak, ezért egyáltalán nem is biztos,

hogy ezeket a formákat mára lezártak tekinthetjük; jelen lehetnek, csak más szakaszban, más névvel. A történeti és politológiai kutatás számára nem érdektelen ezért feltérképezni a szovjetvariáns modellek korporatív dinamikáját, és ezzel együtt követni azt az ívet, amely száz évre visszanyúlva összekötheti a korporatív és a hibrid rendszereket. Mindez kétségtelenül komplexebb működést mutat, mint a tisztán lineárisan elképzelt diktatúraképek.

Korporációs tükröződések, kvázifőderatív szintek – A kelet-közép-európai államok és a Szovjetunió viszonya e vizsgálódásban két szempontból különösen fontos. Az egyik inkább gyakorlati, a másik elméleti jelentőségű. Az első a kutathatóság módszertana. A kelet-közép-európai levéltári forrásoknak az utókor számára van egy nagyon praktikus közös tulajdonságuk: a fő struktúrákat és tendenciákat tekintve mindegyik tükrözi a többit is, tükörképei egymásnak, a szovjet modell működésének is. A térség központosító mechanizmusaiból adódóan az egyes országok iratainak standardizált részeiből gyakran vissza lehet következtetni az egészre, beleértve a szovjet központi mechanizmusok működését is. Nagy tömegű levéltári szöveg összevetése ezért ígéretes eredményeket hozhat a jövőben is, a regionális összehasonlítások pedig e téren még inkább.

A másik összefüggés ennél bonyolultabb, és a szovjet típusú korporatív berendezkedés szintbéli tükröződéseire utal. Az 1945 után létrejött szovjet blokk rendszerei kezdettől fogva egy sajátos, összetett regionális integrációt formáltak. A központ a meghódított régióra kiterjesztette a maga „keleti" alternatív-globalizációs ideológiáját és stratégiáját, amely ettől kezdve (legalábbis hivatalosan) a Nyugat ellentéteként volt kénytelen meghatározni önmagát. Ha a tükröződések térségi szervezeti vetületeit nézzük, azt látjuk, hogy a szovjet központ kezdetben formálisan nem föderálta/föderalizálta a szuperhatalmi befolyási övezetébe került kelet-közép-európai országokat, de nem is tett le róla, hogy hosszú távon majd túllépjen ezen a pusztán regionális megszálló–megszállt kapcsolaton, és később konszolidáltabban is magához kösse őket. Ebből a stratégiából következően a belső szövetségesi centrum–periféria viszony is átment ugyanazokon a változásokon, amelyeken maga a szovjet típusú rendszer. Először eljutott egy központosító csúcsponthoz, majd fokozatosan kezdett rugalmasabb formákat ölteni. Talán meglepő módon, időben viszonylag gyorsan: már az ötvenes évek közepétől. Amikor tehát reformista új szakaszokról beszélhetünk – Hruscsov alatt az ötvenes–hatvanas években, Brezsnyev alatt a hatvanas évek végétől, Gorbacsov alatt a nyolcvanas évek közepétől –, mindegyik hullám egyszerre jelentett *belső* strukturális reformokat *és* újfajta kapcsolatokat a *„szövetségi"* rendszerben. Mindkettőben lazulást és a korábbaiknál professzionálisabban (ám szorosabban) integráló technikákat, mechanizmusokat. Az átalakuló „társadalmibb" korporációs formák, a hibridizálódás fázisai tehát minden szinten megjelentek, és a módszereikben, logikájukban egymást tükrözték a helyi, belső makrovilágokban és a birodalmi-szövetségi színtereken.

Az évtizedek során folyton változó globalizációasszimiláló térségi viszonyok összjátékában azonban kitűnt egy sajátosság. A rendszerváltás időszakára a régió politikai és értelmiségi köreiben kialakult (vagy újra megerősödött) egy olyan réteg, amely minden kényszer nélkül is tudott azonosulni a globálkorrekciós, alterglobál, globalizációfeltartóztató világképpel, illetve politikai céllal. Volt tehát egy találkozási pontja a nyugati epicentrumú globalizációval szembeni kritikus kelet-közép-európai „nemzetvédő" attitűdnek és az ugyanilyen indíttatású, keleti szuverenitást hangsúlyozó szovjet-orosz politikai gondolkodásnak, s ennek a stratégiai találkozásnak a rendszerváltáskor és ma is van relevanciája a nemzetközi viszonyok értelmezésében éppúgy, mint a politikai formációk alakításában.

Rendszermegnevezés – Az eddigiekből vélhetően következik, hogy a szovjetrendszer megnevezésére talán nem a legmegfelelőbb sem a kommunizmus, sem a szocializmus szó, mert valójában egyik sem jellemezte a kialakult konkrét gyakorlatot. A marxi–engelsi elképzelések a kommunizmusról másról szóltak, mint ami a szovjet- és a kelet-közép-európai rendszerekben vagy más helyeken végül is megjelent. A szocialista vagy szocializmus kifejezés szintén nem vonatkozhat ezekre a rendszerekre, még ha időnként tendáltak is afelé, hogy magukat szociálisnak, esetleg *szociálizmusnak* nevezzék. Valóságközelibbnek gondolom ezért, ha szovjetrendszerről, a kelet-közép-európai régió országaira nézve pedig szovjetvariáns rendszerekről beszélünk. Az eltéréseket hangsúlyozó megközelítésnek éppúgy van racionalitása, mint az azonosságok felmérésnek; mindkettő adhat támpontot ahhoz, hogy a korábbi és a későbbi történelmi szakaszok jellemzőit is össze tudjuk kötni.

A megközelítés történeti módszere – A *sejtés* továbbra is egy lehetséges eszköz. A kezdeti szovjetológiai munkák legjobb hagyományainak nyomvonalán hasznos lehet bevonni a társadalomtudományba a valószínűségeket, és megfogalmazni olyan feltételezéseket, amelyekre még nincs elegendő közvetlen vagy perdöntő bizonyítékunk, de tudjuk, hogy ezekkel elindíthatunk újabb kutatási irányokat, melyeket majd mások bizonyítanak vagy cáfolnak. Akár így, akár úgy, közben újabb értékes eredményekre juthatunk. A térség összehasonlító kutatásai még nagyon sok összefüggést tárhatnak fel, ha egymás feltevéseire folyamatosan reflektálnak. Az összehasonlító kelet-közép-európai történeti és politológiai kutatásban egészen biztos, hogy az utánunk következő nemzedékek sem maradnak kihívások nélkül.

GLOBALIZÁCIÓPERCEPCIÓK: ALTERNATIVITÁSOK

MODERN UNIVERZALIZÁLÓ VILÁGOK

Az univerzalizáló (egyetemesen kiterjeszkedő) rendszerek történetének sajátos szakasza a 20. század, melynek második felére kialakult egy korábban nem létező dimenziójú – nyugat–keleti, kétpólusú – szuperhatalmi konstrukció. Ennek alapvető jellemzője, hogy a fegyverkezés adott technikai szintjén mindkét fél rendkívül rövid idő alatt lényegében megsemmisíthette a másikat. A szuperhatalmi egyensúly közvetlenül vagy közvetve olyannyira befolyásolni tudta a világ szinte minden más térségének politikai létformáit, hogy ebben a periódusban a két nagy tömbön kívüli szereplőket egyszerűen összefoglalóan csak harmadik világnak nevezték. A globális térkép politikai értelemben ezzel látszólag leegyszerűsödött, noha a tömbökön kívüli világ nagyon is sokszínű maradt. Mégis mindkét versengő rendszer azt feltételezte, hogy a külső világrészek csatlakozása valamelyik blokkhoz csak idő kérdése, ezért a folyamat gyorsítására, katalizálására időnként proxyháborúkkal is igyekeztek rásegíteni.

Az univerzalizáló igényekkel fellépő világok egymást feltételező együttállása jó ideig tartósnak, akár (több) évszázados konstrukciónak tűnt. Ennek ellenére a globális léptékű szuperhatalmi koordinátarendszer történetének sajátossága lett az is, hogy a két szembenálló (rész)univerzum közül az egyik még ugyanebben a században megszűnt, vagy legalábbis megszűnni látszott. A globális politikai szerkezetben beállt radikális változás újragondolásra késztette a (világ)politikai rendszerek elemzőit a civilizációs univerzálódás (egységesítés) valószínűségeit illetően. Ismét előkerült az az alapvető marxi–weberi kérdés,[5] hogy valóban meghatározza-e a rendszerek fő jellemzőit a technikai racionalitás (a legtágabb értelemben vett technológiai fejlődés), és lehetséges-e, hogy a technika-technológia logikája globálisan is elkerülhetetlenül univerzálja a politikai formációk működését. Azaz, feltételezhető-e, hogy *a modern politikai formáció mint olyan maga is a globalizáció egyik determinált terméke*, jelensége lesz.

A válaszkereső teóriák közül különösen figyelemkeltő legalább három állítás. A hidegháborús konstelláció megszűntével Francis Fukuyama úgy vélte: a szovjet típusú formáció erejének kifulladása szükségszerű volt, mert a globalizációs tendenciák összessége döntően a nyugati modellnek kedvez; lényegét tekintve inkább azzal harmonizál. A nyugati univerzalizáló és terjeszkedő és egységesítő törekvések, illetve a globalizáció tehát nincsenek kibékíthetetlen ellentétben egymással, sőt a nyugati formáció jellemzőinek terjedése ebben az új szakaszban ismét csak idő kérdése.[6]

SOMOGYI KÖNYVTÁR
967530
1881
SZEGED

Samuel Huntington perspektívaértelmezése azonban kevésbé volt optimista.[7] Ő úgy vélte, a szovjetrendszer bukása és a hidegháborús konstelláció felszámolódása még egyáltalán nem igazolja a szoros összefüggést a globalizáció szerteágazó jelenségei és a nyugati univerzalizáló potenciál között. Szerinte a Nyugat nem feltétlenül univerzalizáló (egyetemesen kiterjesztő) modell, a globalizációs tendenciák nem *a priori* kapcsolódnak össze a nyugati civilizációs mozgatókkal, a globalizációs hullámoknak lehet számos értelmezése, alkalmazása, eltérítése, következménye, hatása a világ népességcsoportjainak életmódjára, jövőképére, politikai rendszerére, illetve szövetségi viszonyaira nézve.

Ha a lehetséges formációs kimeneteleket vizsgáljuk, minden bizonnyal korábbi elméletekkel is érdemes számolni. A világrendszer-teória centrumokban, perifériákban és félperifériákban gondolkodik, s a köztük lévő (jórészt) vertikális munkamegosztásokból indul ki. Alexander Gerschenkron vagy Immanuel Wallerstein a technikai racionalitást a világ különböző régióinak egymás közti viszonyára is vonatkoztatja attól függően, hogy az egyes részek az egészben milyen gazdasági potenciállal rendelkeznek. Koncepciójuk szerint a társadalmak nem zárt rendszerek, nem kizárólag önmaguk elhatározásából lesznek ilyenek vagy olyanok, hanem másokkal való viszonyukban. A világrendszerben alá-, fölé vagy mellérendeltek, s ez a pozíciójuk komoly hatással van fejlődési pályájukra, formációik alakulására. Ennek következtében a követő, felzárkózó régiók gyakran gyorsított, erőltetett modernizációs pályára állnak, amely szinte szükségszerűen jár együtt erős centralizációval.

Fogalmazhatnánk úgy is: nagy valószínűséggel előáll a *követési paradoxon:* világrendszer-asszimilálódás, azaz a felgyorsított alkalmazkodás a centrumként megjelenő Nyugat gazdasági modelljéhez, egyszersmind szinte automatikusan jár együtt a Nyugat politikai, társadalmi modelljétől való távolodással. Ez komoly kihívás a 21. század nemzetközi viszonyaira nézve is, amennyiben igaz, hogy a döntő potenciállal rendelkező centrum gazdasági növekedése állandóan újratermeli a feszültséget közte és a követő, feltartóztató, alternatív utakat kereső (fél)perifériák között. Ha még azt is figyelembe vesszük, hogy a modern globalizációs teóriák szerint maguk a centrumok is „mozgásban vannak", azaz a centrum–periféria viszony több szempontból sem állandó, különösen nehéz feltérképezni, hogy mennyiben alakíthatják ezek a viszonyok az egyes szereplők politikai rendszereit.[8]

Ha arra keressük a választ, hogy mégis mi mozgatja a formációk alakulását, és különösen a 20–21. századi eseteket, az előbb vázolt elképzelések kiegészítéseként termékenyen használható még Arnold Toynbee és Geir Lundestad felvetése is. Toynbee a társadalmi mozgásokat a *kihívás és válasz* jelenségeire vezette vissza, mondván, a kultúrákat is valójában a kihívásra adandó megfelelő válasz hívja életre, hanyatlásukat ennek elmaradása vagy a nem kielégítő válasz okozhatja. Fontos azonban az egyensúly: a kevés válasz nem elegendő a fennmaradáshoz vagy a versenyben maradáshoz, a túlságosan gyors alkalmazkodás pedig megbillentheti a szükséges belső egyensúlyokat.[9] A szovjetrendszerek elemzésekor is kérdés, hogy az integráns fejlődés igénye milyen mértékben és sebességgel tudta hatékonyan integrálni a rendszeridegen asszimilációs elemeket nagyobb megrázkódtatások nélkül.

Integritás–integrálás viszonyát más hasonlattal is világosabbá tehetjük. A rendszertelítettség és telítetlenség fogalompárral. A szovjet típusú rendszer az autarkia bevezetésével, a radikális államosításokkal és „nemzetiesítő" belső tőkeakkumulálással, valamint az erős protekcionizmussal, saját belső piacok kialakításával jó ideig a telítettség maximalizálásra törekedett. A fokozatos és folyamatos világrendszer-alkalmazkodás során azonban ez a telítettség csökkent, az utolsó évtizedben pedig egy radikális „felhígulás" zajlott a telítetlenség irányába.

Az *integrálás és integritás* kapcsolatának elemzésekor figyelembe vehetjük a politológia atyjának is tekinthető Arisztotelész teóriáját is, aki az *auterkeiá*nak nevezett autonóm létezés állapotát a legfőbb társadalmi jóként írja le. S ekkor nem elsősorban etnikai vagy kulturális tulajdonságokra gondol, hanem kompakt *rendszerként* (már) működő társadalmi-politikai-gazdasági-kulturális egységekre. Vagyis: olyan határozott körvonalakkal körülírható önálló létre, amelyre a hozzá aktuálisan kötődő történeti szereplők már közös érdekként és értékként tekintenek, ezért legfőbb törekvésük, hogy ez az egység belátható időn belül ne essen szét, ne szívódjon fel más, nagyobb integráló egységekben. A védendő integritás, s vele az identitás tehát valójában egy már működő, organikusan alakuló struktúra összetett egysége, létmódja, amelyre a többség saját érdekeként tekint, s amelynek legfőbb célja, hogy megőrizze egyensúlyát a külső hatások és a tisztán belső késztetések között, mindezt úgy, hogy közben lendületét se veszítse el potenciáljának fenntartásában, illetve növelésében. Az erős *külső integrációs vonzásoknak ellenálló belső integritáskésztetések* ebben az értelemben nem azonosak maradéktalanul sem az etnikai, sem a nemzeti, sem a tisztán kulturális keretekkel; az *integráns fejlődés*, illetve fennmaradás igénye nem írható le kizárólag ezekkel a kategóriákkal. Még akkor sem, ha az integritáscélokat és önmeghatározásokat általában valóban sok esetben *dominálja* egy regionálisan éppen erős etnikum, amely a közös nevet, a nyelvet és a meghatározó kultúrát is adja. A nemzetállam-értelmezésekkor mégis célszerűbbnek látszik inkább az autarkeia-vágyat figyelembe venni a szűken értelmezett és könnyen ideologizálható szokásos fogalmi kiindulópontok helyett.

S a *termékeny fogalmak* közé bevezetem még egynek a parafrázisát. Geir Lundestad nyomán kísérletezhetünk azzal, hogy az invitálás kategóriáját az általa jelölt kontextusoknál tágabban értelmezzük. Az ő koncepciója az, hogy a második világháborút követően az Egyesült Államok hangsúlyos jelenléte Európa nyugati felében valójában a nyugat-európai országok invitálásának az eredménye, miután számukra ez biztonságot jelentett mind a német, mind a szovjet potenciális veszélyeket tekintve.[10] Az Egyesült Államok tehát – legalábbis Európát illetően – invitálásra kezdett világméretű nagyhatalommá válni. Jelen esetben nem cél ennek az állításnak az értékelése, viszont cél az, hogy az invitálás inspiráló fogalmának alkalmazására kísérletet tegyünk, amikor a modern politikai modellek egyik típusának az átalakulási fázisait elemezzük.

A GLOBALIZÁLÓDÁS JÓSLÁSA

A Huntington által felvetett sajátos elterelésekre, interpretációs különbségekre már a 19. században is kezdett néhány teoretikus világosan utalni, feltételezve, hogy a nyugati modellnek szükségszerűen lesz alternatívája. A dinamikusan potenciálódó régiókat követni vágyó „perifériák" ideológusai mindenekelőtt az amerikai fejlődés dinamizmusát emelték ki, hangsúlyozva, hogy a tengerentúli civilizációs perspektíva különösen komoly kihívás Európa népei számára.

A békés reflexiók legnagyobb hatású képviselője a francia Alexis Tocqueville volt, aki az 1830-as évek derekán – amellett, hogy megsejtette a két leendő szuperhatalom univerzalizáló erejét – jelezte, hogy hosszabb távon a modern potenciálódás valódi középpontja Amerika lesz. Itt az európai expatriálók többnyire nem örökítették át az anyakontinens hierarchikus rendjét, és megélhetésüket kezdettől fogva – az elvileg mindenki számára adott – kockázati vállalkozási alapra helyezték. Ezzel új leágazást nyitottak a kibontakozó kapitalizmus történetében, amiből a külső szemlélő arra következtethetett, hogy a gyors fejlődés egyik legfőbb előmozdítója végső soron a társadalmi környezet: a *vállalkozás és a tömeges részvétel*, azaz a gazdaságot és a politikát, illetve a társadalmi életet is átható öntevékeny modern demokrácia.[11] Az amerikai történetírók ezt nevezték a gazdaság (a termelés és a fogyasztás), valamint a politika demokratizálásának.[12]

A 19. század közepén már az európai kontinens jó része érzékelte, hogy az *amerikai gazdaságszervezés* hatékonyabb módszerekre állt át: nem luxuscikkekre koncentrál, hanem *olcsó tömegtermelés*re, és mindezt rendkívül jól *szervezett munkafolyamatok*ban teszi. A politikai, illetve gazdasági elemzőket így érthetően foglalkoztatta a nyilvánvaló amerikai kihívás, vagyis az, hogy miként adaptálhatnák európai viszonyokra annak dinamizáló társadalmi elemeit, de főként az intenzívebb közösségi gazdasági részvételt. Egyértelműen úgy látszott, hogy az amerikai kapitalizmus valóban *felfrissíti az újkori egyenlőségeszméket*, és nem kevésbé elgondolkodtató precedenst teremt az államszövetségek integrációs működésére is. A rendiségtől megszabadult európai kapitalizmus társadalmai ezzel szemben még mindig tradicionálisan kötöttebbek voltak, formálódó ipari munkástömegeik pedig távol álltak a vállalkozói gazdálkodástól.

Az antimodernitás-ollót az európai kontinens egésze érzékelte, ám a lassabban fejlődő középső és keleti régiók különösen tartottak a leszakadástól. Teoretikusaik egy része a tocqueville-i teóriához képest ezért látványosan radikálisabban reagált az amerikai kihívásra. A kapitalizmus fejlődésének erőteljes nekilódulását és különösen a tengerentúli rendszer potenciáljának dinamizmusát látva a hasonló gondokkal küszködő *német és az orosz* államok teoretikusai gyakran hasonló elképzeléseket fogalmaztak meg.

A globalizációs dinamikát és potenciálódásokat megsejtő szerzők közt Tocqueville-é mellett kiemelkedő hatásúak Karl Marx és Friedrich Engels elemzései. Figyelembe kell vennünk ugyanakkor, hogy a marxi–engelsi teoretikus előzmények nem tekinthetők homogén elméleti rendszernek. Ezek egyszerre hordoznak máig releváns filozófiai tételeket és stratégiai-politikai útmutatókat, előrejelzéseket, sőt kvázi-akcióprogramokat is részben a nemzetközi munkásmozgalomra, részben a nagyon is konkrét német modernizációs törekvésre. Marx és Engels a globalizációs teóriákat megelőzve feltételezték, hogy a modernizációban előrehaladott nyugati modellnek szükségszerűen lesz alternatívája: alternatív percepciói és alternatív gyakorlata. A nagyhatású marxi–engelsi modernizációértelmezés lényege éppen többek közt ezeknek a globalizációs késztetéseknek a regionális percepciója, amelyre aztán később nem csekély mértékben építettek a jobb- és baloldali autoriter rendszerek egyaránt. Marx a weberi teóriát is megelőlegezve feltételezte, hogy a technika és tágabb értelemben a technológia jelentősen meghatározza majd a történelem egész menetét, de a bonyolultabb modern rendszerek megszervezését leginkább.[13]

Marxhoz hasonlóan Engels is hangsúlyozta, hogy a két rokon folyamat – az ipari és a tudományos-technikai forradalom (TTF) – egymásra torlódása, egyidejűsége és az általuk gerjesztett széles körű átalakulások gyorsuló dinamikája rövid időn belül indukál majd versengést, globális kiterjedésű feszültségeket és struktúraformáló forradalmasodásokat. Kötött pályás fejlődési íveket jósoltak azon országok számára, melyek nagy tempóban alkalmazkodni akarnak a nyugati típusú, különösen az amerikai növekedési modellhez, és világosan jelezték a forradalmak, háborúk, a békés vagy kevésbé békés integrációs trendek valószínűségét is.

A két szerző kiemelte a történelmi trendek másik fontos jellemzőjeként a világpiac alakulásának új fordulatait és várható hatásait is. Anglia dominanciájának erősödését feltételezték Európában, globálisan pedig Amerikáét. Ezeket az elméleti prognózisokat Marx és Engels nemritkán konkrét politikai stratégiára is lefordította. A *Kommunista kiáltvány* egyik kiemelt tétele volt, hogy gyorsuló tempóban formálódik a világpiac, s ez sokrétű, feltartóztathatatlan globális folyamatokat indít el. Többek közt a vezető országok gazdasági elitjei kozmopolitává alakíthatják valamennyi ország termelését és fogyasztását, rájuk kényszerítik a maguk termelési módját, és még a „legbarbárabb nemzetet is", úgymond, belerántják a civilizációba.[14] Marx és Engels azt valószínűsítették, hogy a fejlettebbekhez alkalmazkodó (részben velük szembenálló) nemzetgazdaságok ezzel szemben reaktívan kezdenek majd viselkedni, olykor átmenetinek szánt – az autarkia felé hajló – gazdaságpolitikával, főként protekcionizmussal és a védővámok rendszerével.[15]

FELZÁRKÓZÓK PÁLYÁI

A nyugati típusú gyors modernizációs fejlődést látva Marx és Engels azt valószínűsítették, hogy a kevésbé fejlett, de ambiciózus államok hasonló felzárkózási pályákat járnak majd be. Úgy látták, a főbb vonásokat tekintve a német és az orosz modernizációs gyorsítás nem fog lényegesen különbözni. A két szerző egyfelől megalkotta a modernizálódó viszonyok általános elméleti, filozófiai leírását (a társadalmi csoportok közti ellentétek nézőpontjából), másfelől konkrét politikai stratégiát is vizionált Németország számára. A marxi–engelsi teóriák legfőbb jellemzője ezért azok *kettős természete*. A máig használható filozófiai felvetések mellett van a marxi–engelsi világértelmezésnek egy praktikus-racionális vonulata is, amely vázolta a felzárkózó népek esélyeit és elkerülhetetlen reakcióit. Radikális felzárkóztató politikai stratégiát is adott, mintegy mások számára is

modellként szolgáló javaslatokat. Nemcsak meggyőzően írta le a korszak lényegi potenciálódási jellemzőit, de javaslatokat is tettek az alkalmazkodás módjaira. Marx elsősorban az általános európai összforradalmasodás szükségességét hangsúlyozta, Engels viszont gyakran és radikálisan tért ki a német viszonyok elemzésére és a követendő stratégiára. Azt mindketten kiemelték, hogy a *modernizálás* egyik fő mozgatója a páratlan *technikai* fejlődés, amely már nemcsak a munkafolyamatokat változtatta meg, de minőségi változásokat hozott az életmódban és a társadalmi viszonyokban is. Úgy vélték: a *tudomány* és az elmélet jelentősége exponenciálisan nő a nagyipari termelésben, s ez a nagyhatalmi létezés egyik új potenciáltényezője. Azt is látták, hogy éles *technológiai* verseny korszaka következik, s hogy a *termelő ember részvétele* a munkafolyamatokban – áttételesen az új típusú nemzetközi versenyben is – a kapitalizálódás kezdetéhez képest másfajta fizikai és szellemi jelenlétet feltételez, ami többek közt az oktatási rendszerek nagymértékű módosítását igényli.[16]

A történelmi trendek másik fontos jellemzőjeként kiemelték a *világpiac* alakulásának új fordulatait és a várható hatásokat. Hangsúlyozták a két fejlett állam, Anglia és Amerikai Egyesült Államok elkerülhetetlen rivalizálását is, annak komoly járulékos hatásaival a világ legtávolabbi részeire is. Feltételezték, hogy Amerika hamarosan versenytársa lehet a fejlett Angliának az igen fontos kínai és indiai piacokon, ami elkerülhetetlen nyomást gyakorol a környező piacokra és ipari területekre. Ebben a helyzetben a kérdés az: miféle kényszerpályákra állíthatja mindez a nemzetközi tőkével – s különösen a növekvő amerikai befolyással – szembenéző kisebb államokat.[17] Marx és Engels mindezt kisebb mértékben még Angliáról is feltételezte, de a lépéshátrányt szenvedő Németországról és Oroszországról egészen biztosan, mondván: a nagyméretű eladósodás és a fokozódó függés elkerülésére időt akarnak nyerni és erőt gyűjteni, ezért védővámokkal és állami szubvenciókkal bástyázzák körül magukat, ami azonban nem egyéb, mint előkészület „a végső általános ipari hadjáratra, amelynek el kell döntenie, hogy kié legyen a világpiaci uralom".[18]

A német kilátásokat illetően Marx és Engels határozottan borúlátóak voltak. Úgy vélték, az egyenetlen gazdasági, társadalmi szintek hátrányt jelentenek a technikai-ipari szempontból kiegyensúlyozottabb angliai és franciaországi viszonyokkal szemben, s az éleződő versenyben elképzelhető, hogy az Európa közepén elhelyezkedő német régiókat két oldalról felőrölhetik szomszédai: egyfelől a fejlettebb angol és francia Nyugat, másfelől az elmaradottabb szláv Kelet. A nagy hatású teóriák fókuszában ezért elsősorban egy nagyszabású Európa-politika állt, melyet, főként Engels számára, mindenekelőtt a német történelemszemlélet látószöge határozott meg; mint ahogy később a lenini teóriákat is alapvetően az orosz érdekek motiválták. A német ideológia legfontosabb célja az volt, hogy előmozdítsa Németország belső szerkezetátalakítását, gyors felzárkóztatását, és nem kevésbé keleti, illetve nyugati terjeszkedését. A többfunkciós politikai stratégia célja az lett volna, hogy dinamizálja, modernizálja, egyesítse és ki is terjessze Németországot, és ezek révén a három legfejlettebb európai uralkodó civilizáció sorába emelje. Mindegyik elem egyformán fontos volt, egyazon gondolati rendszerbe illeszkedett, a történészi filológia számára is leginkább egymásra vonatkoztatva mutatják meg erejüket. A két ideológiateremtő stratéga olyan komplex jövőképet akart alkotni, amely támogatja, hogy

Németország meg tudjon felelni az egymásra torlódó ipari és a tudományos-technikai fejlődés együttes kihívásainak. Remélték: helyes konstellációértelmezéssel és dinamikus politikai vízióval államuk alkalmassá tehető arra, hogy az elsők között érjen el közel optimális fejlettségi szintet, s ezáltal helyreállíthassa a német birodalmi nagyságot is. A cél eléréséhez azonban feltétlenül szükségesnek látták az ipari felzárkóztatás rendkívüli felgyorsítását: a hatékony szerkezetátalakítást, az intenzív világkereskedelmi részvételt, a külső piacok meghódítását.[19]

A gond azonban hasonló volt, mint amivel később az orosz fejlődésnek is szembe kellett néznie: a gyors organikus struktúraváltást gátolta az erős kormányzás hiánya, a részek eltérő fejlettségi szintje, a kiterjedt háziipar, amely nem tudott máról holnapra nagyüzemivé alakulni. A német teoretikusok attól tartottak, hogy eközben a gyorsuló technikai fejlődés esetleg radikálisan átrendezi a fejlett angol és francia termelői, elosztói struktúrákat, s így akár evolúciós úton is kialakul egy *kommunisztikus* jellegű társadalmi berendezkedés. Azaz: a modern tömegtermelés magas szintje meghaladhatóvá teszi az (állam) monopolizálódó kapitalista kereteket, kisajátítható lesz a tőkés kevesek monopóliuma, lehetséges lesz visszakanyarodni az *egyének társulása* és az alapvetően önmozgó tömegtermelői társulási formák felé. Németországban ilyen típusú gyors evolúciós átváltozásra nem láttak esélyt, ezért úgy vélték: csakis erőszakos forradalmi belső és külső átrendeződés teremthet olyan viszonyokat, amelyek hasonló stádium közelébe juttathatják. Radikális mozgósító – militarizáló – ideológiává alakított filozófiájuk azt indítványozta, hogy részben *belső szociális tömegmozgalom*ra mozgósítással, részben *külső háború*kkal kényszeríttessék ki a halaszthatatlan társadalmi és gazdasági struktúraváltásokat, ha másként nem tudnak elébe kerülni a dinamikus angol és francia fejlődésnek.[20]

Marx és Engels nyilvánvalóan azok közé a nagy hatású ideológiaformálók közé tartoztak, akiknek nem voltak kétségeik afelől, hogy a forradalmak és a háborúk átrendezhetik a belső viszonyokat és dinamizálhatják a nehezen mozduló struktúrákat. Később ebben is nem kevés követőre találtak a 20. századi központosítást preferálók körében. A tömegmozgalommal megtámogatott puccsszerű felforgató hatalomátvételt elkerülhetetlennek tartották, ha a versenyképtelen struktúra másként nem mozdul, mert a felső- és középosztály maga nem hajlandó radikális váltásra. Úgy vélték: ilyenkor nem lehet tisztán polgári forradalom és burzsoá uralom, csakis „feudális abszolutista ellenforradalom vagy pedig a szociálrepublikánus forradalom".[21] Az ilyen gerjesztett szociális forradalmat preventív eszköznek tekintették, amely elejét veheti egy súlyosabb válságnak, káosznak, elsüllyedésnek, „az eddigi történelem valamennyi felfordulásánál szörnyűbb" forradalomnak. A belső forradalmasítás mellett kiemelten fontosnak tartották Európa erőszakos integrálását: a Nyugat meghódítását és az orosz birodalom visszaszorítását Ázsiába. Szívesen látták volna, ha a kisebb szláv népek a folytonos háborúkban eltűnnének a térségből. Így rendeződött számukra egyetlen nagy projektbe a német vezetésű európai integráció, a szláv konkurencia megszüntetése, valamint Németország strukturális átalakítása és versenyképességének megteremtése.

Az európai általános háborúval egyértelműen katalizáló jelenségként számoltak. Azt várták a kontinens militarizálásától és az azt követő heves átrendeződésektől, hogy hely-

zetbe hozhatják Németországot, miközben kikényszeríthetik a belső átalakulást is; a háború így egyszerre szolgálhatja a terjeszkedést és az egyesítést, valamint a szerkezetváltó forradalmasítást és a fejlett Európa német irányítással történő integrálását is.[22] Az európai Nyugat és Kelet között Marx és Engels szintén elkerülhetetlennek látták az összecsapást, csak a menetrendet és a felállást akarták hozzáigazítani a konkrét német készültséghez. Optimálisnak tartották volna, ha a fejlett európai népeket Németország először „forradalmi" erővel integrálja, majd ezek együttes forrásaival legyőzi a fejletlen „jövőtleneket", azaz a kontinens keleti felét, minek következtében a pánszlávizmus is politikai és katonai vereséget szenved, s a barbár orosz birodalom visszaszorul Ázsiába.[23] Biztosak voltak abban, hogy ha az egységesülő és kiterjesztett Németország eközben regionális és szerkezeti elmaradottságait is fel tudja számolni, akkor nagy eséllyel felzárkózhat a másik két fejlettebb európai országhoz. Azaz szociális forradalma és az európai háborúk révén azokkal együtt dinamikus vezető hatalommá válhat, majd gazdasági és politikai potenciálját kisugározva élen jár a világpiac megteremtésben és a prognosztizálható globalizálásban.

Tisztában voltak ugyanakkor azzal is, hogy mindez nem lehetséges radikális, küldetéstudatos (részben civilizációs felsőbbrendűségre alapozott) ideológia nélkül, mivel nem feltételezték, hogy a tömegek totális véres háborúba indulnának az üdvözülés legcsekélyebb reménye nélkül. Az ígéret a szociális forradalom és az egyenlőség eszméje volt, vagyis a kommunizmus délibábja, amelyben a győztes nép meghaladhatja, sőt túlszárnyalhatja a még az éppen csak fejlődésnek indult nyugat-európai demokratikus viszonyokat, s a fejlettek elé kerülhet. A kommunizmus a fejlettebb nyugati országok számára egy kalkulálható lehetőség volt, a felzárkózók számára azonban egyelőre inkább csak ideológia. Marx és Engels vélhetően tisztában voltak ezzel, német ideológiájuk mégis egyszerre mozgósított belső radikális átalakulásra és totális nemzetközi birodalmi harcra, mert mindkettő elsősorban a német területek felzárkóztatását, totális háborúját és a birodalom kiterjesztését szolgálta. A marxi és engelsi közvetlen stratégiai elképzeléseket alapvetően ezek a törekvések határozták meg, a *szociális* jövőről szóló fejtegetések gyökerei itt keresendők, kevésbé a világ proletárjainak jobblétéről szóló általános teoretikus homályban.

A 19. századi marxi és engelsi német ideológia azonban – szándéka ellenére – nemcsak a germán birodalmi gondolkodást táplálta, de a vetélytárs szláv potenciálódás útkereső vízióit is. Ők is úgy vélték: a tudományos-technikai fellendülés és a világméretű integráló társadalmasulás kölcsönösen egymást erősítik, de a feszültség elkerülhetetlen az eltérő fejlettségű társadalmak között. A kevésbé fejlettek számára azonban feltétlenül hátrány, hogy az éleződő versenyben gyenge érdekérvényesítő képességük tovább csökkenhet. Számukra ezért különösen fontos az *erőfelhalmozó időnyerés* és az is, hogy eközben új típusú belső növekedési pályára álljanak. Ez jelenti az irányító rendszerek határozott központosítását sajátos *társadalmasítással* vegyítve, melynek eredménye nem azonos az addig ismert demokratikus modellel, ám rendelkezik hasonló nagyságrendű felhajtóerővel.[24] A leszakadás megelőzésére a német radikális ideológusokhoz hasonlóan a szovjet stratégák is olyan átalakulást képzeltek el, melynek biztosítéka, hogy egyszerre mozgatható *felülről és alulról*. Számítottak ezért a tömegek részvételére is. Az akkumulálódó német és orosz ideológia így abban is megegyezett, hogy mindkettő vetélkedett a korábbi vallásos ideológiákkal; új viszonyokra hangszerelt modern politikai tömegideológiákat teremtett, amelyek feltöltődtek a felzárkóztatás idő- és térnyerésre sürgető energiáival. A tömegtársadalom feltartóztathatatlan terjedése sok lekötetlen vegyértékkel rendelkező urbanizálódó tömeget jelentett, amelyet megnyugtatóan el kellett helyezni egy bonyolultabb gazdasági és társadalmi működésben.[25] A kora kapitalizmus szociálisan elégedetlen tömegeinek energiáit befoghatónak tartották az integráns orosz birodalomépítés lendületébe, radikális mozgósításuk jótékonyan támogathatta a feszített ütemű gazdasági felzárkózást éppúgy, mint a háborús terveket, melyek az orosz *világtörténelmi jelenlét*hez kötődtek. (Ennek részeként elkerülhetetlen germán–szláv összecsapásra készültek.) Mindezek révén kiterjeszthetőnek vélték a regionális befolyást és a Nyugattal szembeni kontraglobalizálást.

Lényeges különbség volt viszont a német és az orosz–szovjet ideológia közt a nemzeti tudat tematizálásában. Lenin a *soknemzetiségű* orosz birodalom mozgósítását csakis úgy érhette el, ha ideológiáját a *nemzetköziség*re és a *kommunizmus*ra hangszereli, ezért elhagyta a karakteres egynemzeti felsőbbrendűségre vonatkozó alapvető tételeket. Valójában a 19. század legnagyobb hatású társadalomfilozófiáját egyértelműen a szláv orosz birodalom képére formálta, de felkarolni látszott a nemzetköziség eszméjét, s ezzel hívében követte az eredeti marxi–engelsi elgondolások szövegének fő vonalát, mint a későbbi birodalmi német ideológia.

A SZOVJET TÍPUSÚ VÁLASZ

Fél évszázaddal a marxi–engelsi teóriák és stratégia megfogalmazása után, a 20. században, a szovjetrendszer megformálói alapvetően ehhez a valóségértelmezéshez igazodtak. A jövő meghatározó tendenciáiként tekintettek a modernizáció néhány elkerülhetetlennek mutatkozó jelenségére: a gyorsuló technológiai fejlődésre és alkalmazásra, az erőteljes iparosításra és urbanizálásra, a hatékony és nagy volumenű iparosítást kiszolgáló energia- és közlekedési infrastruktúra megteremtésére, a felzárkózó-alkalmazkodó társadalmakban az állam központosító jelenlétére és az átmenetileg szigorú autarkiára, illetve a protekcionizmusra, ugyanakkor a térségi befolyás kiterjesztésére, az integrációs kényszerekre és kezdetben a kontinentális vagy azon túlnövő háborúkra is. Valódi globális hatású formációs modellnek ők is az amerikait tekintették, mivel úgy vélték, ez tudja a versenyre épülő tömegtársadalom dinamikáját leghatékonyabban a növekedés szolgálatába állítani.

A szovjet formáció első vezetője, V. I. Lenin a marxi–engelsi gondolatokat követve a tudományos-technikai fellendülést az ipari forradalom utáni legnagyobb hatású változásaként értékelte, a világpiacról szóló eredeti elképzeléseket pedig továbbfejlesztette. Úgy vélte: a tudományos-technikai robbanás végső soron egy globális *társadalmasulási* (*tömegesedési*) és *integrálódási* folyamaton keresztül fejti ki minden eddiginél jelentősebb hatását.[26] A keleti *tömegtársadalom* működtetésének optimalizálását és a különböző népcsoportok *hatékony integrációját* ezért kulcskérdésnek tartotta. A nyugati epicentru-

mú globalizálódással szemben egy alternatív *kontraglobalizációs víziót akart megalkotni*, amely támpontokat ad az orosz birodalom lehetséges perspektíváihoz és az optimálisnak ígérkező politikai formációhoz is.

A világpolitikai összefüggéseket elemezve legjellemzőbb fejleménynek a német és japán gazdasági növekedés ütemét és még inkább a plebejus kapitalista Amerika ígéretes perspektíváit látta. A nyugati tőketerjeszkedésben is különösen nagy jelentőséget tulajdonított a „hihetetlen gyorsasággal" fejlődő technikának, amely növekvő igénnyel fordult a még kiaknázatlan források és a meghódítható területek felé. A kivételesen gyorsan terjedő technika és a globalizációs trendek kombinációja Lenin számára elsődlegesen azt vetítette előre, hogy a fejlett kapitalista államok területi és virtuális értelemben egyaránt intenzív térnyerő manőverekbe fognak majd, főként az orosz nyersanyag- és energiakészletek, illetve piacok kiaknázására. S ebben a konstellációban Lenin az orosz Európa-politikát mindenekelőtt a nyugati terjeszkedés feltartóztatásában határozta meg. Stratégiai percepciós alapelve az volt, hogy a konkurens civilizációba semmi módon nem lehet beolvadni, a területi és civilizációs integritás mindennél előbbre való. Nem lehet előnytelen szövetséget kötni a kontinens nyugati felével, az esetleges európai integrációban való részvétel gondolatát is egyértelműen el kell utasítani. A veszedelmes amerikai előretörés sem indította tehát Lenint arra, hogy azt gondolja: Oroszország a maga kimerült erőtartalékaival betagozódhatna a potenciális ellensúlyként éppen szerveződő Egyesült Európába. A (nyugat)európai integrálódás fenyegető árnyként, nem pedig tartósan lehetséges szövetségként jelent meg számára.

Moszkva ehelyett saját központú keleti egyesült államokban gondolkodott; olyan történelmi galaktikus energiaközpont öngerjesztő potenciálódásában, amelyben az orosz birodalom erőteljes önátalakítással megőrizheti területi, civilizációs integritását, s amelynek arculatát biztosan nem a Nyugat határozza meg. Tágabb dimenziókban a világtörténelmi küzdelmet a bolsevikok vezetője alapvetően Kelet és Nyugat harcaként ideologizálta. Nem kívánta a két világ közti orosz határhelyzetet felszámolni, de szerette volna a kettő előnyeit valamiképp ötvözni. A nyugati technikai civilizációs vívmányok és gazdasági előnyök korlátozott integrálását nem zárta ki, de közben Oroszországot kinevezte a leendő szocialista (fél)világbirodalom vezetőjévé, és hirdette, hogy a keleti népek élén felveszi majd a versenyt a Nyugattal.[27]

GLOBALIZÁCIÓS PERCEPCIÓK ÉS KOMBINÁCIÓK

A gyorsított modernizációs folyamatban a globális szükségszerűségnek tekintett minták és a helyi alkalmazások sajátos elegyei jöttek létre számos területen: a *technológiai fejlődés* értelmezéseiben, a *társadalomszervezés és politikai formációk* vízióiban, a *modern ember* jellemzőinek leírásában.

A szovjetrendszert megalapozó első bolsevik generáció a fejlett technikai bázist kezdettől fogva a gazdasági növekedés hatékony eszközének tartotta, s utópiákat megközelítő dinamikus fejlődést vizionált. Alexander Bogdanov a szovjet jövő jellemzői közé sorolta az atomenergiát, az önmagukat vezérlő gépeket, a modern kommunikációs és szállítási rendszereket, a technikai értelmiség kialakulását, az integrált, centralizált termelői és társadalmi rendszerek összhangját. Lev Trockij szintén új forradalmi korszakot jósolt a tudományos-technikai gondolkodásban, az anyagmegismerésben és -átalakításban, illetve a társadalmi fejlődésben.[28] Voltak ugyanakkor olyanok is, akik szerint a technológiai fejlődés társadalmi, gazdasági, kulturális hatásai nem feltétlenül lesznek globálisak/egyetemesek, nem szükségszerű, hogy ugyanolyan következményekkel járjanak ezekre a struktúrákra. A „proletkultos" irányzat ennél direktebben érvelt amellett, hogy az új integráns kommunista rendszernek a nyugati eredmények átvétele helyett mindjárt a kezdetekkor „organikus kollektív tapasztalataként" saját technikai bázist és tudományt kell teremteni. S már ekkor is voltak, akik a két rendszert – a tőkés piacit és a tervezett szovjetet – a modernizáció egy-egy megjelenési formájának tartották, és feltételezték, hogy a technikai determinációk nyomására ezek konvergálnak majd.[29]

A korai szakasz első számú vezetője, Lenin praktikusan lavírozott a (technológiai) globalizmusfeltartóztató és az asszimilálódásra hajló értelmezések között. Mindenekelőtt sürgette az intenzív technológiai transzfert és az amerikai mintájú tömeges elektrifikálást, azaz az ország intenzív villamosítását, és nem csak egyszerű technikai feltételként, hanem társadalomátalakító szocioökonómiai, politikai és kulturális programként.[30] Meg volt győződve arról, hogy „a szocializmus" győzelmének két egyformán fontos – egymással összefüggő – feltétele van: az ország elektrifikálása és a szovjethatalom kiépítése, s ha sikerül Oroszországot elektromos hálózattal teljesen lefedni, akkor gazdasági modellje példaként szolgálhat majd a szocialista Európa és Ázsia számára is. Ezen a ponton jövőképe egyértelműen *alternatív globalizációs víziót* fogalmazott meg a nyugati technológia társadalmi eltérítésére. A marxi történelemértelmezést továbbfejlesztve hangsúlyozta, hogy a kapitalizmust és annak erős középosztályát még az első ipari forradalom és a gőzgépek teremtették meg, a 20. század és a *szocializmus megalapozó eleme* viszont az elektrifikálás lesz, melyhez társul majd a hatékony energiakitermelés és a (szak)képzés tömeges kiterjesztése. Sokat várt tehát a technika, a tömeges oktatás és a szervezett társadalom hármas kombinációjától, s erre alapozva lehetségesnek tartotta, hogy a szovjetrendszer végső soron saját utat jár be, azaz nem győzi le semmiféle külső globális – bárhonnan is érkező – technikai-technológiai determinációs kényszer.[31]

A KELETI TÖMEGTÁRSADALOM OPTIMALIZÁLÓ VÍZIÓJA

A 20. század elejére már világosan láthatóvá váltak azok a jelenségek, amelyeket Marx és Engels korábban prognosztizáltak: az alakuló modern világpiac, a tudomány és a technika rohamos fejlődése, a dinamikus amerikai kapitalizmus ereje, a globalizálódás és a technika asszimiláló, standardizáló természete. A jövőkutató elemzők érzékelték, hogy a változások nagy tempóban alakítják magukhoz a politikai, ideológiai, kulturális és életmódbeli feltételeket, és régiónként eltérő mértékben, de mindenütt felerősítik az alakuló modern tömegtársadalom sajátos ellentmondásait: a társadalmi viszonyok bomlását, a

szociális és kulturális feszültségeket, a nemek közötti szerepek átrendeződését, a szabadidő bővülésével járó új jelenségeket, a nyilvánosság szerkezetének folytonos módosulását, s mindezek együttesen rendkívüli hatást gyakorolnak a politikai, kulturális és szociális létformákra. Az összetett kihívásokra reagáló teóriák eleinte még csak azt kutatták, miként lehetne a városokba áramló, illetve terelt nagy tömegeket minél előbb hatékonyabb munkára fogni. Ebből a megfontolásból hamarosan kinőttek az első modern szervezéselméletek, melyek egyszersmind a politikai intézményrendszerekre is javaslatokat tettek. Optimalizáló rendszer-elképzeléseik egy gondolati térben akarták megoldani a munkaszervezési problémákat és az összetett társadalmi, gazdasági, politikai dilemmákat.[32] Legnagyobb szellemi befolyása Frederick W. Taylornak és Henry Fordnak volt. Előbbi 1903-as és 1911-es írásai (*Shop Management* és *The Principle of Scientific Management*) néhány éven belül megjelentek több európai nyelven, majd japánul is. Taylor amellett érvelt, hogy a hatékonyság a munkásságnak is érdeke, mert ha optimális szervezéssel a termelésből kiiktatható az elvesztegetett munkaerő, idő és energia, akkor emelkedik a nemzeti jövedelem és vele a fizetések, s a növekvő jólét minden bizonnyal mérsékli a kemény érdekharcokat.

A „technikai racionalizmus bűvölete", a dinamikus növekedést mutató amerikai modell és a szervező-optimalizáló elméletek hamarosan nem lebecsülhető hatással voltak az európai kontinens országaira. A taylorizmusban és főként a fordizmusban sokan olyan lehetőséget is láttak, amely nemcsak a közvetlen tömegtermelői produktivitást növelheti, hanem általánosan értelmezhető módszert is ad a modern tömegtársadalom megszervezésére; vagyis alkalmazásukkal harmonizálhatók, optimalizálhatók az eltérő érdekek, könnyebben megvalósíthatók, illetve védhetők a nemzeti célok, és nem utolsósorban megelőzhetők a dolgozói rétegek komolyabb lázongásai. Ezek az elképzelések hatással voltak a demokráciákra, féldemokráciákra és központosító rendszerekre egyaránt, de közel sem azonos mértékben. Charles Maier rámutat arra, hogy bal- vagy jobboldali ideológiai orientációjától függetlenül egy kormány minél kevésbé felelt meg a korszak diktálta hatékonysági paramétereknek, annál inkább igényelte a társadalmi viszonyok optimalizálását.[33] Azaz: a technikai racionalizmusból kiinduló társadalmi víziók leginkább ott jutottak „abszolút" győzelemre, ahol kevésbé fejlődtek ki a parlamentáris intézmények, illetve hagyományok, ahol nem volt elég erős és kiterjedt a középréteg, és főként ahol mindemellett meg kellett küzdeni a világgazdasági versenyhátrányokkal és leszakadással, valamint az ebből adódó tartósan előnytelen munkamegosztás következményeivel is.

A modern szervezéselméletek nagy hatással voltak a szovjet felzárkóztató programokra is, teoretikusaik figyelmét nem kerülhette el a termelésszervező *taylorizmus*, majd a *fordizmus* és az *amerikai tömegtermelés* európaitól eltérő szemléletű, „demokratikusabb" gyakorlata. Adaptálásuktól nemcsak azt remélték, hogy rendszeres és alapos munkára nevelik – vagy éppen kényszerítik – a régi-új orosz munkástömegeket, de azt is, hogy ezen elvekből kiindulva hatékonyabban szervezhetik a nyilvántartást és ellenőrzést, nem utolsósorban pedig a gazdasági és politikai irányítást. Hangoztatták, hogy a szovjetköztársaságnak „ha törik, ha szakad, át kell vennie mindent, ami értékeset a tudomány és technika ezen a területen elért".[34]

A stratégiai kivitelezésre az amerikai tapasztalatok különösen ígéretesnek mutatkoztak. A húszas évek elejétől ezért a szovjetek tengerentúli szakértőket foglalkoztattak a taylorizmusnak nevezett szervezési know how adaptálására. Különösen a NEP idején, illetve az első ötéves terv elkészítéséhez kérték közvetlen segítségüket, mert Lenin ebben az első erőakkumuláló szakaszban elengedhetetlen fontosságúnak tartotta, hogy a hazaiak mellett nyugati „burzsoá" szakértőket is alkalmazzanak. Annak ellenére, hogy tudta: ezeket az „értelmiségi sztárokat" olykor kiemelkedően magas jövedelmekkel kell ellátniuk, ami nyilvánvalóan ellentmondott az egyenlősítést ígérő szocialista elveknek.

A taylorizmus ihlette modellt többen az amerikanizmus egyfajta változataként képzelték el. A Központi Munka Intézet elméleti munkacsoportjában egy Alekszej Gasztyev nevű költő már virágzó „Amerikát" vizionált Oroszország földjén, miközben Trockij igyekezett a hadseregben meghonosítani a taylorista módszereket, a proletkultos írók pedig mindezt a kultúrában. Ivan Szosznovszkij szovjet író az új embertípus megnevezésekor 1923-ban az „orosz amerikai" kifejezést használta, Sztálin 1924-ben az amerikai hatékonyság és a bolsevik ideológia szintéziséről beszélt; ebben határozta meg a leninizmus lényegét.[35]

A *nyugati szervezéselméletek politikai elhajlításával* létrejött a sajátos szovjet Taylor-adaptáció. Legjellemzőbb vonása volt, hogy a kényszert a tudatos gazdaság- és társadalomirányítás természetes velejárójának vélte, s ebből kiindulva Lenin sem technikai, sem gazdasági vagy történeti ellentmondást nem látott a szovjet-szocialista „demokratizmus" és az egyszemélyi diktatúra között.[36] Az egyszemélyi diktatúra szükségességét összekötötte a modern gépi nagyipar szükségleteivel, melynek szervezett munkafolyamataiban szintén a legszigorúbb akarategység szükséges, ami sok ezrek akaratát rendeli alá az *egynek*. A szovjetrendszer ebben az értelmezésben nem a közösség, nem a többség feltétlen uralmát jelenti, mint inkább a centralizált struktúrát irányító, rendkívüli hatalommal rendelkező *egyszemélyi vezetőét* és az általa *koordinált államét*.

A szovjet típusú berendezkedés így megteremtette a király nélküli modern abszolutizmusok sokszínű rendszereinek alapját. Inspirálhatta ezzel azokat az első világháború utáni kelet- és dél-európai elgondolásokat is, melyek hasonló államszerkezet felé tendáltak. A rendkívüli hatalmat koncentráló első számú vezető titulusa és az állammal szoros kapcsolatot tartó szervezetek elnevezései ugyan változatosak lehettek – mint ahogy más egyéb nyilvánvaló különbségek is voltak az egyes rendszerek között –, a hasonlóságok azonban éppígy szembetűnőek. A fejlettebb világhoz felzárkózni vágyó reformkészteteseket nemegyszer kísérte *radikális központosítás*, amely enyhébb esetekben *korporáló formákká „szelídült", vagy azokkal kombinálódott*. A korporatív rendszerek első – durvább, militáns – változatait a második világháború után követték a pacifikáltabb, „demokratizált" variánsok. Általában nemzeti konszenzusra hivatkoztak, és a kezdetektől jellemző volt, hogy az államba integráló modellekhez jól illeszkedett a társadalmi ellenőrzéstől többé vagy kevésbé elkülönült csúcsvezetői funkció, bárhogyan nevezték is. A korporatív rendszer és az elnöki/vezéri/főtitkári intézmény jól kiegészítették egymást. A szigorú diszciplinálás mellett általában a többség számára nehezen elviselhető változásokat is keresztülvittek, melyeket a népesség a jobblét reményében és/vagy az erősen hangsúlyozott

integráns fejlődés érdekében jobbára eltűrt. Nem lényegtelen jellemző, hogy az integritásra hivatkozás mindig erősen globalizációkritikus, feltartóztató, protekcionista, autark gyakorlatokhoz és ideológiákhoz kötődött.

A SZTÁLINI GLOBALIZÁCIÓS KOMBINÁCIÓK

A szovjet ember ideálképe később is hasonlóan kreatív szovjet kombinációs logika eredménye volt. Miközben a keleti felzárkózás központi kategóriájának mindvégig az identitás-integritás megőrzése számított, a szovjet emberideálban egyszerre jelentek meg amerikai és orosz erények: az amerikai hatékonyság és a szovjet forradalmi lendület megfelelő kombinációja, ami együttesen alkotta az igazi „orosz amerikai" ideáltípust. A szovjet politikai gyakorlat igyekezett ezt a képet valósággá formálni, de különösen törekedett az amerikai technológiát a maga növekedéséhez felhasználni. A külső minta közvetlen tanulmányozására Sztálin nemcsak szakembereket hívott a Szovjetunióba, de szovjeteket is küldött a tengerentúlra. 1928–1936, illetve 1941–1945 között százával, sőt egyes elemzők szerint ezrével mentek szakértők és hivatalnokok az Egyesült Államokba az ottani tömegtermelési és munkaszervezési technológiák megfigyelésére az acélgyártástól a fagylalt- és üdítőital-készítésig. Az első ötéves terv időszakában világot látott többek közt a későbbi SZKP PB-tag V. V. Kuznyecov is, aki Brezsnyev tanácsadója volt.[37] Eközben a Szovjetunió továbbra is nagy számban alkalmazott – gyakran saját régi káderei helyett – friss tudással rendelkező nyugati, főként amerikai szakértőket. Az ottani hatékonyság orosz viszonyokra adaptálását Sztálin változatlanul a leninizmus lényegének tartotta, ezért minden téren „példátlan méretű" technológiai transzfert bonyolított, és igyekezett értékes információkhoz jutni.[38] A modernizációs tudás importját szolgálták a szerződések, a kereskedelmi kapcsolatok, a koncessziók és a megrendelt könyvek, folyóiratok is.[39] A szovjet-orosz oktatási rendszert eközben gyorsan felfejlesztették, s rövid idő alatt több ezer orosz technikust képeztek ki, akik a gazdasági és műszaki termelés új generációját jelentették. Sztálin ekkor még mutatott némi rugalmasságot gazdasági kérdésekben is, egy időre visszalépett például az egyenlő bérezés elvétől, mondván, az egyáltalán nem kedvez a hatékonyságnak és termelékenységnek.[40]

A szovjet potenciálakkumulálásra a taylorizmus mellett a fordizmus is egyre növekvő hatással volt. A nyugati elemzők az amerikai termelésszervező módszerek hatását értékelve általában kiemelik, hogy ezek szinte mindenütt jól illeszkedtek a gyors ütemben urbanizálandó tömegek munkára fogásához, azaz a szovjet-orosz viszonyokhoz éppúgy, mint a közvetlen és távlati politikai célokhoz. Az első ötéves terv előkészítése idején főként Ford lett a favorit, akinek 1922-es önéletrajza négy orosz kiadást ért meg, s a Szovjetunióban falvakat, fesztiválokat, jeles napokat, sőt gyerekeket neveztek el róla, ünnepeken olykor kitették a képét Lenine, Sztáliné mellé. Egy külföldi utazó szerint voltak, akik nem ismerték az orosz vezetők nevét, de tudták, ki a „vasparipákat" előállító Ford.[41] Az évtized elejétől importált traktorok kilencvenkilenc százalékát tette ki a Fordson, s a szovjetek amerikai segédlettel maguk is gyártottak ilyeneket; igaz, a parasztok gyakran nem tudták használni, javításukról sem mindig gondoskodtak, elhanyagolták őket. Az adaptációs kedvet azonban mindez nem csökkentette: szerződést kötöttek a T-modell gyártására azzal, hogy 1930-ban megkezdik a termelést Nyizsnij Novgorodban.[42]

Még inkább feltűnőek voltak az igazi nagyhatalmi készülődést jelző beruházások: a dnyeperi vízerőmű nagyobbrészt amerikai segítséggel (szakértőkkel, anyagokkal) épült (1927–1932), egyes elemeket németek és svédek szállítottak. A történetírás mainstreamje az amerikai és a kisebb részben német, illetve svéd közreműködést általában tapintattal kezeli, mivel mindkét oldalon szívesen megfeledkeznek a nyugati részvétellel végrehajtott szovjet építkezésről. A technikatörténeti munkák (és ma már részben a politikatörténetiek is) azonban egyértelmű részletességgel tárgyalják a praktikus szemléletű kelet–nyugati kooperációt, melyben a szovjetek egyértelműen birodalmi potenciáljuk növelését tartották szem előtt; annak a szintnek az elérését, amely közvetlenül a túléléshez, majd pedig a modern nagyhatalommá váláshoz kellett.[43] A témával foglalkozók ezért ezt az időszakot *az enyhülés első korszakának* tekintik.[44] Ekkor készült a világ legmodernebbnek és legnagyobbnak szánt acéltermelő üzeme Magnyitogorszkban, továbbá a vasútépítési igényekre és a hadiiparra kalibrált Kuznyecki Kombinát is. Utóbbi kivitelezésekor a szovjetek – a maguk keretei közt – az ipari környezetteremtésben szintén követni vágyták a nyugati példát, ezért a modern dizájnimportra Európa egyik keresett építészét, Ernst Mayt kérték fel. Az üzem építésekor azonban türelmetlenül a látványos elemeket sürgették leginkább a valódi hatékony működés helyett, a nagyszabású terv alapján megépített munkásvárost pedig hamarosan lelakták, zsúfolt és elhanyagolt lett, 1934-től már elkezdődtek a perek is. A beruházás mindezek ellenére 1938-ra többé-kevésbé elkészült, és annyi acélt termelt, mint Csehszlovákia, Olaszország és Lengyelország együttesen, bár még így sem eleget.

PERCEPCIÓS FOLYTONOSSÁGOK

Áttekintve az egyes vezetőkhöz tartozó korszakok főbb jellemzőit, azt látjuk, hogy a leninti, sztálini és később a hruscsovi, brezsnyevi és gorbacsovi periódusokat is lényegi folytonosság köti össze az alapvetően nyugati epicentrumú globalizációs hullámok értelmezésében. Sajátos, szuverén, protekcionista „keleti" válaszokat akartak adni, amelyek egyszerre hasznosítják és tartják távol (de legalábbis szűrik) a globalizációs hatásokat. A rendszer kialakításának első szakaszában Lenin határozta meg ennek a politikának a főbb elemeit, a második szakaszban pedig Sztálin valósította meg az eredeti vízió jelentős részét. Az amerikai példa alapján mindenekelőtt határozottan fejlesztette a nehéz- és hadiipart, látványosan megépítette a modern nagyhatalom szimbólumaként is jól mutató nagy gátakat és vízerőműveket. 1931-ben úgy látta: tíz év alatt kell behoznia az ötven–száz éves lemaradást, különben a szovjethatalom elveszett. A terv erőteljes iparosítással és urbanizálással járt, amelyhez mindenféle politikai taktikákkal elsősorban a falutól vonta el a munkaerőt. A szovjetrendszer az iparosító, urbanizáló munkaerő-átcsoportosítás eszközének tekintette a ki- és áttelepítéseket, a „kuláktalanítást" és a kényszermunkát is.

Szintén erőltetett menetben készült az elkerülhetetlennek tekintett háborúra, ami be is következett, nagyjából a megjósolt időben. A Szovjetunió rettenetes áldozatok árán kiállta a háború próbáját, sőt néhány évtized múlva az egyik legerősebb ipari nagyhatalom lett. Birodalmi, nagyhatalmi *nézőpontból* Sztálin kormányzása tehát nem mondható egészen sikertelennek. A német támadást közben elhárította, sőt győztesen került ki a nagy háborúból, a birodalmi területekhez csatolta Európa egy részét, és a szovjetrendszer variánsait is hatékonyan tudta ráerőltetni a régióra.

AZ 1952-ES CEZÚRA: SZTÁLIN VÁLASZÚTON

A szovjetvariáns rendszerek szisztematikus, gondos kiépítése és a hasonló térségi determinációk ellenére néhány éven belül mégis mindenütt megmutatkoztak a régió mélyebb adaptációs problémái, nyilvánvaló válságai. A kelet-közép-európai *szovjetrendszerek* struktúraalakító, építkező szakasza 1950–1951 körül a csúcsára ért, 1952-re már megmutatkoztak a krízis első jelei a gazdasági, társadalmi, kulturális életben. Érezhető volt a változtatás kényszere, egyre világosabbá vált, hogy *evolúciós vagy revolúciós úton, „felülről" korrigálva vagy „alulról" kényszerítve,* de a stratégiaalkotó politikának mindenképpen el kell szakadnia az első – tagolatlan-rendszerteremtő – ortodox szakasztól. A tábor európai országaiban megindult egy nehezen összehangolható útkeresési folyamat valamiféle „külön" út önálló modell kialakítására, s a kényszerű felismerés nyomán az elkövetkező években nagyobb teret kaptak az úgynevezett nemzeti sajátosságok. A rendszer kívülről szilárdnak, változatlannak, tagolatlannak látszott, de belülről kezdett differenciálódni. Sztálin halála ebben a folyamatban „a legjobbkor" következett be, éppen amikor a birodalom újabb történelmi kihívások előtt állt.[45]

Az ötvenes évek második fele új ideológiai és politikai konstellációt hozott. Az erőakkumulálás első szakasza a század közepén kezdett a végéhez közeledni. A lenini idea megvalósulni látszott: amit a bolsevik teoretikus kitalált, azt Sztálin tűzzel-vassal végrehajtotta. A szovjet birodalom katonai potenciálja mindenekelőtt a nehézipari és a rakétatechnikai fejlesztésnek köszönhetően megerősödött; önerőből, integráns módon, egy centralizált társadalmi formáció keretében, úgy, hogy az oroszoknak közben semmit sem kellett feladniuk identitásukból, önállóságukból. A birodalom stabilitása helyreállt, semmilyen irányból nem fenyegethette olyan veszély, amely ellen teljesen védtelen lett volna, sőt az ötvenes évek közepén a szovjet hadi, technikai és űrkutatási sikerek azt a reményt keltették, hogy ezeken a területeken még előnyre is szert tehet legfőbb vetélytársával, az USA-val szemben.[46]

Az évtized első felében a szovjet politika mégis váltani kényszerült, sőt mondhatni, választ elé került. A két nagyhatalmi létforma potenciálja között új, minőségi különbségek mutatkoztak, amelyek a látványos eredmények ellenére nem kevésbé látványosan egyre növekedtek, szélesre nyílt az „autarkiaolló". A Kelet és Nyugat határán navigáló birodalom fennmaradásának esélyei a tudományos-technikai forradalom gyorsulásával ismét romlottak. Elsősorban nem külső katonai erő fenyegette, hanem a változó, átrendeződő civilizációs koordináta-rendszer. Erősödött a feszültség a problémák sokasága és az önkorrekcióra nehezen hajló rendszer között. A konstellációs kihívások közül három különösen próbára tette az archaikus birodalmiság és modern nagyhatalmiság határán egyensúlyozó központot: a *nyugat-európai integrációs trendek,* a *tudományos-technikai forradalom gyorsulása* és a *kelet-közép-európai régió határhelyzete.* Mindezek arra késztették a szovjet vezetést, hogy újragondolja és valamelyest újra is strukturálja a működtetést. Választás előtt állt: vagy szigorítja a nyugati befolyást feltartóztató autark izolációt, vagy éppen ellenkezőleg, a gazdasági, társadalmi robbanás elkerülése érdekében oldja némiképp a rendszerintegritást. Mondhatni: ez volt a Breszt-Litovszk-szindróma[47] enyhébb változata, amely nem követelt területi engedményeket, de az integritáselvek felülvizsgálatát igen.

TUDOMÁNY, TECHNIKA ÉS AZ INTEGRÁCIÓS SPIRÁL

Az integrációs késztetés a modern politikai gondolkodás állandó eleme volt; ezt diktálta a technikai fejlődés, a nemzetek közötti versenyszerkezet és az inspiráló amerikai példa is. A háborút követően azonban ez az elmélet kezdett gyakorlattá válni, amikor újabb gazdasági és biztonsági megfontolások sürgették a szorosabb kooperációt. A világ nyugati felének nemzetgazdaságai az ötvenes évek elején egyre látványosabban involválódtak olyan gazdasági együttműködésekbe, amelynek egyik legfontosabb jellemzője lett a fejlett ipari országok egymást kölcsönösen inspiráló versenye. Ez már nem különálló gazdaságok versengését jelentette, hanem maga volt a világgazdasági és világpolitikai közeg, amelyben az egymáshoz kapcsolódás, illetve függés legalább olyan fontos elem lett, mint a maga verseny.

A kölcsönös inspirálásba azonban sajátos módon a kevésbé fejlett régiók is lassan bekapcsolódtak. Kelet-Európa szovjet meghódítása, valamint Kína csatlakozása jelentősen megnövelte a moszkvai központ potenciálódó erejét, s ekkortól a két tábor még inkább ösztönözte egymást olyan széles körű együttműködési formákra, amelyek végül a biztonságpolitika összetevőit is tágan értelmezték: a közvetlen katonai védelmen kívül felmérték, hogy az adott térség mennyiben potens hatalmi, gazdasági erő a világpiacon, és milyen tudományos-technikai paraméterekkel rendelkezik.[48] A század közepétől ezek az összetett potenciálódási elemek a kontinens mindkét felét hosszan elnyúló integrációs spirál felé hajlították.[49]

Ennek determinánsai közül a tudományos-technikai fejlődés gyorsulásának komplex következményei különösen élénken foglalkoztatták az elemzőket. A tudományos-technikai forradalomnak nevezett jelenség (a későbbiekben: TTF) több hullámban, különböző fázisokban érte el a világ különböző területeit. A század elején kezdődő természettudományi és technológiai fellendülés az élenjáró ipari országokban már az 1950–60-as évektől éreztette fordulatszerű hatásait, és nemcsak az inspiráló hadiiparban és a makrogazdasági szinteken, de a mindennapokban és a 20. századi ember egész életformájában. A szovjetrendszer vezetői is tisztában voltak ennek jelentőségével, de a régió eredendő

fejletlensége, nem kifejezetten innovációbarát közege miatt csak akadozva tudták követni a nyugati mintát. A hivatalos ideológia ezért egy ideig késleltette a kihívás nagyságrendjének széles körű tudatosítását, s így a TTF-probléma is – több más hasonló kihívással együtt – csak lelassítva gyűrűzött be a térségbe.

Az egész világra kiterjedő korszakos váltás kényszerítő erejét akkor artikulálták – össztársadalmi szinten is akkor azonosították –, amikor a fejlett ipari társadalmak a hetvenes évek elején már a második fordulóhoz értek.[50] Ekkortól került a szovjet ideológia is a nyugati potenciálódás egyértelmű vonzásába, s nem mindig látványosan, de maga is követni kényszerült a változásokat. A szovjet belső politikusi és szakértői elemzések azonban jóval korábban felfedték, hogy a TTF és az integrációs függések egymást erősítve olyan gyorsasággal uralják el a történeti folyamatokat, hogy a valódi kihívást már nem is a Nyugat jelenti önmagában, hanem sokkal inkább a gyorsuló ütemű civilizációs – tudományos és technikai – fejlődés, s vele az újfajta globális gazdasági, társadalmi és környezeti problémák. A század közepén világossá vált, hogy a rendszer intakt autarkiája ilyen körülmények között nem lehetett eredményes, a változatlanság veszélyeztetheti az eredeti célt: a birodalmi potenciál versenyképességét a világ nagyhatalmainak küzdelmében.

Az ambiciózus lenini terv első szakaszának végéhez közeledve a moszkvai vezetés tehát még nem érte el azt a katonai-technikai biztonságot, amellyel néhány év múlva már számolhatott, nem vitte még végig az előző fázis célkitűzéseit, s máris komoly dilemmával találta szembe magát: fel kellett készülnie egy újabb korszak újfajta versenyére. Figyelmét nem kerülhette el a bonyolódó konstelláció, amely szétválaszthatatlanul egymáshoz rendelte, illetve globális hálózatokba rendezte a világgazdasági szereplőket, együttműködőket és versenytársakat egyaránt. A közgazdasági szakirodalom ezt interdependenciának nevezi. A szovjet vezetés egy része ebben a helyzetben mérlegelte, fenntarthatja-e a korábbi következetes izolációs, autark nacionalista elveket, megerősíti-e az ázsiai jellegű irányító- és termelőszerkezetet. Félő volt azonban, hogy ezzel kockáztatja a versenyben maradást, a nagyhatalmi erőtereken kívülre kerülhet, esetleg veszélyezteti az orosz birodalom fennmaradását is.

Az erősödő bezárulást különösen kockázatossá tették a fejlettebb *európai „végek"*. Az Ázsia felé fordulást hosszú távra Lenin is miattuk tartotta elvetendőnek, noha neki még nem is kellett a későbbi szerzeményként csatolt kelet-európai térséggel kalkulálnia. Másik lehetőségként kínálkozott a technológiai lépéstartás, ami viszont intenzív kooperálást feltételezett a Nyugattal, és szintén nem volt kockázatmentes.[51] A birodalom egyes elemei veszélyesen közel kerülhettek az interdependencia centripetális középpontjához, s ez beláthatatlan politikai, gazdasági és szociális következményekkel járhatott; a kapcsolat hatásai felülírhatták a formáció alapszabályait, fenyegethették a rendszersajátosságokat, végső soron az erővel összetartott orosz birodalmat. A Sztálin halála után regnáló kollektív vezetés és később Hruscsov ennek ellenére úgy vélte, hogy a kisebbik rossz a korlátozott kooperálás. Vagyis: az Ázsia felé forduló autarkia az ország geopolitikai helyzetében nem járható út. A posztsztálinista vezetők remélték, hogy a mélyreható váltás következményei csak hosszú idő alatt alakulnak ki, addig pedig találnak valami hibrid megoldást, amely engedi a modern – jórészt nyugati – technika hasznosítását, ugyanakkor nem veszélyezteti a birodalmi szovjet-orosz identitást. Remélték, hogy kivédhetik a nyugat felől vonzó „technikai racionalitást",[52] és korlátozni tudják a fejlettebb határvidékek elégedetlenségét is, csak az a fontos, hogy időt nyerjenek. A következő évtizedek fő tendenciáit, és végső soron a szovjetrendszer sorsát a század második felétől alapvetően ez a helyzetértékelés határozta meg.

A SZTÁLINI HÜBRISZ[53]

A konstelláció megítélésében a szovjet vezetés korántsem lehetett egységes. Sztálin nem mutatott hajlandóságot az európai hatásokat befogadó alkalmazkodásra, hiába figyelmeztette közvetlen környezete a koncepcionális problémákra és akut válságjelenségekre, három évtizedes uralom után nehezen változott. Kül- és belpolitikáját egyaránt konzervativizmus jellemezte, hagyományos birodalomépítésre és megerősítésre koncentrált, hiányzott belőle a szükséges továbblendítő dinamizmus. Stratégiai eszközként elfogadta ugyan – a területi-katonai-adminisztratív hódítás mellett – a rugalmasabb befolyásszerzést is, de a sikertelen Németország-semlegesítésen túl[54] nem alakított ki alapvetően új koncepciót az európai kontinens egészére. A keleti határok a priori bizonytalanságát – Kína önálló nagyhatalmi aspirációit – sem érzékelte eléggé, holott a koreai háború jelzés volt.

Hiba volt az is, hogy a TTF-kihívást ornamentálisan kezelte. Nem elemezte mélyrehatóan a tudomány gazdasági szerepét, és az ezzel járó komplex társadalmi, tudati és életmódbeli hatások vizsgálatát nem kezdte meg. Deklarálta ugyan a fejlesztések fontosságát, de nem tett lépéseket a tudomány iparszerű alkalmazására. Az eredményeket kizárólag a haditechnika fejlesztésére és a természeti erőforrások előteremtésére akarta felhasználni.[55] A rendszer ideológiájába ornamentálisan beépítette a modern TTF-diskurzus szembetűnő elemeit, de a gyakorlatban ezt nem követték konkrét intézkedések. A tudomány növekvő szerepéről szóló deklarációk nem adtak új világképi reflexiót, nem érintették a rendszer önszemléletének lényegét, még a felszínét sem. A sztálini korszakban a technika és tudomány széles körű felhasználásához nem tartozott „végrehajtási utasítás"; éteri magasságokban lebegő ideológiai díszlet volt, amely tükrözött valamit a világban zajló folyamatok felismeréséből, de kevés jel utalt arra, hogy ebből valóban bármi is következne a szovjet gyakorlat egészére vonatkozóan. A tudományt főként a haditechnika fejlesztésére és a természeti erőforrások kiaknázására akarták használni, ezért a tudományos gondolkodást nem terjesztették ki más területekre, így a termelésre vagy a hétköznapi praxisra. Ezekre továbbra is autark módon – a külvilág gondolati áramaiból kiszakítva – tekintettek.[56]

Annyi azonban látszott, hogy az ország vezetése tudatában van az ugrásszerű tudományos fejlődés jelentőségének, de a kínai modellhez hasonlóan egyelőre igyekszik rendszerén belül lokálisan kezelni azt. A tudományos intézetek és dolgozók számát felduzzasztották, és ösztönözték a sajátos szovjet kutatói hálózatok kiépülését.[57] Malenkov az 1952-es XIX. kongresszus részvevőit is felszólította, hogy tegyenek meg mindent a tudományos világelsőségért, kiemelte a tudomány és a technika alkalmazásának fontosságát minden népgazdasági ágazatban, megerősítette, hogy szükséges a munkaerő kulturális

színvonalának emelése, de nem említette, hogy mindez minőségi, intenzív változásokat igényelne a struktúra egészében. Ideológiai tézisei egyelőre csak szlogenszerűen kerültek be az irányelvek közé.

A stratégiai problémákat az ötvenes évek első felében már akut belpolitikai feszültségek is súlyosbították. Ezek között feltűnően megoldatlan volt a mezőgazdasági termelés és élelmezés. A falvak munkaerejét folyamatosan elszívta az ipar, s a szovhozokba és kolhozokba terelt megmaradók – kezdetleges technikai eszközeikkel – sem önmagukat, sem a lakosság más részeit nem tudták ellátni, ami napi szintű gondokat okozott. Növelte a nehézségeket, hogy az ipari termékek jelentős hányadát is élelmezésre alkalmas mezőgazdasági anyagokból állították elő.

A politikai vezetés jelentést késztett Sztálinnak a növekvő feszültségről, főként az állattenyésztés és a hústermelés anomáliáiról. Bizottságot szerveztek, a megoldásokra tervezetet állítottak össze, javasolva többek között az állati termékek árának emelését, s hogy a szovhozokat és kolhozokat, illetve a gép- és traktorállomások dolgozóit tegyék érdekeltté az állattenyésztés fejlesztésében.[58] Hruscsov szokatlan eljárásként „gondatlanul" engedte a Pravdában is megjelenni a falumodernizáló agrárreform-elképzeléseket, amelyeket egy Malenkov vezette ellenbizottság elítélt, s amelyek miatt az 1952. októberi XIX. kongresszuson rituálisan megbírálták, ő pedig önkritikát gyakorolt. Sztálin ugyan megbocsátani látszott, de üresfejűnek nevezte Hruscsovot, akinek érthetően rossz lett a közérzete.[59]

A pártvezetés többi tagját is aggodalommal töltötte el azonban az, hogy Sztálin stratégiai gondolkodása 1952-ben láthatóan kritikus fordulóponthoz érkezett. Nemcsak elutasította a mezőgazdaság átalakításával foglalkozó bizottsági tervezetet, de világossá tette, hogy más elképzelései vannak. A válságot általában, és benne a mezőgazdaság problémáit is a hadigazdálkodás meghosszabbításával, a központi irányítás és elosztás kiterjesztésével akarta megoldani. Tudomásul vette, hogy vidéken ezt egyelőre akadályozzák az árucserében érdekelt szövetkezetek (kolhozok), amelyek nem kívánták sem a tervezett összgazdasági bartert, sem semmiféle közvetlen árucserét. Gyors megtörésüket egyelőre nem látta reálisnak a növekvő társadalmi feszültségek miatt, holott hosszabb távon egyértelműen *ez* volt a célja. Rövid távon termékbegyűjtést rendelt el, későbbre pedig gazdasági központot tervezett a fogyasztási cikkek nyilvántartására, hogy könnyebb legyen az elosztás, „mondjuk termékcsere útján". 1952 májusában az SZKP vezetője arról írt, hogy fokozatos átmenetek útján a kolhoztulajdont össznépi tulajdonná kell alakítani, és az áruforgalmat a termékcserére váltani, hogy a társadalmi össztermelést a központi hatalom irányíthassa.[60] (A parasztság adóját eközben negyvenmilliárd rubellel szándékozott emelni, holott előző évi termésükért ennél kevesebbet kaptak.[61]) Az SZKP vezetőjének közgazdasági problémákat feszegető nyilatkozatai mindinkább egy szigorú autarkiás, hadigazdálkodó rendszer képét vetítették előre. Noha az 1951–1952-es Sztálin-szövegeket több helyütt nehezen értelmezhetővé teszik azon állításai, melyek szerint a gazdasági, illetve társadalmi törvényeket nem lehet önkényesen (értsd: máról holnapra) megváltoztatni, ugyanakkor összességükben mégis egyértelműen világossá teszik, hogy *fő célja* végső soron az állami elosztás volt.

A XIX. kongresszust előkészítő cikkek ezzel összefüggésben megerősítették a kettős piac elvét is, vagyis hogy a nyugati integráció mellett ki kell alakulnia egy keletinek is, de más szabályok mentén. Sztálin szerint a Nyugat eközben különböző manőverekkel (integrálódással, a Marshall-tervvel, a koreai háborúval, a fegyverkezési hajszával, iparának militarizálásával és újabb befolyási övezetek kihasításával) igyekszik ellensúlyozni azt a tényt, hogy sem a szovjet, sem a kínai piac nem áll rendelkezésére.[62] A keleti régió ennek ellenére tovább alakítja saját integrálódó „piacát", mely azonban egyre inkább távolodik a nyugati működési elvektől, elhagyja például az értéktörvényt és az áruforgalmat, és növekvő teret enged az állami tulajdonnak és elosztásnak, valamint a központosított tervezésnek és a közvetlen árucserének. A „kommunizmus" építésének második szakaszához közeledő Szovjetunióban így érvényüket vesztik a korábbi történelmi kategóriák, mindenekelőtt az értékörvény, melynek érvényesülését addig is korlátozza a hosszú távú biztonság alapjaként kezelt nehézipar elsődlegessége, szemben a jövedelmezőbb könnyűiparral és a fogyasztási cikkeket gyártó ágazatokkal (legalább tíz–tizenöt éves távlatban).

Sztálin perspektivikusan kilátásba helyezte még a munkabér megszűnését, mondván, az ember dolgozhat általános értékekért is, nemcsak személyes szükségleteket szolgáló fogyasztási cikkekért. Ennek szellemében közmunkákat látott volna célszerűnek a termelésben, a közoktatásban, az egészségvédelemben, s az igazgatási költségek megtakarításával szándékozott tartalékokat képezni, miközben beszélt arról is, hogy a munkásság technikai tudásszintjét emelni kell.[63] Összességében azonban a szovjet vezető jövőképének egészéből kitűnt, hogy nem tud, és nem is akar megfelelni a módosult világpiaci versenyfeltételeknek, mert más elképzelései vannak a birodalom létfeltételeiről. Politikai attitűdje nem volt kompatibilis másfajta változásokkal, ezért az érlelődő válságot is úgy akarta menedzselni, hogy fenntartja, sőt megerősíti a rendszer totális integritását (és autarkiáját), a Kelet intranzigens, nem azonosuló korrelációját a Nyugattal. Látszott, hogy sem politikai alkata, sem beidegzettségei folytán nem alkalmas a lenini hagyományok termékeny aktualizálására, nem rendelkezik új vízióval a szovjetrendszer hatékony fejlesztésére; Ázsia felé fordul, s a szigorúbb feltartóztatást, illetve bezárkózást, a hadigazdálkodás elemeinek megerősítését választja.[64] A struktúra stabilitását ennek megfelelően továbbra is a birtoklás-tulajdonlás – a termelési viszonyok centralizált archaikus, militáris szerkezetű – biztosításában látja, úgy véli: *a hatalmat szilárdan birtokolni kell, a termelőeszközöket pedig tulajdonolni*; ez a szovjetrendszer és egyben a birodalom fennmaradásának legfőbb biztosítéka. Ezzel Sztálin lényegében visszatért a NEP előtti lenini elképzelésekhez, melyekről a szovjet vezetésnek egyszer már le kellett mondania.[65]

A bezárkózó politikát jelentősen motiválhatta az a meggyőződése, hogy az európai integráció ellenére a nyugati országok terjeszkedő természetüknél fogva elkerülhetetlenül *belháborút fognak vívni az energiáért, piacokért és nyersanyagokért*, s ezekbe a beláthatatlan végű küzdelmekbe a Szovjetunió is bele fog sodródni. Az összecsapásokra ezért feltétlenül készülni kell: a háború utáni gazdasági szerkezet például nem változhat meg a nehézipar rovására, a lakossági ellátást a mezőgazdaság további szigorú államosításával és a terménybeszolgáltatás általánossá tételével kell megoldani.[66]

SZTÁLIN HALÁLA

1953 elején már konkrét feladattervek készültek a kolhoztulajdon fokozatos köztulajdonná alakítására és a termékcserére való áttérésre.[67] A program megállíthatta volna az orosz időt, s ez még az ortodox közgazdászokat és a nem kifejezetten reformista vezető politikusokat is nyugtalanította: az autarkiás fordulatot bizonytalan kimenetelűnek, illetve illuzórikusnak értékelték.[68] Aggasztó volt még a vezetés legfelső köreinek személyes fenyegetettsége és a zsidóság szisztematikus kitelepítésének terve is, amelyet tematizált perek vezettek volna be.[69] A birodalom gazdasági állapota eközben folyamatosan romlott, nyomasztóak voltak a nagyhatalmi kötelezettségek – főként az Ázsiába irányuló támogatás[70] – terhei és az elégedetlenkedő kelet-közép-európai társadalmak divergálása is.

A kelet–nyugati geopolitikai határhelyzet egyre inkább akut válsághelyzetbe hozta a moszkvai vezetést. Az autarkia és a hadigazdálkodás hozama nem mindenki számára látszott elegendőnek az egyensúly helyreállítására és a Nyugat biztos feltartóztatására. Az átrendeződő konstelláció megkérdőjelezte a határok biztonságát Keleten és Nyugaton egyaránt, ami végső soron a lenini–sztálini újjászervezett birodalom fennmaradását veszélyeztette. A feszültségek az ötvenes évek elején olyan komolyak voltak, hogy az elmozdulást nem lehetett tovább halogatni, csak a *hogyan* nem volt még világos. Arra kevés esély volt, hogy Sztálin a visszavonulás mellett dönt, ez világossá vált az 1952-es kongresszuson, ezért 1953. márciusi halála igazi isteni beavatkozásnak, deus ex machinának tűnhetett, amely megakadályozta abban, hogy tovább szigorítsa az autark gazdasági működést, és végzetes mértékű politikai tisztogatásba is fogjon; meghalt, mielőtt programját megvalósította volna. Politikai környezete pedig szinte azonnal, meglepő gyorsasággal lépett elő az átalakítás terveivel.

A köztudat és a történeti elemzések egyaránt abból indulnak ki, hogy Sztálin halála véletlen szerencse, amely váratlanul nyitott utat új típusú gondolatoknak és némi reformnak, s hogy az 1953-as szemléleti váltás is ennek a nem várt, nem remélt fordulatnak köszönhető. Bizonyíthatóság hiányában nem lenne célravezető összeesküvés-elméletekben elmélyülni, de tény, hogy távozása nagyon is időszerű volt, miután a birodalom további sorsára nézve végzetesen fenyegető elméletekkel és tervekkel állt elő. A politikai összeesküvésre vonatkozó feltevéseket azonban akkor érdemes minden megfontolás nélkül teljességgel elvetni, ha az erre utaló indítékok nem elég számosak, és nem alapvető, lényegi birodalmi érdekekre irányulnak. Figyelembe vehetjük azt is, hogy a történelmi-politikai cselekvések állandó természetes eleme a szövevényes háttértevékenység, s konkrétan az orosz történelem korábban sem volt mentes például a „bojárok lázadásától". A forradalom genezise sem a birodalom felszentelt vezetőinek megkíméléséről szólt, és egyes teóriák szerint a Sztálin helyét elfoglaló Hruscsov félreállítására is felmerültek merénylettervek.[71] Sztálin halálával kapcsolatban az SZKP KB 1955. januári plénumán Molotov egyértelműen olyan titkokra utalt, amelyeket a vezetés nem fog nyíltan feszegetni, ugyanakkor azt is elmondta, hogy egykori vezérük halálos ágyánál Malenkovnak és Berijának kész tervei voltak az új vezetés felállására és a teendőkre. Hasonló nyíltsággal – és nem kevés érzelmi töltéssel – tárt fel Hruscsov ugyanilyen összefüggéseket a XX. kongresszuson elhangzott titkos beszédében.

Tény, hogy Sztálin utódai nem sokáig törték a fejüket a teendőkön, feltehetően tudták, mit akarnak; késlekedés nélkül nekiláthattak, hogy fokozatosan kifelé vezessék az országot a hosszúra nyúlt hadigazdálkodásból.[72] A magyar történeti elemzésekben Vásárhelyi Miklós tartotta fontosnak hangsúlyozni a szovjet vezetők látványosan *gyors reagálását*. Ő úgy vélte: a felső vezetést nem érte felkészületlenül Sztálin halála; mindenképpen előzetes megállapodásokat feltételez az, hogy a rendkívüli jelentőségű személyi és szervezeti döntések rohamos gyorsasággal következtek be, melyekre Hruscsov is utalt visszaemlékezéseiben. Vásárhelyi azt is kiemeli, hogy Sztálin nem volt alkalmas a szükséges változásokra, csak a szokott módszerekkel tudott reagálni a felgyülemlő feszültségekre. A legfelső szintű vezetés leváltását tervezte, további új terrorhullámot és antiszemita kampányokat. Az őt körülvevő vezetés azonban érzékelte ezt a zsákutcát, és felmérte, hogy a Szovjetunió csak akkor őrizheti meg nagyhatalmi rangját, világpolitikai befolyását, ha modernizáló gazdasági és társadalmi reformokat hajt végre, ami feltételezi például a csoportérdekek szabadabb érvényesülését és ütközését. Ez az értelmezés következetesnek és főként a nemzetközi összefüggések által erősen determináltnak láttatja a hruscsovi politikát is, ezért olyannak, amelyet alapvetően nem az egyes személyek jelenléte vagy hiánya határozott meg, és nem is kabinetszempontok, hanem sokkal inkább hosszú távú kényszerek és stratégiák, így a magyar belpolitikai válsággal kapcsolatos reakciók is ezekből vezethetők le.

Az új vezetés tehát komplex stratégiával és elszánt elkötelezettséggel akart hozzáfogni a sztálini anomáliák felszámolásához. Az igazi véletlen ebben az, hogy a fordulat pontosan a szovjetrendszer működésének félidejében következett be.

A HRUSCSOVI PERCEPCIÓ: ELSZAKADÁS A SZTÁLINI VILÁGKÉPTŐL

A szovjet politikai döntések és események rekonstruálása rávilágít a Sztálin körüli szűkebb vezetés tudatosságára. Ezekből az tűnik ki, hogy megértették a világban zajló intenzív átrendeződéseket. Nemcsak a nehezen kiépített birodalmi stabilitás bizonytalanságát konstatálták, hanem azt is, hogy a modern nagyhatalmi potenciál szerkezete és dinamikája időközben jelentősen megváltozott. A régi meghatározó paraméterekhez újak csatlakoztak: az *integrációs spirál* és a *tudományos-technikai forradalom*. Látták, hogy ha a lenini–sztálini örökséget meg akarják tartani, és nem akarnak veszíteni a Nyugattal folytatott versenyben, akkor a szovjetrendszer egészét az új körülményeknek megfelelően kell átalakítaniuk. Lenin óta ez volt az első eset, amikor nem csupán a szűken értelmezett védelmi képességek jelentették a biztonságot, hanem *a rendszer* általános *adaptációs készsége* is. A nemzetbiztonság fogalma a korábbiakhoz képest új dimenziókkal – társadalmi, gazdasági, politikai, kulturális komponensekkel – egészült ki. Világossá vált, hogy a szuperhatalmi státusnak előfeltétele a katonai erővel és az elrettentőképességgel együtt a gazdasági erő és stabilitás is, amely nem tartható fenn műszaki tudományos együttműködés nélkül, ehhez viszont elengedhetetlen a nemzetközi – regionális és ennél szélesebb körű – spe-

cializáció.[73] A Sztálin halálát követő években indult kísérletek ezért arra irányultak, hogy a szovjetrendszer működését több szempontból is összhangba hozzák az aktuális idővel.

Kérdés tehát, hogy formációs szempontból mit is örökölt Hruscsov a sztálini korszakból. Kétségtelen, hogy a 20. század közepéhez közeledve a Szovjetunió nemcsak sikeresen védte meg magát a háborúban, hanem még új, fontos területeket is nyert: Európa keleti felét, ahol az *azonos formáció = nagyobb biztonság* elve alapján, a megadott forgatókönyv szerint megkezdte a szovjetrendszer fokozatos kiépítését, regionális exportját. S mindeközben még Ázsia keleti részén számottevő szövetségesre is szert tett Kína szovjettömbhöz csatlakozásával. Ugyanakkor mindkét terület, a kelet-ázsiai és a kelet-közép-európai is az eredeti szovjet globalizációs alternatívához képest újabb globalizációpercepciós alternatívákat hozott a rendszerbe, s az eltérések, különbözőségek mindvégig megmaradtak. A két terület jellemző modell arra nézve, hogy hogyan jönnek létre a globalizációs övezetekben az *alternativitások alternativitásai.*

Kína divergálása hamarosan egyértelmű szakításhoz vezetett, a nyugati határsávot jelentő kelet-közép-európai régió pedig folyamatosan tendált kifelé a szovjet vonzáskörből. A következőkben látjuk majd, milyen szerepe lehetett a kelet-közép-európai régiónak, s az itt keletkezett viszonylag korai válságoknak a szovjet formációs variánsok rögzülésében. S később, a Hruscsov-korszak általános elemzését követően visszatérünk a kínai alternativitásra is.

KELET-KÖZÉP-EURÓPA: A FÉLIGÁTERESZTŐ RÉGIÓ

A második világháború dinamikájából következő nyugati terjeszkedés, azaz Kelet-Közép-Európa bevonása a közvetlen szovjet érdekszférába a Szovjetunió számára ígéretes, ugyanakkor kockázatos vállalkozás is volt. Az újonnan csatolt nyugati régió civilizációs és földrajzi értelemben is latensen túl volt a szovjet birodalom integrálási kapacitásán, azaz actio radiusán.[74] Igazi köztesség, határterület maradt több szempontból is. S bár a terület korábbi (Szűcs Jenő-i értelemben vett[75]) civilizációs/formációs határhelyzete a szovjet szférában újabb köztestartalmakkal töltődött fel, mégis érvényes lehetett rá a lenini határterületekről alkotott teória. E szerint a nem asszimilált végek stabil megtartását mindenkor nehézzé teszi, ha azok a központhoz képest több szempontból tartósan eltérőek: más a fejlettségi szintjük, nyelvük, kultúrájuk, vallásuk, függetlenségi vágyuk mértéke.[76]

A bolsevik birodalom nyugati határán egzisztáló kis *kelet-közép-európai államok* az átalakulási kényszereket sajátosan katalizálták: stratégiai és presztízsnövelő értékük kétségkívül jelentős volt a szovjetek számára, birtoklásuk ugyanakkor súlyos problémákkal is terhelt. Fontos ütközőzónát alkottak, de állandó kihívást is hordoztak a szovjet formáció intaktságára nézve, mivel kettős vonzásban éltek az autarkiás keleti érdekszféra és az egyre gyorsabban fejlődő nyugati civilizáció között. Ennélfogva determinációik és múltjuk nehézkedési erői folytán szüntelenül közvetítettek valamit a külvilág mozgásaiból a birodalom keleti központja felé.

A földrajzi és civilizációs beágyazottság olyannyira meghatározó volt, hogy a régiót semmiféle vasfüggöny nem tudta tartósan elzárni; népcsoportjainak sem elhelyezkedése, sem történelmi hagyományai, sem társadalmi struktúrája, történelmi-társadalmi tudata nem volt megfelelő közeg egy tartós autarkiához, s mindvégig jelentősen csökkentette annak hatásfokát. (Bulgária és Albánia több szempontból kivétel.) A nyugati terjeszkedés, azaz Kelet-Közép-Európa bevonása a közvetlen szovjet érdekszférába és modellbe ezért nemcsak lehetőség volt a Nyugat megközelítésére, de sok tekintetben ballasztnak bizonyult az archaikus birodalomból modern nagyhatalommá formálódó rendszer számára, s nemcsak a nyilvánvaló válságok idején. A fejlettebb és nyugtalan európai végek az egyre erősödő sztálini autark szándékokat különösen kockázatossá tették, s ennek egyértelmű jelei megmutatkoztak már az ötvenes évek első felének nyílt lázadásaiban is. Hiába hozott létre a központ hatékonynak szánt térségi integrációs szerveket (részben a nyugati integrációk ellensúlyozására), Kelet-Közép-Európa határhelyzete olyan erős volt, hogy a szovjet vezetés hamarosan kénytelen volt ezt tudomásul venni, s az eltérésbeli hátrányokat fokozatosan inkább előnyként kezelni.

Az első komoly válságok során a szovjet vezetés világosan látta, hogy a meghódított államok valódi asszimilálása rövid történelmi távon nem lehetséges, s a külvilágból áramló globális trendekre, determinációkra fogékonyabb végek a gyorsuló nyugati típusú civilizációs változásokat nem tudják feltartóztatni (mert nem csak rajtuk múlt), ezért ilyen értelemben nem jelentethetnek valódi puffert sem. A térség szovjetblokkon belüli szerepe ezért rövid idő alatt komoly szerepmódosuláson ment keresztül. Míg kezdetben főként a külső nyugati és globális hatásoktól elválasztó pufferfunkcióra szánták, később diplomáciai és stratégiai szempontból a világgal összekötő, a modellfejlesztést tekintve pedig kísérleti műhelyként is funkcionáló terület lett. A kisebb államok így folyton terelték az autarkia és a kényszerű külkapcsolatok dilemmájában vergődő Szovjetuniót a rendszer nyitása – az identitásától eltérő külső, globális civilizációs hatások befogadása – felé. A kelet-közép-európai társadalmak természetes nyomása ennélfogva hozzájárulhatott ahhoz, hogy az európai, eurázsiai régió kezdett új típusú szovjet modellé, valóban külön európai blokká formálódni a kommunistának nevezett táboron belül.

A NÉPI DEMOKRATIKUS ELKANYARODÁS

CENTRUMOK ÉS PERIFÉRIÁK SAJÁTOS VISZONYA

Kelet-Közép-Európa második világháború utáni fejlődésével kapcsolatban máig élénk viták tárgya, hogy vajon Sztálin hosszú vagy rövid átmenetet szánt-e a térségi szovjetizálásra, s hogy egyáltalán volt-e bármi valószínűsége annak, hogy a térség politikai, gazdasági struktúrái eltérjenek a szovjet modelltől. Ugyanakkor talán nem lenne érdektelen feltenni a kérdés ellenkezőjét is: mennyi esélye volt a sztálinizmusnak totálisan és tartósan kiépülni Kelet-Közép-Európában?

Gyarmati György arra hívja fel a figyelmet, hogy a kelet-közép-európai régióval kapcsolatban akár meg is fordíthatnánk a proxy fogalmát. A második világháború utáni nagyhatalmi konstellációban a hidegháború a közvetlen európai, szovjet és amerikai területekre vonatkozott, ahol a fő rivalizáló felek kerültek minden katonai összecsapást, nem vívtak „meleg" háborúkat. Az ilyen ütközések az úgynevezett harmadik világban zajlottak, s ezeket proxyháborúknak nevezték. Fischer Ferenc azonban plasztikusan kiemeli, hogy a globális politikai egyensúly keretei túlnőttek Európán azzal, hogy annak két fő tartópillére az Egyesült Államok s a Szovjetunió lett, s azzal is, hogy az USA figyelme elsősorban éppen az említett „proxyk" felé, azaz főként Ázsia és a Közel-Kelet felé fordult. Ebben a megközelítésben igaz, hogy Kelet-Közép-Európát a közvetlen katonai összecsapások elkerülték, ugyanakkor az is igaz, hogy az USA számára már a háború végén sem volt igazán fontos terület, azaz inkább proxy volt. Ez az amerikai érdeknélküliség jelentős mértékben megkönnyítette a szovjet politikai manőverezést a meghódított területeken.

Tény, hogy az ellentétes nagyhatalmi érdekek már a háború befejezése előtt is egyértelműen artikulálódtak, s nem volt kérdéses, hogy a térség szovjet érdekszférába fog kerülni. Az elemzők körében mégis máig vitatott a kelet-közép-európai országok demokratikus fejlődésének esélye. Békés Csaba szerint a formális közjogi állapotok és a többnyire koalíciós politikai berendezkedés ellenére a helyi kommunista pártok 1945–1946-ban már meghatározó pozícióban voltak a régió valamennyi országában, s ennek alapján megkülönböztethetők *kvázi szovjetizált* (Albánia, Jugoszlávia, Bulgária, Lengyelország) és *preszovjetizált* (Magyarország, Csehszlovákia) országok.[77] Romsics Ignác Geir Lundestadot is idézve úgy véli: a szovjetizálásnak „négy övezete" lehetett, mely Magyarországon esetleg tíz–tizenöt éves átmenettel számolt.[78] Charles Gati szerint a szovjet vezetés három európai övezetet különböztetett meg: a nyugatit, amelyben nem számolt kommunista hatalomátvétellel, a szovjet ellenőrzés alatt álló területeket, amelyeken keresztül

ellenőrizheti a Németország és a Balkán felé vezető utakat (Lengyelország, Németország keleti fele, Románia, Bulgária), illetve harmadik övezetként a kelet-közép-európai zónát, amelyben hosszabb távon, fokozatosan valósulhat meg a hatalomátvétel (Jugoszlávia, Finnország, Ausztria, Magyarország, Csehszlovákia). Erre alapozva lényegében a „demokratikus alternatíva" teória egyik változatát képviseli.[79] Berend T. Iván szerint viszont a moszkvai vezetés tervezhette ugyan eredetileg hosszabb időre a népi demokráciák koalíciós kormányzatait, ám funkciójukat tekintve ezek mégis „gondosan kitervelt" egyértelmű átmenetek voltak a szovjet típusú rendszerhez, és a teljes átalakítás, a fordulat lényegében mindenütt uniformizált módon történt. Seton-Watsonra hivatkozva három fázist különböztet meg: valódi és látszatkoalíciókat, majd monolitikus hatalmi berendezkedést.[80] A „szovjetizálás kezdettől fogva" álláspontján van még többek között Borhi László és Ungvári Krisztián.[81]

A szovjetizálás megvalósítását illetően azonban a történeti és politológiai megközelítések alapvetően magától értetődőnek tekintik a rendszer lényegi elemeit érintő teljes átvétel tényét, s az első néhány év átmenetiségének hangsúlyozása mellett általában a szinte totális mintakövetésből indulnak ki. A meghódított államokban a szovjet nyomásra kialakult működés valóban nemcsak radikálisan központosító, de egyértelműen hasonlóságokat, azonosítható mintázatokat mutató rendszer volt, ezért a látványosan rokon jellegzetességek nem ösztönöznek a kérdés megfordítására, noha joggal felvethető, hogy vajon *voltak-e az autentikus sztálinizmusnak valódi, tartós esélyei a régióban.* Másképpen fogalmazva: nem kizárható, hogy a népi demokrácia mégsem töltötte be egészen a proletárdiktatúra funkcióját, vagy csak nagyon rövid ideig.

Az első, korai, 1953-as, 1956-os lázadások ezen túlmenően felvetik azt a kérdést is, hogy *Kelet-Közép-Európa mennyiben bizonyult ballasztnak már a korai szakaszban is,* illetve hogy *belső ellenállása motiválhatta-e a szovjet központot alternatív verziók tolerálására,* esetleg a *rendszer egészének önmódosítására.* Az elemzők abban legtöbbször egyetértenek, hogy volt egy rövidebb, rugalmasabbnak látszó, néhány éves *átmeneti* időszak a kelet-közép-európai régió alárendelt államainak politikai, gazdasági átstrukturálásában. A kérdés általában az, hogy mi indokolta leginkább az átmenetiséget, azaz egyszerűbben: mire várt Sztálin, miért nem igyekezett a kezdetektől nagy tempóban strukturálisan is átformálni a befolyási övezetébe vont térség államainak, gazdaságának működését. A második világháborút követő politikai konstellációban Moszkva nyilvánvalóan nem akarhatott mindjárt pontosan követő másolást, csakis olyan kompatibilitások megteremtésére törekedett, amelyek szilárd dominanciát biztosítanak számára a térségben. Nem kétséges, hogy világosan látta: az első időkben sem a Nyugat, sem a kelet-közép-európai régió népei nem fogadnának el radiálisabban gyors és erőszakos átállást. A *várakoztató szempontok* közül az elemzők általában kiemelik, hogy Sztálin várta az első térségi választások eredményeit, a békeszerződéseket, valamint az amerikai újjáépítési tervek főbb elveit.

A közvetlen-praktikus megfontolásokon túl azonban az alternatív, szovjet variáns struktúrák tolerálásának lehettek mélyebb civilizációs okai is: mindenekelőtt a centrum és a periféria sajátosan megfordult viszonya a térségben, és az ebből adódó belső civilizációs közegellenállás. A gerschenkroni–wallersteini világgazdasági teória szerint a cent-

rum lényegében a fejlett rész, a periféria pedig a leszakadt, elmaradott, felzárkózni vágyó, míg a félperifériák valahol a két pólus között helyezkednek el. Ez a modell azonban a keleti centrumú szovjet birodalmi nézőpontból nézve nem feltétlenül van így. A szovjet birodalom centruma felől tekintve a kelet-közép-európai régió a szovjet birodalmi térben egyértelműen perifériának számított, viszont gazdasági és sok egyéb civilizációs struktúráját tekintve több szempontból fejlettebb volt, mint maga a birodalmi törzs. Még akkor is, ha a régión belül is voltak eltérő fejlettségi szintek. A lenini nemzetiségi teória épp ennek a sajátosan fordított viszonynak a felismerésére épült, amikor hangsúlyozta, hogy ha a fejlettebb részek a periférián vannak, akkor nagy késztetést éreznek a leválásra, különösen, ha még vallásilag és etnikailag is eltérőek. Látszólag megengedőbb rendszerrel, rugalmasabb struktúrákkal célszerű ezeket a központhoz kötni a birodalmi (szupermakro) szinteken éppúgy, mint a helyieken.[82] Ennek a látszólag engedékeny, átmenetileg alkalmazkodó taktikának megvolt a maga folytonossága a birodalmi-nagyhatalmi befolyásszerzés későbbi fázisaiban is, és ezt a szovjet vezetés a második világháborút követő terjeszkedés és berendezkedés során sem hagyta a figyelmen kívül.

Az alávetett államok civilizációs-politikai struktúráiban ha felemásan is, de megvoltak azoknak a civil intézményi autonómiáknak a hagyományai, amelyeket Szűcs Jenő részletesen elemez Európa három régióját jellemezve.[83] Ugyanakkor más történészi, politológiai megközelítések ennek éppen az ellenkezőjét hangsúlyozzák, és inkább a demokratikus hagyományok hiányát emelik ki.[84] A szovjet vonzáskörbe került kelet-közép-európai térség demokráciadeficitjére hivatkozva ezek elsősorban azt a kérdést teszik fel, hogy miként tudott meggyökeresedni a kívülről importált/oktrojált rendszer néhány év alatt. A válaszuk az, hogy éppen a polgári demokratikus hagyományok hiánya vagy sajátos torzulása könnyítette meg, illetve tette részben organikussá a szovjet típusú berendezkedést. Utóbbi értelmezés a régió sorsát determinisztikusan mintegy a „Kelethez" rendeli, és az ehhez illő kompatibilitásokat igyekszik igazolni. Ha azonban egy másik megközelítésben a kelet-közép-európai térség meglévő eltéréseit tekintjük lényeges, hosszú távon is meghatározó különbségeknek, akkor nem kevésbé jogos megfordítani a kérdést: azt vizsgálni, hogy vajon valóban kiépült-e mintakövetően a szovjetrendszer, s ha nem, akkor miért nem. Kérdés lehet az is, hogy a kezdeti évekre vonatkozóan érdemes-e komolyabb differenciálás nélkül szovjetizálásról beszélni a térségben, majd pedig szovjet szisztémáról a későbbiekre nézve. (A szocializmus- és kommunizmusfogalom használatának problémáit nem is említve.)

A NÉPI DEMOKRÁCIA ELSŐ, ÁTMENETINEK SZÁNT SZAKASZA

Az átmeneti berendezkedéseket többek közt az jellemezte, hogy az első kelet-közép-európai alkotmányok, illetve alkotmányjogi szabályok kezdetben még hagytak némi időt az alkalmazkodásra, és toleráltak korábbi struktúrákat. Az államok mindenekelőtt a háborús elveket és intézményeket zárták ki, többnyire visszatértek a „fasiszta korszak" előtti szabályokhoz, struktúrákhoz.[85] A stabil átmenet érdekében a nemzeti–baloldali frontokat navigáló szovjetszövetséges erők mindenütt felhasználták a tradicionális állami intézmények többségét, és szervezeti átalakítással vagy a vezetés és az apparátus személyi összetételének megváltoztatásával módosították őket. Jogilag később sem szüntették meg azonban a korábbi intézmények jó részét, például a pártokat, ám politikai, gazdasági, társadalmi szerepüket fokozatosan hangsúlytalanították, illetve olyan párhuzamos hatalmi struktúrával írták felül, amely valójában tartósan ornamentálissá tette létüket, vagy de facto felszámolta őket.

A fokozatosság és a korábbi intézmények részbeni formális megtartása mégis egy sajátos jellegzetesség, amit a terjeszkedő sztálini nagyhatalom ideológiája azzal magyarázott, hogy Kelet-Közép-Európában nincs szükség forradalmi váltásra, mert a szovjet segítség lehetővé tesz „békésebb", „organikusabb" átalakulást is. A központosító-irányító és ellenőrző rendszerekbe ennélfogva igyekeztek korporálni a társadalmi és gazdasági szereplőket (általában a civil szféra egészét), miközben egyértelműen preferálták az államtól, a végrehajtástól elkülönült erős vezetőt, az alkotmányok pedig tág teret hagytak a kivételes hatalom lehetőségére „rendkívüli helyzetekben".

Az államforma jellegéről a kelet-közép-európai régióban 1947 szeptembere és 1948 decembere között még élénk viták folytak.[86] A *népi demokratikus* formációt a harmincas évek népfrontpolitikájából eredeztették, és alapvetően úgy határozták meg, hogy annak lényege a *hatalom valamilyen megosztása* a „munkásosztály" és más társadalmi csoportok – mindenekelőtt a falusi lakosságot képviselő pártok – között. A térség kommunistái ezt eleinte még teoretikusan átmenetinek, a gyakorlatban viszont hosszú távra tervezett modellnek gondolták. Olyannak, amely a szovjetrendszerrel *párhuzamos úton* tart a szocializmus felé, s közben több vonásában eltér attól. Közelebbi mintának érezték a *jugoszláv* és a *lengyel* népfrontformát; előbbi az egypártrendszerű, utóbbi a többpárti variánst képviselte. Mindkettőt megkülönböztették azonban a nyugati polgári típusú pártkoalícióktól, mondván, a különböző társadalmi csoportokat egyesítő népfront elsősorban a központi akaratot közvetíti.[87]

Az elméleti disputákat lezáró ismert 1948. decemberi sztálini formula a talányos megfogalmazás ellenére e tekintetben nagyon is világos továbbmozdulást jelzett. Deklarálta, hogy *a népi demokrácia most már betölti a proletárdiktatúra funkcióját*, azaz teljesen el kell felejteni belőle a demokráciarészt, és világossá kell tenni, hogy a régió államai már nem egy polgáridemokrácia-variáns modell felől haladnak a szocializmus felé, hanem – sajátosságaik ellenére – máris a szovjetrendszer részei. Azaz semmilyen (még erősen korporatív) formában sem működhetnek (kvázi)demokráciaként, csakis diktatúraként. Ez a fordulat két lényeges ponton módosította a teóriát és a gyakorlatot: a továbbiakban még ornamentálisan sem lehetett szó hatalommegosztásról, az eszközök tekintetében pedig az erőszak a működés (és az ideológia) szerves része lett. Az igazodás keretében a magyar vezetés felszámolta a többpártrendszert (bár erre nem lett volna feltétlenül szükség), és hangsúlytalanította a népfrontot is. A sztálini formula meghirdetése egyértelműen arra utalt, hogy a kelet-közép-európai térségben a látszatdemokratikus politikai paravánok mögött, az ekkorra már valójában „üresen futó"[88] polgári demokratikus intézmények mellett szinte teljes szélességben kiépültek a politikai befolyást valójában birtokló *para-*

lel struktúrák. A népi demokrácia így egy időre mintha valóban betölthette volna proletárdiktatórikus funkcióját, de az eltérések – ha legtöbbször csak formálisan is – jórészt továbbra is fennálltak. A sztálini doktrína ezért nem jelentette azt, hogy a régió országai mindenestül átálltak volna a tisztán szovjet típusú, teljes fedésű működésre. Ezek a különbségek eleinte még nem tűntek fontosnak, később azonban lesz jelentősége annak, hogy *formálisan* megmaradtak a parlamentek, egyes országokban formálisan voltak más pártok is az uralkodó párton kívül, és általában voltak vagy később lettek – szintén formálisan – érdekképviseleti és más társadalmi szervezetek. Éppen ezért ebből a szempontból sem érdektelen folytonosan újravizsgálni a kvázi-többpártrendszereket, a parlamenti struktúrákat, a népfrontok létét vagy nemlétét és működési elveit, a helyi közigazgatás alapjait, a tulajdonstruktúrákat és a gazdaság egyes szegmenseinek működési elveit, az egyházakkal szembeni toleranciaszinteket, a szakszervezetek, munkás-, illetve üzemi tanácsok integrálásának eltérő gyakorlatát, a RAPP-korszakot átugró művészeti szövetségek sajátosságait[89], és más, látszólag nem lényeges eltéréseket.

FUNDAMENTÁLIS ÉS ÚJRASZERVEZŐ FÁZISOK TORLÓDÁSA

Sztálin a szovjet befolyás tudatában a proletárdiktatúra általános meghirdetésekor még feltételezhette, hogy lesz ideje a kezdeti nem eléggé szovjet gyakorlatot a kívánatos mértékben továbbfejleszteni, ezért a róla elnevezett 1948-as sztálini formula kettős célt szolgálhatott: egyrészt konstatálta az addig elért eredményeket, másrészt viszont inkább csak elébe ment, megelőlegezte a távlati elképzeléseket. A domináns térségi nagyhatalom azonban a meglévő térségi adottságok és a folyton változó konstelláció közegében nem tudta szervesen átültetni rendszerét a tőle függőkre. A különbségek megmaradtak, s a központ attitűdje hamarosan megváltozott az eltérések kezelésében. Ha a történeti elemzés a hangsúlyt kezdettől a megmaradó különbségekre és nem a hasonlóságokra helyezi, akkor a *szovjetizálás* Kelet-Közép-Európában egy sajátos – formális-demokratikus maradványokkal is színezett – rendszerváltozat kialakítását jelenti, *népi demokrácia*nak pedig ezeknek a kialakult/formálódó variánsoknak az összességét nevezzük.

Figyelembe vesszük, hogy a szovjet teoretikusok egy része ezeket a változatokat néhány év elteltével már alternatív népi demokratikus verzióként értelmezte. A „népi demokrácia" gyűjtőfogalomként mindvégig felidézte a meglévő különbözőségeket, a szovjet etalonhoz képest eltérő – országonként is nem kevés egyéni árnyalatot mutató – sajátosságokat. Ezek a sajátosságok az ötvenes évek közepétől már kevésbé erodálódtak, inkább megerősödtek, később pedig sajátosan konvergálódtak. Az 1952-es sztálini tervek ugyan még egy szorosabban szovjetizáló koncepcióról szóltak, de a több elemében megváltozott világpolitikai konstelláció ezt a tervet már nem támogatta. Az ötvenes évek első felében Sztálin halála és a régió civilizációs közegének ellenállása folytán az Európához legközelebb eső térség központhoz igazítása megállt az első lendület után, valahol a közvetlen sztalinizáló *átrendezés – még és már – legszükségesebb fokán.* A régió államainak diktatórikus strukturális trendjei ezekben az ekkorra kialakult formáikban lényegében

elérték a lehetséges legtöbbet. A szovjet típusú rendszerben így torlódtak a fokozatosság–kettősség, a gyors konszolidálás és a reformizálás szakaszai, ezért struktúrái nem is épültek ki maradéktalanul az újonnan csatolt a térségben.

Az alávetett államokban a rossz és a jó fordulatok is többnyire a moszkvai galaxis középpontjából indultak, így egymást követték a szigorúan abszolutisztikus és a valamelyest rugalmasabb, felvilágosultabb ciklusok. A szigorú rendszerlogikából következően szinte mindenhez köze volt a szovjet vezetésnek, amire a kis országok azzal reagáltak, hogy a kedvező változásokat is gyakran kényszerként, jobb esetben csak adományként fogadták el. Kényszerreformra pedig nemritkán volt példa a közel egy évtizedes fundamentális korszak után. A régió viszonylagos szerencséjére ugyanis a tartományi státusz beálltakor Sztálin már lényegében megvalósította a lenini koncepció alapjait: megszilárdította a szovjetrendszert, és egyelőre túl volt az elérhető európai terjeszkedésen is, ennélfogva az ötvenes évek elejétől már túlnyomórészt a folytonos korrekció és a Nyugat felé tendálás jellemezhette a szovjet galaxist. A kelet-közép-európai régió sorsa innentől a hruscsovi lépésváltás következtében – ahogyan korábban és később is – forgatókönyvszerűen alakult.

A posztsztálini vezetés többsége a helyzet bonyolultságát látva a tartósan realista alkalmazkodás mellett döntött. Különösen, amikor azzal kellett szembesülniük, hogy a klasszikusnak mondott struktúra helyi változatai még alig alakultak ki, még éppen csak kezdtek meggyökeresedni a sztálinizmusként emlegetett variáns szisztémák a kelet-közép-európai régióban, és máris lázadások törtek ki.[90] Voltak zendülések a Szovjetunión belül is, de azok közvetlen célja nem egy *re*strukturálás volt, a kelet-közép-európai lázadások viszont bármilyen motivációval indultak is, nagyon gyorsan vettek fel közvetlen, lényegi kérdésekre irányuló politikai jelleget.[91]

A lazító reformok és a társadalmi feszültségek felszínre kerülésének sajátos történelmi együttmozgásaira jellemző, hogy éppen a Sztálin halála utáni szakaszban került sor Kelet-Közép-Európa népeinek első nyílt ellenállásaira. Az első térségi válságok tehát párhuzamosan zajlottak az eleve eltervezett szovjet reformtörekvések első lépéseivel, s a két folyamat alapvetően egymást erősítette. Igaz, 1953 nyarától, a kelet-berlini felkelést követően ez vitt némi óvatosságot is a szovjet kivitelezésbe. A második, 1956-os hullámot már részben maguk a változtatások indukálták.

Az eleinte még kisebb, majd a későbbi nagyobb belső „lázadásokhoz" nyilvánvalóan az is hozzájárult, hogy a helyi vezetők jórészt félreértették vagy nem vették eléggé komolyan az eltökélt moszkvai szándékokat.[92] A szovjet vezetés a desztalinizálás időszaka alatt több alkalommal hangsúlyozta, hogy elismeri saját korábbi helytelen iránymutatásait, de most a korrekció is kiterjed majd az egész táborra, akár akarják annak vezetői, akár nem. A hruscsovi kormányzás világossá tette, hogy a *lépésváltás* sem ütemében, sem stílusában nem alternatív, nem egyetlen ország vagy két tárgyalópartner ügye, hanem az egész szovjet-európai táboré, s hogy az átállás elszabotálása katasztrófához vezethet.[93]

A kelet-közép-európai vezetők azonban általában nem eléggé mérték fel, vagy nem fogadták el a szükséges változtatások korszakos jelentőségét. Vélhetően természetesnek vették, hogy a birodalomhoz tartozásnak nemcsak kölcsönös előnyei, de kölcsönös hát-

rányai is lehetnek. A meghódítottakra hárul a függés és az elnyomattatás nyomasztó terhe, a hódítókra pedig a mindenkori felelősség a rend(szer)fenntartásért és az ehhez szükséges fedezet előállításáért.[94] Másképpen fogalmazva: válságos helyzetekben elsősorban a központnak kell biztosítania a hatalmat a csatolt régióban katonai erővel vagy anyagi segítséggel, vagy mindkettővel. Így vélekedhettek erről a legcsekélyebb szovjetellenesség nélkül. Ugyanebből a megfontolásból a tábor kommunista helytartói vonakodtak a szovjetek által szorgalmazott „új szakaszt" a gyakorlatba bevezetni. Az ebből eredő társadalmi elégedetlenség nyilvánvaló jelei Moszkvát megerősítették abban, hogy a válságot már nem lehet egyszerű segélyezéssel menedzselni: halaszthatatlan a központi hatalom és a gazdaságirányítás terheinek csökkentése, a regionális gazdasági aránytalanságok mérséklése. A csatolt területekre ezért azok akarata ellenére is rá akart kényszeríti annyi önállóságot, amennyivel jobban igazodhattak saját lehetőségeikhez.

Mindent összevetve az első kelet-közép-európai válságok és az újrastrukturálás központi kényszere történeti léptékkel számítva nagyon gyorsan bekövetkeztek. Ha elfogadunk olyan korszakolást, mely szerint az első fundamentális szakasz megközelítően *1950-ben lezárult, akkor világos, hogy az 1952–53-as válságok igen koraiak voltak*, a közvetlen kiváltó okokat tekintve is eléggé változatosak, következményeik pedig tartósan beépítették a rendszerbe az alternativitásokat. A nyugati „periféria" lázadásai ugyanis figyelmeztetőek lehettek a szovjet vezetés számára. Arra késztették, hogy több szempontból újragondolja ezeknek a rokon rendszereknek a működését. A gyorsan reagáló, akut ellentmondásokat feloldó intézkedések mellett ezért már igen korán számos strukturális változtatás utalt arra, hogy a desztalinizilás a szovjet politikában nem taktikai elem, hanem stratégiai módosulás.[95]

A korszak egyik legnehezebben megválaszolható kérdése mégis az, hogy a népi demokratikus lázadások nélkül a későbbiekben merre mozgott volna a rendszer egésze és különösen az alávetett államok gyakorlata. Ezek nélkül tartósabb lehetett volna-e a sztálinizmus, és gyorsabb, illetve más minőségű lehetett volna-e a térség integrációja? Tény, hogy 1953-tól a legtöbb helyen lényeges kérdésekben változott a politikai gyakorlat, és volt, ahol a vezetés egy része is, mindkettő szovjet egyetértéssel, sőt általában szovjet kezdeményezésre. Tény az is, hogy 1956 októberében Hruscsov új típusú kapcsolatokat ígért a térség államainak és vezetőinek,[96] s ennek keretében többek közt azt, hogy ezt követően még inkább tolerálnak némi helyi sajátosságot. A változások, változtatások *végérvényesen lezárták nemcsak a kulturális, de a politikai sematizmus szakaszát is.* A térségi rendszerek működései enyhén differenciált formákat vettek fel: részben megőrizték megmaradt sajátosságaikat, részben kialakultak újabb – alig érzékelhető, de mégicsak létező – jellemzőik. Mindezeket figyelembe véve érdemes fontolóra venni, hogy a *kelet-közép-európai válságoknak is lehetett hatásuk* a formáció későbbi alakulására, arra, hogy lényegében állandósult a kezdeti évek hibrid gyakorlata, amely ötvözte a szovjet és a kelet-közép-európai rendszerelemeket.

Az ideológiában és a struktúrákban is ekkortól kezdődött a népi demokrácia második, tartós – már nem átmenetinek szánt – szakasza, a kelet-közép-európai *népi demokratikus elkanyarodás.* A lenini permanens forradalom tehát itt valahol elakadt. Innentől

fogva folyamatosan átértékelték a korai népi demokratikus fázisokat is, és a térségi országok elnevezései közt megjelent újra a *népi demokratikus országok* formula. A proletárdiktatúra megnevezést egyre ritkábban, sajátos alkalmakkor használták már csak. S bár a „többes modell" koncepciót a negyvenes évek végén és az ötvenes elején egy rövid időre megszakítani látszott a proletárdiktatúra kiterjesztett sztálini formulája, a szovjet teoretikusok egy része nem sokkal később már újra népi demokratikusként hivatkozott ezekre az államokra mint olyanokra, amelyek típusszerűen különböznek a szovjet etalontól. Néhány év eltelte után ismét megkülönböztették egymástól a népi demokratikus és a szovjet változatot, melyek mindvégig több szempontból valóban eltértek egymástól.

A kelet-közép-európai első lázadások hevessége előmozdíthatta a szovjet ideológiai váltást, és a lázadások leverése ellenére később megengedte az alternativitások jelenlétét a birodalmi civilizációs folyamatban. Az árnyalatok megkülönböztetése a hétköznapokat élő ember számára persze lényegtelen részletkérdésnek tűnhet, mivel ezek létezése nem könnyítette meg érzékelhető mértékben a régió népeinek életét. A szovjetrendszer hivatalos teoretikusai azonban számon tartották ezeket a csekély másságokat, s ennek azután a *rendszerváltásként jelzett végső szakaszban* komoly jelentősége lett.

A DIFFERENCIÁLÁS IDEOLÓGIÁJA ÉS A NÉPI ÁLLAM VÍZIÓJA

A meglévő különbségre utaló egyik legfeltűnőbb első ideológiai elmozdulás volt, hogy az ötvenes évek közepétől a hruscsovi vezetés a belső szövetségesi köröket is *érintő koegzisztenciáról* beszélt. Nemcsak azt ígérte, hogy a gazdaságban több tere lesz a helyi sajátosságoknak, adottságoknak, hanem azt is, hogy a politikai struktúrában deklaráltan több rokon modellvariánst ismer el. Azaz a korábbiakhoz képest mintha nagyobb jelentőséget tulajdonított volna a modellkülönbözőségeknek, mint az azonosságoknak. A valódi orosz-szovjet össz-szövetségi minta mellett a variánsok közé sorolta a népi demokratikust is, és ugyanígy a rokon, a szovjettel nem egészen egyező formációknak tekintette a jugoszláv, a kínai, a nyugati parlamenti, a forradalmi, fegyveres felszabadító és még egyéb variációkat.[97] A kádári „mindenki velünk van, aki nincs ellenünk" szlogen is feltehetően ezt az új evolúciós elvet fordította magyarra.

Az eleve változatos vegyes rendszereket jelölő népi demokráciát tehát alig nyolc évvel az első meghirdetése után a posztsztálini szovjet vezetés ismét „legitim" variánsnak ismerte el, sőt elképzelhetőnek tartotta, hogy az megfontolandó elemeket tartalmazhat a régió közös (össz)szovjet fejlődése számára is. A rendszer-ideológia már nem tartotta kizártnak, hogy a kétféle működés, a központi szovjet és a variáns, hibrid kölcsönösen átvehet elemeket a másikból. A központ irányító szerepét ez sohasem kérdőjelezte meg a kelet-közép-európai régióban, de a hruscsovi korszak vezetése volt az első, amely nem zárta ki, hogy a nagyobbak tanulhatnak az alávetett kisebbektől, többek között tudományos, technikai, technológiai, termelésszervezési és irányítási modellelemeket. Az 1955-ös Jugoszlávia felé forduló konszenzuskereső gesztus többek között ezt a megengedőbb politikai üzenetet hordozta.

A kelet-közép-európai kapcsolatok újragondolását persze korántsem lehetett tisztán baráti felajánlásnak tekinteni. Az újfajta belső szövetségi stratégiának ekkor is mindenekelőtt összetett praktikus politikai okai voltak. Jugoszlávia esetében a földközi-tengeri térség jelentőségének növekedése, tágabb régiójában a nyugati, főként amerikai befolyás (potenciális) csökkentése. A kelet-közép-európai régió pedig zömmel viszonylag fejlett területnek számított, ezért a *húzóországok gazdasági és strukturális modernizálása* (az ázsiai és szibériai területek intenzív fejlesztésével párhuzamosan) a szovjet stratégia lényeges kérdései közé került.

A népi demokratikus elkanyarodás folyamatát ugyanakkor az is támogatta, hogy a szovjet szféra vezetői az ötvenes évek közepétől kitérőkkel ugyan, de kísérleteztek valamiféle önkormányzatisággal, és korántsem csak a gazdaságban. Az ideológiai paradigmák közt erre utalt a *népi állam* kategóriája, noha valódi értelme sokáig rejtve maradt. Egyelőre csak jelezte, hogy a kommunizmushoz való közelítéssel egyenes arányban, valamikor a történelmi jövőben lazább adminisztratív ellenőrzésre és több öntevékenységre, illetve tágabb értelmű társadalmi szövetségekre lehet majd számítani. Az önkormányzatiság felé való fokozatos átalakulást Hruscsov kezdetben egy *átmenet*nek, a kommunizmus felé vezető út természetes állomásának tekintette, a végcélt pedig a magas szintű önkormányzatiság beteljesülésének. A szovjet ideológia ezekhez a változásokhoz igazodva dekonstruálta a korai szovjetizáló szakaszra jellemző sztálini formulát, mondhatni „a feje tetejéről ismét a talpára" állította. A kelet-közép-európai térségben is azt hirdette, hogy a proletárdiktatúra ismét betölti, betöltheti a népi demokrácia funkcióját, sőt egyre inkább.[98] Egyszerűbben: kevésbé kell hangsúlyozni az erőszakos-diktatórikus elemeket, jobban a demokratikusakat, s proletár helyett a tágabb értelmű, befogadó-integráló népit.

Az tény, hogy Hruscsov a maga periódusát átmenetnek tekintette a kommunizmus felé. Még ha hibás is a feltételezés, felveti azt a nagyon fontos kérdést, hogy a szovjetrendszer történetében mely szakaszok tekinthetők konszolidáltnak vagy konszolidáló szándékúnak, és melyek átmeneteinek vagy radikálisan reformernek. A kelet-közép-európai szovjet szféra gyakori lázadásait figyelembe véve azt látjuk, hogy a szovjet központ és a befolyási övezet országai között ezek a szakaszok lehettek éppen szinkronban és aszinkronban is. Ha csak a szovjet történelmet nézzük, ennek mintha lennének konszolidációs és dekonszolidációs platói, külön a diktatórikus és a liberalizálódó fázisokra. A totalitás, a diktatórikus fázis platója a harmincas évek végére következett be, s ez a plató konszolidációként áthúzódott a világháborún, majd az ötvenes évek elején összekapcsolódott a meghódított területek rendszer-konszolidációjával. Ekkor azonban mindkettő fordulóponthoz ért: vagy tartósan igyekszik konszolidálni a totális (a vélt vagy valós ellenfeleket radikálisan kizáró, üldöző) fázist, vagy vált, és elkezd integrálni.[99]

A szovjet vezetés az utóbbit választotta, ezért a hruscsovi szakasz egyértelműen de-konszolidáló volt a sztálinista totális konszolidációhoz képest, reformizáló rendszerként viszont még nem tudott eléggé konszolidálttá válni, így joggal értelmezhette rendszerét átmentinek. A hruscsovi átmenet végül a brezsnyevi kormányzásban konszolidálódott, és tarthatott volna akár tovább is, ha több (részben külső) tényező ebben nem akadályozza. A brezsnyevi konszolidáció a hruscsovi nyomvonalat követve (de annál lassabb tempóban) a totálistól távolodó típusú volt, s mint ilyen saját tartósságának biztosítása érdekében egyre befogadóbbá, integrálóbbá vált. A rendszer épp emiatt sokat veszített eredeti integritásából.

Az integrációs dinamikát azonban éppen elődjétől örökölte. Ennek korai jele volt, hogy még mielőtt Hruscsov 1961-ben deklarálta volna, hogy a kommunizmus elérése nem egy távoli utópia, már előre jelezte, hogy oda többféle úton el lehet jutni. A XX. kongresszuson a szovjet modell mellett kiemelte a népi demokratikust, de figyelemre méltónak találta még a *kínai* magángazdaság fokozatos békés átalakítását éppúgy, mint a *jugoszláv* gazdaságigazgatás és államszervezés sajátosságait.[250] Úgy tűnt: ezekből a variánsokból újfajta, versenyképesebb és egyben időtállóbb, erősebb és ugyanakkor rugalmasabb rendszert akar formálni.

A következő, 1959-es XXI. kongresszuson már konkrét utalásokat is tett arra, hogy az állam egyes funkcióit átveszik a szakmai, ifjúsági és más szervezetek, egyesülések, a szovjetrendszer államisága így fokozatosan egy devolúción[100] megy keresztül, melynek keretében átadja a helyét egy sajátos társadalmi öntevékenységnek, önkormányzatiságnak; a folyamatnak éppúgy része az ehhez szükséges társadalmi szervek, csoportok funkcióinak átalakítása, újak életre hívása és a növekvő részvétel az igazgatásban.[101]

Ez volt a népi állam víziója, mellyel Hruscsov mindenekelőtt a politikai működés plebejus, szociális és főként *részvételi* jellegét hangsúlyozta. S az addig meghaladottnak tekintett *kelet-közép-európai népi demokratikus forma* így új fényben jelent meg: *ötvözni látszott a biztos központi irányítást és a kvázi demokratikus mozgásokat.* A szovjetrendszertől különbözőként kezelt kelet-közép-európai viszonyokat, azaz a népi demokrácia legfőbb ismérvét a XX. kongresszuson Hruscsov úgy fogalmazta meg, hogy az lényegében a „kulcspozíciók birtokbavétele",[102] míg a működés többi része az adott viszonyoknak megfelelő rugalmas értelmezés kérdése lehet. Vagyis: ez a megközelítés a vágyott kommunizmust *a népi demokratikus és a szovjet modell konvergált eredmény*eként láttatta, politikai értelemben *felülről szervezett önkormányzatok koordinált rendszer*ének. A hruscsovi kongresszusok azt deklarálták, hogy a régió országai efelé tartanak, s ehhez fontos tanulságokkal szolgálnak a népi demokratikus tapasztalatok. Ezek ugyanis azt mutatják, hogy egy gondosan, sajátosan integrált struktúrában lehet parlament vagy kvázitöbbpártiság is, és szerveződhetnek társadalmi, érdekvédelmi csoportok, ha a szabályokat, a kereteket és a vezetőket, illetve a képviselőket többnyire az állam jelöli ki és ellenőrzi. Fontos hangsúlyozni, hogy innentől fogva a szovjet táborhoz tartozó teoretikusok ezeket az elképzeléseket évtizedeken keresztül csiszolgatták, s végül a szovjet és kelet-közép-európai viszonyok alakulásának utolsó fázsiában, a rendszerváltásnak nevezett szakaszban konkrét stratégiaként egy elnöki rendszerű (korporatív) szocialista parlamenti rendszer elemeiként landoltak. A nyolcvanas évek végén mindez kiegészült egy sajátosan megszorító értelmű térségi (ön)finlandizációs stratégiával, amely nagyobb belső és külső mozgásteret engedélyezett volna a térség államainak, de továbbra is benntartotta volna őket a szovjet integrációs (VSZ, KGST) szervezetekben. Ez az utolsó fázis a korporatív „filozófiát" mintegy külpolitikai szintre emelte volna, sajátos integrációs szuverenitást engedélyezve a régió szereplőinek.

Az ötvenes évek második felétől ezen a nyomvonalon megindultak a népidemokrácia-vizsgálatok, hogy mérlegelhessék a szovjetrendszer „light" perspektivikus előnyeit. A formáció jövőjéről szóló államtudományi és filozófiai elemzések kutatták az „önkormányzatiság", illetve érdekképviselet variánsait, többek közt a pártokat szimuláló népfrontban rejlő lehetőségeket. A népi demokratikus és a szovjet kormányzás, azaz a meghódított területek „hibrid" formációja és a központ „eredeti" működése mintha összeegyeztethetők lettek volna egy köztes modellben.[103]

Kelet-Közép-Európában először a Gomulka-féle lengyel vezetés és a magyar reformerek reagáltak leglátványosabban erre az új irányra. Evolúciós vagy revolúciós körülmények között, de mindkét országban megerősödtek a népfrontos, érdek-képviseleti és önkormányzati formák sajátosan képlékenyen integráló vonásai. A LEMP vezetése a szocializmus lengyel útjának fontos elemeként kezdte emlegetni a munkástanácsok, a néptanácsok és a paraszti önkormányzatiság fejlesztését. A lengyel párt 1956-os VII. plénuma több ponton utalt egy erősen korlátozott szimbolikus önkormányzatiságra, azaz az életszínvonal javítása mellett némi demokratizálást is ígért. Elvi határozatot hozott munkásönkormányzatra és az üzemi bizottságok, szakszervezetek jogaira, s a *Nemzeti Front*ot 1956 decemberében Nemzeti *Egység*fronttá alakította. Ez utóbbit felső szintű *konzultációs* fórumnak tekintette, mely a politikai pártok és szervezetek együttműködésének kerete lehet, amennyiben azok kiindulópontként „elismerik" a LEMP vezető szerepét az állam életében.[104] Azt hirdette, hogy ez az új intézmény nemcsak a legfelső szintű vezetők fóruma akar lenni, hanem a tagságé is. A korábbiaknál lényegesen tágabban értelmezte a társadalom integrálását, befogadta már a vallási szervezeteket is.

Magyarországon az új szakasz, majd az 1956-os forradalom hasonlóan felerősítette a politikai önkormányzatiság, illetve a nagyobb társadalmi részvétel intézményesítésének igényét. Ezekre az elképzelésekre nagy hatással voltak a jugoszláv önigazgatással kapcsolatos hírek, illúziók is; az 1956-os gazdasági tervezetek például egyértelműen számoltak a munkástanácsok különböző szintű gazdasági és politikai részvételével.[105]

Az egypárti modellen belüli alternatíva keresésében azonban különösen fontos volt Nagy Imre elképzelése arról, hogy a Népfront átalakulhatna egy befogadó, érdekegyeztető, politikai alternatív intézménnyé[106], ahova egyénenként is be lehetne lépni. (A magyar gyakorlat szerint ekkor formálisan pártok és szakszervezetek voltak tagok.) Az érv az volt, hogy az egyéni belépéssel a párt elérhetne olyan társadalmi csoportokat (például a vidéket, a vidéki parasztságot, értelmiséget és általában a középrétegeket), amelyek már kívül estek a közvetlen politikai befolyásolás körein. A vallásos csoportok esetleges beengedése itt is felmerült. Úgy fogalmaztak: a párt egyedül van ezeken a területeken.

A népfrontnak ez az átalakítási kísérlete annak a veszélyét rejtette magában, hogy keretein belül újraéledhetnek a politikai pártok. Ezért sem a magyar, sem a szovjet vezetés nem támogatta. Holott ez a törekvés még távol állt a valódi többpártrendszertől, valójában az egydimenziós rendszer hatékonyabb belső tagoltságát, a különböző érdekek megjelenítését és rugalmasabban korporált harmonizálását jelentette volna. Ezzel a javaslattal Nagy Imre kétségtelenül megelőzte azokat a későbbi társadalmasító-korporatív elképzeléseket, amelyek végigkísérték a reformgondolkodást egészen a rendszerváltásig.

A cseh és szlovák reformteóriák a hatvanas évek közepén pontosan ugyanezen a nyomvonalon haladtak. A Népfrontról korporatív érdekkiegyenlítő keretként beszéltek.[107] Ezek az elképzelések explicit módon is felvetettek egy fokozatosan önfinladizáló térségi stratégiát, melynek elemei a következők: egyfelől a korporatív népfrontkeretek átalakításával egy plurálisabb, többdimenziós politikai struktúra és a gazdaságban vegyes elemek, másfelől a külpolitikában egyértelmű szovjet szövetség.

Egy ideig ennek semmi következménye nem volt, egészen addig, míg a csehszlovák reformok dinamikája nem lépte át a lehetséges kereteket, amikor a táguló sajtószabadság közegében a társadalom nagy csoportjai már nem egypárti pluralizmusban gondolkodtak, hanem felmerült a többpárti választások esélye is.[108]

A szovjet központ sem az 1956-os magyar forradalom céljait nem tolerálta, sem a csehszlovák radikalizálódó törekvéseket. Ugyanakkor sem a hruscsovi, sem a brezsnyevi periódusban nem tett le arról, hogy a maga tempójában és elképzelései szerint továbbra is kísérletezzen a szovjet típusú korporációs rendszer kereteinek a lazításával. Ez az engedmény, sőt ösztönzés végig látszott a kelet-közép-európai stratégiai elemző műhelyek munkáin is, noha az utólagos történeti elemzések az ilyen belső teóriákat általában egy-egy ország „saját találmányának", saját kezdeményezésének tekintik. A térségi hasonlóságok azonban szembetűnőek. Látható az is, hogy az ötvenes-hatvanas évek radikális térségi, állami javaslatai egy flexibilisebb korporatív struktúrára még nyílt szovjet intervenciót vontak maguk után, míg a kelet-közép-európai rendszerváltások fordulópontján egy ilyen modell már maga lett volna az optimális cél.

A SZOVJET ÉS A NÉPI DEMOKRATIKUS RENDSZERELEMEK KONVERGÁLÁSA

A rendszertágulás perspektíváit és egyben határait újra kijelölő 1961-es XXII. kongresszus újabb fordulatot jelentett ebben a folyamatban. Hangsúlyozta, hogy az (össznépi) államban a központ gazdasági szervező funkciója erősödik, és csökken diktatórikus elnyomó késztetése. A végcél: a „társadalmi önigazgatás" által működtetett magas szervezettségű társadalom: „A szocialista demokrácia általános fejlesztése és tökéletesítése, valamennyi állampolgár tevékeny részvétele az államigazgatásban s a gazdasági és kulturális építés vezetésében, az államapparátus munkájának javítása és a fokozott népi ellenőrzés az államapparátus tevékenysége fölött – ez a szocialista államiság fejlődésének fő iránya a kommunizmus építésének időszakában. A szocialista demokrácia további fejlődése folyamán az államhatalmi szervek fokozatosan a társadalmi önigazgatás szerveivé alakulnak át."[109]

A plurálisabb struktúrák működtetésének egyik járulékos, de nem lebecsülhető következménye volt, hogy lassan ismét megjelent az értelmiség a rendszerben. A szovjet birodalom többszörösen összetett struktúrájának folyamatos átalakításához, az alternatív víziók mérlegeléséhez a térség vezetőinek egyre gyakrabban kellett támaszkodniuk az értelmiség egyes képviselőire, csoportjaira. A XX. kongresszus fordulópontja után szak-

értők, olykor fiatalok (pártonkívüliek is) bekerülhettek a döntés-előkészítésbe, a tudományos és szakértői hierarchiába. Korlátozott érvénnyel és lehetőségekkel, de voltak már tudományos viták is, noha nem jelentek meg hivatalos (nyílt) diskurzusban. Az iskolázottság kiterjesztése mellett a differenciálódó működés és a szakértők kényszerű inkorporálása volt az egyik fő oka annak, hogy feltartóztathatatlanul bővültek a reflexív társadalmi gondolkodás körei. A rendszer így immanensen kitermelte saját kritikus belső ellenzékét. Az értelmiség számszerű gyarapodása mellett ez a réteg is színesebb lett, valamivel nagyobb lett a politikai befolyása és a manőverezési tere, szélesebb az értelmiségi önkifejezés spektruma, halványan bővült a pluralizmus. Az apparátuson belül is lassanként formálódott egy „köztes zónába" tartozó – sem nyíltan ellenálló, sem egészen konformista – „lojális oppozíció",[110] amely a hivatalos intézményi csatornákat felhasználva gyakran hatékonyan tudott alternatívnak tekintett megoldásokat érvényesíteni.

A rendszeren belüli alternatív elméleti gondolkodásnak kedvezett, hogy 1958-tól Prágában kiadták a *Béke és Szocializmus* című folyóiratot, amely egyben elméleti műhely is volt. Az SZKP KB Nemzetközi Osztályából pedig 1957-ben kivált egy blokkon belüli kapcsolatokkal foglalkozó részleg, 1961 és 1967 között Andropov, illetve Burlatszkij vezetése alatt pedig konzultációs csoportok működtek. Mark Sandle szerint ez a teoretikus központ aktívan részt vett a pártprogram és a pártdemokratizálási javaslatok kidolgozásában, illetve a népiállam-elképzelések kialakításában is. Ezt az időszakot ezért rendkívül termékeny ideológiai fázisnak tekinti, amely egyértelműen távolodott a korábbi egyszerűsítő dogmáktól, és hidat képezett Hruscsov és Gorbacsov kormányzása között. Ebben a korszakban tűntek fel a régió (részben emigráns) értelmiségének különböző köreiből azon teoretikusok is – például Kornai János, Ota Sik, Wlodzimierz Brus, Zdenek Mlynař, Roj Medvegyev, Moshe Lewin és mások – akik a *rendszeren belüli demokratizálás* szószólóiként először elevenítették fel a szovjet húszas–harmincas évek politikai teóriáit.[111] Általában azt hangsúlyozták, hogy bár az osztályellentétek megszűntek, de a társadalomban továbbra is újabb és újabb érdekcsoportok alakulnak, s az eltérő érdekek kifejezése és érvényesítése nem működik a centralizált működés keretei közt. A továbblépésnek ezért feltétele egy olyan rendszer kialakítása, ahol a különböző érdekek megjelenhetnek, harmonizálni lehet őket, s ahol a párt stratégiai tervező, az állam pedig az érdekegyeztetésnek valamiféle támogatója. Ilyen irányú rendszer-átalakítások egyik szószólója volt többek között Zdenek Mlynař,[112] aki Szovjetunóbeli tanulmányai óta Gorbacsov barátja is volt. Hasonló elképzeléseket fogalmazott meg Ota Sik, akinek könyve megjelent a Szovjetunóban is 1964-ben.[113]

Ezeket a nyilvánvalóan korporativista elképzeléseket általában a harmadikutassággal szokás társítani, mivel céljuk, hogy kiküszöböljék mind a szovjet, mind a kapitalista rendszer ellentmondásait. A moszkvai központ nem utasította el – több esetben minden bizonnyal támogatta is – ezeket a víziókat, amelyek demokratizálási javaslatai *a szovjet és a szovjetrokon formák keretei között, azaz polgári demokrácia nélkül* akarták feloldani a hiányzó pluralizmus egyre feszítőbb dilemmáját. Fokozatosan újraértelmezték a munkásság és a párt szerepét, utalva arra, hogy a pártnak majd integráló, érdekegyeztető menedzserszervezetté kell válnia. Közvetlen teoretikus elődként a szovjet koalíciós időkre és Leninre hivatkoztak, a kiinduló modellek egyikeként pedig a NEP-re. Úgy vélték: a rendszer fejlődhetne a *húszas évek „koalíciójának" valamiféle variánsa* felé is, amely *egy többé-kevésbé piacgazdaságra és integrált pluralizmusra* alapozó struktúra volt, az ilyenben az érdekcsoportok eltérő érdekeit a párt lényegében menedzseli. Nem kevésbé fontos jellegzetességként számoltak még azzal, hogy egy ilyen formációban a nemzetiségi ellentétek is jelentősen mérséklődnének, mert kialakulna egy térségi politikai-kulturális integráció a közös szovjet civilizáción belül.[114]

Összességében az európai szovjet táboron belüli egypárti korporatív pluralizmus útkeresői egyaránt hasznos ősforrásnak tekintették a szovjet NEP-et, a jugoszláv önigazgatást és a népi demokratikus variánsok használható eltéréseit.

KORPORÁCIÓS PARABOLAÍV

Akárhogyan is, a széles társadalmi rétegeket hatékonyan integráló jövőkép meghirdetésével a szovjetrendszer formálása elért egy képzeletbeli *korporációs parabolaív* tengelypontjára. Másképpen: a rendszer működése eddig lényegében szűkítő tendenciákat mutatott, innentől pedig zömmel a tágulás felé tartott. Az első harminchat évében kiépültek a központosító-államosító mechanizmusok a szovjet centrumban, majd az időközben hatókörébe került régió(k)ban is, az elkövetkező harminchat évben viszont ezek kezdtek olyanformán átalakulni, hogy *egyre több társadalmi önkéntességet engedtek vissza a működtetésbe anélkül, hogy annak alapvetően korporatív-integráló jellegét megszüntették volna.* Valójában az erős állami korporativitástól a rugalmasabb „önigazgatóbb" felé közelítettek.[115]

Mindezek a tendenciák mintha arra utaltak volna, hogy a régióban valóban kezdenek keveredni, esetleg konvergálni a szovjet és népi demokratikusnak mondott rendszerelemek, s az utóbbiak mintha példaként, modellként szolgálhatnának egy kevésbé központosító változathoz. Ezek a kényszerű kísérletek nemcsak halványan alternatív verziókat rögzítettek, de visszafordíthatatlanul elindították először az *európai* szovjet szféra működésbeli elkülönülését a lassabban változó ázsiai formákhoz képest, és hosszú távon hozzájárultak az európai szovjet térség fokozatos dezintegrálódásához is.

KVÁZI DEMOKRATIKUS REPREZENTÁCIÓ

A népi demokrácia mibenlétének értelmezése, potenciális lehetőségei a hetvenes és nyolcvanas évek eleji politikai fordulatok idején is újra és újra előkerültek a térség teóriáiban. A több évtizedes konstellációs igazodásban a két egymáshoz kapcsolódó működés – a kelet-közép-európai sem demokratikus, sem egészen szovjet – ezekben a szakaszokban mintha már nemcsak a teóriákban, de a gyakorlatban is *konvergált* volna egy harmadik változat felé, amely az állami központosításba egyre több önmozgó formát, egyre

több kvázi demokratikus elemet igyekezett integrálni, majd később kiegészült a korlátozott, illetve vegyes piac gondolatával.

Az ötvenes évek első felétől észlelhető folyamatos korrekciók egyértelműen kifelé mutattak a szigorúan centralizált működésből. A demokráciaszimuláló technikák legfőbb eszközeiként a vezetők tovább szekularizáltak, azaz áthelyezték a hangsúlyokat a gazdasági, állami és társadalmi szférákra, miközben intenzíven keresték a társadalmi érdekmegjelenítés biztonságos korporatív-integráló formáit. A gazdasági reformok és politikai következményeik spiráljában így lassan előtűntek a szovjetrendszer átalakulásának perspektívái: egy lényegében egypárti, egydimenziós keretek között működő sajátos pluralizmus. Ennek hivatkozási pontjait pedig a NEP-tapasztalat mellett a háború utáni népi demokratikusnak vagy koalíciósnak nevezett szisztéma variánsai adták. A könnyített korporatív színekkel kiegészített népi demokratikus forma *egyszersmind jelezte a szovjetrendszer átalakíthatóságának határait, maximális tűrőképességét is.*

Egyre világosabbá vált, hogy ha a párt növekvő teret enged a gazdaság, az állam és a társadalmi szervezetek szereplőinek, illetve tolerálja a jövedelmi, társadalmi egyenlőtlenségek lehetőségét, akkor hosszú távon szerepének, eszközeinek újragondolására kényszerül, mert ez ennek a folyamatnak a dinamikája. A kérdés az volt, hogy hogyan tartsák ezt az átalakulást még mindig a nem klasszikus-demokratikus kereteken innen. Hogyan legyen a rendszer reziliens úgy, hogy az állami/kormányzati túlsúly megmaradjon. A várható konfliktusok és a plurális érdekek kezelésére, a sokténye zős folyamatok koordinálására a szovjet szféra vezetői ezért *optimalizáló,* kiegyenlítő megoldásokra törekedtek, amelyek egyszerre dinamizálják és stabilizálják a működést.[116]

Az *optimalizáló elméletek* virágzását a fejlett világban is előhívta a számítógépes rendszerek és a matematikai-logikai modellezés azáltal, hogy új perspektívákat ígértek a tervezés számára. A nyugati és a keleti társadalomszervező elképzeléseket azonban mindez mintha éppen ellenkező irányba terelte volna: előbbieket a tervezésben rejlő lehetőségek mérlegelése felé, utóbbiakat viszont éppen hogy az önkormányzó társadalom, az önmozgó gazdaság vonzása felé.

A szovjet szférában a táguló népi demokrácia fogalmát egyre inkább úgy értelmezték, hogy azzal a rugalmas politikával van összefüggésben, amely a megújuló európai szovjet blokkot növekvő mértékben jellemzi. Egy olyan politikára látszott utalni, amely fokozatosan elfogadja a békés fejlődés és a parlamentarizmus lehetőségét, valamiféle „többpártrendszerű proletárdiktatúrát". Elfogadja azt is, hogy a szovjet modell csak az egyik variáns, vannak legitim nemzeti utak, a szélesebb osztályszövetség is elfogadható, az osztatlan hatalom tehát csak a munkásosztály világszemléletének érvényesülését jelenti.[117]

A rugalmasabb korporatista vonások erősödése olyan működést körvonalazott, amely dinamikusabb gazdasági viszonyok közepette is alapvetően egydimenziós marad, ugyanakkor mindinkább igazodik a régió(k) sajátosságaihoz. A rendszer ideológusai egyre többször tettek kísérletet arra, hogy vázolják, miként képzelik a szovjet típusú önkormányzatiságot. Az MSZMP többek közt *A szocializmus fejlődésének időszerű kérdései hazánkban* című országos elméleti tanácskozás kapcsán fejtette ki, hogy egyelőre nem többpólusú, több hatalmi központú társadalomról beszél, noha a *reformok gerjesztette terjedő gazdasági érdektagoltság* indokolni látszik a pluralizmust a politikai struktúrában is. Mégis világossá tette: a hatalommegosztás csak olyan keretek között képzelhető el, melyekben a párt továbbra is vezető erő, s az általa teremtett intézményeken belül artikulált érdekek valójában közös célt képviselnek.[118]

A folyamat lényegét a magyar párt mégis a társadalmi önigazgatás felé vezető demokratizálódásként értékelte, és prognosztizálta a párt átalakulását is. Szélesebb körű, érdemi munkamegosztást helyezett kilátásba a párt, az állam és a társadalmi szervezetek között, valamint azt is, hogy a helyi kollektívák nagyobb autonómiával irányítják majd ügyeiket. Hangsúlyozta: alapvetően a *meglévő* intézményeket kell hatékonyabban felhasználni, s a reformok megvalósításában a pártnak kell kezdeményező és irányító szerepet betölteni. Ugyanakkor kiemelte azt is, hogy a szocializmus fejlődése nemzetközi mértékben is új szakaszhoz érkezett, ezért az itteni változásokhoz a feltételek most kedvezőek.[119]

A rendszer ezekkel az elmozdulásokkal spirálisan visszakanyarodott önmaga „társadalmibb" formái felé. Míg korábban egyértelműen a koalíciós, népfrontos, „népi demokratikus" változatok hasonultak a központi szovjethez, azaz „betöltötték a proletárdiktatúra funkcióját", ekkor az utóbbi konvergált az összetettebb, sokszínűbb struktúrák irányába. Az erős történelmi determinációk nyomására kialakult korporációs parabolaíven a kelet-közép-európai rendszerek fokozatosan visszahajlottak az abszolút központosítástól valami sajátosan köztes – sem demokratikus, sem egyértelműen diktatórikus – formáció, valamiféle korlátozott önkormányzatiság felé. Erre utaltak a több évtizedes szekularizációs és társadalmi integráló folyamatok, majd legvégül az a politikai törekvés, hogy egy központosító parlamentáris vagy elnöki szocializmusban keressék a fenntartható megoldást.

A NÉPI DEMOKRÁCIA REJTÉLYES TERMÉSZETE

A szovjetvariáns rendszereken belüli lassú változások és a népi demokrácia sajátosságai a kortársak számára alig voltak érzékelhetőek. A történeti jelenben az elmozdulás jellegű strukturális átrendeződések nem tűnhettek eléggé valódinak, csak az utólagos analitikus történeti tudat regisztrálja összefüggő rendszerként a tények sorozatát. Az árnyalatnyi eltérések elfogadása nélkül azonban nem érthetjük, miként gondolhatták később – már az ötvenes évek közepétől – a régió vezetői, hogy a rendszeren belül is lehetnek változatok és így köztük formációalakító konvergálások.

Éppen ezért történeti tárgyként, az utólagos vizsgálódásokban a jelenkor értelmezése szempontjából is egyre inkább kitüntetett helye lehet a népi demokráciának mint sajátosan *hibrid politikai formációnak*. Jelentőségét az adja, hogy bár a kvázi koalíciós szakasz után maga is csak átmenetinek indult, és a tervek szerint tartósan felváltotta volna proletár(diktatúra), később mégis újra és újra felbukkant tartósan vágyott célként. S nem zárható ki, hogy valamilyen változatban hosszabb távon is életképes lehet. Figyelemre méltó, hogy ennek a kvázi- vagy valódi formációnak a lényegi vonásai – a viszonylagosság, a relativitás, a kétértelműség, a hibriditás, a könnyen billenő egyensúlyi helyzet, a

hatalmi működés kivételesen nehezen átlátható mechanizmusai, a valódi politikai szándékokat erősen fedő ideológiái – éppen azok a jellemzők, amelyek közeli rokonává, ha nem éppen közvetlen elődjévé teszik azoknak a hibrid rezsimeknek, amelyek ma nem csak a politológiai elemzőket foglalkoztatják, de nem kevés értelmezni valót tartogatnak a mindennapok emberei számára is. Nem véletlen, hogy a „névadó" 1944–48 közötti korszak jellegéről ma is élénk szakmai viták folynak, s hogy a szakértők „szinonimaként" több mint ötven féle elnevezést használnak a korai hibrid politikai jelenség leírására.[120]

A sokszínű népi demokráciának a kelet-közép-európai régió történetében két viszonylag pozitív megjelenése van: az első néhány év kvázi koalíciós formációi és az az ötvenes évek közepén lezajlott politikai fordulat, amely ezeket a változatokat valamelyest rögzítette. Nem zárhatjuk ki ugyanis, hogy a sztálinizmustól lényegesen elkanyarodó gyakorlatban szerepet játszottak a korai térségi lázadások. Ezeket követően a kelet-közép-európai népi demokratikus „koalíciós" variációk jóváhagyott szovjet-percepciós alternatívák voltak. A lázadásoknak a történelemben nemritkán van pozitív gyakorlati haszna, és a civil autonómiára törekvés fenntartásában is fontos tudati szerepe. Lázadni tehát (szinte) mindig érdemes.

Ideaként a népi demokrácia az a történeti tárgy is, amelyet homályos, kettős természete miatt a legnagyobb óvatossággal érdemes értelmezni, értékelni. Az 1945–1948 közötti időszakban ez a működés a későbbi klasszikus sztálinista berendezkedéshez képest kétségtelenül egy elfogadhatóbb, „demokratikusabb" rendszer képét mutatja, ugyanakkor lényegi eleme, hogy alkalmas átmenetet teremt(ett) egy nyílt diktatúrához, valamint hogy már önmagában is, a diktatórikus állapotot megelőzően is lehetőséget ad arra, hogy egy politikai csoport hatékonyan manipulálja a rendszer működésének szinte egészét. Ha elfogadjuk, hogy a szovjet típusú rendszer leír egy parabolához hasonló korporatív ívet, akkor ezen elhelyezhető a népi demokráciák megjelenése. Először kiépül egy nagyon erősen központosító rendszer, majd a parabolaív fókuszpontját elérve 1953-tól visszakanyarodik, és tart egy megengedőbb, rugalmasabb, befogadóbb, integrálóbb modell felé. Lényegében olyan poszt-posztmodern megoldás felé, amelyet jelenleg a tág szürke zónához tartozónak tekintünk. A szovjet mintát jelentő szovjet típusrendszerhez képest ebben a változatban kezdettől fogva megjelentek a szubalternatív megoldások. A kelet-közép-európai népi demokratikusnak mondott rendszerek magukban hordozták azoknak a reziliens formációknak a csíráját, amelyek végül továbbfejleszthetőnek mutatkoztak. Ugyanakkor a lázadások után kísérleti műhelyként is szolgáltak a rendszer rugalmasításának a kidolgozására. Ezek a kísérletek, reformteóriák átvezettek a kezdeti totális szovjet modelltől a rugalmasabb „szuverén", illiberálisnak vagy más megszorító jelzőkkel ellátott poszt-posztmodern „demokráciák" felé.

Nem véletlen, hogy a hetvenes évek végétől és különösen a nyolcvanas években, a rendszerváltást közvetlenül megelőző szakaszban a politikai vezető réteg éppen ezt a formációt vetítette *ideaként* a jövőbeni horizontra mint a társadalmi részvételt tekintve maximálisan megengedhető, erősen korporatív politikai rugalmasságot. Politikai ideaként, politikai célként ez a jelenség minden változatban veszedelmes kétértelműséget rejt magában, ezért a tisztánlátás és a távolságtartás e tekintetben valóban kulcskérdés, különösen, ha utóéletének ma is jelenvaló számos változatával kell kalkulálnunk.

Összességében, ha a szovjet típusú rendszert a korporatív rendszerek közegében/hálózatában helyezzük el, és világossá tesszük, hogy a korporatív megoldásokon belül van folyamatos változás, akkor a totális rendszerből kifelé mutató népi demokrácia jelensége is könnyebben értelmezhető. A változékonyság hangsúlyozásával ez a teória kétségkívül több ponton érintkezik a szovjetrendszert értelmező revizionista és pluralista iskolák állításával.[121]

AZ IDEOLÓGIA METAMORFÓZISA ÉS AZ ERŐSZAK

AZ IDEOLÓGIA NYILVÁNOS ÉS REJTETT LÉTFORMÁI

A többdimenziós rendszer- és percepcióértelmezésekhez mindig jó kiindulópont lehet az ideológia vizsgálata, főként ha nem azonosítjuk kizárólagosan eszmékkel vagy propagandákkal. Az ideológiák a stratégiákhoz közelebb állnak, a *stratégiai gondolkodás* sajátos vetületei, s ekként sajátos logikával mutatják egy korszak vagy egy társadalmi csoport vízióit a nemzetközi, külpolitikai prioritásokról éppúgy, mint a belpolitikai – gazdasági, szociális, információs-tájékoztatási, művelődési és kulturális – célokról. A rendszerek működésének minden területével kapcsolatban álló ideológia ezért kivételesen komplex történeti vizsgálati közeg. *Szinte teljes elméleti univerzumot alkot.* Összetettsége révén valódi kölcsönhatásban tudja láttatni a sokszínű társadalmi-politikai késztetéseket, miközben mégis rendszerező, követhető keretet is teremt a vizsgálódás számára.[122]

Az ideológia dekonstrukciója/dekódolása tehát egy kivételesen hatékony eszköz, melynek segítségével értelmezni igyekszünk a szovjet és szovjetvariáns rendszerek stratégiai gondolkodását, illetve azt a módot, ahogyan az ideológiákat felhasználó vezetők társadalmaikat szervezték, és a külvilágot is befolyásolni törekedtek.

Az ideológiák sajátos nyelvezetének dekódolását azonban mindenkor nehezíti, hogy a köznapi értelmezés általában nem tesz különbséget eszme és ideológia között. Sokan feltételezik, hogy vezetők és vezetettek számára mindkettő *hihető,* hiszen mindegyik lényegében hasonló arányban tartalmazza az orientáló gyakorlati-politikai célképzeteket és a nagy vágyakat vizionáló jövőképeket. Ez azonban nem így van. Az ideológia a *politikai cselekvéssel* mindig közvetlen viszonyba kerül, ami az eszmékre nem feltétlenül jellemző.[123] Az ideológiák nagy alkotóit, a kiemelkedő politikai vizionálókat legtöbbször nem elvont jövőképek motiválják; a hatékony történelmi személyek csak ritkán ideologikus gondolkodásúak a szó köznapi értelmében. Az eseményeket közvetlenül befolyásoló reálpolitikusok főként nem elérhetetlenül távoli eszmékért küzdenek, ők mindenekelőtt fontos mozgósító eszközként tekintenek az ideológiákra, melyek ösztönözhetik a lemaradókat a felzárkózásra, a fejlettebbeket pedig riválisaik feltartóztatására. Az ideológiák megteremtésében így leginkább azoknak lehet jelentős szerepük, akik valódi összeköttetést tudnak teremteni az eszmék világa és a nagyon is konkrét gyakorlati politikai célok között. Ők azok, akik pragmatikus megfontolások mentén a békésen inspiráló eszméket ideológiákká tudják aktiválni, és meg tudnak fogalmazni racionális, olykor radikális célokat egy új nyelven, az ideológia nyelvén.[124]

Kritikával érdemes tehát gondolni azokra a teóriákra, amelyek a szovjet szféra politikusairól is kimondva-kimondatlanul azt feltételezik, hogy következetesen törekedtek volna valamiféle eszményi szocializmus vagy kommunizmus megvalósítására, s hogy rendszerüket is mindvégig ezekhez mérten működtették. Valójában ideológiáik szervezőerejében hittek, főként abban, hogy azok megfelelően támogathatják az éppen potenciálódó politikai tényezőket, amelyeket általában egyszerűen csak hatalomnak szoktunk nevezni.

Ennek ellenére nehéz megítélni, hogy a konszolidálódó intézményrendszerekben mikor milyen arányban „hiszik" az ideológiát a vezető garnitúrák és a vezetettek. Csak azt kezelhetjük tényként, hogy a *hivatalos diskurzusnorma* mögött az elitek és a társadalom kevésbé befolyásos rétegei rendszerint nem ugyanazt az ideológiai dialektust beszélik. A nyilvánosságnak szánt konstans tézisek mögött a felszín alatt nagyon is gyakran húzódnak meg igen változékony elképzelések. A szovjetrendszer története is ezt példázza: az ideológiaformáló háttérműhelyek gondolkodásának átrendeződését a tágabb közösségek *alig érzékelték, holott a változtathatatlannak tűnő* etalonok mögött a kihívásokra reagáló vezetői körök már jó ideje új ideákon dolgoztak. Ez egyértelműen a rendszer nehezen felfedhető történetére utal.

Az ideológia tehát kettős életet él: egy szimbolikus nyilvánosat és egy analitikus rejtettet; ebben mondhatni „professzionális" rokona minden más *kép*mutatásnak. A politikus elit többnyire tudatában van a valóság – rendre győzedelmeskedő – kényszerítő erőinek, mégis lassítja, lassítani kényszerül az átrendeződések artikulálását, hogy ne okozzon váratlan destabilizálódásokat. A kor ideológiáját végül a konstansnak látszó nyilvános idealizáló etalonok és a racionálisabban elemző háttérgondolkodás kombinációja adja sajátosan fordított arányosságban: míg a jövőkép távolabbi és elvontabb, addig az ideológia nyelve emocionálisabb és epikusabb. Amint a vízió konkrétabb lesz – például a kommunizmus programját leváltja a megfoghatóbb fejlett szocializmus képe –, az ideológia a racionálisabb, kognitív formák felé kezd tendálni; eleinte még csak a belső műhelymunkákban, később azonban egyre inkább a nyilvános iránymutatásokban is. A változások nyílt *artikulálása* később visszahat a társadalmi gyakorlatra, és így tovább: az ideológia és a megélt valóság nehezen tetten érhető kölcsönösségben folytonosan alakítják egymást.

Mégis, mindezen viszonthatások ellenére nem elsődlegesen ideológiai megfontolások dominálják a világ sorsát, noha a 20. század meghatározó erőviszonyainak alakulását is sokan kötik ideológiainak látszó konfliktusokhoz. A szovjet típusú formáció keletkezésének és felbomlásának legfőbb okai közt is gyakran emlegetnek elsődleges mozgatókként ideológiai-etnikai – nemzeti, illetve nemzetiségi – feszültségeket. Érdemes azonban kételkednünk abban, hogy a nagy vizionálók által is inspirált etnikai, vallási vagy kulturális színezetű ideológiák abszolút kiindulópontjai lennének a történelmi nagymozgásoknak. Már csak azért is kérdéseket kell feltennünk, mert az ideológiai potenciálódásokat nem egyszer éppen a politikai ellenfelek erősítik. Nem lehetünk biztosak abban a kapcsolódó teóriában sem, hogy a hasonló adottságokkal rendelkező államok viszont mindenkor természetes módon lépnének szövetségre.[125]

Az ideológiavezéreltség helyett kiindulópontunk lehet a regionális vonzások változó erőtereinek megfigyelése. Ebből a nézőpontból a szovjetrendszer is „csak" egy környezetét magához vonzó és hajlító, pulzáló – olykor önmagában is táguló vagy éppen visszahúzódó – történelmi galaxis *egyik* létformája, amely potenciálódásának mértékétől függően időről időre magához vonzza és hajlítja, jórészt integrálja is környezetét, és kijelöli pályáit. Ő maga azonban szintén ki van téve (különösen peremvidékei révén) más hasonlóan nagy történelmi galaxisok vonzásának.[126] Ezek a történelmi galaxisok nem azonosak a globalizált világgal. Elsősorban regionális vonzáskörök, más hasonló történelmi létformákkal kölcsönhatásban. Ha innen közelítünk, kétségtelenül nem állunk távol a wallersteini világgazdaság-fogalomtól és általában azoktól a megközelítésektől, amelyek visszakanyarodnak a centrum–periféria teóriákhoz, és mindenekelőtt a történelmi régiókra koncentrálnak.[127] A fejlettebb hasonító és a fejletlenebb lépéstartó régiók modernizációs késztetéseinek modellezése még mindig jól mutatja, milyen tényezők indukálhatnak jelentős mértékű *potenciálódást* az egyes térségekben, és mi adja ezeknek a dinamikáját, illetve mi módon gyakorolnak vonzást a környezetükre. Ezek az összefüggések arra utalnak, hogy a nemzetközi viszonyok alakításában a mindenkori regionális *potenciálódás* (a maga aktuális tartalmaival) meghatározóbb lehet, mint az etnikai vagy a kulturális tényezők önmagukban.

Mindezen megfontolások mentén folytonosan frissíthetjük diktatúraértelmezésünket is, kerülendő a módszertani, illetve szemléleti ideologikusságot. Elfogadhatjuk kiindulópontként a szovjetrendszer totalitárius-elnyomó meghatározottságát, amely semmibe vette a legelemibb emberi jogokat is, és még csak hatékony sem volt a klasszikus gazdasági – jóléti – mércék szerint. Ugyanakkor ma már nem kell figyelmen kívül hagynunk a változó jellemvonásokat sem. Azt, hogy mihelyst megszilárdult a rendszer, elkezdtek formálódni azok az intézmények és mechanizmusok, amelyek képessé tették az állandó alkalmazkodásra is. Ezek révén többnyire kapcsolatot tudott teremteni a változó világgal, s rájuk alapozva – módosult formákban – tartósan fennmaradhatott. Ha a történeti nézőpont eltekint ettől, a diktatúrafolytonosság koherensnek látszó képzetét megtarthatja ugyan, ám le kell mondania arról, hogy megértse, mikor mivé akart válni ez a regionálisan uralkodó birodalom, s mivé lett végül, és mik lehetnek alkalmazkodóképességének jövőbe mutató következményei.

AZ ALKALMAZKODÓ IDEOLÓGIA

Az autoriter rendszerkiépülések fundamentális szakaszában az ideológia elsődlegesen a tömegekre ható érzelmi eszközökkel operál. Erősen epikus, verbálisan didaktikus még azokon a művészi területeken is, amelyeknek alapvető nyelve egyébként a kép, a látvány lenne. Kerüli a nem egyértelmű absztrakciót, a kognitív szemléletet. A korai szakaszokban az ideológia és az indoktrináció nem differenciált akar lenni, hanem közérthető, hogy eljusson a legszélesebb rétegekhez. Egyszerű jelképekkel operál, kerüli a bonyolult, szerteágazó, többdimenziós, nyitott logikájú érvelést, elutasítja a kiszámíthatatlan absztrakt képeket és az elvont kifejezési formákat. Elsősorban érzelmi ráhangolásra, mozgósításra és a szűkre szabott mozgástér félreérthetetlen körülhatárolására koncentrál. Az élményekkel, illetve érzelmekkel megközelíthető történetmondásra épít, nem fogalmi építkezésű érvelésre.[128] A termékeny absztrakció rovására preferált epikus irodalmiság nemcsak a művészeti ábrázolást, hanem az elméleti gondolkodást is megakasztja, akadályozza az analitikus szemlélet széles körű terjedését, és hosszú időre visszavetheti az absztrakciós kognitív látásmódot.

Az ötvenes-hatvanas évek fordulóján a preferált szovjet ideológiai gondolkodás struktúrái azonban kezdtek megváltozni. A *látszólag változatlan ideológiai közhelyek* mellett a rendszer távolodott a főként az érzelmekre ható archaikus-reprezentatív, látványos ideológiahordozóktól, és közelített a professzionálisabb műfajok, az elméleti/kognitív tudatformák és a tömegkommunikációs eszközök felé. Ez az elmozdulás átalakította az ideológia „műfajait", nyelvezetét, eszközeit és részben kitüntettet művelőit is. Megváltozott az ideológiai tartalmakkal szembeni elvárás: a hruscsovi politika már nemcsak nem direkt agitációt rendelt arra alkalmas vállalkozóktól, hanem feltáró analíziseket is professzionális elemzőktől. Olyan perspektivikus elméleteket, amelyek segítik a hosszú távú döntéseket vagy a közvetlen politikai problémák megoldását.

A kognitív megközelítések térhódításának egyik következményeként maga az ideológiaformálás, az ideológiai, stratégiai irányelvek előállítása is szükségszerűen professzionalizálódott és „társadalmasodott". Pártmegrendelésre tudományos műhelyek végeztek elemzéseket, alkottak stratégiai javaslatokat, amelyek egyes részei némiképp átalakított formában olykor párthatározatként jelentek meg. A „társadalmasítás"/korporálás gyakorlataként pedig egyre több szakértőt involváltak a rendszerbe, az utolsó időszakban már olyanokat is, akik nem feltétlenül tartoztak a rendszer feltétlen pártolói közé.

A HIDEGHÁBORÚS ERŐSZAKVÁLTOZÓ

A rendszer ideológiája kezdett nemcsak szakszerűbbé válni, de nyelvezetében kevésbé volt offenzív. A kezdeti militáns, direkt agitatív ideológia támogatta a militáns politikai gyakorlatot, az ötvenes évek második felétől viszont mindkettő „pacifikálódott" valamelyest, s ezzel az ideológia és az erőszak között sajátos komplementer (egymást kiegészítő) kapcsolat kezdett formálódni.

A tendenciákat tekintve feltehető tehát, hogy a szovjet típusú rendszerre nézve is alkalmazható (megszorításokkal) Steven Pinker érvelése, miszerint az emberiség történetében vannak már tendenciák, ahol kimutatható az erőszak elkerülésének a *szándéka*, vagy legalábbis igény az erőszak korlátozására, illetve visszafogottabb mederbe terelésére, kevésbé durva formák alkalmazására.[129] Ez a logika összevethető azzal a huntingtoni teóriával is, amely abból indul ki, hogy a 19. század eleje óta a politikai formációk több hullámban a demokratikusabb berendezkedések felé mozdulnak el,[130] s ezekkel általában olyan társadalmi-politikai viszonyok felé, amelyekben az erőszak – és különösen a nyíltan *támogatott* vagy *legalábbis nem titkolt erőszak* – már nem tartozik a preferált, legitim módon elfogadható politikai eszközök közé.

Nem kevésbé érdekes összevetni az erőszak és az ideológiák viszonyának alakulása szempontjából a szovjetrendszer történetét Sergei Guriev és Daniel Treisman[131] teóriájával. Ennek lényege, hogy a modernitás jelenségei, többek közt a gazdasági interdependenciák és a technológiai fejlődés új típusú diktatúrákat hoznak létre. Ezek a közvetettebb módszerekkel elnyomó autoriter rendszerek mások, mint a korábbi monarchiák, és különböznek a modern totalitásra törekvő szisztémáktól is. Ezekben a modern autoriter formációkban csökken az erőszakos elnyomás explicit szerepe; az erőszak azonban nem szűnik meg, hanem új formákat vesz fel. Az explicit formákat alapértelmezetten helyettesítik a közvetettebb eszközök, módszerek, amelyek szerves alternatívaként egészítik ki egymást. A nyílt erőszakot helyettesítő eszközök közt van az informált elitek kooptálása, a cenzúra, és csak ha elkerülhetetlen, akkor az elnyomás klasszikus, tradicionális és kevésbé klasszikus formái.

Ezeknek a komplementer eszközöknek a kombinációja hoz létre sajátosan új modelleket és jellemző egyensúlyi viszonyokat. Guriev és Treisman azt hangsúlyozza: a modern diktátorok arra törekednek, hogy elsősorban békés eszközökkel tartsák fenn az uralmat, s csak legszükségesebb esetben alkalmaznak erőszakot, mivel ezekben a rendszerekben a nyílt erőszak már nem az erő, inkább a gyengeség jele. A legitimáció forrása nem az explicit erő, hanem elsősorban a *kompetencia* elfogadtatása, s ez a rendszer lényegéből adódóan olyan esetekben is így van, amikor a vezető inkompetens. Legitimációja ez esetben még inkább függ a kompetenciát elfogadtató *meggyőzés* hatékonyságától. Az ilyen jellegű – az erőszak klasszikus formáit többnyire mellőző, de még mindig autoriter – politika azonban jelentős invesztálást igényel, ami viszont gyakran növekvő elvonást. Ebből következően csak addig fenntartható, amíg van elég forrás, és nincs gazdasági sokk, mert akkor nehezen kiszámítható folyamatok következhetnek be.

Ha a 20. század második felének és a 21. század elejének folyamatait vizsgáljuk, azt látjuk, hogy ezekkel mindhárom teória fő állításai kompatibilisnek mutatkoznak, külön és együtt is. Visszatekintve a század második felének világpolitikai viszonyait is meghatározó globális hatású hidegháborús konstellációra, kiindulópontként elfogadhatjuk, hogy az ötvenes évek közepére az emberiség a maga technikai eszközeit tekintve eljutott az erőszakalkalmazás lehetséges maximumáig; olyan fegyvereket alkotott, amelyek jó esélyel már akkor elpusztíthatták volna a Föld népességének jelentős részét. Nem meglepő ezért, hogy éppen *ezen a fordulóponton* a bipoláris konstrukció lényegi ponton megváltozott: a közvetlen erőszakos összecsapás esélye a két szuperhatalom belső érdekszféráiban radikálisan csökkent,[132] s a befolyásért folytatott világméretű versengés, azaz a győztes kihirdetésének időpontja ezzel a beláthatatlan időbe prolongálódott. Ez a totális erőszakot korlátozó világpolitikai fordulat pedig exponenciálisan terjedő hatásokkal járt nemcsak a két tábor külpolitikai érintkezéseire, de a belső működéseikre is. A nemzetközi feszültség enyhülése különböző mértékben, módokon és tempóban, de pacifikálta a keleti autoriter belpolitikát is, többek közt jelentősen átalakította a kommunikációs struktúrákat és az argumentációs eszköztárat, és nem kevésbé átformálta az erőszak politikáját.[133]

A totális erőszak-alkalmazhatóság terén kialakult patthelyzet ideológiáját először a szovjet tábor fogalmazta meg (mondhatni használta ki a maga javára), amikor meghirdette a koegzisztencia, a békés egymás mellett élés doktrínáját. Ez a kooperatív, ugyanakkor továbbra is offenzív szovjet stratégia mintegy innovatív ideológiával töltötte ki az explicit erőszakban felszabadult nemzetközi politikai teret.[134] A sztálini korszak lezárultával az SZKP KB 1956. februári XX. kongresszusán a szovjet vezetés deklaráltan is új módszereket hirdetett a külső és belső viszonyokra egyaránt. Ezek távol álltak bármiféle pacifizmustól, de több szempontból is kifejezték a hruscsovi garnitúra szándékát egy kevésbé erőszakra épülő toleránsabb működésre. A nemzetközi színtérre nézve elfogadta, hogy a nukleáris összecsapást a két szuperhatalom közt mindenképpen el kell kerülni. Békés Csaba szerint a bipoláris világrendben ezzel már igen korán egy egészen új kettős konstrukció jelent meg: egyfelől a hidegháború *mint keret* változatlanul megmaradt 1991 végéig, miközben ezen belül az enyhülésnek nevezett folyamat elkezdődött már az ötvenes évek közepén, s a szuperhatalmaknak és közvetlen szövetségeseiknek ez a „kényszerű kooperációja" az adott fegyverkezési konstellációban később sem tudott lényegesen megváltozni.[135] Erőszakkésztetések és kontrollok sajátosan jellemző tagoltsága jelent meg tehát a 20. század nemzetközi nagyhatalmi viszonyaiban. Ennek belátását jelezték többek között a vezetőkön átívelő leszerelési tárgyalások, a bővülő diplomáciai, gazdasági és kulturális kapcsolatok és nem utolsósorban az egymás felé irányuló kevésbé kombattáns ideológiák. Mindez azonban nem jelentette azt, hogy a két tábor ne vívott volna elszánt, véres proxyháborúkat a harmadik világnak nevezett más világrészeken.

A friss kooperációs doktrína kölcsönös elismerése mégis új eszközöket, kevésbé nyíltan konfrontálódó kapcsolati formákat hívott életre Keleten és Nyugaton egyaránt. Az indoktrinációs technikák differenciáltabbá váltak, s a militáns propaganda már az ötvenes évek első felében is puhult valamelyest. Visszavonhatatlanul azonban éppen a véresen levert 1956-os magyar lázadást követően tért át mindkét tábor a modern társadalom igényeit sokkal inkább figyelembe vevő, kevésbé harcias, pragmatikusabb ideológiákra. A magyar forradalom azt erősítette meg, hogy a korábban alkalmazott – gyors felszabadulásra lázító – nyugati agitáció kiszámíthatatlan következményekkel járhat, amelyeket az egymással vetélkedő felek mindkét oldala el akart kerülni. Az indoktrinációs hatékonyság innentől fogva új eszközöket, új filozófiákat igényelt. A nyílt erőszak-fenyegetés után üresen maradt konfrontációs mezőket – mintegy hangsúlyos komplementerként – betöltötték az újragondolt ideológiák indirektebb, ám továbbra is egyértelműen offenzív, sőt egyre intenzívebb formái. Az elkövetkező három évtizedben a két tábor nemzetközi érintkezéseit egyre inkább a 20. század problémáira érzékenyebben reagáló, kevésbé erőszakközpontú ideológiák és propagandák jellemezték. A világpolitikai színtéren rivalizáló felek – a *fegyverkezés fenntartása mellett* – elsősorban a *béke* követeként akartak megjelenni, folyamatosan kísérleteztek a fellazító politika közvetettebb módszereivel és argumentációival nemzetközi politikai, tudományos, kulturális érintkezéseikben is. Az eredeti perspektívákat ugyanakkor sohasem tévesztették szem elől: a távlati cél továbbra is az ellenfél legyőzése, az elsődleges befolyás megszerzése volt.

AZ AUTORITER ERŐSZAKKOMPONENS

Kérdés, hogy az átrendeződő nemzetközi erőszakstruktúrák módosították-e a szovjet típusú, nyíltan erőszakra épülő autoriter rendszer belső szövetségesi viszonyait, illetve makro- és mikroszintű mechanizmusait. A klasszikus szovjetológiai elméletek követői ugyanis abból indulnak ki, hogy a szovjet típusú formáció a főbb jellegzetességeket tekintve mindvégig változatlanul erőszakosan elnyomó rezsim maradt. Ez alapvetően igaz. Mindazonáltal a jelen folyamatok megértését is szem előtt tartva nem tekinthetjük lényegtelennek, hogy egy-egy periódus milyen mértékben alkalmazott fizikai erőszakot, illetve miként „helyettesítette" azt másfajta hatalmi technikákkal, többek között a társadalmi működés egészére kiterjedő erőszakos (vagy kevésbé nyilvánvaló) indoktrinációval.

Az államilag támogatott politikai erőszak és az ideológia kapcsolatát tekintve a szovjet modell különböző korszakaiban ezek sajátosan változó viszonyban álltak egymással. Az előkészítő, ráhangoló szakasz ideológiája még vegyesen alkalmazott szövetségépítő „népfrontos" elemeket és a diktatórikus jövőt előrevetítő, közvetlen, mozgósító útmutatókat. Ugyanakkor ez az a fundamentális szakasz, amelyben a gyakorlat gyorsulóan tendált az erőszakos, gyakran „adminisztratívnak" nevezett megoldások felé. Ez jelentette a szisztematikus ideológiai ellenségképzést, s ennek nyomán a csoportok és egyének ellen elkövetet erőszak változatos formáit: koncepciós pereket, kínzásokat, bebörtönzéseket, internálótáborokat, áttelepítéseket és általában a megfélemlítés szisztematikus és random totalitását.

Az ideológia szorosan követte és támogatta ezeket a változásokat: célképzeteiben, logikájában és nyelvezetében is egyre militánsabbá vált. Az erőszakhoz való kötődést tekintve ebben a fázisban a legnyilvánvalóbb a megfelelés az ideológia és a politikai praxis között. A konszolidált hatalmi szakasz maga is több fázisra tagolható, s ezekben politika és ideológia együttműködése összetettebb, az ideológia mozgástere, önállósága valamelyest nő. Ha a különböző korszakok jellegzetességeit, az erőszakhoz való viszonyukat nézzük, nem kérdéses, hogy a lenini–sztálini, a hruscsovi, a brezsnyevi és a gorbacsovi periódusok lényegi különbségeket mutatnak. Ugyanez elmondható a Rákosi- és a Kádár-rendszer összehasonlítására is.[136]

A lényegi elmozdulás, a hosszú távra meghatározó változás az ötvenes évek közepén, Sztálin halálával következett be. A nyilvánosan megjelent szovjet deklarációkból és a később feltárt levéltári forrásokból is látszik, hogy az őt követő politikai vezetés nemcsak a tágabb nemzetközi viszonyokra, de a kelet-közép-európai szövetségesek számára is új, kevésbé nyíltan erőszakos pályákat jelölt ki. Moszkva a régió alárendelt államainak vezetőit közvetettebb politikai módszerekre, rugalmasabb gazdaságpolitikára, toleránsabb szövetségi és kulturális manőverekre utasította.

Az európai szövetségi rendszerre vonatkozóan már az első években jelezte, hogy a szovjet központ és az alárendelt kelet-közép-európai államok kapcsolata át fog alakulni, csökken majd a közvetlen utasítások jelentősége, viszont lesznek multilaterális tárgyalási fórumok.[137] A XX. kongresszuson ennek megfelelően Hruscsov nemcsak a globális külpolitikára, de saját szövetségesi stratégiájára is koegzisztenciát hirdetett. Deklarálta, hogy

Moszkva legitimnek ismer el többféle rokon rendszert,[138] s ezzel eleve, doktrínaszinten mérsékelte a szükséges erőszakos beavatkozások lehetőségét. Ennek ugyan továbbra is maradtak korlátai, hogy mennyire, az látszott 1956 októberében és 1968-ban a csehszlovákiai intervenció esetében is.

Jelentős fordulatnak számított ugyanakkor az állami erőszak-alkalmazás politikájában az is, hogy a XX. kongresszus zárt ülésén Hruscsov hangsúlyosan elítélte és lezártnak tekintette az állampolgárokat permanens rettegésben tartó sztálini terrort is, jelezve, hogy az új vezetés politikai intenciója szerint a későbbiekben a rendszer kevésbé erőszakos alapokon fog működni.

A regionális konfliktusokat illetően a perspektivikus váltás víziója ugyanakkor nem akadályozta meg a hruscsovi vezetést abban, hogy akár csak korábban, a kongresszust követően is katonai eszközökkel verje le, majd megtorolja a lázadásokat a régióban. A folyamatos módosulásokra utalt viszont a doktrínák formálódása, ami jelezte, hogy a központ egyre inkább keresni kényszerült azokat a beavatkozási formákat, amelyekben nem nyíltan és közvetlenül vagy legalább nem egyedül vesz részt. Például ha bevonja „szövetségeseit" a rendteremtő akcióba, akkor keltheti a tágan értelmezett önkéntesség, a „természetes" regionális összetartás érzetét. 1956 után ezért váltott: úgy vélte, ha a helyi önkéntes lojalitás elgyengül a rendszer iránt, még mindig működhet a térségi-szövetségi. A magyarországi beavatkozás tapasztalataiból okulva 1957 januárjában Hruscsov már megalapozta a Brezsnyev-doktrínát. A tábor országainak többségére ráerőltette a jövőbeni közös beavatkozások potenciális kötelezettségét, amit 1968-ban utódja már ténylegesen alkalmazott is a gyakorlatban. Így ezt az elvet végül róla nevezték el Brezsnyev-doktrínának.[139]

Az 1968-as csehszlovákiai intervenciót azonban intenzív, konfliktuselhárító szándékú tárgyalások előzték meg, amelyekben a szovjet vezetés jó ideig valóban kereste a békés megoldás lehetőségét.[140] S bár ennek az esélye végül elveszett, az akció volumene, az erőszak eszkalációja, az áldozatok száma is mérsékeltebb volt a korábbi magyar esethez képest. S amikor bekövetkezett a következő hasonlóan feszült regionális válság 1980–1981-ben Lengyelországban, Jaruzelski lengyel kormányfő kooperatív közreműködésével végül sikerült ezt kevésbé nyíltan erőszakos „belső" megoldással feloldani. Mindez a válságkezelés módszereinek folytonos módosulását mutatta. A két látványos akció között a hetvenes évek során a nyomásgyakorlás egyik eszköze lehetett például a másodvonalbeli vezetők rejtélyes halála.[141]

Hosszabb távon mégis megfigyelhető a beavatkozások, az erőszak-alkalmazás differenciáltabb politikájának árnyalatnyi elmozdulásokban mérhető tendenciája. Változtak az idők: 1956-ban és 1968-ban még lehetett fegyverrel, kivégzéssel, illetve egy kollektív elnyomó doktrína meghirdetésével biztosítani a belső szövetségeket, a század vége felé haladó legitimációs konstelláció azonban mindinkább a láthatatlan beavatkozások felé terelte a szovjet vezetést; a kooperáló külpolitikai partner és a demokratizáló belső hatalom szükséges imázsa ennél többet nem engedett. A szovjet központ erőszak-alkalmazó módszereinek, beavatkozásainak regionális átalakulását mutatta az utolsó periódus látszólagos dilemmája is, amelyet *erőszak-paradoxon*ként írnék le (l. *Az erőszak-paradoxon* alfejezet). Látni fogjuk, hogy a szovjet vezetésnek a rendszer-átalakulás időszakában

mérlegelnie kellett: technikai értelemben könnyebb lenne erőszakot alkalmazva összetartani a kelet-közép-európai régiót, de a szovjet stratégiának ebben a fázisában ez már nem tűnt célravezetőnek. Ehelyett Békés Csaba szerint „lebegtették a Brezsnyev-doktrínát",[142] azaz nem jelentették ki egyértelműen, hogy radikális politikai átalakulások esetén beavatkoznának-e erőszakkal. A kelet-közép-európai társadalmak számára ennek nagyon is volt gyakorlati jelentősége, hiszen látszott, hogy a birodalmi maghoz közelebb eső területeken – különböző mértékkel és módszerekkel – a központ valóban alkalmazott erőszakot. Így történt 1989 áprilisában Grúziában, majd 1991 elején Litvániában. A szovjet galaxis nyugati régióiban azonban hosszú távú szempontok érvényesültek, amelyek Európa-kompatibilisek akartak maradni, ezért nemcsak tűrték a régió átalakulásainak „bársonyosságát", de ezt kifejezetten preferálták és segítették. Kivétel volt e tekintetben Románia.

A KONTROLLÁLHATÓSÁG FOLYTONOSSÁGA

Az utolsó szakasz alapvetően erőszakmentes jellege a szovjet Európa-politika és egy hosszú folyamat következménye: a váltást megelőző három évtizedben a szovjet és szovjetvariáns rendszerek nyíltan erőszakos jellege fokozatosan mérséklődött. Távolodtak a kizáró jellegű, erősen centralizált-állami típusú korporatista formáktól, és közelítettek a befogadóbb, integrálóbb megoldások felé.[143] Az ötvenes évek közepén kezdődő hruscsovi politikai fordulat tehát a formációértelmezésben is megmutatkozott: egyértelműen önmozgóbb működési pályára állította a rendszert. Ennek részeként az egymást váltó politikai garnitúrák évtizedeken keresztül bővülő mértékben integráltak különböző társadalmi csoportokat a működtetésbe, többek közt egyre rugalmasabban korporáltak szakértőket a döntés-előkészítésbe, illetve a végrehajtásba. A politikai vezető garnitúrák több hullámban, felülről vezérelt lazító módosításokkal tették az eredeti autoriter mechanizmusokat rugalmasabbá. A párt, illetve az állam fokozatosan integrálta a nagyobb érdekcsoportokat a politikai folyamatba, ügyelve arra, hogy később biztosítani és koordinálni is tudja ezt a kooperációt. Az ilyenformán kialakított „intézményi pluralizmusban"[144] a vezetés egyensúlyozott az elitcsoportok között, miközben az első számú irányító – alapvetően a pártapparátusok vezetői – az érdekcsoportok álláspontjának figyelembevételével döntöttek, illetve oldottak meg problémákat.

A Hruscsovot követő brezsnyevi kormányzás az enyhülést a kül- és belpolitikában is egyaránt *stabil mechanizmusokká* formálta; konszolidálta a korábbi szélsőséges kísérleti amplitúdókat, kiterjesztette a társadalmi részvétel lehetőségeit, általában továbbfejlesztette az össznépi államként megnevezett korporálást. A nyolcvanas évekre az eredmény már biztató volt: a szovjet vezetés tapasztalhatta, hogy a kontrollált liberalizálásnak vannak perspektívái, s hogy az nem feltétlenül vezet ellenőrizhetetlen demokráciához, illetve a regnáló elitek hatalomvesztéséhez. Globálisan, nemzetközi szinten is nem egy példát láthatott arra, hogy jól előkészített paktumokkal, kompromisszumokkal kialakíthatók olyan központosító formák, amelyek sikeresen abszorbeálják az új érdekcsoportokat

anélkül, hogy valódi politikai teret nyitnának a tömegek számára.[145] Az évszázad második felére a konszolidált, egyszersmind felfrissített autoriter rendszerek általában evolúciós úton elérték az intézményesülésnek azt a fokát, amely *lehetővé tette, egyben inspirálta is* az újabb változásokat.

A nyolcvanas években a kelet-közép-európai régió politikai vezetői úgy ítélték meg, hogy a szovjetvariáns rendszerek is elérték azt az állapot, amikor úgy változtathatók radikálisabb módon, hogy egyszersmind mérsékelhetik a tisztán forradalmi, alulról mozgatott átalakítások esélyét. Változásra azonban feltétlenül szükség volt, különösen a szovjet és néhány más térségi gazdaság állapota indokolta a korábbiaknál komolyabb újrastrukturálást. A sürgető szükségszerűség mellett ugyanakkor éppen az évtizedeken keresztül kialakult pacifikált, részben „társadalmasított" működés volt az az alap, amely biztosítani látszott a békés átmenetet akár egy radikálisabb modellváltáshoz (is). A kompromisszumokra és integrálásra épülő intézményi struktúrák előrehaladott szintje azt a reményt keltette a szovjet stratégákban, hogy mindez megfelelő keret, garancia a kormányozhatóságra, a társadalmi, politikai egyensúlyozhatóságra. Az addigra tartósan orientáló determinációk és a nyugati jobboldali autoriter modellek átalakulásai egyaránt azt sugallták, hogy a 20. századi modern központosító rendszerek pályája „automatikusan" adott, és ezen maradva meg *lehet* találni az optimális, kontinuitást biztosító megoldást egy komolyabb átalakulásra. A térségi vezetők tehát úgy akarták továbbra is a világgazdasági szempontokhoz hajlítani a régió teljes működését, hogy a korábbi stratégia szerves folytatásaként – „felvilágosult" módon – liberalizálják és részlegesen demokratizálják autoriter rendszereiket.

HIBRIDITÁS ÉS ERŐSZAK

A tervezett átmenet azonban megbillent a folyamat gyorsulásán s azon, hogy ennek következtében túl sok szereplő áramlott be hirtelen a táguló politikai mezőbe. A szovjet modellváltás átmeneti kudarca azonban korántsem jelenti azt, hogy a posztszovjet orosz vezetés figyelmen kívül hagyta volna ezeket a sokat ígérő tapasztalatokat. A mára kialakult, putyini *szuverén demokrácia*ként öndefiniált formáció változatos hibrid módszereket alkalmaz kifelé és befelé egyaránt, amelyek erőszak-komplementerekként egyre inkább és egyre hatékonyabban helyettesítik indirekt technikákkal a nyílt erőszakot.

Ezzel egy időben a világpolitika különböző más színterein is – olykor nem könnyen azonosítható politikai források – működtetnek kiterjedt ideológiai műhelyeket komoly apparátusokkal és szinte követhetetlenül sokféle eszközzel. Az új típusú autoriter formációkban látványosan nő a tudati, ideológiai, indoktrinációs ráhatások szerepe. Mindez rávilágít az ideológiáknak az erőszakhoz változatlanul, de változatosan kötődő természetére.

Úgy tűnik, a modern autoriter formációknak az a törekvése, hogy kerüljék a „tradicionális", nyíltan-erőszakos elnyomó megoldásokat, szükségszerűen jár együtt a „meggyőzéses" legitimációs ideológiai eszközök proliferálódásával. Az erőszak ezzel egyelőre a világ

több térségében is „szofisztikálódni" látszik, de nem tűnik el, és tradicionális formáiban is újra felbukkanhat, akár ugyanezeken a helyeken. A további nyitott kérdések közé tartozik, hogy a világban megjelenő erőszak-toleranciák eltérő szintjei hogyan hatnak majd egymásra, s általában a toleranciaküszöbök közti egyre nagyobb fesztávok áthidalhatók, kiegyenlíthetők-e egyáltalán. Kérdés az is, hogy a szofisztikáltabb erőszak mennyiben nehezíti meg a védekező politikai, civil kritika artikulálódását, hogyan módosítja az autoriter rendszerekkel szembeni ellenállás lehetséges formáit, filozófiáit.

A GLOBÁLIS KIHÍVÁSOK HRUSCSOVI ÚJRAÉRTELMEZÉSE

GLOBÁLIS TRENDEK PROAKTÍV KÖVETÉSE

Hruscsov feltétlen érdeme, hogy korán felismerte a váltás sokrétű jelentőségét a világ globális fejlődésében és a szovjet modell sorsának alakulásában. Vezetőtársaival hozott döntései, melyek a Nyugattal intenzívebb érintkezést feltételeztek, azzal jártak, hogy egyszersmind elfogadták a potenciálódás új elemeinek érvényességét a (szuperhatalmi) politikára és gazdaságra. A választás következményeként a szovjetrendszer megkezdte kényszerű alkalmazkodását a TTF-hez és a nyugati, illetve világgazdasági versenyfeltételekhez. Ebben a *Sturm und Drang*[146] *periódusban megindult* a lenini–sztálini rendszer átalakítása. A főbb irányokat 1953 és 1968 között dolgozták ki, s a látványos politikai-ideológiai cezúrát az SZKP 1956. februári XX. kongresszusa jelezte. Ez visszakanyarodott a korai világértelmezésekhez, s az új szakasz elvi megalapozásaként Sztálint leválasztotta az ősforrás Leninről, úgymond a hamis ideológiát az eszméről, a rosszat a jóról. Ezzel a gesztussal a szovjet ideológia elfedte, hogy Sztálin és Hruscsov végső soron ugyanazt a lenini intenciót követték hasonló politikai eszköztárral, csak más-más vonásokat erősítettek fel az eltérő konstellációkban: előbbi a politikai kíméletlenséget, a vasakaratot és a hagyományos-militáns birodalomszervező elveket, utóbbi a rugalmasabban taktikázó, kerülő utakon közelítő politizálást, amivel kétségtelenül közelebb állt az őskorszak vezetői attitűdjéhez. (Nem lehet érdektelen megjegyezni, hogy a magyar vezetésben Kádárt is jellemezték hasonló tulajdonságok: a prakticista politikai módszer, ugyanakkor a víziós célképzet, és hozzá megfelelő, újrakódolt utópikus ideológiai argumentációs készség is.)

Lenint és Hruscsovot leginkább a *dinamikus konstellációértelmező hajlam* tette hasonlóvá. A történeti elemzés inkább praktikus, rögtönző-taktikázó gondolkodású politikusként jellemzi őket annak ellenére, hogy határozott teoretikus, sőt víziós képességgel rendelkeztek, önálló válasszal a „milyen Oroszországot szeretnék" kérdésre. Rendkívüli érzékenységgel reagáltak a korszellemre, a világban végbemenő átrendeződések trendjeire, a még artikulálatlan jövőbeli változásokra. Praktikus-pragmatikus döntéseiket ez a víziós készség határozta meg, ami mindkettőjüket megkülönböztette más szovjet politikusoktól, akik kisebb-nagyobb korrekciókkal alapvetően az ő nyomdokaikon haladtak. A történeti tudat vélhetően azért mellőzi mégis e tulajdonságok elismerését, mert egyik szovjet vezetőt sem szeretné pozitív színben feltüntetni, holott a politikai víziós képesség egyáltalán nem igazol semmiféle cselekvést, morális szempontból egyáltalán nem értékelhető, olyan tény viszont, amivel a történeti elemzésnek mindenképpen számolnia kell.

Enélkül az 1953-as és 1956-os fordulat csak egyszerű stiláris korrekciónak tűnhet az európai szovjetrendszer történetében, és szinte egyáltalán nem utal a következetes moszkvai stratégiai gondolkodás lényegi elemeire.

A stratégiai fordulatot megerősítő XX. kongresszus jelentősége vitathatatlan, irodalma bőséges. A meghatározóan politikatörténeti megközelítések azonban ennek értékelésekor több ponton nem feltárják, hanem inkább elfedik a korszakot mélyen meghatározó vonásokat. Mindenekelőtt azt, hogy a reformkényszert érzékelő vezetői réteg beavatkozásai nyomán ekkortól az ideológiai paraméterek mellett valójában megkezdődött az intézmények átrendeződése is. Nehezíti mindennek rekonstruálását az átmenet káosza, a váltást körülvevő bizonytalanság, az irányítás – alsóbb szinteken is érzékelhető – rögtönző, találgató („guess-work" típusú) gyakorlata, amely korábban sem volt idegen a rendszertől, de a fellazult viszonyok között az egymást sűrűn keresztező szándékok fenyegető konfliktusokat és zavarokat szültek.[147] Az átmenetiség mégis sok pozitív struktúraformáló energiát szabadított fel. Modernizációra mobilizált, jótékony átalakító trendeket erősített meg a gyakorlatban és a gondolkodásban. Ugyanakkor nem volt kérdéses, hogy a vezetés mindeközben a politikai és ideológiai *kontrollt* is igyekszik hatékonyabbá tenni a nagyhatalmi működés szűkebb és tágabb köreiben egyaránt.

EURÁZSIA: SEMLEGESÍTÉS ÉS INTEGRÁCIÓS EMANCIPÁCIÓ

A váltás kultikus politikai cezúráját jelentő XX. kongresszus tehát nemcsak a személyi kultusszal szakított, de új átfogó víziót is előrevetített. Ennek fontos, egymással összefüggő elemei voltak: a kül- és belpolitikai ellenfelek semlegesítésére irányuló stratégia, az alternatív utak és szövetségek rugalmas-toleráns integrálása, valamint a szovjetrendszer szisztematikus szanálása.

A század közepén a szovjet vezetés nagy dilemmái között volt, hogy az erősödő amerikai–német befolyás árnyékában le kell-e mondania az Eurázsia-koncepcióról, vagyis az Atlanti-óceánig nyújtott – minimum semleges – övezetről, ami utat nyithat a további befolyás előtt.[148] Az Európa-politika tehát kulcsfontosságú nemcsak a szovjet külpolitika, de a belső alkalmazkodási stratégia megértése szempontjából is. Az Európa-politika valamennyire mindig is offenzív volt, a szovjet potenciál erősítésének szerves része, sikeressége a szovjet integráns fejlődés képességének is egyik fokmérője, eszköze. Ugyanakkor az Európa-politikának megvolt a maga kettőssége és kockázata is, mivel egyszerre volt *terjeszkedő*, egyben a Nyugathoz *adaptálódó*. A geopolitikai adottságok és célok e két eleme – integráns létezés és adaptálódó hódítás – egymásnak ellentmondani látszott, mégis e kettő együttesen határozta meg azt a szovjet vágyat, hogy *minél előbb* alkalmazkodni tudjon a nyugati típusú versenyfeltételekhez.

A semlegesítésre ebben a koncepcióban mindig is a virtuális terjeszkedés részeként tekintettek. A háború utáni szovjet elképzelésekben már fontos szerepe volt a potenciális befolyási övezetek kiterjesztésének, a *semlegesítés* offenzív stratégiájának. Az ötvenes évek közepén is igen kiterjedt értelemben használták, rugalmas politikai eszközként kezelték,

nemegyszer finlandizáló típusú szövetségi viszonyban reménykedve, például az ekkoriban semlegessé váló Ausztria esetében.[149] Az Atlanti-óceánig terjedő befolyásolás esélyéről Moszkva ugyanis sohasem mondott le, a lehetőségeket folytonosan felmérve azonban a hangsúlyt egyre inkább a semlegesítésre helyezte és nem a konfliktusokra. A XX. kongresszustól vált ez a taktika valódi offenzív politikai stratégiává: Nyugat-Európát és Ausztriát, illetve Jugoszláviát vette elsősorban célba, de kalkulált az ázsiai régióval is. Az 1947-es zsdanovi „két tábor" elméletet ezért lecserélte egy lényegesen megengedőbb tételre, mely szerint a világ alapvetően „két övezetre" osztható. Az egyik az Egyesült Államok vezetése alatt az imperialisták tábora; idetartoznak a NATO-n kívüli szövetségesek is, beleértve valamennyi kontinenst. A másik, az ún. „békeövezet", amelyhez a „szocialistákon" kívül csatlakozik a világ valamennyi antiimperialista politikát folytató országa, köztük a gyarmati sorból felszabadultak, az el nem kötelezett afrikaiak és ázsiaiak, sőt a semleges államok legnagyobb része, így Finnország, Ausztria és Svédország is. A szovjet vezetés azt remélte, hogy kedvező belső politikai fejlődés révén esetleg Japánban is semlegességi tendenciák juthatnak érvényre, ami komoly stratégiai nyereség lenne, s talán előmozdíthatná kiválását is az amerikai érdekszférából.[150] Mindez lényegében azt jelentette, hogy Moszkva a nemzetközi szövetségi politikára is nyilvánvalóan kiterjesztette az „aki nincs ellenünk, az velünk van" elvet, melynek fő stratégiai célja volt, hogy Eurázsiát jelentős szárazföldi hatalommá, galaktikus központtá formálja. Az Eurázsia-terv a hruscsovi korszak meghatározó motívuma lett. Összetett, egymásra kölcsönösen ható politikai szándékokat hordozott, és hosszú távon meghatározó jelentőségű döntéseket indukált.[151] Komplex stratégia, melynek szelleme később is alapvetően kijelölte a szovjet külpolitikai, gazdasági, politikai, társadalmi és ideológiai trendeket. Fordulópontjai, strukturális viszonyai a rendszerátalakulás lényegi vonásaira mutatnak rá.

Az alakuló konstellációt azonban ez a vezetés úgy értékelte, hogy a nyugati nyitás nélkül nincs eurázsiai kapcsolat, csak a szovjet és a keleti szövetségi viszonyrendszer, ami viszont már nem volt eléggé biztonságos. Az európai kapcsolatok erősítése azonban következményekkel járt: alkalmazkodást feltételezett, igazodást az általános globalizációs trendekhez. Hruscsov igyekezett is ráhangolódni a TTF-re és felvenni az integrációs ritmust. Szorgosan építette új kapcsolatait a Nyugattal, s eközben Európa keleti felében hozzálátott saját integrációs kereteinek megteremtéséhez: formálta a versenytársakéval párhuzamos intézményeket és programokat. Semlegesítő Eurázsia-politikájának egyik integrációs következménye volt, hogy a kontinens – egyelőre még külön-külön szerveződő – két fele lassanként elkezdett egymáshoz közeledni. Ennek visszahatásaként a szovjet érdekszférába tartozó régió létformáját innentől fogva már nem csak az amerikai, de az európai integrációs tendencia is jelentős mértékben befolyásolta.

Ez a hruscsovi semlegesítő *lépésváltás* egyben újraértelmezte a belső szövetségesség fogalmát és vele a szovjetizálás koncepcióját is. Ennek látványos eleme volt, hogy 1955-ben békülést kezdeményezett Jugoszláviával. Az elsődleges célt most is a praktikus megfontolások jelölték ki: a különösen fontos földközi-tengeri térség elérhető pontjának „leszereléséhez" akarta megnyerni a jelentős katonai erővel és élénkülő amerikai támogatással rendelkező volt szövetséges balkáni állam jóindulatát.[152] A kelet-közép-európai

vezetőkkel folytatott 1954–1955-ös tárgyalásokkal együttesen azonban ez a közeledés egyéb megfontolásokra is utalt: széles körben láthatóvá tette azt az elmozdulást, amely növekvő toleranciát ígért a sajátos szovjet utaknak. A szovjet kormány 1956. október 30-i deklarációja megerősítette ezeket a módosított szövetségesi elveket, s noha a magyar forradalom drasztikus leverése egy időre takarta a hosszú távra tervezett trendeket, valójában azon nem változtatott, hogy a kis európai államok mozgástere – részben történelmi determinációk nyomására, részben az új szovjet Európa-politika következményeként – bővült valamelyest.[153] Az elkövetkező évtizedekben a térség relatív önállósulását jelezték az élénkülő gazdasági alternatívák, a nemzeti, illetve nemzetiségi kérdésekről szóló diskurzusok, a szuverenitás és a kulturális identitás engedélyezett újraértelmezésének hullámai is. Már itt jeleznünk kell azonban: *integrációs emancipációról* van szó valójában, azaz olyan táguló jogkörökről, amelyek ugyanakkor részei egy differenciáltabb, de átfogó integrációs modell kialakulásának.

SZOVJET PARABOLA

A TTF-folyamatok nyomására a rendszer mintha egy parabolisztikus fejlődési ívet járt volna be, melynek vonalán lassan „visszatért" a központosítás csúcspontjáról egy közvetettebben irányító pályára. A következő évtizedekben a tudományos és műszaki fejlesztés elsődleges fontosságú lett az ideológiában és kisebb részben a gyakorlatban is, s ez egymásba kapcsolódó folyamatok sorát indította el. A szakképzettséget, kompetenciát, kreativitást igénylő munkafolyamatok megváltoztatták az ember szerepét a termelésben, az aktívabb humán jelenlét és az összetettebb gazdasági és társadalmi működés viszont hatékonyan ösztönözte az állami tehermentesítést, a decentralizációt és az öntevékenység, önigazgatás köreinek bővítését. Mindehhez szükségszerűen több információ kellett, majd egy kicsivel nagyobb nyilvánosság is, a demokrácia szimulált elemeinek a megjelenése. A működtetésben feltartóztathatatlanul megindult a professzionalizálódás, a politikai döntéseket egyre szélesebb körben készítették elő, a rendszerváltást megelőző évtizedben már alternatív gondolkodókat is bevontak a stratégiák kialakításába, az utolsó pillanatokban pedig elkerülhetetlenné vált a hatalommegosztás. *A jogosítványok egy része így lassan átvándorolt a párttól az állami, illetve a gazdasági szférába, majd a társadalmi szervezetekhez, illetve önkéntes szerveződésekhez és/vagy az egyéni „vállalkozásokhoz".* A külső és belső szövetségesi(bb) szemlélet idővel felfrissítve visszahozta a népfrontgondolatot is, ezzel elháríthatatlan eróziós folyamatot indítva el a politikában és az ideológiában.[154]

A hruscsovi értelmezési hullám, a sztálinizmus- és dogmatizmuskritika felkavarta a szovjetrendszer történeti önértelmezését is, felélesztette a régi vitákat. Az ötvenes évek közepétől a rendszer aktív interpretációs korszakát élte, melyben a különböző történeti és ideológiai értelmezések hol el-, hol felfedték a mögöttük dúló nagyon is konkrét politikai harcokat. Megindult egy végeláthatatlan, nehezen korlátozható exegézis, amely további – most már itt-ott a felszínen is látható – átalakulásra kényszerítette a diktatúrákat; egyiket jobban, a másikat kevésbé.

STRATÉGIAI GONDOLKODÁS: A LENINI TANOK EXEGÉZISE

A komplex stratégiai trendeket tükröző posztsztálini modell ideológiája 1953-tól eleve kettéosztotta örökségét hiteles és nem hiteles Lenin-értelmezésekre. A sztálini korszak néhány alapvető etalonja fölött mintegy „átnyúlva" hirdette, hogy vissza akar térni az eredetinek mondott tételekhez. A politikai-ideológiai hagyatéknak tekintett elvek közül kiemelte a következőket:

1. Módosításra szorulnak a tulajdonfogalomhoz fűződő szigorú ideológiai etalonok, mert a birtoklás-tulajdonlás abszolutizálása önmagában még nem biztosítja a rendszer tartós működését; elengedhetetlenül szükség van az anyagi-műszaki bázis és a kultúra intenzív, minőségi fejlesztésére is.
2. Mindez képzettebb és öntevékenyebb munkaerőt feltételez, ami azonban felveti a tömegtársadalom kezelésének új kérdéseit. A rendkívüli történelmi időszakban elfogadott forradalmi radikalizálás ugyanis a tömegek aktivizálásának már nem megfelelő módszere, mert a gazdasági versenyre igazított viszonyok között a kompetens termelői részvétel ennél fontosabb. Emiatt viszont számolni kell azzal, hogy a magasabb képzettség, műveltség szükségképpen átalakítja a politikai aktivitás fogalmait is, és módosíthatja a belsőszövetséges-koncepciót.
3. A szuperstruktúra financiális és irányító funkcióinak tehermentesítése éppígy elkerülhetetlen, mert a bonyolultabb, tagoltabb modern világ kihívásainak a szovjet régió másként nem felelhet meg: vissza kell tehát származtatnia valamennyit a működtetés terheiből a társadalom különböző szegmenseihez; annyit, amennyit lehet. Decentralizálnia kell mindenütt, ahol lehet, s ahol az a rendszer lényegi attribútumait várhatóan nem érinti.
4. Az állami élet demokratizálása és a hatékony részvétel megszerzése érdekében helyre kell állítania a törvényesség egyes elemeit.

Az autarkiából kifelé tapogatózó hruscsovi reformtervek egyértelmű lépésváltást jeleztek a rendszer működtetésében.

STABILIZÁLÁS, DINAMIZÁLÁS, SZANÁLÁS

A hruscsovi korszak stratégiája tehát alapvetően rekonstruálható, még ha értelmezését megnehezítik is az irányváltás esetlegességei, a kezdeti spontaneitás zavarai. A moszkvai központ továbbra is globális kihívásokhoz igazodott, de úgy akart tenni, *mintha kezdeményezne*, s abban reménykedett, hogy potenciálja növelésével a globális trendek alakításában egyszer majd valóban kezdeményezni is fog. Belső szerkezetében az évtized elején spontánnak tűnő, mégis egyértelmű tendenciájú, határozott döntésekkel *új szakaszt* indított. Ismét átértelmezte a nagyhatalmi potenciál mibenlétét, és újra felmérte a szovjetrendszerű tömegtársadalom kezelésének lehetőségeit. Többrétegű és többértelmű de-

centralizálásba fogott a birodalom belső régióiban és a frissen csatolt államokban egyaránt; megtette az első lépéseket a gazdasági és a politikai intézményrendszer átalakítására. Mindenütt reformokat rendelt el, melyek egyszerre tartották szem előtt a *stabilizálást és a dinamizálást.*

A történeti munkák a reformok körében általában egyértelműen elismerik a nehézipari beruházások mérséklését és a mezőgazdasági terhek könnyítését. Kevesebb figyelmet szentelnek azonban azoknak a párhuzamos törekvéseknek, melyek arra irányultak, hogy *tehermentesítsék a centrumot,* átalakítsák a *gazdaságszerkezetet,* részlegesen *szekularizáljanak, és ösztönözzék* az öntevékenységet. Holott a közvélekedéssel ellentétben az 1953-tól megkezdett intézkedések célja nem csupán akut belpolitikai feszültségoldó politikai korrekció volt. A változó világ paramétereinek tudatosításáról szóltak: arról, hogy a Nyugattal folytatott intenzív-érintkező verseny új típusú gazdasági attitűdöt, képességeket sürget. Az ideológia azt is jelezte, hogy mindehhez hiányoznak a kondicionáló intézmények, ezért meg-megújuló reformokra van kilátás a gazdaságirányításban, az oktatásban, a kultúrában, a politikai aktivitásban és még a nyelvi percepció fejlesztésében is.

A reformkényszer ettől kezdve végigvonult a rendszeren, és végül elérte a politikai struktúrát. A hruscsovi vezetés *a rendszer átfogó szanálását kezdeményezte* azzal a céllal, hogy elhárítsa a totális csődöt, a birodalmi működést egy átalakított, működőképes formában újrateremtse, hosszú távon biztosítsa a fennmaradást nagyobb megrázkódtatás nélkül. Az átállítás fő irányai azt mutatták, hogy a válság okát mindenekelőtt a sztálini szuperstruktúra túlbiztosítási rendjében és a merev autarkia erőltetésében látta. Tervezett változtatásai ezért kiterjedtek a gazdasági és társadalmi mechanizmusok több területére. Mindenekelőtt a modellbéli látványos aránytalanságokat akarta mérsékelni: módosította némiképp az iparszerkezetet a nehézipari beruházásokkal szemben a fogyasztás javára, enyhítette a mezőgazdaság elhanyagolását, lazított a centralizált politikai irányításon, szabályozta valamelyest a bürokratikus túltengést, és végül, de nem utolsósorban emelte az elviselhetetlenül alacsony életszínvonalat. Az új ideológiai és politikai etalonokat, a szanálás módszereit többé-kevésbé kiterjesztette a kelet-közép-európai régióra is, vagyis az „új szakaszt" a táborban mindenütt bevezették valamilyen formában.[155] Az ötvenes és hatvanas évek reformkísérletei már egy sajátos *fogyasztói szocializmus* felé mutattak, amelyben az emberi szükségletek nem hangsúlytalan elemei a belső egyensúlynak, nem tisztán ornamensei a Nyugattal vitázó ideológiának. A szovjet argumentáció és retorika közeledett a termelés valóságos törvényeihez és a fogyasztói igényekhez.

Az 1953-tól datálható strukturális átrajzolódás az első komoly intézményi reformkísérlet volt a lenini–sztálini rendszer kialakulása óta, és mély nyomokat hagyott a szovjetrendszer működésének egészében. Hruscsov leváltása ezen nem változtatott. A hatalmi befolyás erői megkezdték szekularizációs mozgásukat az egyeduralkodó párttól az állam, a gazdaság és végül a társadalom felé. Az elmozdulások nem maradtak következmények nélkül, hatásukat később semmilyen restaurációs törekvés nem tudta semmissé tenni. A praxis nyomására megváltoztak az ideológia korábban konstansnak tűnő elemei is, ami a hatvanas évek második felétől visszahatott a társadalmi gyakorlatra, amely aztán ismét módosíttatta az ideológiai irányokat, ezt követően az artikulált változások újabb tudati változásokat indukáltak, és folyamatos politikai átalakulást idéztek elő, és így tovább. A brezsnyevi és gorbacsovi intézkedések ezeknek a világfolyamatokhoz adaptálódó kísérleteknek a szerves folytatásai.

SZEKULARIZÁLÁS

Az átalakítások egyik legfeltűnőbb eleme a politika és a gazdaság részleges, de annál feltűnőbb államizálása, szekularizálása volt. A szétválasztás nem pusztán ideológiai gesztust jelentett: a megváltozott világgazdasági konstellációban az élénkítést csakis rugalmasabb, nagyobb mozgásterű – nem pártutasításos – állami működéstől várhatták, amelyben van némi társadalmi önmozgás, és a társadalmi csoportok olykor megosztják a feladatok megoldását, úgymond „társadalmasítják" a működtetést, s a szabályokat a törvényeken keresztül követhetővé teszik. A dekoncentráló törekvés érintette az állam, a gazdaság egyes szereplőit, a tanácsokat és az alárendelt régiókat, a szovjet nemzetiségi területeket és a kelet-közép-európai térséget egyaránt. A túlcentralizált struktúra széles körű tehermentesítése nagyobb mozgásteret engedett a politikai cselekvésből addig teljesen kizártaknak: a hatékonyság, illetve a működés érdekében többet kaptak a döntés felelősségéből, a tevékeny részvétel felemelő tudatából. Cserébe adták a részlegesen megosztott kollektív bölcsességet, az öntevékenységet és *nem utolsósorban* a politikai stabilitást. Ha nem is feltűnően, de ekkor kezdődött az európai szovjetrendszer tisztán autodidakta korszakának lassú (szinte észrevétlen) leépülése.

Az SZKP KB 1953 és 1958 között több ízben tárgyalta az államélet „demokratizálásának" lépéseit, a társadalmi szervezetek tevékenységét, valamint a módosításokkal kapcsolatos ideológiai teendőket. Friss gyakorlatként külső szakértőket vontak be a KB munkájába, s a pártbizottságok mellé is szakértői munkabizottságokat állítottak.[156] A szekularizálás részeként 1953 márciusában a szovjet állami és pártvezetés a legfelső szinten gesztusértékűen kettévált: a minisztertanács elnöke Malenkov lett, a pártapparátus vezetője pedig Hruscsov. Amíg nem dőlt el, hogy ki lesz az első számú vezető, ez a megosztás aktuálisan is jól szolgálta a szovjet hatalmi kiegyenlítődést, ám nemcsak erről volt szó. A főként ideológiai-szimbolikus szétválasztás nem járt ugyan azonnali és közvetlen politikai következménnyel, mégis ráirányította a figyelmet egy lassú, de valóságos szekularizációs folyamat kezdetére. A legfelső szintű államizálást követően több teret nyertek az alsóbb szintű állami testületek, valamint a tanácsok, a vállalati vezetők és később a társadalmi szervezetek is. A párttúltengés apályának jeleként a nagyobb vállalatoktól hivatalosan visszavonták a KB-megbízottakat, a vasútnál, a tengerhajózásban és a rendőrségnél 1956–1957-ben felszámolták a politikai osztályokat.[157]

A politikai szanálás részeként igyekeztek valamit visszanyerni „a tömegek bizalmából" annak érdekében, hogy az új kihívásokhoz szélesebb körű „szövetségre" lehessen támaszkodni. Az SZKP KV határozatokat hozott a törvényességről, a párt- és állami vezetés lenini normáinak helyreállításáról, a kollektív vezetésről és az állami élet demokratizmusáról. (Ez nem akadályozta meg a szovjet vezetést abban, hogy sort kerítsen az

SOMOGYI KÖNYVTÁR 1881 SZEGED

utolsó nagy rituális perre. 1953 júliusában az SZKP KB Beriját nevezte meg a korábbi törvénytelenségek felelőseként, és nem sokkal később kivégezték.) Ideológiája ugyanakkor hirdette az államélet és a törvényesség lenini normáinak helyreállítását, és eleinte még ígéretet tett a korábbi bűnök felelősségének megállapítására is, valamint a felelősök megnevezésére, az ártatlanul elítéltek teljes vagy részleges rehabilitálására és a büntethetőség kritériumainak korlátozására. Az 1953. március 27-i amnesztiáról szóló rendelet azt ígérte, hogy felülvizsgálják az államvédelmi szervek működését és a szovjet büntető törvénykönyvet. Hatálytalanították azt a rendelkezést, amely belügyi jóváhagyáshoz kötötte a bíróság által felmentett személy szabadlábra helyezését, érvénytelenítették az 1934. és 1937. évi rendeleteken alapuló büntetőjogi védelmet korlátozó intézkedéseket. 1955 májusában az SZKP KB határozatának szellemében a Legfelsőbb Tanács Elnöksége új rendeletet adott ki az ügyészségekről, melynek keretében megszüntették például a munkásokat, alkalmazottakat és kolhoztagokat sújtó rendeleteket, melyek büntetőjogi felelősséget írtak elő a munkahely önkényes elhagyására, az igazolatlan mulasztásokra, a minimális munkaegység nem teljesítésére; a hadigazdálkodás röghöz kötő, büntető elemei lazulóban voltak.[158]

KONCENTRÁLÁS ÉS DEKONCENTRÁLÁS

A hatvanas évek közepe felé közeledve a szovjet vezetés arra készült, hogy ismét összefoglalja hosszú távú céljait, ideológiai irányelveit. A reformkörnyezet megteremtésének előkészítését jelezték a stratégiai plénumok. Az SZKP KB 1963-as ideológiai plénuma kiemelte a várható nemzetközi trendeket és az ebből adódó konkrét teendőket: a kelet–nyugati viszonyra megerősítette a *koegzisztenciális elveket*, a *szövetségesi körre a nagyobb rugalmasságot*, az *európai szovjetrégióra a mélyebb integrációt*, a rendszerműködésre a *reformok* szükségességét. Tárgyalt a gazdaság halaszthatatlan átalakításáról, az új konstellációkat tükröző hatékony ideológia szükségességéről és a Kínához fűződő egyre feszültebb viszonyról.

A kihívások összetettsége és nagyságrendje is jelzi: a körülmények nyomására a szovjet vezetés egymással nem könnyen harmonizálható célokat fogalmazott meg. A plénum terveit ezért leginkább valamiféle szintetikusságra való törekvés jellemezte. Egyfelől a kereteken lazító – főként gazdasági, hatékonysági – reformok, másfelől a politikai-ideológiai tömörítés, szigorítás szándéka. Az új korszak jó ideológiáját a plénum ezért olyannak képzelte, mint amely segíti a reformokat, ugyanakkor korlátozni is tudja azok erodáló hatásait.

A stratégiának tehát „módszertani értelemben" továbbra is két fő jellegzetessége volt: egyfelől a gazdasági hatékonyságot szem előtt tartva igyekezett kiterjeszteni az óvatos reformokat a működés egészére (nem csak a gazdaságra), másfelől törekedett arra, hogy egyensúlyban tartsa a rendszert felpuhító és megtartó/megerősítő elemeket.

Ha az első szempontot nézzük, akkor a Hruscsov-korszak az európai szovjet régióban kétségtelenül megalapozott egy dinamikájában terjedő reformfolyamatot, amely fokozatosan elérte a gazdasági, majd az állami, később a társadalmi és a politikai szférákat. A magyar források azt mutatják, hogy a szovjet intenció *kezdettől fogva komplex módon* értelmezte a reformot, ami nyilvánvalóan túlmutatott a gazdaságirányítási rendszerek módosításán. A közvélekedéssel ellentétben a módosítások mindvégig kiterjedtek a legtágabb értelemben vett gazdasági környezetre: szakértők dolgoztak új, egységes szemléletű oktatási, tudományos, tájékoztatáspolitikai és kulturális koncepciókon.[159] A cél mindig a megfelelő befogadói reformkörnyezet megteremtése volt. Az iskolareformok például elsősorban a képzés társadalmi kiterjesztését, gyakorlatorientáltságát és az iskolázottsági fok általános emelését tartották szem előtt. A tudományos kutatást tekintve régiószerte alakultak átfogó irányításra alkalmas – széles körű jogokkal és anyagi eszközökkel is rendelkező – *állami* tudományirányító szervek.[160] A tudomány és általában a szakértő, a professzionális elem státusza változóban volt, aminek hamarosan megmutatkoztak továbbgördülő reformkövetkezményei. A korábban még szorosan az ideológiai szférához kapcsolt tudomány fokozatosan gazdasági, társadalmi, politikai tényezővé lépett elő. Versenyképesség-növelő potenciálja az addigiaknál jobb helyzetbe hozta: bár a politikai és gazdasági hatalmat gyakorló elittel sohasem konkurálhatott, a kelet–nyugati verseny szorításában navigáló irányítás kénytelen volt professzionális képviselőivel kooperálni.[161] A hatvanas évek közepén már tudományos kormányzati bizottságok határozták meg a fő kutatási irányokat és a hozzájuk rendelt anyagi forrásokat is, koordinálták a KGST-együttműködéseket, javasolhatták az új technika bevezetését és a korszerűtlen termékek megszüntetését még akkor is, ha az a korábbi állami tervek megváltoztatásával járt.[162] A hatékonyság és erőösszpontosítás egyik melléktermékeként megjelentek a professzionalizálódás és a lazábban korporálás jelei is: a minisztériumok és állami bizottságok mellett kollégiumok, illetve koordináló tanácsok működtek, felerészben magas beosztású szakemberekkel. Ők tartottak kapcsolatot a tömegtájékoztatás és a kultúra szereplőivel, s az őket érintő kérdésekben közreműködésükkel döntöttek. Ez a módszer mindenütt működött, a makro- és a mikrostruktúrákban egyaránt. A szekularizáló – a szigorú pártirányítástól elmozduló – elmozdulások új színt vittek a szuperstrukturális működésbe.

A régió vezetői különböző módon viszonyultak az átalakulási kényszerekhez, de a fejlettebb vagy a külgazdasági trendeknek jobban kitett országok célja később is az volt, hogy ellenőrzött keretek között, de versenyképes és reziliens (alkalmazkodóképes) modellt működtessenek. Az adaptációs politika igyekezett a forrásokat észszerűbben koncentrálni, a hivatali működést hatékonyabbá és átláthatóbbá tenni, a politikai befolyás eszközeit újraértelmezni. A terveket alapvetően kettős szándék határozta meg: a hatékonyság és a centralizálás. Előbbi azt célozta, hogy a munkaerőt felkészítse egy tagoltabb (köz)gazdasági szemléletre és az intenzív gazdálkodásra, utóbbi viszont azt, hogy biztosítsa a fordulat megfelelő végrehajtását és egyben kívánatos *határait*. Dinamizálás és hatalmi garanciák egységeként ezért a fontos állami és pártvezetői posztokat továbbra is jórészt ugyanazok a személyek töltötték be.[163] Az irányítás minden téren a reform és központosítás, differenciálás és centralizálás, koncentrálás és dekoncentrálás kettősségét mutatta, mikor melyik megoldás szolgálta az említett célokat. Elisabeth Linda Yuliani

szerint a decentralizálás helyett pontosabb lenne a dekoncentrálás szót használni, jelezve, hogy a reformfolyamat valójában sok helyütt nem tette demokratikusabbá a működést, az irányítás alsóbb szintjein gyakori volt a szubjektivizmus, „olykor az önkény is".[164]

A század közepén elindult szovjet reformokból tehát jól látszik, hogy a *reformok* egyáltalán nem zárták ki a *dekoncentráció és (hatalom)koncentráció* kombinációját, sőt mintha a kettő valójában feltételezte volna egymást az erőltetett ütemű átalakításban. Ilyen kombinációk más történelmi korszakokban sem ritkák. A korporatív paradoxonok legfontosabbika mutatkozik meg itt is: a reformok a továbblépéshez és versenyképességhez szükséges alkalmazkodásról szóltak, és nem a fő rendszerkereteken túlmutató ideológiai és politikai liberalizálásról. Világossá tette, hogy a lazítások ezután is határozott központi irányítással kombinálódnak, ezért a rendszer alakítói elejét fogják venni az ellenőrizhetetlen erodálódásnak. Az ideológiai potenciálakkumulálást érzékelő külföldi megfigyelők egy része ezért úgy látta: az 1963-as plénum valójában ismét a centralizálás irányába mozdul, vége tehát a még oly csekély liberalizálásnak is, visszatérnek a zsdanovi módszerek. Ezzel szemben a szovjetek inkább *egyensúlyoztak* a reformkésztetések és szétforgácsoló mellékhatások között. Stratégiájuk éppúgy ösztönözött lazább formációszervezést, mint központosítást, integrálást. A történeti elemzés utólag sem tudja egyértelműen megmondani: melyik hatás mikor mit ösztönzött elsősorban. A régió gazdasági helyzete, a tudományos-technológiai verseny, az Európa-politika és a Kínával élesedő vita mind előhívtak központosító és formációlazító elemeket egyaránt. A szovjet és kínai utat összehasonlító William Rosenberg és Marilyn Young kiemelik: reform és elnyomás, illetve kivételes anyagi áldozat közt nemritkán lehet közvetlen kapcsolat.[165]

A változtatás szándékát azonban mindvégig bizonytalanná tette a *korporációs paradoxon:* az önmozgó elemek gyarapodása a rendszerben, a dekoncentrálás, a szabadabban érvényesülő egyéni és csoportérdekek megerősödése folyamatosan felülírhatta a központtal kötött korábbi alkukat/konszenzusokat.[166] Az állami elosztással szembeni követelések, az alternatív professzionális vélemények destabilizálhatták a rendszert, melynek legfőbb törekvése éppen a stabilitás volt. A korporációs működés bővítésének folyamata ezért mindvégig rendkívül kockázatosnak bizonyult, nem lehetett előre látni, miként kerülnek ki belőle a különböző elit és nem elit társadalmi csoportok. Vélelmezhető volt, hogy az öngerjesztő korporációs folyamatok mindig újraírják a korporációs egyensúlyokat, a kompromisszumok feltételeit és akár szereplőinek körét is. Az *önmozgás irányait* ezért meglehetősen nehéz volt *prognosztizálni,* holott a nagy átalakulások kulcskérdése éppen az volt, hogy a globalizációs kényszerekhez és késztetésekhez való alkalmazkodás milyen hatással lesz a belső erőviszonyokra, a társadalmi tudatra és végső soron a politikai struktúrákra.

AZ EURÓPAI ÉS AZ ÁZSIAI PERCEPCIÓ SZÉTVÁLÁSA

EURÓPA SZELÍD ELRABLÁSÁNAK TERVE

A koegzisztencia meghirdetésével az ötvenes évek második felében a Szovjetunió jelezte, hogy már több okból érdekeltnek érzi magát a *békés megoldás* forszírozásában. Erejének tudatában, felszálló ágban, alapvetően egy optimista korszak lendületes dinamikájával nem annyira a feltartóztatás, mint inkább a térnyerés foglalkoztatta, még ha csak virtuálisan is. Előremenekülő stratégiája ennek megfelelően egyszerre volt reaktív és offenzív; a status quót békés eszközökkel, evolúciós úton, a koegzisztencia kezdeményező meghirdetésével tervezte módosítani. Politikájának határozottan *aktív* természetét mégis kevesen értették, saját táborában is meggyőző propagandát kellett folytatnia annak bizonygatására, hogy a Nyugattal szemben nem lett kapituláns, nem adta fel korábbi szövetségi célkitűzéseit. Kína mindezek ellenére vagy éppen ezért különösen aggasztónak találta az új szovjet politikát, és a vetélytársnak tekintett nagyhatalommal szembeni bizalmatlansága felerősödött.

A szovjet vezetés azonban ekkorra már nyilvánvalóan összetettebb többdimenziós nemzetbiztonság-felfogásban gondolkodott, s ezt a belső feszültségek ellenére sem szándékozott feladni. Mindenekelőtt a nukleáris összecsapás elkerülésére törekedett, ugyanakkor a határok szerződéses garantálására és a potenciális német veszély elhárítására is, valamint olyan katonai erő kifejlesztésére, amely ezeket a célokat hatékonyan támogatja. Számos demilitarizáló javaslatot tett mindemellett a konkrét leszerelésre, a nukleáris fegyverkezés korlátozására és a katonai tömbök felszámolására. Ezzel egy időben azonban aktívan dolgozott Európa semlegesítésén is, főként Németország, Ausztria és Finnország neutralitásának biztosítása foglalkoztatta; a kontinens katonai tömbtelenítésére tett javaslatai jórészt szintén ezt szolgálták. Hosszas alkudozásokkal és manőverekkel terelte a számára különösen fontos térség egészét egy összeurópai megállapodás felé. Mindezzel elősegítette a *két integrációs kör* közeledését és közvetve egyesülését is. Hatékony semlegesítő politikája hozzájárulhatott ahhoz, hogy Európa levált a háborús nagyhatalmi politizálásról, és többszereplős politikát folytatott.

A szovjet vezetés Európa-egyesítő törekvése nyilvánvalóan nem volt önzetlen. Az ötvenes évek elején felmérte, hogy az erős nyugati potenciál miatt az Atlanti-óceánig nyúló katonai hódítás belátható időn belül éppúgy nem reális, mint a polgári társadalmak radikális forradalmasítása. Taktikai megoldásként ezért arra törekedett, hogy Nyugat-Európát *semlegesítve válassza le* a szoros atlanti együttműködésről. Számolnia kellett azonban

azzal, hogy a kontinens két fele így lassan közeledik, ugyanakkor remélte, hogy ez potenciálisan magában *hordozza a békés szovjet befolyás esélyét*, és esetleg módosíthatja az erőviszonyokat. Tervezte még a koegzisztencia kiterjesztését Ázsiára is, de Kína határozottan elutasította a trójai falóként előretolt szovjet kezdeményezésű semlegességet.[167]

KÍNAI ALTERNATIVITÁS ÉS A SZOVJET GEOPOLITIKA

A külvilághoz való viszonyt és a belső stratégiákat tekintve a kelet-közép-európai sajátos határhelyzethez képest az egységességre vágyó szovjet vezetés ugyanakkor más alternatívákkal is kénytelen volt szembenézni, mindenekelőtt a kínai és jugoszláv úttal. A szakértőket mindig is foglalkoztatta ezek sajátossága, vélt vagy valódi történelmi alternativitása. Jugoszlávia esetét sokan olyan példának tartották, melynek részben önigazgató gazdasága elfogadható szintű növekedést tud produkálni, miközben minimálisan, illetve csak szelektíven függ a nyugati tőkétől és technológiától. Ez a modell mintha köztes, alternatív vagy kombinatív megoldást kínált volna a tisztán globális technológia uralta gyakorlathoz és/vagy a szovjetrendszerhez képest. Úgy tűnt, ebben az optimálisnak látszó modellben a forradalmi társadalomszervezést nem írja felül a „kapitalista technikai racionalitás", hanem van lehetőség arra, hogy az egyes szuverén társadalmak integritásuk megtartásával szervesen harmonizálják, magukra szabják az importált kapitalista technológiát és kultúrákat, megalkotva egy sajátos harmadik utat, egy versenyképes szociális struktúrát, *szociálizmust*.

Technika és integritás összefüggéseit vizsgálva a harmadik út lehetőségét kereső nyugati baloldali történészek Kína duális modelljét is gyakran hozták fel lehetséges példaként. Az összehasonlító modellezésekből az rajzolódik ki, hogy Kína ugyanazokkal a kihívásokkal nézett szembe, mint korábban Németország és Oroszország, s a megoldás kényszerpályáin is lehettek hasonlóságok.[168] Az 1905-ös japán–orosz háború például fontos tanulság volt az oroszok és a kínaiak számára egyaránt. Érzékelték, hogy az adott strukturális viszonyok és a technológiai fejlettségi szint (különösen a Nyugatéval összevetve) nem jelent védettséget; mindkét állam komolyan tartott a széteséstől. Mérlegelniük kellett, mi a nagyobb veszély: a fejlett technológia távoltartása és az abból következő tartós potenciálgyengeség, vagy a beengedés és vele a nyugati befolyás növekedése. Ebben az egyensúlyozó feltartóztatásban a két keleti birodalom sorsa a húszas évektől kezdett összefonódni, amikortól a szovjet vezetés – a szövetség előnyeit felmérve – szakértőkkel és anyagi eszközökkel is intenzíven támogatta az ottani militarizálódást. Ez idő alatt kialakultak a két modell belső hatalomépítő taktikájának érintkezési pontjai. A népfrontpolitika eleinte itt is jól szolgálta a konszolidáló befolyásszerzést, ezért integrálták a nemzeti mozgalmakat, de közben fokozatosan teret nyertek a kommunisták, akik nem szerettek volna túl korán nyerni, biztosak akartak lenni abban, hogy a nacionalista lendület segítségével megbízhatóan felszámolják az idegen nyugati tőkés jelenlétet.

Az eltérő nyugati kultúra felől érkező technológiai áramlás integrálása ennél tartósabb dilemmát hordozott. A kérdés itt is az volt: miként asszimilálható a technológia anélkül,

hogy lényegesen megváltoztatná a társadalmi-kulturális struktúrákat. A TTF-interpretációt tekintve abban megegyezett a két rivalizáló hatalom, hogy a jelenséget sem tartotta rendszersemlegesnek; a szovjet oldal azonban azt hirdette, hogy leginkább a tervezésközpontú társadalmakkal kompatibilis. Valójában azonban nagyon is aggódtak amiatt, hogy a modern technológia rést nyit a protekcionista tömb integritásán, s a beáramló nyugati eszközök, kultúra, életforma, értékek, eszmék és ideológiák alapvetően átstrukturálják a szociális-gazdasági és társadalmi szférát, végül pedig keletre navigálják az uralkodó nyugati működő-termelő tőkét, és végérvényesen megerősítik a fejlettebb világ nehezen kontrollálható befolyását. Ezt elkerülendő – más-más technikával – igyekeztek keretek közé szorítani a TTF terjedését. A Szovjetunió a Hruscsov-korszaktól kezdődően radikálisan szintetizáló átalakító struktúrákkal kísérletezett, Kína viszont hosszú ideig sikeresen lokalizálta a modern nyugati technológiák gazdasági-társadalmi megjelenését és hatását, s csak akkor engedte széles körben elterjedni a külföldi mintákat, amikor azokat a társadalom többsége már honos nemzeti tapasztalatként, találmányként érzékelte, fogadta el.[169]

A kínai utat értelmező Robert Dernberger szerint a probléma korántsem új keletű. Toynbee-re is hivatkozva jelzi: a civilizációk érintkezése során a külföldi technológiákat és más mintákat átvevő népek rendszerint törekednek arra, hogy megtartsák mindig is törékeny egyensúlyukat a külső elemek integrálása és a belső integráns működés között. A befogadók általában fontosnak tartják, hogy az új elemek ne gyengítsék, hanem erősítsék potenciáljukat. Az egyensúly keresése Kína és a Szovjetunió számára is mindvégig komoly dilemmát jelentett. A kínai politika is hangsúlyozta a fejlett technológiák átvételének fontosságát, de sohasem tévesztette szem elől az egyensúlyi szempontot. Igyekezett *limitálni* és *semlegesíteni* a kényszerű technológiai transzfer hatásait. Korábbi adaptálódási reformkísérletekből is azt a következtetést vonta le, hogy a feltétel nélküli befogadás a helyi ipart erősítheti, de jelentősen átalakíthatja a kultúrát és az intézményeket. Dernberger úgy véli: a kínai vezetés *duális modell* mellett döntött, amely a termelés kisebb részét jelentő nagyiparba beengedte a nyugati technológiát, a tömegeket érintő kistermelői szektorban azonban sokáig fenntartotta az intakt helyi „organikus" struktúrát, technológiát, kultúrát. Ebből kinőve aztán a honi ipari szféra közvetítette a külső elemeket a tágabb termelői körök felé, így azokat mindenki sajátjának érezte. A módszer jelentősen *lassította* az adaptációs folyamatot, és több időt hagyott az ázsiai birodalomnak a történelmi manőverezésre.[170]

Mindazonáltal Kína sem hagyhatta figyelmen kívül a modern nagyhatalmi potenciál paramétereinek változását, ezért – miközben mindvégig támogatta a helyi kistermelést – az iparosításában egyre kiterjedtebben támaszkodott a külföldi technológiára, a tőkeintenzív projektekre is, és a fejlesztésekhez növekvő mértékben alkalmazott külső szakembereket. A kettős tendencia egyensúlyát az állam kontrollálta. Ezzel a módszerrel 1952 és 1973 között több hullámban sikeresen importált technológiát részben Nyugatról, részben a keleti blokk nyugati feléből. A befogadó körülményekről sem feledkezett meg: fokozatosan kiterjesztette a módosításokat a működés gazdaságon kívüli elemeire is a tervezéstől és irányítástól az oktatásig. Ezeket követték az újabb és újabb strukturális

elmozdulásokat indukáló kulturális, értékrendszerbeli és attitűdváltozások. A termelők egy része képzettebb lett, a szakmák specializálódtak, terjedt a kognitív gondolkodás, a szakértelem értéke nőtt a politikai megbízhatóság rovására, kialakult egy nem túl széles menedzserréteg, némiképp javult a munkafegyelem, a jövedelmek valamelyest differenciálódtak, a modernizálódó ipari centrumok körül termelői klaszterek formálódtak. A hetvenes évektől némi transzferszünet után ismét vettek teljes rendszereket is, például hőerőműveket és vegyi üzemeket elsősorban Japán cégektől. Ekkorra Kína a világ legnagyobb technológiaimportőrévé vált.

Eközben az ideológia és a mérséklő, illetve visszametsző politikai intézkedések továbbra is az ellensúlyozást szolgálták, törekedtek a működés és az integritás, folytonosság fenntartására. Olyan rendszerre, amely hatékonyan – többé-kevésbé konfliktusmentesen – integrálja a különböző érdekeket, például a városét és a vidékét, a politikáét és a gazdaságét, az eltérő jövedelmű rétegekét, az oktatás elitjének és tömegeinek szempontjait. A folyamat a követő régiók jellemző fejlődési mintázatát rajzolta meg: többé-kevésbé ciklikusan váltakoztak a beengedő és a feltartóztató, a transzferorientált nyitott és a protekcionista – ellensúlyozó és egyensúlyozó – tendenciák. Az összehasonlító elemzők állítják tehát, hogy Kína sem „tisztán" autarkiára rendezkedett be. Tudatosan és aktívan engedte be a külföldi technológiát, és kalkulált ennek járulékos hatásaival is. A szakértők egy része ezért Kína fejlődését is alapvetően konvergensnek látja, amely hosszú távon szintén nem tér el lényegesen a Nyugatétól. Összességében azonban Kína hosszabb átmenetet, lassabb átalakulást tervezett, mint a szovjet típusú modell. A technikának ilyen lokalizált alkalmazására használja a nyugati elemzők egy része a közvetítő, illetve a cél-kultúra kifejezést.[171] Az előbbi lényegében hasonul a külső technológiai imperatívusz járulékos strukturális, kulturális jellemzőhez, az utóbbi viszont jórészt kitér ez elől. Utóbbi modellben a gazdasági, technológiai-modernizációs célokat keresztezik az identitásbeli és szociális-ideológiai törekvések. Ezek az országok az innovációnak olyan útjait keresik, melyek a belső egyensúly érdekében nemegyszer a közvetlen gazdasági hatékonyág elé helyezik a szociális, politikai és főként identitásszempontokat. A lokalizálásnak ez a fajta technikája a szovjetrendszerben is jelen volt, például az űrkutatás rendkívüli eredményei nemigen hatották át a hétköznapi életet.

Mások ezzel a megközelítéssel szemben erősebben hangsúlyozzák, hogy a technológia nem eleve nyugati „természetű", eltérő viszonyok közé kerülve is formálódhat, azaz lehetséges harmadik modell is, nem csak a konvergálás vagy az elkerülés. Lehet a kulturális átrendeződések és a technológiai hatások közt *kölcsönös* kapcsolat, mert a technológiai transzfer befogadói alakulását, honosítási módjait nagyon is meghatározhatják a helyi viszonyok, köztük az adott kultúra *ideológiája* és tágabb értelmű *gazdasági percepciója*.[172]

Mindehhez hozzátehetjük, hogy a két nagy keleti állam eltérő gondolkodását nyilvánvalóan több adottság kölcsönhatásai befolyásolták: geopolitikai paramétereik, gazdasági adottságaik, történelmi hagyományaik és a helyi elitek orientációja is.[173] Közös vonás volt azonban, hogy a globalizációs folyamatok teoretikus és gyakorlati percepciója alapvetően meghatározta, hogy miként vélekedtek a politikai formációk optimális jellegéről, milyen vízióik alakultak ki a hatékonynak és stabilnak tekintett társadalmi működésről.

A GLOBÁLSZOVJETIZÁLÁS KÍSÉRTETE ÉS A KELETI GYORSÍTÁS

A stratégiaegyeztető nemzetközi tanácskozás tervét azonban keresztezték Kína regionális nagyhatalmi törekvései. Ennek fő oka az volt, hogy a korszakra jellemző gyorsulási kényszer ekkor már elérte a nagy ázsiai szövetségest is. Az ötvenes évek közepétől nyilvánvaló volt, hogy Kínának hasonlóan grandiózus tervei vannak, mint szovjet szomszédjának, de ehhez jó ideig sikerült annak támogatását megnyernie. A Hruscsov és Bulganyin vezette kormányküldöttség 1954 őszén ígéretet tett arra, hogy 1955. május 31-ig kivonja csapategységeit Port-Arthur közösen használt tengerészeti támaszpontjáról, s hogy a berendezések ellenszolgáltatás nélkül ott maradhatnak. A vegyes társaságok szovjet részét is teljes mértékben átengedték, továbbá közleményt írtak alá nagyszabású kétoldalú tudományos-műszaki együttműködésről, a Lancsou–Urumcsi–Alma-Ata vasútvonal és a Csingjing–Ulan-Bator vasútvonal építéséről mongol részvétellel. Ígértek még ezenkívül ötszázhúszmillió rubel hitelt, valamint segítséget újabb tizenöt ipari vállalat építéséhez, majd az 1956. áprilisi egyezmény értelmében további ötvenötöt vállaltak.[174]

Az Európára koncentráló Szovjetunió részéről ezek az engesztelő, ellensúlyozó kedvezmények egyáltalán nem voltak észszerűtlenek. Kína hasonló politikai racionalitással viszonyult az „üzlethez": számított a szovjet szövetségre és támogatásra, amíg hasznosnak ítélte saját céljai eléréséhez. Mindenekelőtt integritását akarta megtartani, ezen túlmenően pedig potenciális vonzáskörén belül maga is regionális-galaktikus központ akart lenni. A KKP erről a következőképpen fogalmazott: „Egyszóval országunkon belül és a nemzetközi küzdőtéren egységre kell lépnünk minden olyan erővel, amellyel egységre lehet lépni, és szükséges egységre lépni, s azért kell küzdenünk, hogy hazánkat szocialista nagyhatalommá építsük."[175]

A két regionális-galaktikus központ érdekei tehát egy ideig szükségszerűen találkoztak, majd ütköztek, ezért az együttműködésben igen korán megmutatkoztak a rivalizálás jelei, talán kicsivel előbb, mint azt Kína szerette volna. A világra kiterjedő TTF-nyomás, a gyarmatbirodalmak gyorsuló szétesése és nem utolsósorban a szovjet váltás az ötvenes évek második felétől gyors cselekvésre ösztönözte a kapkodásra egyébként egyáltalán nem hajlamos ázsiai országot.

A konfliktusok közvetlen forrásai szerteágazóak voltak, s nehezíti az álláspontok rekonstruálását az is, hogy a viták időszakában mindkét fél politikája egyszerre látszott következetesnek és következetlennek. A kezdetekkor (1949-től) még a KKP is népfront típusú szövetségi politikát, valamint koalíciós kormányzást és vegyesgazdaságot támogatott. 1953-ban tért csak át az erős központosításra, akkor viszont a szovjetekhez képest éppen fáziskésésben. A moszkvai fordulatot látva egyszer csak lezártnak tekintette a forradalmi építés első szakaszát, és sietősen hozzálátott a másodikhoz, melynek deklarált célja az ország nagyhatalommá formálása volt. 1952-ben nyilvánosságra hozta a szocializmus építésének általánosan gyorsító stratégiáját, majd Sztálin halála után, 1953 decemberében a párt központi bizottsága részletesebb útmutatót is kiadott *Valamennyi erő mozgósításával harcoljunk azért, hogy országunk szocialista nagyhatalommá váljék* címmel.

Az 1956. május 2-i KKP PB ismét a változó körülményekhez alkalmazkodva meghirdette a „Virágozzék száz virág a művészetben, vitatkozzék száz iskola a tudományban!" jelszót, és szeptemberben a VIII. kongresszus kiadta tízpontos programját az osztályharc végéről és egy kiegyensúlyozottabb gazdaságpolitikáról.[176] (A történeti trendeket regisztráló humán értelmiség utóbbira máig kizárólag a relatív kulturális sokszínűség miatt emlékszik, és alig említi az ennél lényegesen meghatározóbb tudományos kísérleti pluralizmust. Holott ez a program alapvetően azt jelezte: a kor folyamatait mozgató TTF-kihívást Kína is felmérte, és kereste a hozzá kapcsolódó integritást-identitást kímélő növekedési módszereket.)

A Szovjetunióval ellentétben Kína jó ideig hatékonyabban tompította, illetve lokalizálta a külső impulzusokat, noha nem vetette el teljesen az erőteljes iparosítást. Hangoztatta ugyanakkor a „technológiai demokrácia" elvét is, mely szerint a fejlesztés nem válik le szükségszerűen a termelésről, a munkafolyamat során alakulhat „mintegy magától" is. Az idegen elemek nagy tételű integrálása nem szükségszerű tehát sem a gazdaságban, sem a politikában, sem a kultúrában. Összességében: hosszabb átmenetet, lassabb átalakulást tervezett.[177]

Az egymással is rivalizáló keleti alternatív globalizációpercepciók mögött nyilvánvalóan eltérő történeti, geopolitikai, társadalmi és kulturális feltételek álltak. Az azonban mindkettőre igaz volt, hogy eleve komoly áldozatokkal kalkuláltak.[178] A gyors modernizációs felzárkózási kísérletek nemegyszer keltettek komoly megrázkódtatásokat társadalmaik széles rétegeiben, és nemcsak azért, mert a paraszti társadalmak általában jobban tartanak kultúrájuk, szokásaik elvesztésétől, hanem azért is, mert az ilyen stratégiák valóban radikális egzisztenciális átalakulásokkal, sőt gigantikus mértékű veszteségekkel is járnak.

SZOVJET GEOPOLITIKA

Moszkva a maga geopolitikai helyzetét úgy értékelte, hogy nyugati határait sohasem zárhatja le biztonságosan, ezért jobb, ha nyugati ellenfeleinek minimum semlegesítésére törekszik, és közben folyton készen áll a terjeszkedésre is a legkülönbözőbb eszközökkel. Ehhez rugalmasabb bel- és külpolitikai módszereket keresett, s ehhez igazította a neki közvetlenül alárendelt és gazdaságilag fejlettebb kelet-közép-európai államokat is, miközben egyre szorosabbra fonta a velük összekötő szálakat. Az élénkülő kelet–nyugati külkapcsolatok, a külső és belső szövetségi rendszerek halvány átértelmezése, a gazdasági reformkísérletek és az önkormányzatiság emlegetése mintha mind azt jelezték volna: a régió „kényszerpályásan" közeledik a Nyugat felé. A hatvanas évek elején az európai szovjet térségben már egyértelműen látszottak ennek jelei.

Az integráció, a TTF-re alapozott rendkívüli ütemű szovjet kommunizmusprogram és a tendálás a nyugati vonzáskör felé mind azt is jelezték, hogy a fejlettebb európai szovjetizált régió kiemelkedhet a többi közül. A modell kezdett látványosan kettéválni európai és ázsiai formára. A KGST alapvetően az európai gazdag „szovjet" országok integrációs szervezetét jelentette, melybe „kívülről" csak Mongóliát engedték be 1962-ben, szabályt erősítő kivételként, míg másoknak, így Jugoszláviának és Kubának is csak részvételt ajánlottak egyes tevékenységekben, Kína, Korea és Vietnam pedig megfigyelői státuszt kaphatott. A szovjetrendszeren belül formálódtak tehát az egyenlőtlen fejlődés centrum-perifériái, a nyugati Kelet és a keleti Kelet körei. Kialakult a szovjet vonzáskör szűkebb és tágabb centruma, és kialakultak annak perifériái; a globális tagozódás tükörképeként elkülönültek az integrációs körök: a kelet, a keletebb és a nyugat, nyugatabb. Hruscsov ezeknek a köröknek a kialakításában igyekezett megelőzni a kínai törekvéseket, mintegy elébe menni a KKP aspirációinak. A Szovjetuniót így gyakran még a nyugatiak is azzal vádolták, hogy a KGST-n kívül és belül egyaránt külön alkukat kötöget, ezért Moszkva egy ideig halogatta az együttműködésben való tényleges részvételt.[179]

Kína érzékelte a számára kedvezőtlen ideológiai és politikai fordulatot a XX. és XXII. kongresszus téziseiben éppúgy, mint az 1957-es, illetve 1960-as moszkvai nemzetközi tanácskozások deklarációiban. Erősödő szomszédja korábban még ideális feltartó pufferállamnak ígérkezett a Nyugat határán, ezért annak elfordulása a következetes feltartóztató politikától jelentősen gyengítette az egész Kelet és főként Kína autark perspektíváit. A rugalmasan kooperáló szovjet politika nem kedvezett a keleti világ egységes integritáselvének, azaz a Nyugattól elkülönülő, a nyugati befolyásnak továbbra is ellenálló törekvéseknek. Ebben a váltásban Kína nemcsak a következetes keleti izolációs politika feladását látta, hanem annak a veszélyét is, hogy a gyorsított modernizációs-integrációs program rendkívüli módon megerősítheti az európai-szovjet régiót, és hosszú távra rögzítheti Moszkva centrális hatalmát, befolyását a széles értelemben vett keleti térségben. A KKP attól tartott, hogy a globálkapitalizmussal szemben így egyedül képviseli majd a globálszocializmust, s később esetleg nehéz lesz változtatni a kialakult erőviszonyokon. Potenciális ázsiai nagyhatalomként ezért nem hajlott a szovjet befolyás hosszú távú elismerésére. Ekkoriban kezdte a kínai vezetés éles hangon követelni, hogy szüntessék meg a két ország vegyes vállalkozásait, mert ezekben a szovjet működő tőke „globálszocializmusának" befolyását látták. Hasonló okokból aggasztotta Kínát az 1962-es kubai válság; úgy vélte, a Szovjetunió az ottani rakétatelepítéssel ellenőrzése alá akarja helyezni a karibi országot, és ily módon is ki akarja terjeszteni világbefolyását.[180]

Kína a kommunizmus meghirdetésében is olyan modernizációs-integrációs programot látott, amely elsősorban a fejlettebbeket vonja szorosabb gazdasági, politikai-szövetségi egységbe, s a tervezett koegzisztencia keretében ehhez nyugati gazdasági támogatást is elfogad.[181] Tartott attól is, hogy a szovjet szféra kapacitásait túlságosan leköti az intenzív ütemű saját építkezés, és kevesebb segítség jut majd Ázsiának. A szovjet vezetést elpolgárosodással vádolták és azzal, hogy nem törődik a többiekkel, például az önerőből nehezen fejlődő szegény ázsiaiakkal, nem segíti a háborús károk enyhítését és a népesség növekedésével egyre fokozódó ellátási gondok felszámolását. Az erősödő keleti propaganda rosszallóan hangoztatta, hogy a Moszkva-központú „gazdag szocialista Európában", például Magyarországon magas az életszínvonal, „építik a szocializmust és a kommunizmust, és az ázsiaiakra köpnek".[182] A kisebb ázsiai szövetségesek is úgy vélték: a hruscsovi európai-szovjet kommunizmus építése elvonja tőlük a figyelmet, és főként az

európai-szovjet támogató kapacitásokat. A kínai frakciós politikát támogató indonéz párt vezetője, Aidit világosan fogalmazott: a Szovjetunió addig nem építhet kommunizmust, amíg Nyugat-Iriánban nem épül fel a szocializmus.[183]

A maoista vezetés tehát szociális, egyszersmind faji alapon – azaz a szociális kérdést faji alapra helyezve – újraelosztás mellett érvelt. Saját térségében gyorsított, de az európai-szovjet régió fejlődési ütemét és integrációját igyekezett fékezni. Kialakultak a szovjet birodalmat visszatartó erők körei. Az ötvenes évek második felében az a sajátos helyzet állt elő, hogy a két – egyelőre szövetséges – birodalom nemcsak a Nyugattal versengett, hanem egymással is.

A gyarmati népek függetlenedése még inkább erősítette ezt a tendenciát; a kelet–keleti ellentét ugyanis új megvilágításba helyezte a harmadik világ felszabadulását. Kínát haladéktalan cselekvésre ösztönözte, mivel úgy értelmezhette: ha nem lép időben, elveszíti annak a lehetőségét, hogy maga is regionális központtá váljon. A mozgósító, illetve átrendező háborús feszültségkeltés taktikáját ilyen körülmények között változatlanul forradalmasító lehetőségnek látta, sőt a gyorsuló bomlásból még inkább arra a következtetésre jutott, hogy erőteljes külső militarizálással vereséget lehet mérni a Nyugatra, de legalábbis jelentősen meg lehet gyengíteni. Ezért a KKP-t rosszul érintette a szovjet evolúciós taktika, amely elvetette a világforradalom közvetlen módszereit. Ezt követően úgy vélekedett: a világforradalom fő „viharzónája" Ázsiába, Afrikába és Latin-Amerikába tevődött át.[184]

A maói vezetés semmiképp sem hajlott a passzívabb politikára, már csak azért sem, mert egy ázsiai típusú és kínai központú *alternatív szovjetrendszer* megalapozását tűzte ki célul. A gyarmati felszabadító mozgalmak sodrában központi regionális és nagyhatalmi szerepre aspirált, s úgy tekintett az itteni újonnan jövőkre, ahogyan annak idején Lenin gondolt a keleti hátszélre. Önálló galaktikus középponti pozícióra vágyott, amely magához vonzza, hajlítja a térség erőit. Remélte, hogy a keleti kommunista blokk egyszer majd leválik a Moszkva-központú eurázsiai vezérlésről, és a frissen felszabadult népeket – az afroázsiai térséget és Latin-Amerikát – Kína fogja kommunista nagyhatalomként képviselni. A koegzisztenciát ennek értelmében a KKP úgy értelmezte, hogy a nem nyugati világ békés úton kétpólusúvá – szovjet és kínai központúvá – válhat. A világpolitika lényegében így *egy plusz kettes – egy nyugati és két keleti* – nagyhatalmi felállássá alakul. S noha ennek megvalósításához még nem volt elég ereje, mégis hamarosan cselekednie kellett, mert a szovjet gyorsított erőakkumuláló stratégia több szempontból keresztülhúzta hosszú távú elképzeléseit.

A hármas nagyhatalmi megoszlású világrend érthetően nem tartozott Hruscsov politikai céljai közé, ezért ingerelték Kína nyílt ellenlábas törekvései. Eleinte még vezetői attitűddel törekedett mederben tartani az ázsiai lázadást, frakciózást. 1958-tól a szovjet vezetés többször bírálta a KKP belpolitikáját, nem támogatta többek közt a népi kommunák alakításának módszerét és a paraszti kistulajdon felszámolását, nyíltan bírálta a kínai ultrabalos tendenciákat és a kínai vezetők dogmatizmusát. 1959 júniusában már megszüntette a kínai atomipar fejlesztésének támogatását, szeptemberben az indiai–kínai határvitával kapcsolatban a TASSZ nyilatkozata India mellett foglalt állást, 1960 júliusától egyoldalúan visszahívta szakértőit.

A divergálás az 1960. novemberi második moszkvai találkozó előtt már egyértelműen megmutatkozott, miután a szovjetek szocialista országnak nevezték Jugoszláviát, viszont Albániával megszakítottak minden kapcsolatot, a KKP pedig válaszul „Éljen a leninizmus!" címmel cikksorozatot indított, melyben azzal vádolta az SZKP-t, hogy elhanyagolja a nemzeti felszabadító mozgalmakat, s „barátaihoz" – Kennedyhez, Nehruhoz, a római pápához és Titóhoz – igazítja politikai irányvonalát.[185] Az egyre látványosabb szovjet–kínai konfrontáció felfedte, hogy a két kommunista nagyhatalom álláspontja éppen a Moszkva által szorgalmazott nyilatkozatok lényegi pontjain tér el egymástól: másként viszonyultak a koegzisztenciához, a tudományos-technikai forradalomhoz és a nemzeti felszabadító mozgalmakhoz. Mindegyik a hruscsovi politika sarokpontja volt, ezért megegyezésre nem lehetett komoly esély. Stratégiai döntéseik következetes képviseletéért mindkét állam vezetője vállalta a táboron belül elkerülhetetlen konfliktust.

FRAKCIÓZÁS

Az ötvenes évek közepétől Kína szisztematikusan dolgozott az ázsiai „szovjet" modell regionális szervezeteinek kialakításán. Térségi, faji és kulturális alapon a régió testvérpártjait igyekezett megnyerni egy önálló Ázsia-politikához. Nem utasította vissza a európai-szovjet segítséget, de ennek egy részét befolyása megerősítése végett viszontsegélyként átengedte a környező kisebb országoknak.[186] Közülük mindenekelőtt koreai és vietnami vezetők együttműködésére számított, akiket hivatalos propagandájától eltérően arra biztatott, hogy bővítsék kapcsolataikat a fejlett kapitalista országokkal, köztük Japánnal.

A hatvanas évek elején a nemzetközi szervezeteken belül is ösztönözte frakciók megalakulását: csoportokat alakított a belga, ausztrál, brazil, ceyloni, angol, svéd és olasz pártban, hirdetve, hogy a „régiek kiigazítására" és újak alakítására van szükség. Pénzzel támogatta az ötszáz tagú új-zélandi pártot éppúgy, mint a hétfős angolt. A szovjetek interpretációja szerint igyekeztek ezeket „zsebben tartani", az ausztrálok körülményesebb megfogalmazásában az új-zélandiak „kínai teát isznak", egyértelműbben: politikai kenőpénzt fogadnak el.[187] A KKP erős támogatókat szerzett az indonéz és az indiai pártban is, hasonlóan egyes nemzetközi szervezetekben; többek között a moszkvai nőtanácskozáson és a ciprusi afroázsiai szolidaritási kongresszuson agitált harcosan a *valódi kommunizmus* ideológiája mellett. Némi politikai nyomással Jordániában is szerzett híveket magának: a börtönben ülő kommunistáknak szabadságot ajánlott, ha átlépnek a Jordán Kommunista Párt kínai frakciójába.[188] Kína számított még az európai szovjetállamok belső ortodox, ultra pártellenzékére, így például a lengyel natolinistákra vagy a bolgár cservenkovistákra. A régióban más kínai nyelvű rádióadások mellett az orosz nyelvűek is sugározták napi tíz órán keresztül az „igazi kommunizmus eszméjét", s a KKP a sikeres meggyőzés jelének tekintette, hogy Románia a tábortól eltérően szavazott az ENSZ-ben a latin-amerikai atommentes övezet kérdésében.

Az SZKP veszélyesnek látta, hogy ekkorra már „sikerült bevinni a dezorganizáltság elmeit" a szovjet szféra országaiba, és nem kevésbé aggasztotta az ázsiai és az afrikai tér-

ség ügyeiben tapasztalt rendkívül aktív kínai diplomácia. Nem feledte, hogy az 1954. április–júliusi genfi külügyminiszteri értekezleten Kína élénken támogatta az indokínai béke helyreállítását, s hogy a Tibettel kötött egyezményben első alkalommal szerepelt a békés egymás mellett élést konkretizáló öt elv, a *Pancsa Sila*. Szovjet nézőpontból a barátságtalannak tartott gesztusok körébe tartozott még, hogy a kínai vezetés az 1955. áprilisi bandungi konferencia mintájára hasonló demonstratív tanácskozást tervezett, „második Bandungot", hogy kialakítson egy kínai vezetésű afroázsiai szocialista és el nem kötelezett tömböt, s ennek érdekében különösen intenzív (ellen)propagandatevékenységet folytatott.

Moszkva a felszabadult népek szerveződését tudomásul vette, s erre kialakította a „három világ" koncepciót,[189] ami azonban nem jelentette azt, hogy szívesen látott volna egy valóban alternatív ázsiai–afrikai blokkot, amely elbizonytalaníthatja addigi kapcsolatait, ezért inkább az el nem kötelezetteket bátorította, noha a JKSZ különállásával sem értett egyet.

Hruscsov érzékelte, hogy a kínai belső ideológiai aknamunka valójában a lenini hagyományokat követi, amikor offenzív módon törekszik a háttérországok fellazítására és a valódi szocializmus eszméjének terjesztésére. Személyes fellépésével is igyekezett ezért ellensúlyozni Peking afrikai és latin-amerikai hódításait. Így felületi kezelésként szorgalmazta például, hogy két afrikai és egy kubai lapban is megjelenjen a nemzeti felszabadító mozgalmakról szóló állásfoglalása, mintegy jelezve a szovjet megközelítés komolyságát.[190]

AZ ALTERNATÍV AUTENTIKUS SZOCIALIZMUS

A szovjet–kínai ellentétek nem lebecsülhető kihívást hordoztak a régió ideológiái számára, mivel a szovjet doktrínákat már azok a változtatások is komolyan megterhelték, amelyeket maga kezdeményezett: a koegzisztencia és az evolúciós forradalom politikája utat nyitottak a reformista és konvergenciaelméleteknek, az eurokommunizmusnak és megannyi harmadik világbeli beláthatatlan kimenetelű elméleti és gyakorlati kísérletnek. Ezt az ideológiai átrendeződéssel járó perspektivikus bizonytalanságot Kína nem késlekedett kihasználni. A maoizmusnak hamarosan hívei lettek az európai szovjetizált államokban és a Nyugat baloldali köreiben egyaránt.

Az ideológiai konstelláció több szempontból kedvezőnek mutatkozott egy alternatív modell népszerűsítésére. A Sztálin halálát követő karizmavákuum, az elméleti és politikai hezitálás, az európai tábor meg-megújuló szeparatista törekvései, mind kapóra jöttek egy belülről divergáló álláspont megfogalmazásához. Mao Ce-tung pedig éppúgy támogatta a jugoszláv, román, albán különállást, mint a lengyel és magyar függetlenedési törekvéseket, s ezzel egyértelműen megkérdőjelezte Moszkva központi irányító szerepét a szocialistának mondott világban. A nagyhatalmi törekvéseket hatékonyan kombinálta *az igazi marxizmus* mibenlétét firtató éles ideológiai argumentációval. A XX. kongresszustól datálta a szovjet elhajlást, mondván, „Hruscsov és klikkje elárulta a nemzetközi kommunista mozgalom forradalmi vonalát". Az európai államok többsége számára felszabadító erejű kongresszusi fordulatot az „eredeti" integráns kommunista eszméktől való elhajlásként értékelte, és jó alkalomnak látta arra, hogy nyíltan megfogalmazza a maga alternatív ideológiáját. A maoista ideológia az éledő eretnekmozgalmak újraosztást igénylő lendületét hordozta, s magát tüntette fel a nem opportunista marxizmus, az *eredeti tanok* autentikus képviselőjeként, hangsúlyozva, hogy ehhez képest a Szovjetunió szakadár.

A táboron belüli hidegháború élénk exegézist indított el a globalizációpercepciókról, az alternatív utakról, az „alternatív" politikai formációk hatékonyságáról, az *autentikus szocializmus* mibenlétéről. Mindez korábban nem tapasztalt mértékben pluralizálta a modellértelmezést. A kínai vádak a világ egy része számára nem látszottak egészen alaptalannak, ezért ez az érvelés nem maradt hatástalan a frakciózásra és radikalizmusra hajlamos ultra és ortodox baloldal köreiben. Annál is inkább, mert a belső önállósodást sajátos módon kívülről is támogatta a korszak egyik legnagyobb hatású kommunista teoretikusának, az olasz Togliattinak 1956-ban meghirdetett policentrizmus-elmélete. Ez ugyanis más megközelítésből, de szintén megkérdőjelezte a Moszkva uralta centrális szerveződést, több szuverenitást és nagyobb szabadságot követelt a szocializmusépítés módozataiban.[191]

A hatvanas évek közepe felé haladva Kína elérkezettnek látta az időt a nyílt ellenállásra. Az ideológiai hadviselés fő célpontjának továbbra is a Szovjetuniót tekintette. Az Ausztrál Kommunista párt elnökének Mao Ce-tung kijelentette: „a fejet kell ütni, a csapást az SZKP-ra kell mérni".[192] A szovjeteket ekkor már keletről és nyugatról, azaz Európa és Ázsia felől is szorongatták szövetségesei, sőt nemcsak szorongatták, de a modellértelmezésben alapvetően *két irányba húzták*. Az SZKP vezetői ugyan határozottan tagadták, mégis egyértelmű volt: az évtized közepére beköszöntött a marxizmus pluralizmusának kezdeti szakasza.

SZAKADÁS

A szovjet vezetést a frakciózás kellőképpen provokálta, hiszen gondolhatta: ha Mao Ce-tung sikeresen manőverez, nemcsak a blokk földrajzi és politikai központját tolhatja keletebbre, hanem a szocializmus, illetve a szovjetrendszer mibenlétének érvényes felfogását is jelentősen módosíthatja, esetleg ázsiai formára szabhatja. Az alternatív ázsiai nagyhatalmi veszély és a komplex TTF-adaptációs feladatok együttesen ezért arra ösztönözték Moszkvát, hogy megerősítse szövetségét az európai táborban és a nemzetközi mozgalomban. Az egyeztetésnek azonban éppen Kína volt a legfőbb akadálya: ellenállása miatt a hatvanas évek közepén már nem lehetett a korábbi nagy tanácskozásokhoz hasonlókat összehívni, ehhez ugyanis nem járult hozzá. 1962 elején a két párt közti levélváltáskor feltételeket szabott, és előzetes kétoldalú konzultációkat javasolt. Nyilvánvalóvá tette, hogy a tömbön belül bipoláris struktúrára törekszik, amelyben a frissen felszabadult népeket szocialista nagyhatalomként ő maga akarja képviselni. Fellépését támogatta az indonéz, a vietnami, a svéd, a brit és az új-zélandi párt.[193]

A szovjetek lehetetlen helyzetben találták magukat: ha elfogadják az ultimátumot, látványosan lemondanak a centrális vezetésről, ellenkező esetben viszont nem hívhat-

nak össze többoldalú tanácskozást, és még úgy tűnhet, az ő hibájukból. 1962. május 31-i válaszlevelében az SZKP KB jobb híján igyekezett a kínai javaslatot saját kezdeményezéseként feltüntetni, valójában azonban elfogadta az indítványozott előzetes konzultációt. Hangsúlyozta ugyanakkor, hogy a legfontosabb kérdésekben változatlan az álláspontja. Ezek egyike, hogy a kelet–nyugati verseny az eddigiekhez képes új, más területekre terjed ki, melyek közt kiemelkedő fontosságú a gazdasági hatékonyság: „aki közelebb akarja hozni a szocializmus világméretű győzelmét, mindenekelőtt a nagy szocialista közösség erősítéséről, gazdasági erejének fokozásáról kell gondoskodnia, emelnie kell népének életszínvonalát, fejlesztenie a tudományt, a technikát és a kultúrát".[194]

Másik változtathatatlan elemnek tekintette, hogy mindenképpen el kell kerülni a totális háborút, illetve a világméretű konfliktust. Hangsúlyozta: a termonukleáris fegyverek alapvetően megváltoztatták a hadviselés természetét és következményeit, a *koegzisztencia* ezért ebben a helyzetben különösen megfelel a rendszer érdekeinek,[195] s nem akadályozza az újabb népek csatlakozását sem, hiszen a békés egymás mellett élés viszonyai között is már több mint negyven ország függetlenedett. A harmadik világ evolúciós fejlődése tehát ezentúl is pártfogolandó, de a módszer minden nép belső ügye lesz. Mindez azt is jelenti, hogy a világforradalom bekövetkezhet háború nélkül, azaz békés úton, mert a Nyugatot e nélkül is belső ellentétek feszítik. Többek között az ellentmondásos amerikai–európai viszony, az állammonopolista tendenciákkal szembeni nonkonform civil mozgalmak és más szervezett megmozdulások, például az általános békéért, a termonukleáris katasztrófa elkerüléséért, a nemzeti szuverenitásért, mezőgazdasági reformokért vagy éppen kulturális-humanista célokért.

A szovjetek úgy vélték: a harmadik világ nem kevésbé gyengítheti békés úton a Nyugatot, mert ha gazdaságilag megerősödve leválik a kapitalista függéstől, és letér a világgazdasági kényszerpályáról, akkor a globális hatalmi-politikai szerkezet háború nélkül is átstrukturálódhat a keleti rendszerek javára: „összeomlana a fennálló, nem egyenjogú munkamegosztás egész rablórendszere, és lehetetlenné válna, hogy a kapitalista monopóliumok gazdaságilag kizsákmányolják a »világ faluját«".[196]

A nézeteltéréseket fokozta, hogy az SZKP kinyilvánította: mindezeken túlmenően elfogadja a nemzeti sajátosságok érvényesülését is a szocializmus építésében, ám biztosan nem ismer el a szovjeten kívül más domináns, integráló nemzeti erőt a térségen, illetve a szövetségen belül. Az új szövetségi politika és a sztálini személyi kultusz bírálata tehát nem jelenti a szovjet középponti szerep feladását, ennélfogva Kína sem lesz kivételezett helyzetben.[197] Saját centrális szerepére reflektálva Moszkva ugyan elismerte, hogy elmaradottság és függőség szorosan összetartozhatnak, ezért valóban nehéz a fejlődő világ valódi függetlenségéről beszélni, de azt a vádat elutasította, hogy ezeknek az országoknak nemcsak a globálkapitalizmussal, de a globálszocializmussal, azaz a szovjetrendszerek hódító támogatásával is meg kellene küzdeniük. (A moszkvai vezetés természetesen tisztában volt azzal, hogy eközben a Nyugat ugyanezzel vádolja, vagyis azzal, hogy „szövetséges" kommunista pártjai valójában egyáltalán nem a nemzeti erőket képviselik, hanem a hódító geopolitikai központ politikáját.)[198]

A KKP a szovjet világértelmezés ezen paramétereit nem fogadta el, és sajtójában újabb bíráló cikkeket jelentetett meg. Többször a Szovjetunió tudtára adta, hogy törekszik a két ország határának általános felülvizsgálatára is, amit 1963 szeptemberétől látványos határprovokációkkal tett nyomatékosabbá. A szovjet vezetők már korábban, így 1961-ben is szóvá tették, hogy „jelentős nomád állattenyésztők [sic!] lépték át Kínából a szovjet határt".[199]

Az egyre nyíltabb kínai önállósodás ellenére az SZKP egyelőre megkísérelte szőnyeg alá söpörni az ellentéteket: 1963 januárjában az NSZEP VI. kongresszusán a nyílt vita beszüntetését javasolta, s a kínai párt vezetőségéhez intézett február 21-i levelében megismételte korábbi indítványát, hogy rendezzenek kétoldalú előkészítő konzultációt, majd pedig össztalálkozót. A KKP KB azonban kitartott amellett, hogy a tárgyalás *kezdeményező* ötlete egyértelműen az övé, és továbbra is vannak feltételei. Nem sietett nemzetközi egyeztetésen részt venni; húzta az időt, hogy közben világszerte „megdolgozhassa a kommunista pártokat", növelhesse a szimpatizáns frakciók számát, és elérhesse ezek részvételét a tervezett tanácskozáson.[200] Valójában egyik fél sem érezte még elég erősnek magát ahhoz, hogy nemzetközi fórumon hosszú távra meghatározó szerepet biztosítson saját táborának. A szovjetek ennek ellenére nem halogathatták tovább a stratégiai összehangolást, mert a gazdasági integráció és a belső reformok szükségessé tették az egyeztetést, sőt a szokásosnál is összehangoltabb politikát, főként a leginkább érintett európai térség vezetőivel.

Az SZKP ezért új konzultációs formák lehetőségeit kereste. A KGST-pártokat nem hívhatta össze, mert ez precedenst szolgáltatott volna hasonló (kis)csoportos tanácskozásokra, ehelyett átmeneti megoldásként rendkívül gyakori és népes küldöttségeket megmozgató kétoldalú megbeszéléseket inspirált. Ideológiai konferenciák előkészítésének fedőcímén Moszkvába rendelte az európai szovjet szféra nagy létszámú pártdelegációit, mintegy *fiók-Kominform* értekezleteket tartva. A szűkre szabott mozgástérben a szovjet vezetés sűrítette az álcázott és kevésbé álcázott szövetségesi egyeztetéseket, mivel sem a belső reformokról, sem az integrációról nem tettek le. Az európai területek lojalitásában biztos akart lenni, így tovább tendált egy szorosabb, szűkebb szövetség irányába. Végül a politikai egyeztetésre mégiscsak felhasználta az itteni integrációs szervezeteket is, a KGST-t és a VSZ-t, ami nagyban erősítette a két szervezet kvázi politikai tanácskozó funkcióját.

A *táboron belüli hidegháború* proxyideológiai hadszínterévé váltak az olyan nagy nemzetközi szervezetek is, mint a szakszervezeti föderáció vagy a platform megfogalmazására kiválóan alkalmas békemozgalom. A megnyerendők között voltak még a szocialista és a szociáldemokrata pártok, főként a bizonytalankodó afrikaiak és ázsiaiak, a kommunisták közül pedig különösen a nagy tömegpártként működő olasz, még ha eltérően értékelte is az olyan fontos kérdéseket, mint a személyi kultusz, a békés átmenet és a frakciók.[201] A helyzet sajátossága volt, hogy miközben a szövetségesek saját köreiken belül éppen intenzíven alkalmazni kezdték a fellazítás taktikáját egymás táborának megnyerésére, az európai szféra befelé a rugalmasabban integráló struktúrák felé tendált, kifelé pedig egy békülékenyebb Nyugat-politika irányába.

Az ellentétek kusza rendszerének mellékhatásaként megélénkült a hivatalos diplomácia. A felek keresték az elkerülő utakat, ami felgyorsította az állami és pártfunkciók szétválogatását. Gondosan megkülönböztették az állami érintkezést a pártvitáktól, előbbiekkel ellensúlyozva az utóbbiakat. A kötelező protokollra és a diplomáciai követelményekre a kínai állami külképviseletek is ügyeltek, a szovjetek pedig az egyébként is rugalmasabb koegzisztenciális taktikának megfelelően manővereztek. A sűrűbb a diplomáciai vendégjárás a magyar vezetés rendjét sem hagyta érintetlenül. Kádár arra kényszerült, hogy a pártban helyettest találjon arra az esetre, ha leköti őt a megélénkülő politikai egyeztetés. Mindez támogatta a hatalmi tagolódást, a menedzsment további lassú professzionalizálódását, melynek során a mozgalmi szakaszt fokozatosan az intézményi váltotta fel.[202]

SZAKÍTÁS

A szovjet–kínai ellentét Moszkvát még inkább arra ösztönözte, hogy tovább szekularizálja – tárgyalóképes regionális tömbként fogadtassa el – az európai szövetség intézményeit. *Globális léptékben pedig: a kelet-keleti konfrontáció az Európa és Ázsia közé ékelődő* szovjet galaxist még inkább tolta a szomszédos, fejlettebb nyugati világ galaktikus erői felé. Kína ezzel szemben felkészült önálló alternatív elképzeléseinek nyílt artikulálására.

Mao Ce-tung 1963 elején a pekingi szovjet nagykövettel folytatott megbeszélésekor nem titkoltan úgy vélte: „szakadás esetén sem dől össze a világ".[203] Nyáron már Franciaországgal együtt tiltakozott, amiért a három nagyhatalom, az USA, Nagy-Britannia és a Szovjetunió potenciális versenytársként kizárta az atomcsendtárgyalásról, illetve az atomhatalmak köréből. A két ország nem is csatlakozott az egyezményhez.[204]

A belső hatalmi vetélkedés ettől fogva egyre látványosabban felülírta a szövetségi szempontokat. A csalódott KKP ezután egyre nyíltabban vállalta a szembenállást. Élénk levélváltásban és nyilatkozatokban az SZKP vezetőit szovjetellenesnek és az amerikai imperializmus fegyvertársainak nevezte.[205] A szovjetek nem késlekedtek a válasszal: nagyhatalmi allűrök éppen a KKP-t jellemzik, amely saját hegemóniája alatt frakciós blokkot szervez, és egyre növekvő ambíciójával a klasszikus marxizmus–leninizmus egyetlen örökösének *tekintve magát a kommunista elmélet és gyakorlat* „legfőbb bírájának tógáját ölti magára". A KKP vezetősége az, amely kísérletet tesz arra, hogy diktálja: mikor és hogyan kezdjenek a kapitalista országok kommunista pártjai forradalomba, emellett megfellebbezhetetlen ítéletet mond arról is, melyik országot kell szocialista államként kezelni, és melyiket nem. A KKP vezetősége osztogatja a „helyes párt" és a „rossz párt" címkéjét, s tetszése szerint nyilvánít egyeseket „kiemelkedő marxistákká", másokat „modern revizionistákká".[206]

A levelezés a hatvanas évek közepe felé közeledve ezen a diskurzusfrekvencián folytatódott, a vitatémák is változatlanok maradtak, s közben Kína sikerrel akadályozta, hogy a szovjetek nemzetközi tanácskozást hívjanak össze, ami ez idő alatt nyilvánvalóan blokkolta szovjet „globális" befolyást, térnyerést.[207] A kínai vezetés az időhúzás jótékony hatásaival kalkulált: négy-öt év felkészülési időt akart, és hosszú előkészítő lépéseket, sorozatos két- és többoldalú konzultációkat. Közben külön tanácskozást tervezett a KKP-val szimpatizáló pártok részvételével.[208] Arra számított, hogy a szovjetek egyelőre sem velük, sem nélkülük nem hívhatnak össze nemzetközi értekezletet a szakadás nyílt elismerése nélkül. Ha Kína és szimpatizánsai távollétében tárgyalnak akkor azért nyilvánvaló a szétválás, ha viszont velük együtt, akkor azért, mert ott nyilvánvalóan kiderülnek az ellentétek. Az ázsiai hatalom így jó ideig akadályozni tudta egy széles körű nemzetközi egyeztető tanácskozás összehívását, s ezalatt lehetősége nyílt némi militarizáló manőverezésre a térségben, mindenekelőtt Indokínában. A vietnami háború volt a legkomolyabb kísérlet egy három lábon álló nagyhatalmi konstrukció kialakítására. Ekkor már alig számolt békés szovjet–kínai megosztással, különálló, potenciális harmadik nagyhatalmi erőként jelent meg a színen; a hidegháború innentől fogva nem értelmezhető csak a két nagyhatalom viszonyaként.[209]

A tágabb virtuális kommunista blokk tehát regionális egységekre bomlott. Elmélete, a marxizmus, pluralizálódott; Togliatti policentrizmus-javaslata kezdett a gyakorlatban is megvalósulni. Ebben az átalakulásban Kína egyszerre katalizált megosztottságot és átmeneti egységesülést: a tág értelemben vett nemzetközi szövetséget több helyen megbontotta, ugyanakkor erősítette, vagy legalábbis katalizálta az európai-szovjet integrációs törekvéseket. Nemzetközi dezintegráció és európai szovjet integráció ebben az időben így egymással párhuzamosan, egymást kiegészítve formálódtak.

REGIONALIZMUS: AZ EURÓPAI SZOVJET SZFÉRA ÚJ STRUKTÚRÁJA

Kelet-Közép-Európa ekkor két törekvő nagyhatalom virtuális harcvonalában találta magát. A nyílt belső rivalizálás az államok számára kényszert és lehetőséget is teremtett. A régió vezetői nem látták különösen fenyegetőnek az ázsiai törekvéseket, sokkal inkább érezték nyomasztó tehernek az idegen rendszert erőltető szovjetet. Nem bánták volna ezért, ha Kína hatására a tágabb szövetségesi körön belül a szovjet túlnyomást némiképp enyhítő duális hatalmi struktúra alakul ki. A szovjeteknek ezért javasolták a megegyezést *és azt, hogy egy időre akár egyoldalúan is szüntesse* be a vitát, különös tekintettel arra, hogy nem Albánia vagy Jugoszlávia nagyságrendű ország önállósodási igényével kell megküzdeni, Kína mégiscsak a kommunista mozgalom kétharmada.

A régió országai igyekeztek kihasználni, hogy az új euroatlanti versenyfeltételek és az ázsiai önállósodási törekvések egyaránt arra kényszerítik a moszkvai vezetést, hogy szűkebb táborának viszonyait is folyamatosan újragondolja. Különösen így volt ez az után, hogy az 1956. október 30-i, majd az 1957-es és az 1960-as nyilatkozatok jelezték, hogy Moszkvának van hajlandósága valamelyest – gesztusértékűen – hátralépni a centrumból. A kelet-közép-európai vezetők ezek alapján nagyobb mozgástérben reménykedtek, noha a vezérlői „visszahúzódás" értelmezése korántsem lehetett egyértelmű. Ezek a deklarációk leginkább arra utaltak, hogy az SZKP ebben a korszakban már elegendő garanciát látott arra, hogy új alfejezetet nyisson *a kelet-közép-európai térség irányításában*. Úgy érté-

kelte: a szovjetkompatibilis struktúrák és a lojális apparátusok kialakulása és nem utolsósorban az 1955-ben felállított Varsói Szerződés rugalmasabb irányítást tesznek lehetővé. Visszahívhatók például a nyíltan tevékenykedő „tanácsadók", meg lehet fontolni egyes katonai erők visszavonását, konzultálni lehet kisebb taktikai kérdésekben az alárendelt államok vezetőivel, meg lehet állapodni velük abban, hogy a rendszer fenntartásáért a régióban ezentúl „közösen" vállalják a felelősséget.[210]

A szupermakro- (térségi) korporálás első nyilvánvaló jeleiként lépésről lépésre formálódott tehát a Brezsnyev-doktrínát megalapozó Hruscsov-doktrína, amely a *közvetettebben kormányzó „közös", illetve „megosztott" politikai gyakorlathoz módosított ideológiát is társított:* hangsúlyozottan népi demokratikus és nem szovjetrendszerű államokról beszélt, melyek szuverenitását, adottságait és hagyományait a Szovjetunió tiszteletben tartja, konzultációs csatornákat is nyit számukra, de cserébe önkéntes *szövetségesi lojalitást és együttműködést vár* a közös stratégiai ügyekben. Kiemelte, hogy a XX. kongresszus legfőbb tartalma ennek az új politikának a meghirdetése.

A hatvanas évek közepén már magas szintű kétoldalú konzultációk jelezték, hogy ez az elv kezd átmenni a gyakorlatba is. A tárgyalások mentén az államok nemegyszer *artikulációs helyzetbe* kerültek, vagyis a körülmények arra inspirálták őket, hogy olykor kialakítsák saját álláspontjukat. Érzékelték, hogy a belső konfliktus és a hruscsovi integrációs program növelheti a kelet-közép-európai régió szerepét, a kérdés csak az volt, mennyit lehet a rugalmasabb szövetségi ígéretekből megvalósítani. Az ázsiai hátszelet is kihasználva és nemegyszer a lenini együttműködési elvekre hivatkozva igyekeztek a szovjetektől elvtársiasabb hangnemet, némi relatív szuverenitást és a közös ügyekbe több beleszólást kialkudni. A régió vezetői a következő évtizedekben, amennyire lehetett, a maguk módján tovább tágították az így keletkezett mozgásteret. Togliatti policentrizmus-teóriáját is emlegetve hangsúlyozták, hogy a világfejlődés új szakaszában már nem lehet a mozgalmat egy központból irányítani.[211]

Az MSZMP vezetője, Kádár János szintén ekképp vélekedett. A fejleményeket úgy interpretálta, hogy az 1956-os és az 1960-as moszkvai dokumentumokból egyértelműen kiolvasható a centralizált hatalom megosztásának időszerűsége, mindenekelőtt a szűk belső integrációs körbe tartozó tizennégy ország körében: „amíg egy bizonyos időszakon át a szó teljes értelmében a felszabadult munkásosztály hazájának a Szovjetuniót lehetett tekinteni, most, miután kialakult a szocialista világrendszer, a nemzetközi munkásosztály szabad hazájának a szocialista világrendszer országai együttesen tekintendők."[212] A kelet-közép-európai vezetők a gyakorlatra lefordítva mindezt úgy értelmezték, hogy az integráló reformokért és a Kínával szembeni politikai lojalitásért cserébe számíthatnak a központ gazdasági támogatására, és esetleg időnként véleményt is nyilváníthatnak a sorsukat érintő döntésekben. Az ekkortájt zajló kétoldalú konzultációk ezért szovjet részről főként az európai szövetség megerősítéséről szóltak, az államok részéről pedig leginkább a kölcsönös alkuteryezők mérlegeléséről.[213]

GLOBÁLIS VERSENGÉSEK METSZETEI

GEOPOLITIKAI VETÜLETEK: A VERSENY TERMÉSZETE

A globális együttélési térben a befolyási övezetek felosztása, a lokális, regionális és a globálisra aspiráló területek kijelölése a történelmi hatalmi versengések állandó, alapvető eleme. A határkijelölés azonban nem csupán világosan megrajzolható, konkrét földrajzi, fizikai tereket jelent, hanem nehezebben körülírható, ugyanakkor nem lényegtelen potenciálbeli, virtuális, szimbolikus tereket és határokat is, melyek ugyanúgy rendelkeznek kisebb és nagyobb (helyi, regionális vagy globális dimenziókkal), mint a fizikális határok, s ugyanúgy lehetnek köztük sajátos interferenciák, átjárások, köztes dimenziók.

A határ- és befolyási övezet megjelölése azonban „csak" időlegesen statikus pontjai a történelmi szereplők közti viszonyrendszereknek. Az elválasztódások szinte mindenkor együtt járnak a saját határokat metsző szándékú és hatású versengéssel. S a versengés természete, jellege, a versenyszámok preferált köre mindenkor jellemző (lehet) az egyes történelmi korszakokra. Egy-egy terület létmódját és főként érdekérvényesítési esélyeit és ambícióit is (bármekkora területről van is szó) nagymértékben meghatározza, hogy mennyire ismeri fel, milyen mélységben érti meg a korszak versenytermészetének dinamikáját, s az ehhez kötődő potenciálódás lehetőségeit.

A 20. század második felének globális viszonyait ebből a nézőpontból vizsgálva azt látjuk, hogy az újaértelmezett globális, regionális és országhatárok egymáshoz való viszonyai egyaránt tartalmaznak függő- és függetlenváltozó elemeket. Másképpen: ezek regisztrálása kirajzol egy részben statikus, részben dinamikus változásokra épülő mintázatot, amelynek tanulmányozása segíthet a globális és a különböző szintű lokális relációk megértésében. Az 1945 utáni, második világháborút követő korszak fő jellemzője, hogy kialakult egy szuperhatalmi konstelláció, amelyben két komoly politikai/civilizációs entitás globális hatású versenyéről beszélhetünk, melynek döntő versenyszámai a nukleáris fegyverek előállításában és interkontinentális alkalmazhatóságában elért eredmények voltak; minden egyéb tényező a versenyszámok következő kategóriáiba került. Mindazonáltal éppen a nukleáris erőegyensúly teremtette kivételes történelmi konstrukció adott jelentőséget más, nem hadászati jellegű fejlődési és versenyterületek számára is, amelyek (szintén) egyre gyakrabban lépték át az eredetileg fixnek és merevnek látszó zónahatárokat, s alkottak kölcsönösen függő és egymást inspiráló, globálisan alapértelmezett interdependens közeget a 20. századi nemzetközi történések számára.

A versengés és a kölcsönhatások alakzatai a feltűnő fegyverkezési rivalizáláson túl rendkívül sokszínűek voltak, s a valóságos és a virtuális terekben nagy távolságokat fogtak be, néhány évtized alatt is mintegy hullámvasútszerű íveket rajzolva földön, űrben, a tengerek felszínén és mélyén, hatásaikban érintve a nemzetközi viszonyokat éppúgy, mint a mindennapi életet. A nagy amplitúdókban hullámzó versengési folyamatnak sajátosan kettős jellegzetessége volt: *egyszerre választotta el és kötötte össze* a világ eltérő világnézetű, más-más formációs struktúrákkal rendelkező részeit, s a rivalizálás és annak kiterjedt következményei együttesen teremtették meg azt a globális klímát, amelyet a 20. század második feleként, némiképp leegyszerűsítve hidegháborúként ismerünk.

A verseny a gyors katonai fejlesztésekkel, az interkontinentális rakétákkal kezdődött, s a földről indulva, majd az űrben áthaladva egyetlen „tárgy" hamarosan nagyon rövid idő alatt (30 perc) elérhetett messze fekvő kontinenseket. Globális nézőpontból a helyzet dinamikáját az adta, hogy a „lokális", regionális érdekek védelmében előállított fegyverek korábban elképzelhetetlen távolságban érhették el a határoktól nagyon távol élő ellenfelet. Ez a fordulat alapvetően megváltoztatta a geopolitikában gondolkodó nagyhatalmi elképzeléseket a globális hatásköröket illetően. A geopolitika mindenkor a nagyléptékű stratégiák tudománya, ez az interkontinentalitás korára különösen igaz lehet. A változás egyik jeleként a globális katonai szempontok átalakították a világról alkotott vizualitást. A hadászati stratégiai szakértők többféle térkép alapján tájékozódtak az optimális terjeszkedési lehetőségekről, majd gondosan megválasztott látószög alapján jelenítettek meg a világ előtt saját globális pozícióikat. A legismertebb Mercator-féle térkép alapvetően Európa-központú volt, ezen a két szuperhatalom távoli nyugati és keleti világként jelent meg egymástól szárazföldek és óceánok által biztonságosan elválasztva. Az amerikai fél számára azonban – ha a gyakorlatban nem is, de szimbolikusan – ekkor kedvezőbbé vált egy arktikus pólus körül megforgatott „világkép", amely nemcsak centrálisabban mutatta be Észak-Amerikát, de érzékeltette, hogy valójában milyen közel van a szovjet ellenfél szárazföldjéhez. Éppen ezért 1945-ben Washington ilyen térképet fogadtatott el az ENSZ logójaként is. A szovjet oldal számára nem volt ismeretlen ez a vetület, de a sebezhetőségét láttató arktikus térképeket lényegében tabusította. Nyilvánossága így nemigen szembesült azzal a valósággal, hogy a Föld képe felülről, polárisan is „lapítható", s akkor a két szuperhatalmi rivális olyan közel van egymáshoz, hogy jobb időben át lehet evezni egyik oldaláról a másikra.[214]

ATOMENERGIA ÉS A GLOBÁLIS EGYENSÚLY

A 20. század második felében felemelkedő két szuperhatalom azonban a távolságokat már egészen más léptékben mérte. A korszak hadászatának két fontos jellemzője az atom felhasználása és az interkontinentalitás, azaz a rakétameghajtó-erő rendkívüli fejlődése. Az atomenergia békés és háborús célú felhasználásának lehetőségével már a negyvenes években is foglalkoztak amerikai és a szovjet szakemberek, de a világháború kétségtelenül felgyorsította a katonai alkalmazásra irányuló törekvéseket. 1945-ben az Egyesült Államok katonai-stratégiai célra felhasználta a fissziós (atom)bombát, a Szovjetunió pedig 1946-ban felállította az első atomreaktorát. Az amerikai oldalon 1950-ben letartóztatták a Rosenberg házaspárt (is) atomtitkok kémkedésének vádjával. Az ötvenes évek elejére már mindkét ország megteremtette a fúziós, termonukleáris hidrogénbombát is, amelynek hatóereje ezerszerese volt a korábbinak. Ennek a fegyverkezési fordulatnak az eredménye lett az a globális hatalmi konstrukció, amelyet a szakirodalom és a közbeszéd is összefoglalóan hidegháborús korszaknak nevez. A tradicionális európai hatalmi egyensúly földi méretűvé tágult, és kialakult a globalizálódott „balance of power", amely nem kizárólag az atomfegyvereknek köszönhető, hanem annak is, hogy az USA és a Szovjetunió közt létrejött egy érdekeltségi aszimmetria az európai kontinensen.[215] Az Egyesült Államok számára az európai kontinens kevésbé volt fontos, mint a szovjet oldal számára, amely ráadásul a kontinensen nem csekély területi és befolyási nyereséggel zárta a háborút. Mindezzel együtt mégsem mondhatjuk, hogy ez a konstelláció a világ minden szegletének életét valóban befolyásolni tudta volna, még a proxy- (a közvetlen befolyási területeken kívüli) háborúkat és a befolyásszerzés megújított eszközeit számítva sem. Az azonban tény, hogy katonai és gazdasági erejét tekintve is kiemelkedett két korábban nem tapasztalt potenciállal rendelkező szuperhatalom, amelyek közvetlen vagy közvetett befolyása elérte a világ távoli területeit is. Versengésük első szakaszának eredménye létrehozott egy koordinátarendszert, egy kiterjedt civilizációs ökoszisztémát, melyben egyfelől a legmagasabb szintű fenyegetés és az állandó fegyverkezés volt jellemző, másfelől a folytonos kooperálás és békésebb civilizációs áramlások. Az atomkorszakban a szuperhatalmi versengésnek és nukleáris erőegyensúlynak a következtében nemcsak a fegyverek, de a mindennapi életet közvetlenül érintő békés versenyszámok egyaránt proliferálódtak.

AZ IDEOLÓGIAI KÜZDELEM ELSŐ SZAKASZA

A hidegháborús ideológiai küzdelem első szakasza a *globális háború és béke tematizálása* körül forgott. Az elsődleges versenyszámok a háború és béke tengelyén mozognak: egyfelől – az egyik oldalon – a katonai fölény biztosítása, másfelől – a másik oldalon – a béke „uralása". A politikai szimbolikában ezekben a kérdésekben a *kezdeményezés* különösen fontos volt a potenciál igazolására. A tét mindenekelőtt az erőfölény bizonygatása volt, ami együtt járt azzal, hogy a másik tábort a globális biztonságot fenyegető ellenségként mutassa be. Az ötvenes évek mindkét oldalon az ellenségképzés és civilüldözés legkomorabb korszaka, bár ennek súlyosságát a két tábor polgáraira nézve nemigen lehet összehasonlítani. A mccarthyzmus „boszorkányüldözése" nyilvánvalóan nem okozott olyan mértékű társadalmi károkat, mint a sztálinista „tisztogatások". A váltás, ennek a szakasznak a lezárása lényegében egyugyanazon évhez kötődik. Sztálin halála és a nukleáris fegyverek terén beálló szuperhatalmi patthelyzet egyaránt 1953-ban következett be, s ez az év lett az enyhülésnek nevezett világállapot kiindulópontja is.[216] A Szovjetunió innentől fogva nem lebecsülhető mértékben módosította kül- és belpolitikáját, ami alapvetően új

helyzetet teremtett a globális rendszerekre nézve is. A szovjet kezdeményező pozíciót megerősítette, hogy ekkorra már a világ vezető ipari országai közé tartozott. Gazdaságszerkezetben lényegi változás ment végbe, valóban jelentős nehézipari potenciálra tett szert, területi szempontból is jelentősen gyarapodott, ráadásul belső(bb) európai területekkel.

A szovjet stratégiát ekkortól alapvetően négy tényező egymáshoz való viszonya határozta meg: a termonukleáris fegyverkezés erőegyensúlya és az interkontinentális rakétafejlesztés, az Eurázsia-politika, a modern gazdasági-politikai integrációs spirálok dinamikája és a tudományos-technikai forradalom hatásai.[217] Mindegyik egyenként is arra ösztönözte, hogy ideológiai gyakorlatában távolodjon a túlzó háborús retorikától, és a gyakorlatban is kooperatívabb pályára álljon. A nemzetközi viszonyokra ezért új globális doktrínát vezetett be, a békés egymás mellett élés elvét, a koegzisztenciát. A Sztálin utáni hruscsovi szovjet politika ezt a fordulatot az adott konstellációban nemcsak racionálisnak, de szinte az egyetlen opciónak tekintette, amely ráadásul még olcsóbb és biztonságosabb is, mint az állandó háborús feszültségre alapozott gyakorlat, és mindenképpen jövedelmezőbb, mint a szigorú elzártságot és szembenállást hirdető autarkia. Ráadásul még csak nem is volt defenzív, hiszen elérhetővé tette a békés befolyásszerzést a Nyugat nyitottabbá váló területein. A koegzisztencia tehát ideológiai és stratégiai nézőpontból is radikálisan proaktív, kezdeményező innovációnak számított, éppen ezért komolyan aggasztotta a nyugati politikusokat és nem kevésbé a legnagyobb szövetséges Kínát is. Utóbbi azzal vádolta Moszkvát, hogy ez a békülékenyebb, kooperatívabb kurzus felpuhítja az eredeti szovjet típusú modellt, amely elindult a hibridizálódás pályáján, ami ellentmond az eredeti, alternatív keleti antiglobalizációs, antinyugatos, lassító-feltartóztató szövetségesi alapnak.

Az amerikai stratégák nem kevésbé tartottak attól, hogy a fegyverkezés után a szovjetek most már ideológiai hatékonyságukban is megközelíthetik az USA-t. S noha ebben a helyzetben már a Nyugat számára is fontos volt az időnyerés, eleinte mégis vonakodva csatlakoztak a szovjet kezdeményezésű koegzisztenciális paradigmához. Felkészületlennek vélték saját politikusaikat és közvéleményüket, és néhányan úgy gondolták: ideológiai pluralizmus helyett a Nyugatnak is inkább valami dinamikus, egységes, univerzális orientáló elméletre, illetve ideológiára lenne szüksége, amely a fogyasztás egyszerű reklámozásán túl fel tud mutatni valami politikai, társadalmi víziót is megjelenítő transzcendenciát. Annál is inkább, mert úgy ítélték meg: a stratégiai szempontból jelentős harmadik világban a radikális nyugati hidegháborús „szabadságmitológia" már veszített erejéből, miközben Moszkva hatékonyan propagálta fegyverkezésbeli sikereit és relatíve gyors gazdasági növekedését, illetve a rendszerjellemzőként hirdetett szociális egyenlőséget.[218] A veszélyt értékelve J. F. Kennedy azzal riogatta kortársait, hogy megfelelő ideológia híján egyetlen rakéta kilövése nélkül is elveszíthetik az oroszokkal folytatott „titáni versenyt".[219]

Az amerikai közvéleményben is voltak olyan hangok, amelyek azt hangsúlyozták, hogy a koegzisztenciával finomított kommunista ideológia a Nyugat számára komoly argumentációs kihívást jelenthet, amelyre érdemben kell válaszolni, s ehhez szisztematikusan újra kell gondolni a szabad világ teóriáit és a fejlődő világ felé sugárzott képet is. Voltak, akik új átfogó víziókat – „univerzális és centrális ideológiákat" – sürgettek. Voltak viszont, akik úgy vélték: a versenyt végső soron nem ez, hanem a tudományos-technikai haladás eredményei döntik majd el.

ŰRTOPOSZOK ÉS FOGYASZTÁSIDEOLÓGIÁK

A kelet–nyugati ideológiai küzdelem az űrkorszak beköszöntével vett újabb fordulatot. A konstelláció egy ideig továbbra is a szovjet oldalnak kedvezett, mivel az ötvenes-hatvanas évek fordulóján jelentős sikereket mondhatott magáénak az űrkutatás terén, s ennek előnyeit nem is habozott kihasználni. Saját potenciáljának igazolására fontos argumentációs fordulatként hangoztatta a rakétameghajtás erejét, a fellőtt eszközök tömegét, a Föld megkerülésének számát, és szinte mindent, ami technikai és ideológiai fölényét megjelenítheti. Jó érzékkel tervezett ehhez szimbolikus etalonokat, mintegy érzékeltetve a világ előtt, hogy tudatában van annak: nemcsak technikai, hanem az ideológiai hadszíntéren is nagy tétekben folyik a küzdelem. Először küldött ezért az űrbe állatot, Lajka kutyát 1957 novemberében, majd férfit, 1961 áprilisában Gagarint, nőt is, Tyereskovát 1963 júniusában, majd később kubai színes bőrű űrhajóst, Tamayo Mendezt 1980 szeptemberében; utóbbi felkészítése természetesen a helsinki folyamat emberjogi vitáinak közegében zajlott.

A szuperhatalmi verseny azonban néhány év elteltével (mintegy az első forduló reflexiójaként) az interkontinentális és kozmikus léptékű színterek felől hamarosan leszállt mélyen az emberek mindennapi életébe, életmódjába is, hogy aztán majd két évtized múlva ismét elhagyja a Földet és a közel-kozmikus terek felosztásáért és uralmáért küzdjön. A versengés íve tehát korábban sosem tapasztalt széles spektrumot fogott be, a versengő szereplők közti kölcsönhatások sokrétűek és egymást is inspirálók voltak.

Az ötvenes évek második felében a béke védelme és az űrsikerek mellett az érvek közt friss toposzként egyre gyakrabban tűntek fel a konkuráló életmódok ideái. A „versenyszámok" közé került a tényleges életszínvonal, a belső erkölcsi-szellemi stabilitás, a népjóléti politika és a kultúra. Az SZKP-vezetés is hamar megértette, hogy ha a globális térhódításban a két rendszer valódi térnyerő küzdelme lelassul, más versenyszámokban gyorsulásra kell számítani, s nemcsak a látványos, hódításszimbolizáló területeken, de a kevésbé átlátható gazdasági és életmódszíntereken éppúgy. A XX. kongresszus után ezért nagyobb súllyal beszéltek a szovjet életmód potenciális fölényéről és a TTF kínálta lehetőségekről. Hruscsov valamelyest igyekezett elébe menni a fogyasztás kérdését feszegető amerikai propaganda vádjainak. „Bírálnak bennünket, hogy a ruhák szabásában nem mindig követjük az új párizsi divatot, hogy a szovjet emberek gyakran még mindig rövid vattakabátban járnak, és ez rontja az alakjukat, de mi magunk is látjuk és elismerjük ezt. Sok tekintetben önmegtartóztatók voltunk, de nem volt más választásunk."[220]

A jóléti tematikában azonban az amerikai propaganda minden kétséget kizáróan jobb helyzetben volt, s ezt nem is akarta kihasználatlanul hagyni. 1959-ben a szovjet űrelőnyök ellensúlyozására megmutatta Moszkvának látványkonyha-kiállítását, de-

monstrálva, hogy ha a Földön kívül egyelőre nem is, de a mindennapi életben – az életmódban, a kapitalista fogyasztás minőségében – az Egyesült Államok már messze keleti vetélytársa előtt jár. Az amerikai fölény érzékeltetésére 1959 nyarán egy Moszkva melletti kiállításon bemutatták a tengerentúli életmód szimbolikus tárgyait, s a kiállítást egy sajátos civilizációsfölény-fitogtató „konyhavita" kísérte Hruscsov és Nixon amerikai alelnök között.[221] Amerikai részről az életforma-demonstráció felhívta az önbizalommal teli szovjet ellenfél figyelmét arra, hogy az ideológiai köntösben jelentkező, ám nagyon is valóságos potenciálversenynek lesznek még más, a katonai erő felmutatásánál differenciáltabb aspektusai is. Az Amerikai Kiállítás a modern mindennapi használati tárgyak egy részét kettévágva mutatta, mintegy reklámozva a látványos belső szerkezeteket. A szovjet rakétasikerekre reagálva „splitniknek" is nevezték a bemutatót, s a versenyben indult többek közt: fűnyíró, hifi-berendezés, Cadillac Convertibles, zöldségekkel teli szupermarket, Pepsi-Cola, süteményporok, fagyasztott (és) félkész ételek, tűsarkú cipők, rúzs és más arcfestő kellékek, háztartási eszközök, például mosogatógépek, amelyekről a vita végül a nevét kapta. A két politikus közti argumentálást az amerikai fél színes videoszalagra is rögzítette, mintegy ezzel is dokumentálva a tengerentúli technikai fölényt.[222]

Mindezzel együtt a háztartási sikerek nem nyugtatták meg az amerikaiakat. Kennedy az 1960-as választási küzdelemben meglepő fordulattal arra figyelmeztette Nixont, hogy a jobb minőségű nyugati tévé hosszú távon aligha konkurálhat a működő keleti interkontinentális rakétákkal és műholdakkal. Noha ez igaz volt, az életmód mégis az egyik legfontosabb ideológiai és propagandaelemmé nőtte ki magát a rendszerek harcában.[223]

Kérdés persze, hogy miért állt érdekében a szovjeteknek egy ilyen kiállítást befogadni. *A hruscsovi vezetés nem csupán egy látványos versenyepizódnak szánta legfőbb* politikai ellenfele konyhájának bemutatását, és a résnyire nyitott szellemi, kulturális folyosók sem szolgálhattak kizárólag propagandacélokat. Valójában azt akarta: a XX. kongresszus optimista utolérőprogramja életszerűvé váljon, a lakosság számára valamiképp megjelenjenek a „vágy titokzatos tárgyai", láthassa, mit is kellene utolérnie. A szovjet politikai elit korábban is viszonyulási pontnak tekintette a nyugati fejlődés egyes állomásait, különösen az amerikai modellt. Tanulmányozta a modern nagyhatalmi potenciál gazdasági képletét, katonai erőinek összetevőit, tömegtársadalmi működési elveit, föderatív viszonyainak adaptálható lehetőségeit. Mindezek alapján arra a következtetésre jutott, hogy a szovjetrendszer elért abba a fázisba, amikor a maga képére formálva – azaz a saját (vélt) lehetőségeihez igazítva – meggyökereztethet modern életmódmintákat is. Úgy döntött: engedi ezeket a mintákat közelebbről is megszemlélni. Így a társadalom egyes csoportjai közvetlen közelről láttak amerikai mintakonyhát, olvashattak amerikai könyveket, rácsodálkozhattak hollywoodi filmekre, titokban hallgathattak dzsesszt, és a szerencsés kiválasztottak *még az USA-ba is elutazhattak. Nem jártak rosszul azok sem, akik* Nyugat-Európában tapasztalhatták meg a „fogyasztói paradicsomot".[224]

A nyugati életmód mintaszerű beengedésében Vladislav Zubok az 1957-es Világifjúsági Találkozót tekinti legkomolyabb hatásúnak. Ennek keretében harmincezer külföldi

fiatal hozta el Moszkvába az addig nagyon távoli külvilágot. A velük való találkozás visszafordíthatatlan tudati változásokat indított el a szovjet társadalom és különösen a hatvanas évek nemzedékének tudatában, akik innentől fogva kettős életet éltek: egy konformistát és egy reformorientáltat.[225]

PERSPEKTÍVÁK, JÖVŐKÉPEK VERSENYE

A reform és a nyugati világ meghatározó folyamataihoz való alkalmazkodás a látszólag mozdulatlan rendszer működésének állandó eleme lett. A tudományos elemzés fokozatosan önszemléletének részévé vált, s az együttműködés a politika és a szakértői rétegek között reflexiók sorával látta el az addig egynemű ideológiát. A térség országainak kooperációs kutatásai elkezdték felmérni, miként kell változniuk az intézményrendszereknek ahhoz, hogy a tábor versenyképes legyen. A vezetést különösen érdekelték a *tudományos-technikai forradalom* globális terjedési mechanizmusai, melyekről egyértelműen úgy vélték: megváltoztatják a szovjetrendszer létmódjának egészét, áthatják a gazdaságszervezést, a politikai elképzeléseket, a társadalmi és kulturális folyamatokat, az ideológiát és a nemzetközi kapcsolatokat. Kulcskérdésnek tekintették annak megértését, hogyan lehet adaptálódni a világgazdasági, világpiaci versenyfeltételekhez a rendszer/modell integritásának lényegi feloldódása és politikai, gazdasági hatalmának gyöngülése nélkül. A komplexebbnek ígérkező versenyfeltételek közt a régió vezetése már nem tekintette lebecsülhető kutatási ágnak a futurológiát, a prognosztikát, elengedhetetlennek tartotta a valószínűségek felmérését. A versengés ezzel új lendületet vett. Miközben mindkét fél elszántan kutatta, mik lesznek a posztindusztriális jövő hatásos politikai üzeneteinek főbb elemei, a szovjet szféra a nyugati jövőkutatást általában ideologikusnak, kapitalizmus-apologetikusnak tartotta. Azt hangoztatta, hogy a keleti blokk országai részt vesznek a globális problémák megoldásában, különösen az új világháborúk megakadályozásában, a fegyverkezési hajsza megszüntetésében, a felszabaduló erőforrásokat pedig békés célokra szeretnék felhasználni. A TTF-hatékonyság és a rendszerek optimalizálhatósága fölötti verseny ezzel megkezdődött. Tétje az volt, hogy melyik formáció tudja hatékonyabban felhasználni a TTF eredményeit.

Az SZKP KB 1955-ös plénumán Bulganyin beszédével éledt fel ez a technicista teoretikus hagyomány, melyet a háború és főként a személyi kultusz megszakított. A vezetésben megjelentek olyanok (lásd Malenkov), akik magukat technokratának vagy éppen azok vezetőjének tekintették.[226] Kiadták a nyugati baloldali J. D. Bernal *Science in History* című könyvét, majd a hivatalos ideológia beemelte etalonjai közé a tudományos és technikai forradalmat, s alig egy évtizeden belül munkacsoportok alakultak összefüggéseinek értelmezésére. A gyorsan felfutó elméletek némelyike meglepő perspektivikusságra utalt. Újabb TTF-hullámokkal számoltak. Feltételezték, hogy a jövő teóriáit már alapvetően a biológiai-kibernetikus gondolkodás határozza majd meg, és azt is, hogy komoly ökológiai problémákkal kell majd számolni, mivel az emberiség az első korszakban kimeríti az erőforrásokat és ásványi anyagokat, szennyezi a környezetet, ezért globális filozófiai

gondolkodás nélkül már nem élhet együtt újra harmonikusan a természettel. Mindent összevetve a szovjet szakirodalom és politika TTF-álláspontja meglehetősen színes, mondhatni plurális volt, de minden irányzat felismerte a tudomány növekvő termelői és társadalomszervező szerepét. A mindent felülíró „technológiai racionalitásról" szóló neoweberiánus nézeteket azonban nem fogadták el, mivel úgy gondolták, a technikai fejlődés hatékony kihasználása függ a társadalmi viszonyoktól, s ez leginkább a kommunizmusban lehet majd optimális. Elutasították viszont a maoista koncepciót is, amely elvben tagadta, hogy a TTF-nek fontos szerepe lehet úgymond a kapitalizmusból a szocializmusba/kommunizmusba való átmenetben.[227]

A TTF generális hatásairól 1955 és 1964 között jelentek meg az első cikkek és könyvek, s a tábor lassan beilleszkedett a nemzetközi jövőkutatások trendjeibe, legalábbis az elit kutatási szinteken.[228] A friss szovjet jövőképről szóló első átfogó „tudományos vízió" 1966-ban jelent meg oroszul. Az 1968-ban kiadott angol változat valójában a nemzetközi tudományos és politikai közvéleménynek üzent: azt, hogy a szovjet régió is levonta a TTF-ből következő hosszú távú tanulságokat. A több mint harminc szerző kutatásait összefoglaló mű Radovan Richtának, a csehszlovák Filozófiai Intézet vezetőjének szerkesztésében jelent meg, és a keleti blokkban 1973-ig ezt tekintették a téma tudományos etalonjának, de Nyugaton is elismert munkának számított. A *Válaszúton a civilizáció* valóban nagyszabású vízió volt, melynek gondolkodásmódja látványosan eltért ugyan a szovjet mindennapok ideológiájától és gyakorlatától, mégis egyértelműen kapcsolódott a vezetés stratégiai gondolkodásához. Tételeit még a Hruscsov-érában kezdték kidolgozni, legfőbb állításai ezért egybecsengenek a három hruscsovi kongresszus konstelláció-értelmezésével és mindazzal, amit az SZKP a kommunizmus programjaként ekkoriban meghirdetett. A megjelenés dátuma viszont már a Brezsnyev-korszakra esett, ami arra utalt, hogy a gyakran ellentétesnek ítélt két kurzus között – a diktatórikus uralom tényén túl is – lényegi reformfolytonosságok vannak.

A Richta-könyv a tudományos-technikai forradalmat a nemzeti fejlődések keretein túllépő – integráló-centripetáló erejű – többdimenziós egyetemes történelmi korszakként írta le. Olyan elemi civilizációs erőként, amelynek dinamikája az elkövetkező évtizedekben túlsúlyba kerül, s így teljesen felforgatja az addigi élet állandósult arányainak, formáinak, elképzeléseinek nagy részét. Szembefordul mindazokkal, akik nem képesek lépést tartani, vagy lépésüket idejében kiigazítani, mert az igazodó népek számára ebben a közegben a „mindent vagy semmit a tét".[229] A szerzők kiemelték, hogy a nemzetgazdaságok kénytelenek lesznek jobban figyelembe venni adottságaikat, miközben alkalmazkodniuk kell a regionális integrációhoz és a nemzetközi folyamatokhoz is. A globális mozgások feltűnő jellemzőjeként értékelték, hogy a „civilizáció súlypontjai" áthelyeződnek az ipari központokból a tudományos-kulturális centrumokba, a második szektor után megerősödik az infrastrukturális-szolgáltató harmadik szféra. Mindenütt nő az állami ráfordítás a kutatásfejlesztésben, a munkások műszaki érdekeltségét pedig premizálással ösztönzik. A K + F-ráfordítások ehhez mérten szükségszerűen nőnek, különösen a kutatásintenzív területeken, és aktívabb lesz a licencpolitika, valamint a technológiai transzfer is. A tudományos kutatás kulcsiparrá válik, a tudóst pedig javarészt integrálja,

ipari szereplővé teszi az állam és a nagyvállalat. Visszaszorulnak a hagyományos termelői ágak, az új struktúrában különösen fontos lesz az időmegtakarítás és a működésre fordított eszközök hatékonysága. Ennek érdekében terjed a matematikai modellezés és a humánerőforrás-gazdálkodás tudománya. A változás különleges helyzetbe hozza a tudomány szereplőit és a menedzserréteget, de egészen új megvilágításba helyezi a munkaerő affinitásának és kreatív kapacitásának növelhetőségét is. A kérdés csak az, hogy mindezt a piaci vagy a tervgazdálkodó működés tudja-e majd leginkább a maga javára fordítani. A szerzők nem hagytak kétséget afelől sem, hogy az ipari forradalmat felváltó *új epocha* a szovjetrendszert is minden részletében át fogja alakítani, mert léte, illetve fejlődőképessége azon áll vagy bukik, hogy valóban megérti-e ezt a jelenséget és főként annak terjedési dinamizmusát, s hogy mennyire adaptálódik. Ha ez nem sikerül, el kell buknia.[230]

A könyv tehát világossá tette, hogy a TTF a keleti blokkban is reformokat kényszerít ki, és nemcsak strukturális átalakítgatásokat, hanem a gazdaság folyamatos összehangolását „az eljövendő korszak mozgékony civilizációs feltételeivel".[231] A kötet ezzel összefüggésben is úgy jellemezte a TTF-et, hogy ez a strukturális változásoknak olyan állandó, egyetemes áramlása, amelyben a szovjetrendszer radikális változását igényli, nem csupán az eddigi gazdálkodás hibáinak puszta kijavítását.[232] Mindenekelőtt az extenzív gazdálkodásnak kell intenzívvé formálódnia, amihez elengedhetetlen a komplex gépesítés és automatizálás, a minőségi termelő ágazatok fejlesztése, a közigazgatás és irányítás átszervezése, a szakképzett munkaerőt kibocsátó képzési rendszerek megteremtése, a fogyasztás dinamizáló hatásának kihasználása a munkaerő újratermelésében és a kereslet indukálásában. Ebben a világképben az emberi élet egész struktúrája – beleértve az egészséges és esztétikus környezetet is – gazdasági tényező, része a gazdasági-politikai stratégiának. Nagyobb jelentőséget tulajdonítottak az emberi tényezőnek, a keleti teoretikusok és stratégiai, gazdasági tervezők is kezdtek leválni a tudományos-termelési menedzsmentben gondolkodó taylorizmusról, és tartottak a fordista elképzelések felé, melyek jobban kalkuláltak a szélesebb körű kreatív emberi aktivitással és annak motiváló tényezőivel.[233] Jelentősége lett a munkatermelékenységet regeneráló környezetnek, különösen a tömegkultúrának, a művelődésnek, a fogyasztásnak, az egészségügynek, az oktatásnak, az utazásnak és a kapcsolatok fejlesztésének is. A humán erőforrás ekkortól a növekedés lényegi hajtóerejeként tűnt föl. Az elemzők kiemelték: a képzettebb szakmunkás jelentős munkamennyiséget és időt takaríthat meg, egy átlagos tudós például évente harminchat munkaerőt. Ebből kiindulva a munkaerő bővített újratermelésének feltételei közé sorolták a szabadidőt, a művelődést, az önképzést, a „kétségbeejtő állapotú" közszolgáltatások és infrastruktúra színvonalának gyors emelését. Mindez jelezte, hogy a szovjet blokkban is lassan formálódik *a TTF-interpretáció antropológiai aspektusa.*

Az elemzések külön kitértek arra, hogy a munkafolyamatok természetének megváltozása drasztikusan átalakítja az oktatás és általában a művelődés szerkezetét. A TTF-korszak konvertálható munkaerőre számít, amelynek jellemzője a rugalmasabb és magasabb szintű végzettség, a saját ötletek, a munkában némi döntési kompetencia. Ezt az embert az írás-olvasás-számoláson túl már nem elsősorban enciklopédikus tudásra nevelik, hanem logikus, racionális és önálló gondolkodásra, valamint absztrakciós képességekre;

elvárják tőle az egész életen át tartó tanulást, arra ösztönzik, hogy képzését az iskolával ne tekintse lezártnak, lépést akarjon tartani a civilizációval. Az új kihívásokhoz alkalmazkodó fejlett világra jellemző, hogy ugrásszerűen nő a kereslet a szakközépiskolai, majd a főiskolai, illetve az iskolán kívüli képzés és művelődés iránt. Prognosztizálható az is, hogy néhány évtizeden belül általános lesz a középfokú, majd a lakosság felét érintő főiskolai végzettség. Támogatják mindezt a posztgraduális oktatási formák, valamint a tömegtájékoztatás és az olyan felfutó diszciplínák, mint a pedagógia. Az elemzők jelezték: az Egyesült Államokban már művelődésiparról beszélnek, és néhányan úgy vélik, ezek az összetett folyamatok kultúrforradalomba torkollnak.[234]

A szovjetrendszerben ezeket a távlatelemző elméleti munkálatokat a gazdasági reformok gyorsították fel: a kettő kölcsönösen erősítette egymást. Kezdték átrendezni a tudományos terveket, támogatásokat és részben az infrastruktúrát is. A TTF-interpretáció a jelenkorkutatás egyik kiemelt programjává vált, igaz, nem szembetűnően, mivel diszkréten elosztódott a különböző tudományágak között. Ezek viszont folyamatosan értékelték a várható és már észlelt hatásokat. A politika feladatokkal látta el a műhelyeket, a megbízott szakértők pedig egyfelől előkészítették a gazdasági, oktatási és egyéb reformokat, jogi szabályozásokat, másfelől pedig folyamatosan vizsgálták a társadalmi struktúra, a gazdaságirányítás és -szervezés kérdéseit, az egyenlőtlenségek újratermelődését, az osztály- és rétegviszonyokat, a képzés-oktatás-tudományos kutatás irányait, életmódbeli, kulturális, nyelvhasználati átrendeződéseket. Kezdettől fogva jelezték a káros mellékhatásokat is: a környezeti ártalmakat, a bioszféra szükséges rehabilitálását, az ökológiai egyensúly fenntarthatóságát, a nemzetközi összefogás elkerülhetetlenségét.

A Richta-féle jövőkép nem volt mindenestül utópia. Tartalmazott részben megvalósítható elemeket, és mindenekelőtt láttatta az elkerülhetetlen strukturális átalakulások tendenciáit, még ha ezek szinte mesésnek tűntek is a hatvanas évek elején. Utalt azokra a távlati elképzelésekre, amelyek több szereplővel és alternatívával számoltak a valóság feltérképezésében éppúgy, mint a célok meghatározásában és a döntések előkészítésében. A szélesebb közvélemény azonban nem sokat érzékelt ezekből a tervezgetésekből. A közzétett politikai állásfoglalások egyfelől nem mutattak egyéges jövőképet, másfelől ideológiai konstansként meghagyták a rendszer önmeghatározásának kiemelkedően fontos elemeit, mindenekelőtt az osztályviszonyokra utaló toposzokat. Mindez a változatlanság érzetét keltette, a realitásokat homályban hagyta, viszont nagy teret engedett az utópikus várakozásoknak. A belső szakértői elemzések és a nyilvánosságnak szánt értelmezések általában nem azonos szerkezetű világképet tükröztek. A mindenki számára követhető ideológiai deklarációk jelentős fáziskéséssel követték a problémák belső felismerését, és újfajta szemléleti koherenciát sem mutattak kifelé. Az ideológiának ez a késleltető természete mindenkor megnehezíti a látszólagos utópiák dekódolását. A Richta-csoport jövőképe és a vele harmonizáló hruscsovi kommunizmusprogram viszont egyaránt arra utaltak: a moszkvai vezetés egyáltalán nem hagyta teljesen figyelmen kívül a meghatározó történelmi determinációkat, sőt adaptálódni akart; elképzeléseit ezért nem lehet egyszerűen a megalapozatlan fantáziák világába sorolni. Tudatában lehetett annak is, hogy a kényszerű alkalmazkodásban halványulni fognak az ellenfelektől elválasztó megkülönböztető jegyei. A *Válaszúton a civilizáció* világképe is

azt sugallta: a két fő 20. századi erő „globális" versenyében maguk a rivális rendszerek mégiscsak *konvergálnak* egy közös modell felé, amelyben a történelmi determinációk erősebbek lesznek az elválasztó elemeknél.

A hivatalos állásfoglalások azonban – az egyébként támogatott tudományos kutatások következtetései ellenére – egyelőre töretlenül hangoztatták: a koegzisztencia korántsem jelent konvergenciát, Moszkva nem fogadja el a technikai racionalitást, azaz nem értékeli túl a tudomány technikai erejét, a teleologikus, ideologikus célok szerepét viszont sohasem fogja alábecsülni.

GLOBÁLIS KÉRDÉSEK TEMATIZÁLÁSA

A Brezsnyev-korszak politikája fő vonalaiban erős kontinuitást mutatott a hruscsovi stratégiával. Temperáltabban, de folytatta a belső reformokat, a globális térben pedig rendkívül aktív volt. Kifelé irányuló aktivitásának egyik mozgatórugója, hogy a két versengő szuperhatalom a hatvanas évekre érte el az interkontinentális rakéták számában is a lényegi paritást. Ezt követően már valóban érdemi egyensúlyról lehet beszélni, a további szintemelésre a későbbiekben már csak az amerikai oldal tett kísérletet a csillagháborús tervekkel. A hetvenes évek tehát kedvező alkalom volt az Európai politika és közvetve a globális erőviszonyok szovjet újraértelmezésére. Brezsnyev a korábbiaknál is határozottabban szorgalmazta az európai biztonsági rendszert, amely egyszerre célozta a nyugati szovjet határok megerősítését és az amerikai befolyás mérséklését a kontinensen. A nyugati és a keleti európai tábor közös biztonsági ernyő alá rendezését a nyugati elemzők többsége jogos gyanakvással fogadta, ám arra a vádra, hogy a kontinens két felének közelítése elsősorban szovjet érdek, Moszkva azt válaszolta: a Nyugatnak nem kevésbé szüksége van a nemzetközi munkamegosztás előnyeire és az európai piac másik felére.[235]

Stratégiájának támogatására a szovjet blokk felfrissítette az ötvenes évek békepropagandáját. Ehhez ekkor megfelelő alapot teremtett számára az USA vietnami katonai agressziója és a nyílt szovjet beavatkozás elkerülése, majd az amerikai vereség, továbbá az arab–izraeli konfliktus. Az offenzív békepolitika nyilvánvalóan kihasználta a háborús félelmeket és az amerikai befolyással szemben növekvő elégedetlenséget. A nyugati közvélemény újra fogékony lehetett egy keleti békekampányra,[236] s a *béke*, az *európai biztonság* és a *konvergáló kontinentális identitás* együttes emlegetése hatékony eszköznek ígérkezett a megnyeréséhez. A szovjet ideológia és propaganda a hatvanas évek közepétől azt sugallta: az észak-atlanti szövetség 1969-ben lejáró szerződése reális apropó lehetne arra, hogy megújítása helyett egy katonai tömbök nélküli Európán gondolkozzanak, vagyis olyan kollektív biztonsági rendszeren, amelyben Európát nem fenyegeti semmiféle potenciális német haderő, és az USA szerepe is csökkenne a kontinensen.

Moszkva némiképp módosított „tematizálással" igyekezett új korszakot nyitni az ideológiák versenyében, s mindezt – az európai együttműködési és biztonsági értekezlet szorgalmazásával együtt – a szocialista országok békés támadásának nevezte.[237] Az osztályharc és a világforradalom ügyét ez idő tájt kevésbé emlegette, helyette az európai

biztonság reálisabb – és sokak számára elfogadhatóbb – eszméjét hirdette. A keleti propaganda hangvétele is békésebb lett, elismerte a jelentős nyugati tudományos-technikai haladást, a gazdasági növekedést és a magas életszínvonalat, s ennek megfelelően módosította a kapitalizmus általános válságáról és rothadásáról szóló tételt. Különösen tetszetősen hangzott az az indítvány, hogy a katonai költségek felszabaduló részét használják békés célokra, többek közt szociális, egészségügyi és közoktatási fejlesztésekre, illetve a fejlődő országok megsegítésére. Nem maradhatott hatástalanul az sem, hogy a szovjetek a leszerelésen kívül javaslattevőként léptek fel olyan fontos globális kérdésekben is, mint az észszerű nyersanyag- és energiakitermelés, illetve -felhasználás, a szállítás, a legveszélyesebb és legelterjedtebb betegségek felszámolása, a világűr meghódítása, a világtengerek természeti forrásainak hasznosítása, valamint a környezetvédelem.

Összességében mindkét fél argumentációjában fontos változást jelentett, hogy egyre több globális kérdés került a versenyszempontú vitapontok közé. Az említetteken túl még a világ óceánkincseinek birtokbavétele, a demográfiai robbanás, a tömeges éhínség és a veszélyes betegségek problémái. A propagandák ezeket a nagyon is valós problémákat nem hagyhatták figyelmen kívül, már csak azért sem, mert közvetlen politikai feszültségforrást jelentettek: keleten táplálták az ellenzékiséget, nyugaton a nonkonformista civil mozgalmakat, délen a destabilizáló zavargásokat.[238]

A globális témákat érintő argumentálás nem volt minden elemében propagandaornamentika. A világ akut kihívásainak emlegetése, ha lassan is, de valóban átformálta a gyakorlatot. A KGST komplex programja keretében például 1971–1972-re a régióban sokoldalú természetvédelmi megállapodásokat kötöttek, megindultak a környezetvédelmi kutatások, egységesítették a korábbi törvényeket, rendeleteket, s a politikai vezetők többször utaltak arra, hogy a közgazdasági szemlélet mellett majd szükség lesz egyszer környezetvédelmire is. Magyarországon az MSZMP KB Területi Gazdaságfejlesztési Osztálya és az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium 1974-ben javasolta, hogy legyen egy kormány mellett működő Országos Környezetvédelmi Tanács, amely előkészíti a környezetvédelmi törvényt, majd koordinálja a végrehajtást. Mindezek ellenére Európa két fele e tekintetben továbbra sem volt azonos fázisban: a Nyugat már kereste a zaj- és vibrációs ártalmak elleni védekezés módjait, míg a Kelet elsősorban a higiéniai összefüggésekre, az ipari és háztartási hulladékok biztonságos elhelyezésére és a tájvédelemre koncentrált, mindenekelőtt azonban a nyugati növekedés utolérésére, ami nemegyszer éppen a környezetvédelem ellen hatott. A káros járulékos elemeket – részben az ottani mozgalmak hatására – néhány itteni környezetvédő bírálta.[239]

AZ ARGUMENTÁCIÓ CÉLKÖZÖNSÉGE

A látványkonyhával érvelgető ötvenes évekbeli demonstrálások után az életmódküzdelem ismét új lendületet vett mindkét oldalon: friss toposzok és stílusok, de főként hatékonyabb technikák jelentek meg. A szovjet tábor közvetettebb tónusra hangszerelte a maga propagandáját. Számolt azzal, hogy mindenütt hódít a „szociológiai propaganda" trendje,

amely az eszmék közvetlen reklámozása helyett még inkább az életmód exportjára koncentrál. Úgymond megtölti az információkat kereskedelmi, főként technikai újdonságokkal, a kultúra, a divat, a lakáshelyzet, a szabadidő, a turizmus és a hobbi vonzó témáival. A felmérések azt mutatták, hogy a célközönségnek tekintett ifjúság, értelmiség és kispolgárság (középréteg) – a nacionalizmus ébren tartott eszméi mellett – leginkább éppen erre az életforma-propagandára fogékony. „Ilyen módon ez a propaganda a legközvetlenebb kapcsolatban van a valósággal, bizalmat ébreszt, és nemritkán igen sikeresen adagolt keveréket ad érdekes információkból és jól álcázott kommentárral, amely arra hivatott, hogy megerősítse az embereknek a burzsoá társadalomban való jólétéről és korlátlan lehetőségeiről szóló illúziót."[240]

A külvilág felé irányuló, határon átnyúló argumentációt a szovjet oldal meghatározott nyugati érvek célközönséghez igazította. Elsősorban a baloldali mozgalmakkal szimpatizáló és az állam-monopolkapitalizmussal szembeforduló nyugati közép- és munkásrétegek világképéhez, illetve nagymértékben a bevándorlók vágyaihoz,[241] de bízott a nemzeti felszabadító mozgalmak terjedésében is. A nemzeti és faji konfliktusoknak a szovjet világértelmezések igyekeztek sajátosan szocialista értelmezést adni, különös tekintettel a Nyugat-Európába áramló külföldi munkaerők tömegeire. A brezsnyevi ideológia továbbra is potenciális lehetőségként számolt azzal, hogy Nyugaton indukálhatók evolúciós – befolyásszerző – szovjetizálódási folyamatok. Keleti nézőpontból sokat ígérő válságjelekként értékelte a nyugati civil és baloldali mozgalmakat, a faji diszkrimináció elleni tüntetéseket és az USA-ban történt merényleteket. Nagy reményeket fűzött az amerikai és az európai sztrájkokhoz, és nem kevésbé a polgári egyenjogúsításért folytatott küzdelmekhez, éppígy a nemzeti felszabadító törekvésekhez.[242] Elképzelhetőnek tartotta, hogy a TTF állammonopolista tendenciái esetleg közelítik majd egymáshoz az értelmiségi, paraszti, városi középrétegeket és a munkásságot, és pozitív, konvergens jeleket vélt felfedezni a szocialista és szociáldemokrata mozgalmakban, sőt a kereszténység egyes köreiben is.[243] Megszólítottak ezért minden lehetséges nyugati befogadót: szocialistákat, szociáldemokratákat, nőket, fiatalokat, vallásosakat, értelmiségieket, a városi és a falusi középrétegeket. Potenciálisan önálló társadalmi tényezőkként tekintettek mindazokra, akik különös érzékenységet, fogékonyságot mutattak a társadalmi egyenlőség és a béke eszméi iránt, így például a polgárjogi és diákmozgalmakban erejüket felmutató nonkonformista ifjúsági szerveződésekre és a nőkre. Utóbbiak feminista mozgalmi tartalékaira számítottak, noha máskor éppen a modern forradalmiság devalválóiként értékelték őket.

A szovjet szféra mindennapjait ismerők számára talán meglepő, de a keleti blokknak is volt saját jóléti imázsa. Fő állítása volt, hogy már nem is akarja mindenben utolérni a kapitalizmust, mivel a fogyasztói társadalom nem szünteti meg az egyenlőtlenséget, a profithajszának rendeli alá a szükségletek kielégítését, s az embert puszta piaci fogyasztóvá igyekszik gyúrni. A mesterséges kereslet-kínálat, a parazita fogyasztás, a fényűzési cikkek túlzott fejlesztése és az álkultúra semmiképp sem tartozhat a versenycélok közé. Ezzel szemben az önmagát szocialistának nevező rendszer hangsúlyozta a közösségi szellemet, a szociális biztonságot (az alanyi jogon járó egészségügyi ellátást, közoktatást, munkához való jogot), az esélyegyenlőséget, a minőségi kultúrához való tömeges hozzáférést,

emellett hivatkozott a másik oldal dolgozóinak bizonytalan szociális helyzetére, a faji és vallási megkülönböztetésekre, a titkosszolgálatok beavatkozásaira az állampolgárok magánéletébe. A kölcsönös vádaskodások ebben (sem) voltak különösebben szemérmesek.

GLOBÁLFÓKUSZÚ TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

A történeti-gazdasági folyamatok iránt hirtelen támadt intenzív érdeklődés ekkor új megvilágításba helyezte a társadalomtudományi szakértői munkát; hasznosságát a szovjet blokkban egyre inkább stratégiai részvétele arányában mérték. A közgazdasági elméletek mellett a vezetés igényelte a társadalmi-politológiai elemzéseket „mind a valóság feltárásában, mind a politikai döntések előkészítésében, mind a közvélemény formálásában".[244] A tudomány tehát már nemcsak az új technológiák fejlesztésében és elterjesztésében jelent meg tényezőként, hanem most már valóban a prognózisok, stratégiák kidolgozásában is. A humán elemzőktől komplexebb kutatásokat, reálisabb világértelmezést, megbízhatóbb perspektívaértelmezést várnak. Azaz a gyakorlathoz kötődő, ugyanakkor prognosztizálásra is alkalmas multi- és interdiszciplináris megközelítéseket, amelyek láttatni tudják a fejlődési potenciál mozgatóit és a növekedési pályák összetevőit, determinációit. Nagyobb súlyt kaptak ezzel összefüggésben a *modellező nemzetközi összefüggés-kutatások*, a *rendszerszerű szemlélet*, a *stratégiai elemzés*, a *történetiség* és a szovjet régióban a *nemzettudat* kitöltése is egy *vállalható múlt*tal.

Az igény korántsem volt sajátosan regionális keleti: az ökonómiai, szociális és értékproblémák újabb vonásai Nyugaton is újra fontossá tették a korábban világszerte valamelyest *háttérbe szorult társadalomtudományi kutatásokat*. Az *elméleti elmozdulást* megerősítették a fejlett tőkés országok (tudományos) minisztereinek tanácskozásai a hetvenes évek elején. Az OECD-programok az optimális technológiai fejlődésre leginkább az „amerikai modell" követését ajánlották: azaz a K + F-források további bővítését, s ezen belül növekvő mértékű támogatást az átmenetileg elhanyagolt társadalomtudományi és alapkutatásoknak.[245]

A hetvenes évek közepén a szovjet teoretikusok komoly kihívásként tekintettek az Ina Spiegel-Rösing és Derek de Solla Price szerkesztésében megjelent *Science, Technology and Society: A Cross-Disciplinary Perspective* című tanulmánykötetre, amely összefoglalta a technika, fejlődés és társadalomtudományi gondolkodás összefüggéseit. Hasonló munkát a keleti blokk is tervezett kiadni, de erre végül csak évekkel később került sor. A nyolcvanas évek elején az *Ember–tudomány–technika* című munka nemcsak megismételte, hogy a technika hasznosíthatósága társadalmirendszer-függő, de azt is jelezte, hogy a felzárkózó társadalomtudományi versenyben a szovjet régió ott akar lenni az elméleti világpiacon éppen azáltal, hogy a társadalmi környezet jelentőségét és a társadalmi, ideológiai tudományok potenciális lehetőségeit hangsúlyozza.[246]

A látszólag összebékíthetetlen teóriák mégis hatottak egymásra. A szovjet típusú rendszerben egyre gyakrabban tűntek fel alternatív teóriák vagy azok elemei, melyeket a döntések előkészítői hivatalosan vagy informálisan figyelembe vettek. A koegzisztencia és a folytonos adaptálódás mellékhatásaként a világképek keveredése elkerülhetetlen volt. A szovjet blokk politikája – saját bevallása szerint is – folyton küzdött a pluralizáló tendenciákkal: köztük a beáramló-fellazító revizionista nézetekkel, így a policentrizmussal, a liberalizáló szociál-reformizmussal, a dezideologizálással, a deproletarializálódásról szóló teóriákkal, a futurológiával, a nemzeti kommunista javaslatokkal, a piaci szocializmust, humanista marxizmust és szocializmust hirdető kombinációs elméletekkel.

RÉS A FALON

A majdnem töretlen optimizmus mellett Moszkva tudatában volt annak, hogy a nyugati biztonságért és potenciális európai befolyásszerzésért cserébe kényszerűen tágabbra nyitja az ajtót a külső befolyásnak., a hetvenes években mégis elfogadta az emberi jogok és a kulturális kapcsolatok élénkítéséről szóló csomag beépülését a Helsinki felé vezető tárgyalássorozatba. Engedte tovább lazulni a rendszer integritását, amely a Hruscsov-érában kezdett felpuhulni. A nagyobb nyitottság az utolsó két évtizedben azért is volt különösen veszélyes, mert a Nyugat propagandakapacitása – a gazdaságival egyenes arányban – jócskán felülmúlta a Keletét, és ezzel, illetve a pluralizmus, demokrácia és emberi jogok argumentációs csomaggal könnyen magához ragadhatta az ideológiai kezdeményezést. A szovjet apparátus igyekezett ehhez igazodni: intenzíven kereste azokat az aktív válaszokat és hatékony eszközöket, amelyek mégis lehetővé tennék a hatások „kétirányú áramlását".[247] Külpolitikája és diplomáciája – az érvényben lévő korlátozások és a nyugati manőverek ellenére – a lehető legtöbbet akarta kihozni a gazdasági-műszaki-technikai-tudományos együttműködésekből. Szüntelenül kereste a széles sávú kapcsolatok bővítésének lehetőségét a Nyugattal, tudván, hogy eredményes kooperáció nélkül a tudományos-műszaki-technikai lemaradás és a világpiaci leszakadás veszélyével néz szembe. Az európai befolyásszerzés lehetőségét nem kevésbé fontos szempontnak tekintette.

A *koegzisztencia és a TTF-igazodás* azonban a kezdetektől előrevetítette, hogy a szövevényes katonai, politikai, gazdasági, ideológiai következmények a szovjet szféra integritását nem hagyják érintetlenül. Az addig egymástól szinte teljesen elszigetelt blokkok – virtuális és valóságos határok – között csak szűk kapukat nyitott, de ezeken keresztül mégis beláthatatlan hatásokat hordozó új, külső impulzusok áramlottak az addig többé-kevésbé intakt rendszerbe. A kifelé és befelé egyaránt rugalmasabban kooperáló birodalom részleges alkalmazkodási stratégiája fellazította az európai szovjet zóna izolációját. Rendszerébe mennél több hatékonysági szempontot épített, annál erősebben függött más (külső és belső) szereplőktől, gazdasági autonómiája csökkent, sebezhetősége nőtt. Még az igen óvatos és részleges együttműködések is sérülékenyebbé tették, különösen az olyan exportfüggő nyitott gazdaságokat, mint amilyen a magyar is volt.[248] A kelet–nyugati kapcsolatok szisztematikus építgetésével tehát a szovjetek kockáztatták, hogy az idegen elemek integrálása (fel)oldja a féltett identitást-integritást, lebontogatja a terjeszkedést feltartóztató autarkiát, és végül a két irányba záró vasfüggönyt.

A HRUSCSOVI IDEOLÓGIAI ÖRÖKSÉG: A KETTŐSNYITÁS-SZINDRÓMA

A széttartó gondolati trendeket a brezsnyevi vezetés nem könnyen terelte vissza egy közös értelmezői mederbe; a pluralizmus szelleme végérvényesen ott munkálkodott a rendszerben. A hruscsovi kezdeményezések – a következetes autark-izolációs politika feladása és az adaptálódás – visszafordíthatatlan változásokat indukáltak; a nyugati huzatnak tehát biztosan nem Gorbacsov nyitott először ablakot.

A hruscsovi elmozdulások hosszú távra kiható ellentmondásokkal jártak elsősorban abból eredően, hogy az integráns szovjet/orosz fejlődés védelmét az ötvenes évektől paradox módon integritáslazító külső elemek beemelésével vélték biztosíthatónak. Az adott geopolitikai helyzetben nemigen tehettek mást; a szovjet alternatív globalizáció-percepció nemigen számolhatott a kínai késleltető modellel. A külső és belső nyitás azonban nyilvánvalóan kockázatos volt: ideológiai és formációs réseket nyitott, melyek az ellentartó intézkedések dacára folytonosan tágultak. A szovjetrendszer és a világ viszonyában mintha archimedesi törvények érvényesültek volna: saját súlyából, nyomásából éppen az általa kiszorított közeg arányában vesztett. Vezetői ugyan mindvégig hangsúlyozták, hogy a koegzisztencia nem enged teret a technikai racionalitás érvényesülésének, és nem kell túlértékelni a tudomány technikai oldalát, az ideológiai irányultságot pedig semmiképp sem szabad alábecsülni – a valóságban a régió működési elemei mintha mégis konvergáltak volna a nyugati formák és a pluralista víziók világa felé. A szovjet vezetés minél jobban megközelítette a Nyugatot, annál inkább veszélyeztette saját rendszere integritását. Az interdependencia jet stream-jébe került „klasszikus" szovjetformák így lassan, de feltartóztathatatlanul felszámolódtak.

HIBRIDRENDSZER: KOEGZISZTENCIA ÉS/KONTRA KONVERGENCIA

A modellek esélyeit, előnyeit értelmező rivalizálások a hetvenes években is folytatódtak. A viták jórészt két fogalom körül mozogtak: a Nyugat a szovjetek által bevezetett koegzisztencia-tétellel bajlódott, a szovjetek a nyugati konvergencia teóriájával. Az utóbbit a Nyugat azért kezdte hangoztatni, hogy ezzel a látványos konkurens ideológiával mintegy „ráígérjen" a szovjet koegzisztencia-tételre, mondván, a békés egymás mellett élés még csak a kezdet, mert a szovjet modell végül úgyis kénytelen lesz a nyugati modernizációs modellhez konvergálódni. A konvergencia tehát részben a koegzisztencia riválisaként szerepelt a nyugati propagandában, valójában a kettő nagyon is azonos logika szerint működött: *a békés egymás mellett élés ugyanis nem zárhatta ki a hasonulásokat.*

Az ötvenes évek közepétől majd egy évtizedig virágzó konvergenciaelméletek a keleti tábor belső liberalizációjáról beszéltek, latolgatva, hogy látensen ez milyen mértékű demokratizálódással járhat. Az ekkor leírt folyamatokat később összevethetőnek tartották a latin-amerikai és a dél-európai rendszerek átalakulásaival is. Úgy látták, a két rendszer

valójában konvergál egymáshoz. Szívesen hivatkoztak történeti előzményként az 1921-es szovjet NEP meghirdetésére, mondván, már Lenin is elegyítette a szocializmust a kapitalizmussal. S voltak, akik a nyugati gyakorlatban is találtak példákat a rendszerek lehetséges szintézisére, többek közt Roosevelt 2. világháború alatt meghirdetett programját ilyennek tekintették.

A szovjet tábor hivatalos álláspontja ezzel szemben az volt, hogy szó sincs liberalizálódásról, mert demokratizálódás és centralizmus itt elválaszthatatlanok, a demokrácia valójában maga az állam. A liberalizálódást észlelő nyugati és a demokratikus centralizmust hangsúlyozó keleti interpretációk *mégis valójában* egyugyanazon folyamatot írták le csak más nyelven, más célképzetekkel. Ugyanarról az átalakulásról beszéltek: arról, hogy miként válik le egy teljességében autokratikus rendszer a maga „abszolutisztikus" kormányzási gyakorlatáról, és tart egy rugalmasabban központosító berendezkedés felé.[249]

A nyugati polgári szovjetológia tehát nem zárta ki a közeledést, mert elképzelhetőnek tartotta, hogy a globális folyamatok dinamikája, az egyetemes modernizáció, technológiai racionalitás perspektivikusan valamennyi ipari társadalom számára közös bázist teremthet, melyen kialakul egy hibridtársadalom. Ez megtartaná a kapitalizmusból a magántulajdont, a gazdasági ösztönzőket, a profitot és a piaci rendszert, de beemelné a szovjet szisztémából a nagyobb egyenlőséget, a termelői munkásellenőrzést, valamint a gyors növekedés egyik lehetséges tényezőjeként a gazdasági tervezést.[250] Az elemzők úgy vélték, több jel is utal az elkerülhetetlen konvergálásra: a korszerű közgazdasági módszerek, a kibernetika és a programozás például lehetővé teszik a precíz tervezést és az új társadalom egyetemes matematikai modelljének megalkotását, ennélfogva általánossá válhat a tervgazdálkodás. Feltételezték még, hogy a szakszerűségi szempontok növekvő jelentőségével mindenütt technokraták hódítják meg *evolúciós* úton a legfelső vezetői, hatalmi szinteket. Ezt a trendet vélték felfedezni többek közt Brezsnyev, Koszigin és Podgornij megjelenésében a legfelső vezetői szinteken.[251] A konvergáló tulajdonságok közé sorolták mindezeken túl, hogy mindkét rendszer feltehetően a jólét megteremtésére törekszik, leginkább skandináv mintára (!). Arra jutottak, hogy a szovjet típusú fejlődésnek is végső soron fő célja a polgári jólét, a stabilitás, a technikai korszerűsítés. Politikája ezért szükségképpen liberalizálódik, életmódja polgárosodik, gazdasági életében megjelennek a kapitalista tendenciák, és elkerülhetetlenül *veszít forradalmi jellegéből.*[252] Mindezek alapján azt feltételezték, hogy idővel felszámolódik a kommunista pártok monopóliuma, kialakul egy új hatalmi tömeg, és végül mégis lehetnek szovjetek kommunisták nélkül. Az ilyen irányú változások fő bázisát sokan a liberális értelmiségben látták, például olyan meghatározó személyiségekben, mint Valerij Csalidze (az állampolgári jogok védelmére létrehozott bizottság titkára), Vlagyimir Bukovszkij, Roj és Zsorez Medvegyev, Pjotr Jakir, Pavel Litvinov.[253]

A nyugati, különösen az amerikai politikai vezetők a hatvanas években még támogatták ezeket a konvergenciaelméleteket, mintegy provokatív válaszként a szovjet koegzisztenciára.[254] Természetes ideológiai argumentációs fordulatként adódott számukra, hogy összekapcsolják a *koegzisztenciát a konvergenciával* azzal érvelve, hogy a különböző társadalmi folyamatok majd hasonulnak, és eljön az ipari univerzális korszak hajnala; Nyuga-

ton lehet még népi kapitalizmus is, Európában pedig közös európai öntudat. Az ilyen és hasonló típusú érvelések megfelelő kiindulópontnak látszottak a szovjet ideológiai térnyerés ellensúlyozására. A nyugati és a fejlődő országok nagy példányszámban adták ki az eltérő áramlatokat ötvöző műveket, köztük a marxizmust a keresztény vallással egyeztetni szándékozó elméleteket is.

A szovjet régió vezetését aggasztották ezek a gondolati kísérletek, különösen, hogy más – anarchista, trockista – munkák is megjelentek, s mellettük még a feministák, amelyekről azt gondolták: „devalválják" a forradalom valódi jelentését. A bolgár párt vezetője, Todor Zsivkov az 1972. július 31-i krími találkozón lemondóan értékelte a feltartóztatatlan interpretációs sokszínűséget, a burjánzó alternatív nézetek keveredését: „És el tudják önök képzelni ezt a kását? Ez nem egy orosz kása."[255]

KONVERGENCIA KONTRA VÁLSÁGELMÉLET ÉS A GAULLIZMUS VONZÁSA

A keleti teoretikusok elutasították a konvergenciát propagáló újbaloldali és polgári prognózisokat egyaránt. A blokkideológia elfogadhatatlannak nevezte azokat az elméleteket, amelyek a szovjetrendszer latens pluralizálódásáról és Nyugathoz hasonuló evolúciós átváltozásáról szóltak. Leginkább azokat bírálta, amelyek elképzelhetőnek tartották az 1921-es kronstadti követelések megvalósulását, azaz önkormányzatiságot kommunisták nélkül. A hatvanas évek közepétől azonban – egyelőre alig érzékelhetően, mégis nyilvánvalóan – *megváltoztak a két szuperhatalom közti ideológiai mélyáramlások.* A nyugati elemzők egy része már egyértelműen defenzívnek ítélte meg a konvergenciaelméletet, főként, amikor a szovjet interkontinentális ballisztikus rakéták száma 1969-re beérte az amerikaiakét. Az enyhülés általános politikájának hátterében ezért a politikusok egy része gyakran megkérdőjelezte az összefelétartás lehetőségét, mondván, az ilyen elképzelések felülvizsgálatra szorulnak, mivel alapvetően passzívak, a nemzetközi *tőke pozícióit* nem erősítik, és jobban fellazítják a polgári ideológiát, mint a szovjetet. A hasonlóságok helyett ezért sokkal inkább a különbségeket és a konfrontálódó pontokat akarták hangsúlyozni, de mindenekelőtt azt, hogy a Szovjetunió nem konvergál, hanem lényegi, visszafordíthatatlan válságban van.

Moszkva számára ez az ideológiai interpretációs elmozdulás világossá tette, hogy az eddigi konvergenciaelképzelések valójában a kisebbik rosszat jelentették, mivel alapvetően fejlődőképesnek ítélték a szovjet formációt. A felülvizsgálat azonban már megindult: a Nyugat lassan elkezdett kihátrálni a hasonulást hirdető nézetek mögül. A váltást támogatók közt olyan befolyásos teoretikusok voltak, mint Zbignew Brzezinski és Samuel Huntington. Közös könyvükben a hatvanas évek első felében azt hangsúlyozták, hogy a konvergencia is csak egy ideológia, hiszen valójában *mindkét fél szubvergenciát remél* a másiktól, vagyis végső soron azt, hogy az lesz hozzá hasonló.[256] Kiemelték még: a Nyugatnak meg kell fontolnia, hogy egy nem kommunista Szovjetunió még nem aspirálna kevésbé az eurázsiai térség feletti befolyásra, és nem jelente garanciát a békére sem a formációs

hasonlóság. Sőt a Szovjetunió és Kína példája éppen azt mutatja, hogy két megközelítően ugyanolyan erejű és azonos típusú állam nagyobb eséllyel fog egymással rivalizálni, mint a nem azonos berendezkedésűek.

A rendszerek összevethetősége kapcsán arra is felhívták a figyelmet, hogy a gazdasági mintázatok és a politikai berendezkedés közt nincs feltétlenül közvetlen megfelelés. Egy-egy elem értékelése önmagában még nem elegendő a reális összehasonlításhoz, ezért nagymértékben számítanak a történeti előzmények és kontextusok is, például az, hogy egy struktúra milyen úton alakult ki. Alapvető különbség lehet, hogy a szovjet működést *felülről – centrális alapon* – szervezte a politikai szándék még azt megelőzően, hogy a társadalom *fokozatosan* megteremtette volna a maga *spontán* együttélési, politikai formáit. Jellemző maradt ezért a professzionális politikai bürokrácia nagy szerepe és az erős ideologizáltság. Az amerikai viszonyokat ezzel szemben elsősorban a gazdasági változás és az érdekcsoportok versengő és kooperáló aktivitása alakítja. Lényeges különbségként értékelték még, hogy a jólét forrása a szovjet formációban nem az egyének aktivitása, hanem a „kollektív jóléti" (oktatási, egészségügyi stb.) rendszer működtetése, azaz a politika és az egyén fogyasztása közt mondhatni állandó és közvetlen a kapcsolat. Példaként említették, hogy még egy autóhoz is többnyire az államon keresztül lehet jutni.

A két szerző fontosnak tartotta még kiemelni a különbségek közül azt, hogy mi határozza meg a két versengő nagyhatalom viszonyát a változásokhoz, kihívásokhoz. Úgy vélték: Amerikában a módosulások ellenére lényeges változatlanságot jelent az, hogy minden körülmények közt tartósan a pluralizmus keretei szabályozzák a hatalomra jutást, a vezetést, az ideológiát, valamint a politika és az egyén kapcsolatát. Nem tekintették mozdulatlannak a szovjetrendszert sem. Elképzelhetőnek gondolták, hogy elemeiben módosul: például szabályozottan és meghatározott időre választhatják a vezetőket, megjelenhetnek viták, alternatívák, többes jelölések, véleményfrakciók a párton belül, és az iparosodás, a modernizáció előrehaladtával folytatódhat a szakelemek és egyes társadalmi csoportok integrálása a működtetésbe. Mindez azonban nem jelenti a rendszer lényegi vonásainak megváltozását, mert a zárt, központosító, erősen ideologizált mechanizmusok továbbra is merev struktúrákkal fogadják az új kihívásokat, így véglegesen kikezdik a stabilitásukat. Fontosnak tartották még hangsúlyozni: a régió nem zárkózhat el teljesen a nemzetközi kapcsolatok és a modern kommunikációs eszközök rendkívüli hatásától sem, melyek átvivő csatornái állandó, a kontrollt aláásó tendenciákat közvetítenek. Ugyanígy a harmadik világért (forrásaikért, nyersanyukért, piacaikért, politikai támogatásukért) folytatott harcok szintén politikai, gazdasági, ideológiai következményekkel járnak: többek közt el kell ismerni olyan kísérleteket, amelyek bár szocialistának mondják magukat, valójában nem azok, de a nekik tett elvi engedmények hozzájárulnak a rendszer ideológiai integritásának felbomlásához.

Brzezinski később is hangsúlyozta, hogy a *TTF* segítségével a „technotron korszakba" lépő kapitalizmus minden bizonnyal legyőzi a nehézségeket, ezzel szemben a szovjetrendszer még inkább megmerevedik, sok mindenben lemarad. Látványos lesz a leszakadása az elektronikus számítógépek elterjesztésében, ami a hetvenes évekre már komoly tudományos-technológiai hátránynak számít majd az USA-hoz, Japánhoz és Nyugat-Eu-

rópához képest. (A Szovjetunióban a hatvanas évek végére megközelítően négyezer, az USA-ban negyvenkétezer számítógép volt.) Brzezinski úgy vélte: mindezekkel párhuzamosan a szovjet ideológia is veszít erejéből, mert a fő impulzust, a változások dinamikáját a kényszerítő gazdasági folyamatok és a társadalmi kiábrándulás nyomán kialakuló demoralizálódás adja; a külső és belső feszültségek és az állandóan kiújuló mély válságok következtében tehát a Szovjetunió elkerülhetetlenül összeomlik.[257]

A szovjetrendszer lényegi válságát hangoztató elmélet ugyanakkor azt is állította, hogy Amerikának szintén meg kell változnia, ha hatékonyan akar reagálni a világ kihívásaira. Brzezinski és Huntington úgy vélték: több tényező abba az irányba tolja a világot, hogy kevesek kezében koncentrálódjék a döntéshozatal. A nagy források feletti ellenőrzés kényszere, az irányítás komplexitása és a tudományos bázisok szükségessége előrevetíti az állam nagyobb szerepvállalását is. A szerzők erre hivatkozva amellett érveltek, hogy érdemes tanulmányozni az európai példákat, mindenekelőtt a gaullizmust, amely a pluralizmus és a pragmatizmus fenntartása mellett logikus, racionális mintát mutat arra, miként lehet a belső és külső válságokat együttesen kezelni egy politika keretében, amely hatékonyan koordinálja a széttöredezett döntésközpontokat. Arra is utaltak, hogy a szovjet irányítás újabb generációi szintén nem kevés érdeklődést mutatnak az erős elnöki rendszert preferáló gaullizmus iránt.[258]

A gaullizmus egyszerre lehetett példa és figyelemre méltó európai konkurencia a szovjet politikai vezetés szemében. Külpolitikájában Franciaország ekkor szintén kontinentális „univerzalizáló" szerepre aspirált az Atlanti-óceántól az Urálig nyúló térségben. A szovjet taktikához nagyon hasonló, modern státus quót módosító taktikában gondolkodott, és ehhez egy francia központú *laza konföderációs* térséget képzelt el. Belpolitikájában: a grandiózus francia újjászületést és a köztársaság egységét mindenekelőtt az elnöki státusz volt hivatva szimbolizálni.[259]

Mindez mégis mintha jelzett volna némi latens konvergálást a két rendszer politikai gondolkodásának legalábbis egy szegmensében.

A FEJLETT SZOCIALIZMUS

A nyugati válságjóslatok a hetvenes évek elejéig még nem ingatták meg a Brezsnyev-kurzus hitét a tudományos-technikai fejlődésben. A vezetők többsége a vészjósló nyugati előrejelzések ellenére remélte, hogy a rendszer nem fog összeomlani. Folytatódtak az intenzív gazdasági reform-előkészületek, csak valamelyest jobban közeledtek a realitásokhoz. A korábbi világértelmezés főbb elemeit megtartva visszavettek valamennyit a hruscsovi utópikus tervezés lendületéből, s a kommunizmusprogramot hangsúlytalan szimbólummá „nemesítve" valószerűbb és közérthetőbb terveket fogalmaztak meg.

Az erősen idealizált célok korrigálása már csak azért is fontos volt, mert azok mindig veszedelmes ellenpontot jelentettek a valós, távolról sem ideális állapotokra. Az ilyen disszonancia felforgató erejét a Brezsnyev-vezetés nem hagyhatta figyelmen kívül, ezért a kommunizmus közvetlen célkitűzése helyett célszerűbbnek látta, ha reálisabb és rugalmasabb ideológiai célkitűzésekkel operál. A *fejlett szocializmus* valóságközelibb kategóriája erre egyértelműen alkalmasnak mutatkozott. A terminust a *Pravda* 1966. decemberi 21-i számában Fedor Burlatszkij, a Kreml egyik munkatársa – többek szerint a Szovjetunióban először – használta, mégpedig a kelet-közép-európai államok jövőképének leírásakor. Sarah Terry is úgy véli, hogy ez az óvatosabb, kiszámíthatóbb célképzet a fejlettebb kelet-közép-európai régióból származik, és csak később került át a szovjet politikai gondolkodásba, majd lett ideológiai paradigmává az 1971-es XXIV. kongresszuson.[260]

A történeti irodalom mégis máig találgatja, mire utalt ez a megfogalmazás valójában. A terminológiai váltás lényegét Evans Jr. abban látja, hogy Moszkva valójában csak takarni akarta a reprezentatív ideológiai módosítással az iparosítás ortodox trendjeit és a hatalmi pozíciók konzerválását. Terry Thomson is úgy véli, a nemzetközi viszonyokban ez az elfogadhatóbbnak látszó ideológia alapvetően konzervatív tartalmú volt: elsősorban a szovjet nemzetközi hegemónia helyreállítását támogatta a hruscsovi policentrizmussal szemben.[261] Vannak ugyanakkor, akik dinamikusabb szovjet valóságértelmezésre vezetik vissza az ideológiai elmozdulást, mondván, a brezsnyevi garnitúra nemcsak valamiféle álreformizmussal vegyítette a konzervativizmust, hanem óvatos megtartó attitűddel, de a maga módján reagált a kihívásokra. Lassú evolúciós reformokra rendezkedett be, a maga viszonyaira fordította le a fejlett ipari társadalmakra jellemző változások trendjeit, s számolt ennek konkrét hosszú távú ideológiai és gyakorlati következményeivel is. Donald Kelley szerint a fejlett szocializmus terminológiája a reformista evolúciós imperatívuszt jeleníti meg: elfogadja a TTF kényszerítő hatásait és az intenzív gazdálkodásra való áttérés elkerülhetetlenségét is. Erre utal, hogy a hozzá kapcsolódó ideológiai állásfoglalások sorozata is arról szól, hogy a fejlődés nagymértékben függvénye a hatékonyabb kutatásnak, a tervezésnek és szervezésnek. Az ilyen deklarációk után lettek ideológiai kulcsfogalmak: a tudomány, a tudás és az információipar, a spin-off (húzóágazatok), főként az elektronika, energiatermelés, eszközgyártás, a vegyipar és a magas technológiájú ágak, a nem produktív szférák, így a tercier szektor szerepe, s az oktatás, különösen a posztgraduális és felnőttképzés, amely a növekedés egyik záloga.[262]

Ebben a megközelítésben a Brezsnyevi adminisztráció nem üres ideológiai konstrukcióként használta tehát a módosított jövőképet, hanem egy reálisnak tekintett politikai stratégia nyelveként és ideájaként, amelynek fontos szerepet szánt a rendszerformálásban. Mark Sandle mindemellett kiemel még egy aspektust: azt, hogy a fejlett szocializmus evolúciós építésének jelszava megbízhatóságot, kiszámíthatóságot is sugallt, utalva arra, hogy az új szovjet vezetés egy hektikus politikai korszak után keresi a temperált megoldásokat a sokasodó érdekkonfliktusok kezelésére. Programja ötvözni akarta a XX. és a XXII. kongresszus előirányzatait úgy, hogy közben mérsékli a korábbi struktúraátalakító kilengéseket, és nagyobb társadalmi elfogadottságra és konszenzusra törekszik egy reálisan működtethető rendszerben.[263] Valerie Bunce egyértelműen egy korporatív berendezkedés ideológiai paradigmájának tekinti a fogalmat.[264]

A fejlett szocializmus kategóriáit a szovjetrendszer csak az utolsó években vizsgálta felül, amikor a gorbacsovi adminisztráció a múlttal való szakítás jegyében már passzívnak és defenzívnek vélte. Azonosította a stagnálással, a problémák elfedésével, a feszültségek

latens növekedésével. A harmadik pártprogram módosításakor, 1986 márciusában már alig említették, helyette a fejlődés felgyorsításáról beszéltek. 1987-re kihagyták az ideológiai lexikonból is, bár hivatalosan sohasem tagadták meg.

A korábbi kurzusról magát leválasztó gorbacsovi értékelésnek minden bizonnyal voltak politikai, ideológiai előnyei. A történeti interpretáció szempontjából viszont hátránya, hogy jó időre sikeresen elfeledtette a hetvenes éveknek azokat a szakértői politológiai felvetéseit is, melyek differenciáltabban közelítették meg a kontinuitás és diszkontinuitás dilemmáját. Ezek ugyanis hangsúlyozták, hogy Brezsnyev nem akarta elvetni a hruscsovi elképzeléseket, csak pacifikálta őket. Folytatta például a társadalmi csoportok, főként szakértők bevonását a működtetésbe, kereste a konszenzus lehetőségét az eltérő érdekek között, folyamatos és kiterjedt strukturális átalakításokat hajtott végre a versenyképesség érdekében, törekedett valamiféle vegyes gazdaságra. A formáció egészét tekintve tovább mozgatta a rendszert a pártállami túlterjeszkedés felől egy lazább korporatívabb struktúra felé. Ennek érdekében olyan döntéshozatali struktúrát épített, amelyben az állam a nagyobb érdekcsoportokat bevonja a politikai folyamatba, majd koordinálja későbbi kooperálásukat annak érdekében, hogy megvalósíthassa hármas kiemelt célját: a növekedést, a gazdasági, politikai-társadalmi stabilitást és a fennálló hatalom megtartását. Ez a kormányzat ezért többé-kevésbé sikeresen temperálta az érdekütközéseket, megteremve egy sajátos ethoszt is. Ennek legfőbb jellemzője volt a középszerűség, a szürkeség és azoknak a káderekre preferálása, akik kerülik a konfliktusokat, és nem ragaszkodnak elvekhez.[265] Jerry Hough erre a lazábban központosító formára az intézményes pluralizmus kifejezést használja. Ez az a formáció, amely kevesebb a nyugati típusú demokráciánál (legalábbis biztosan eltér attól), társadalmi, politikai szempontból viszont nyilvánvalóan jobb a nyílt diktatúráknál.[266]

A jövőképet újrakonstruáló brezsnyevi kormányzás viszonya a változáshoz-változtatlansághoz tehát nem írható le könnyen. Megtartotta a hruscsovi irányok főbb vonalait, mégis egyértelműen új korszakot kezdett. A pacifikáló koegzisztenciát a külpolitika például továbbfejlesztette, mert időközben elbizonytalanodtak a birodalom keleti határai. A változatlan orosz geopolitikai törekvések szellemében ezért némiképp változó eszközökkel egy évtizeden keresztül azon dolgozott, hogy megnyugtató garanciákat szerezzen a nyugati határokra.

A belpolitikát és gazdaságot is ezekből a stratégiai gyökerű megfontolásokból kiindulva szervezte át: azaz egy időre valamelyest visszakonfekcionálta. A módosító folytonosság jegyében elismerte ugyan a TTF meghatározó történelmi szerepét, és a reformokat sem állította le teljesen, de kiemelkedően fontosnak tartotta a hirtelen formációs bomlás megelőzését. Belső stabilizálással is biztosítani akarta nagyszabású európai stratégiájának és szövetségi integrációs programjának megvalósítását.

AZ EMBERI TÉNYEZŐ

A jövőkép-életmód-identitástudat versenyszámokban a szovjet politika látványosan deklarálta, hogy a súlyos szovjet válságról beszélő amerikai jóslatokkal szemben a moszkvai vezetés nagyon is bízik rendszerének megújuló erejében. Az SZKP KB elméleti lapja, a Kommunyiszt szerkesztőségi cikke igyekezett cáfolni azokat az elemzéseket, melyek szerint a szovjetek végleg alulmaradnak a technikai versenyben és különösen a rendkívüli sebességű komputerfejlesztésben és -használatban. A cikk azt írta, hogy „Brzezinski úr nem fog örülni", mert az SZKP 1971-es XXIV. Kongresszusa meghirdette a tudományos és technikai forradalom kibontakozását a népgazdaság minden területére, és előírta az elektronika gyors fejlesztését is.[267]

Elvi elszántságát mutatva a szovjet vezetés a regionális TTF-kutatás új tapasztalatainak összegzéseként 1973-ban kiadta stratégiai irányelveit *Ember–tudomány–technika* címmel. A tudományos előkészületek ugyanúgy párhuzamosan folytak az 1971-es kongresszusi program megírásával, mint korábban a Richta-könyv kutatásai a hruscsovi 1961-essel. A munkálatokban ekkor is több állam elemzői vettek részt hivatalosan és informálisan is. Az elkészült munka a háború utáni nyugati fejlődést posztindusztriális korszakként írta le, jellemzően *erősödő állami koordinálással*, militarizáló tendenciákkal, a tercier szektor felé tolódó ágazati átrendeződéssel. Megállapították, hogy a tudománypolitika ebben a folyamatban egyre inkább önállósodik, a szellemi munka és az oktatás mondhatni iparosodik, és komoly küzdelem folyik a sikeres oktatási modellekért is.[268] A blokk jövőjére nézve továbbra is optimizmust sugallt, amit változatlanul arra alapozott, hogy a tervező gazdálkodás a legelőnyösebb a TTF kihasználására. A korábbiaknál azonban sokkal jobban kiemelte a megfelelő társadalmi környezet fontosságát. A könyv világossá tette, hogy a globális gazdasági versenyben a növekedés elsődleges tényezői között lesz a munkaerő-képzettség, a termelésszervezés, a kutatás színvonala, az alkalmazás gyorsasága és kiterjedtsége, a technikai haladás sikere és nem utolsósorban a humán erőforrás, azaz maga a termelő ember.[269] Ennek belátása azonban különösen nagy kihívást jelentett a nyugati feltételekhez nagy tempóban alkalmazkodni kívánó keleti régiókban. A hetvenes évek elején a régió vezetése már tisztában volt azzal, hogy a modern tömegtársadalom alapvető problémáit a szovjetrendszer sem kerülheti el, az elméleti tervezgetések mellett ezért erőfeszítéseket kell tennie annak érdekében, hogy munkaerőtömegeit alkalmassá tegye a gazdasági lépéstartásra. Ez azonban feltételezte nemcsak a konvertálható szaktudást és általános műveltséget, a kompetenciát és alkalmazkodóképességet, hanem az egészségi állapotot és az életkilátásokat, az élettartam jelentős javítását is. A régió vezetése ezért ebben a periódusban már széles spektrumú személyiségkutatást szorgalmazott a termelő ember motivációnak feltárására. (Közben továbbra is bírálta a nyugati tendenciákat, mondván, a versenyre, piacra és fogyasztásra orientált társadalomban az erkölcs elkerülhetetlenül piacorientált lesz, jellemző a társadalmi simulékonyság és a korporáció iránti hűség, a tömeges elegyénietlenedés.) A keleti régió vizsgálatai is megerősítették, hogy az intenzív termeléshez már nem elég átalakítani a gazdaságirányítást, meg kell változtatni a humán erőforrás képzettségét és létfeltételeit. Világossá vált, hogy a világgazdasági

struktúraváltás és a minőségi gazdálkodás komplex versenyfeltételeihez kell igazítani az oktatási rendszert, a közművelődési hálózatot, az egészségügyi és szociális struktúrát, sőt több ponton módosítani kell a politikai struktúrát is.[270]

AZ AMERIKAI MODELL: VÁLTOZATLAN KIHÍVÁS

A szovjet víziók középpontjában alig rejtetten továbbra is az amerikai fejlődés példája állt. Az 1972. július 31-i krími találkozón a bolgár párt vezetője egyértelműen arról beszélt, hogy a rendszer jövőképének fő inspirálója nem általában az ipari társadalom, hanem leginkább az amerikai modell.[271] A nem beavatott többség – ha bármit tudott is volna a krími találkozón elhangzottakról – akkor sem igen értette volna, mit jelent pontosan a régió politikája számára az amerikai modell követése. Figyelmes szemlélők a történelmi jelen időben csak annyit érzékelhettek, hogy a rendszer halványan tagolódik, társadalmi viszonyai talán enyhén pluralizálódnak, működése lassan alárendelődik a legszélesebb értelemben vett hatékonysági szempontoknak.

Az így előidézett belső szerkezeti átalakítások azonban olyan mértékűek voltak, hogy ahhoz már elengedhetetlenül szükség volt a társadalom részvételére, együttműködésére is; ezeket a történelmi nagymozgásokat már *nem lehetett kizárólag felülről* irányítani. Az együttműködő részvételt meg kellett szervezni, ezért a központosító struktúrák – köztük a szovjet- és szovjetvariáns rendszerek – is a hibridkísérletek felé tendáltak. Azaz *hajlottak a politikai intézményrendszer komolyabb átalakítására,* s vele az ideológiának, *az ideológiai etalonoknak a felülvizsgálatára is.* A szovjetrendszerre nézve az emberi tényező társadalmi-politikai helyének meghatározásakor alapvetően két szempontot tartott szem előtt: olyan stratégiát akart, amely magabiztosan elejét veszi a tudományos-technokrata értelmiség hatalmi aspirációinak, másfelől teoretikusan *elébe megy az ellenőrizhetetlen társadalmasulási folyamatoknak.*[272]

EURÓPAI STATUS QUO KONTRA EMBERI SZABADSÁGJOGOK

A kommunista és munkáspártok 1969. júniusi moszkvai tanácskozása több szempontból fordulatot hozott a versengések történetében. Világossá tette: Moszkva kiemelt célja, hogy történelmi szükségszerűségként fogadtasson el egy szorosabb, új típusú keleti integrációt és a szovjet Európa-politikát is. Elsősorban azt, hogy az euroatlanti térség reális politikai partnere egy uráli Európa, s hogy ennek a két egyenrangú integrációnak a szorosabb kapcsolata elkerülhetetlen. A tudatosítás érdekében a blokk országai eleinte tudományos tevékenységnek álcázva felfrissítették a Hruscsov által már korábban életre hívott kezdeményezéseket. Mindenekelőtt az európai biztonságra hivatkozva szorgalmazták az európai népek kongresszusának, illetve az államok értekezletének összehívását.[273] Ennek eléréséhez szövetségesként – minden eszközzel – keresték az érintkezési pontokat a nyugati szociáldemokrata pártokkal, hogy rajtuk keresztül is befolyásolják az európai állam-

közi viszonyok alakulását.[274] A tervezett értekezlet tétje elsősorban a hiányzó német békeszerződést pótló – a szovjet befolyási övezet teljes nyugati határát garantáló – megállapodás volt. A helsinki megállapodáshoz vezető időszak az ideológiai és térnyerési manőverek új szakaszát nyitotta meg.

A Nyugat, különösen az Egyesült Államok ugyanis jó ideig vonakodott a szovjet javaslat támogatásától, mert ebben egy újabb Európa-semlegesítő manővert látott. Ugyanakkor felmérte a kelet felé kiterjeszthető gazdasági, piaci, tudományos és kulturális kapcsolatokban rejlő lehetőségeket is, így végül ráhangolódott erre a sajátos európai enyhülési politikára. Ellensúlyként kérte a tájékoztatás szabadságát, az eszmék és információk áramlását, az emberek szabadabb mozgását, közvetlen célként pedig mindenekelőtt sürgette a vízumgyakorlat könnyítését, az emberi jogi csomag részeként elsősorban a családegyesítési problémák gyors megoldását, a zsidó lakosság kivándorlásának engedélyezését,[275] valamint a külföldi újságírók munka- és mozgáskörének bővülését, üzletemberek munkakörülményeinek javítását, sajtótermékek nagyobb mértékű beengedését, és legalább néhány polgári szabadságjog biztosítását. A nyugati oldal politikai preferenciáit illetően voltak azonban belső árnyalatnyi eltérések. Az amerikaiak különösen fontosnak tartották diplomatáik és műszaki szakembereik szabadabb mozgását, az NSZK pedig főként az ipari kapcsolatait, vegyes vállalatait és információs központjait szerette volna fejleszteni, az angolok és a franciák eközben mindenekelőtt a kulturális együttműködések bővítésében és a sajtótermékek terjesztésében láttak lehetőségeket.

Az intenzív alkufolyamat során a Nyugat igyekezett felmérni a szovjet oldal gyenge pontjait, így az éledő belső ellenzékkel is keresete a kapcsolatot. A Szovjetunióban járó amerikai kongresszusi képviselők például 1972 januárjában féllegális találkozókat rendeztek liberális értelmiségiekkel, amit az Izvesztija közleményben ítélt el, a szovjet külügyminisztérium tiltakozott az USA moszkvai nagykövetségénél, az amerikai delegáció egyik tagját pedig kiutasították az országból.[276]

A biztonsági értekezlet előkészületei közben világossá vált, hogy Kelet és Nyugat egyaránt alapos, erősen megújított indoktrinációra készül. A versenyben újrakonstruált célok, témák és szervezetek jelentek meg, s a hozzájuk rendelt korszerű eszközök látványos változást vittek az ideológiai küzdelembe. Az ellenfelek az évtized első felében erősítették propagandapotenciáljukat, növelték költségvetéseiket, és átszervezték intézményeiket. A biztonsági tárgyalások csereértékei – az *európai status quo kontra emberi szabadságjogok* – bekerültek az argumentációs ideológiai kosárba.

A szovjet blokk az ideológiai egyeztetéseken rendszeresen tárgyalta a nyugati készülődéseket. Brezsnyev azt hangoztatta, hogy a Nyugat óriási propagandagépezettel és modern eszközökkel „ideológiai mítoszok egész rendszerét" teremti meg, és különösen hatékonyan állítja szolgálatába az ottani típusú tömegkultúra vonzerejét. Azt mondta: az imperialisták fizetett ideológusai ezáltal egy különleges álkultúrát hoznak létre, amely elsősorban a tömegek elbutítását, társadalmi tudatuk eltompítását szolgálja.[277] Az élénkülő ideológiai manőverekből az biztosan kitűnik, hogy mindkét tábor ki akarta használni az eszmék és emberek *relatíve* szabadabb áramlása folytán támadt újabb réseket, hogy a lehető legtöbb – látszólag ideológia-, illetve politikamentes – formában hirdethes-

se rendszerük előnyeit. A külképviseletek mellett fontos propagandaszerephez juttatták a sajtóirodákat, a kereskedelmi cégeket, a kirendeltségeket és kamarákat, nem kevésbé a tömegtájékoztatási eszközöket, a tudományos kutatóhelyeket, a kulturális szervezeteket és a kiemelkedő közéleti személyiségeket. Egyre nagyobb és főként professzionálisabb apparátusok dolgoztak a másik fél hátországának, közvéleményének meggyőzésén, fellazításán, és nem utolsósorban a harmadik világ megnyerésén és saját lakosságuk megdolgozásán.

A két rendszer ideológiai versengésének ismét sajátos találkozási pontját alkotta a *perspektívaértelmezés*. Az átrendeződő ideológiai argumentáció kiemelt tételei közé tartoztak a keleti és nyugati életmód előnyei és hátrányai, az új globális problémák és a politikai-gazdasági modellek jövője. Az egyik fő kérdés az volt, hogy a tervszerű vagy a piaci rendszer használhatja-e eredményesebben a tudományos-technológiai fejlődésben rejlő lehetőségeket, illetve hogy a két rendszer valóban konvergál-e, s ha igen, akkor melyik közeledik kényszerűen a másikhoz.

A különbségeket összemosó *eurokommunizmus* és *konvergenciaelméletek* közegében fontossá vált a rendszerek didaktikus megkülönböztetése. A szovjet ideológia azt hirdette, hogy a világ trendjei a szovjet modell felé hajlanak, mert a tőkés rendszert nemcsak a tervszerűtlenség, hanem az igazságtalanság is a konvergálás felé tereli. A kapitalista rendszer a termelési és társadalmi folyamatokat nem tudja kezelni (a bérjövedelmek és a profit fokozódó aránytalanságát, a munkanélküliséget), ezért új tőkekoncentrációs formákat hoz létre, és növeli az állami jelenlétet a szabályozásban, az elosztásban, a tudományos kutatás finanszírozásában, az országos gazdaságfejlesztési programokban és a hadiipari fejlesztésekben; mindezek együttesen tehát a tervgazdálkodás irányába mutatnak.[278] A Nyugat azonban egészen másként ítélte meg a konvergálás irányát. Azt hangoztatta, hogy a szovjetrendszer biztosan nem lehet hatékony, mivel mellőzi a szabadságot, az egyéni érdekeltséget és a piacot, nem tud lépést tartani a tudományos-technikai fejlődéssel, sőt egyre inkább lemarad.

Új jelenség volt, hogy ebben a szakaszban a virágzó nyugati futurológia baloldali irányzatainak argumentációja is átalakult: levált a szovjet vonzáskörről, és a kapitalizmus jövőjét kezdte reformista módon látni. Az új baloldali teóriák már nem kötődtek szorosan a „létező szovjet szocializmus" imázsához, el tudták képzelni jövőjüket a Közös Piac keretein belül, lényegében elfogadták integrálódásukat a nyugati létformába. Jóléti-állam-vízióik inkább a polgárokat – köztük a *szociáldemokrata társadalmi csoportokat* – szólították meg. (A korábbi maoista színezetű baloldali elképzelések főként a diákokat.) A bőség társadalmáról szóló eszmékhez új színek keveredtek: elképzelések humánus, demokratikus, etikus *szocialista* modellekről és/vagy nemzetibb jellegű, „népi" kapitalista rendszerekről.

A keleti blokk természetesen óvta szövetségeseit attól, hogy ráhangolódjanak az ilyen elméletekre, mondván, ezek megengedhetetlenül kisebbítik az osztályalapú világkép jelentőségét, és veszélyesen *deleninizálják és dezideologizálják* a munkásmozgalmat. Aggasztónak találták a „burzsoá" ideológusok új hangvételű ideológiamentesítő taktikáját, különösen a konvergenciaelméletet, amely azt állította, hogy leáldozóban van az ideológiák korszaka, mivel a fejlett ipari társadalom működtetése olyan bonyolult mechanizmus, hogy tisztán ideológiák nem működtethetik. Működnie kell a szervezői, technikai racionalitásnak.[279]

A NYUGATI BÉKÉS HÓDÍTÁS

A nyugati propagandaszervek szintén a *békés meghódítás* politikájával kalkuláltak, de ez részükről sem jelentett defenzív taktikát. Az 1973-as tavaszi salzburgi ideológiai-stratégiai egyeztető találkozón a propagandistáik megállapodtak abban, hogy kerülik a keleti államokkal és pártokkal szembeni nyílt konfrontációt, tartózkodnak az ellenféllel szembeni erőszakos, durva hangnemtől. Nem fenyegetnek fegyveres beavatkozással, ugyanakkor offenzívan dolgoznak a keleti tömb pluralizálásán, a nemzeti kommunizmusok élesztgetésén és a belpolitikai liberalizáláson. Megegyeztek abban is, hogy folyamatosan emlékeztetik a szovjet tábor lakóit a kényszerű gazdasági reformok pozitív kapitalizáló vonásaira, kiemelik a szerény mértékű „demokratizálás" liberális jellemzőit, ezzel is radikalizálandó a politikai-gazdasági-társadalmi mozgásokat.[280] Megállapodtak, hogy szovjetrendszer erodálására koordináltan alkalmazzák a pénzügyi hiteleket, a kulturális cserét és a diplomáciai manővereket.

A „szelektív hídépítő" politika jegyében nagy jelentőséget tulajdonítottak a nemzeti sajátosságoknak, békés fejlődésre bátorították a nemzeti kommunizmusokat, igyekeztek „nevet adni" az árnyalatokban önálló (rész)modelleknek még akkor is, ha azok csak a külvagy a belpolitikát jellemezték. Romániát például a nyugatibb orientáció követendő példájaként emlegették, Magyarországot általában reformerként, noha felrótták „ortodox" külpolitikáját szemben „liberális" belpolitikájával. Az MSZMP vezetése nem fogadta nagy örömmel a külső elismerést, amely a szocializmustól távolodónak mutatta be gazdasági és politikai gyakorlatát, és túlságosan feltűnően megkülönböztette a tábor más országaitól. A külföldön dolgozó magyar tudósítók és sajtóattasék jelentették, hogy a nyugati propaganda nemegyszer leválasztja Magyarországot a táborról, holott az egyébként sem nézi jó szemmel az itteni gazdasági és kulturális kísérleteket. A nyolcvanas évek elejére az emiatti aggodalom erősödött, mivel a nyugati elemzők nemcsak azt állították, hogy valószínűleg itt alakult ki „a szocializmus legelviselhetőbb modellje", de nemegyszer már megkérdőjelezték az ország lojalitását a KGST, illetve a VSZ iránt is. Az MSZMP-vezetést különösen bosszantotta, hogy a gazdaság hatékony elemeit legtöbbször nem szocialista vonásként mutatták be, sokkal inkább másfajta erényeknek: ideológiamentességnek, pragmatizmusnak, a kapitalista elvek, módszerek alkalmazásának.[281]

A hivatalos nyugati propaganda mindezzel együtt jó ideig mellőzte az éles bírálatot. Kevésbé riogatott külső ellenséggel, a „megértő lojalitás" hangján szólt. Ugyanakkor igyekezett a hiányzó erős belső ellenzék szerepét betölteni; a hatalmi működés gyengítése érdekében támogatta a csírázó ellenideológiákat, a marxizmus pluralizálódásának minden megnyilvánulását, a többé-kevésbé nyíltan szemben álló disszidenseket, a pártvezetés ellenében a belső „apolitikus technokráciát" is. Határozottan ösztönözte a formá-

lódó ellenzék mozgalommá szerveződését, legális működésüket számon is kérte a kormányokon, bátorította a demokratikus átalakító törekvéseket, de éppúgy az ultrabalos, újbaloldali, trockista és maoista irányzatokat is, nem kevésbé a kisebbségeket, később a katonai szolgálatot megtagadókat és a rendszerváltás szakaszában a környezetvédőket.[282]

A kelet-közép-európai ellenzék és a földalatti szovjet kultúra szórványos megjelenése az évtizedfordulón mindkét oldalon új helyzetet teremtett a tájékoztatás és az elhárítás számára. Az elkövetkező két évtizedben számukra a Szabad Európa Rádió teremtett fontos nyilvános fórumot, közölte nyilatkozataikat, írásaikat, tájékoztatott akcióikról és rendezvényeikről, az illegális nyomtatványok, lapok beszerzési lehetőségeiről, mindezzel valóban nem csekély szervezőtevékenységet ellátva.[283]

HÍRVERSENY

A nyitottabb együttműködés során számolni kellett azzal, hogy mindkét tábor argumentációs lehetőségeit jelentős mértékben módosítja a század második felének média- és információs forradalma. Ez a módosulás rövid idő alatt átrajzolta a versengő táborok ideológiáját, az indoktrinációs tartalmakat, módszereket. A tömegkommunikációs technika ígéretesen új formákat kínált a merőben eltérő politikai érdekek artikulálására, egyszersmind állandó kihívást is jelentett mindkét konkuráló ideológia számára. A koegzisztencia második hullámának nagy költségvetésű ideológiai versenyében ennek már különösen nagy szerep jutott. A politikai enyhülés előnyeit mindkét oldal kombinálni akarta a robbanásszerűen fejlődő tömegtájékoztatással, és erre nagy erőket mozgósított. „Az ágyúk diplomáciája az antikváriumba került; jelenleg a tömegkommunikációs eszközök diplomáciája a virágzó üzlet" – összegezte az enyhülési folyamat ideológiai következményeit Herbert Schiller média- és kommunikációkutató, az amerikai kulturális indoktrináció egyik kritikusa.[284]

A gyakorlat igazolni látszott ezeket a szakértői véleményeket: a felgyorsult technológiai adaptáció ismét a hidegháborús ideológiák, propagandák markáns változását hozta; TTF-eszközök és ideológiai buzgalom kölcsönösen inspirálták egymást. A széles körben terjedő modern tömegtájékoztatás megváltoztatta az ideológiákat, éppígy a koegzisztencia, az enyhülés, a leszerelési tárgyalások is hatékonyabb üzenetvivő apparátus kifejlesztésére ösztönözték a versengő feleket. Technikai és politikai mozgások együttesen az ideológiai potenciál új típusú koncentrálódását idézték elő. A tömegtájékoztatás *megjelenését* az 1969-es moszkvai tanácskozás is *a modern nagyhatalmi potenciál egyik alkotóelemének* tekintette, de még remélte, hogy a Nyugattal folytatott küzdelemben ezt a maga javára fordíthatja. Nem látta a küzdelmet esélytelennek, ezért követte a médiakorszakot megelőlegező lenini indoktrinációs elveket: anyagi forrásokat nem kímélve igyekezett a tömegek eszméit leválasztani a hivatalos politikáról. Erre alapvetően kedvezőnek ítélte a körülményeket, mondván, a világháború körüli időszakban nagykövetségeinek mozgástere még igen csekély volt, főként a nyugati kommunista pártokra támaszkodhatott, ezzel szemben ekkor közvetlen érdekszférájának valamennyi országa rendelkezett hírügynökséggel, nagy hatósugarú rádióállomásokkal, sajtóval, tömegpropaganda-eszközökkel. A tábor propagandapotenciálját illetően ezért a moszkvai vezetés egyelőre nem volt borúlátó. Úgy vélte: az adott helyzetben van esélye akár döntő fölénybe kerülni ellenfeleivel szemben.[285]

A helyzet mégsem volt ennyire jó sem politikai, sem technikai értelemben. Infrastruktúráját tekintve a blokk még nem készült fel eléggé a nyitásra, de már szenvedte az Európa-projektért vállalt nyitottabb, kompromisszumos politika hátrányait. Az 1973-as első átfogó moszkvai ideológiai egyeztetésen az MSZMP arra utalt, hogy az európai célok „rendezésére tett erőfeszítéseket" csakis megújított technikával és tematizálással lehet sikeresen elfogadtatni.[286]

A következő évtizedben ezért a tábor megkezdte a lemaradás ledolgozását. A Helsinki felé navigáló keleti propaganda lassanként professzionálisabb elemeket épített rendszerébe. A tábor országai információs központokat állítottak fel az új globalizációs célpontokon: Indiában, az arab világban (Kairóban), Latin-Amerikában, Fekete-Afrikában. Európában különösen fontosnak tartották a római, a bécsit és a párizsit. Sorra alakították az állami-inkognitós hírügynökségeket, s önálló szerkesztőséggé fejlesztették a hír- és cikkszolgálatokat.[287] Ezek a központok még indoktrináltak, de már sokkal rugalmasabban alkalmazkodtak az információfogyasztókhoz. Drága kiadványaikat olcsó tematikus füzetekre váltották, és preferálták az audiovizuális propagandát, főként mert a tévé, rádió és film kivételes eszköz lehetett a jórészt írástudatlan harmadik világ befolyásolásáért folytatott küzdelemben.[288] A lenini médiafilozófiát megelőlegező szakaszhoz képest ez már valóban a korszerű technika gyors fejlődésének, terjedésének időszaka volt.

A régió vezetői a külföldi tudósítói hálózat dinamikus fejlesztését is kiemelt feladatnak tekintették. A térség viszonyaihoz képest a magyar MTI aránylag szűkös bázissal rendelkezett, a német ADN több mint ötven, a prágai CTK megközelítően negyven, a bolgár BTA harminc munkatárssal dolgozott. Ez többé-kevésbé állandó jelenlétet biztosított számukra Fekete-Afrikában, Latin-Amerikában és Ázsiában. A húsz országban huszonegy tudósítót foglalkoztató MTI-tevékenység bővítésére ekkor új térségi posztok kialakítását tervezték: Kelet-Afrikára Nairobiban, Nyugat- és Délnyugat-Afrikára Lagosban, a közép-amerikai térségbe Mexikóvárosban, Latin-Amerika többi részére Chilében és Buenos Airesben, az indiai szubkontinens országaiba Újdelhiben, az ASEAN-országokra (elsősorban a Maláj-félszigetre, Indonéziára és a Fülöp-szigetekre) Szingapúrban, a Közel-Keletre Bejrútban, s az egyetlen európai fehér foltnak számító Skandinávia információs feltérképezésére Helsinkiben. A gazdasági-pénzügyi központokban második, illetve harmadik posztra is gondoltak: így Londonban, Párizsban, valamint Moszkvában a KGST-hírszolgálat mellé. New Yorkban pedig azért, hogy figyelemmel kísérhessék a világgazdasági híreket és az ENSZ fórumain növekvő súllyal szereplő harmadik világ ügyeit. A politikai vezetők fontolgatták, hogy delegációikkal újságírókat is visznek magukkal külföldi útjaikra, a külképviseleteken esetleg sajtókonferenciákat tartanak.[289] A nyitottabb diplomáciai áramban gyakoribbá vált az újságírók ki- és beutazása, sőt filmforgató csoportok megjelenése, s a rugalmasabb politikát látva több nyugati lap jelezte, hogy saját tudósítót küldene a helyiek helyett.

A propaganda-célközönség képe átrajzolódott: a mozgalmi ember helyébe egyre inkább a tömegtársadalmi hírfogyasztó lépett, aki az alternatív szempontok között válogat. Szempont lett a megfelelő terjedelem, az információ helyes kiválasztása és nem utolsósorban „az emocionális tónus", amely már nem deklaratív és nem kioktató. Az 1973. decemberi moszkvai találkozó bolgár felszólalója kiemelte, hogy a tények már jobban meggyőzhetik az embert, mint a doktrínák. A régió vezetői arról is döntöttek, hogy a jövőbeni propaganda nem indulhat ki abból, hogy a szovjetrendszer igazsága mindenben nyilvánvaló a külföldi hallgatóság előtt. Megállapodtak, propagandájuk offenzív stílusát pontosabb, időszerűbb, változatosabb meggyőzésre cserélik, amelyben kevesebb a sztereotípia és a klisé. Úgy gondolták, hatékonyabban részt kell venniük a hírversenyben, ahol politikai jelentősége van az elsőként közreadott hírnek, ezért a „megelőző informálás", az ellenfél előtti híradás kulcsfontosságú.[290]

AZ INFORMÁCIÓS OLLÓ SZŰKÍTÉSE

Az új érintkezési felületeket teremtő kelet–nyugati közeledés, a belső gazdasági reformok és a század technikai vívmányai átrendezték a belső információs politikát is; az irányítók érzékelték, hogy a sikeres navigáláshoz át kell alakítaniuk az addigi egydimenziós inforendszert. Az elemzők felhívták a figyelmüket arra, hogy az ellenfél propagandájából tájékozódó társadalom információs elégedetlensége súlyos feszültségforrás lehet, a hatvanas évek végén ezért ki akartak lépni a defenzív informálás keretei közül. Úgy fogalmaztak: az itteni hírszolgáltatás ne engedje át egészen a terepet az ellenségnek, és ne mindig a nyugati tudósítók által régen „világgá kürtölt" híreket magyarázgassa.[291] A hatvanas évek második felében ebből kiindulva Magyarország is szakított a korábbi autark gyakorlattal, amely jószerivel semmi lényeges, valós információt nem közölt a világról. Az általános brezsnyevi politikához illeszkedve – megfelelő interpretációs keretben, eligazító-értelmező kommentárokkal – közreadta mindazt, amit elkerülhetetlennek látott. A protokollszövegek ismételgetését felváltotta a valósághoz valamelyest közelítő belső tájékoztatás. A szerkesztőket felszólították, hogy lapjuk ne használjon feltűnően átlátszó, a lényeget teljesen elmosó kifejezéseket.[292] A vezető testületről részletesebb tájékoztatók jelentek meg, olykor a határozattervezetek témáival és a PB-tagok beszédeivel együtt. A vezetők cikket írtak országos lapokba, rendszeresen nyilatkoztak, újságírók kérdésére válaszoltak a tévében. A világ hírei – lassan és országonként változó mértékben – mintha közeledtek volna egymáshoz; a korábban olyannyira jellemző információs olló alig érzékelhetően szűkült.

A táguló információs térben a társadalom tájékozódási igénye egyre erősödött, s ennek felmérésére a belpolitikai közvélemény-kutatást intézményesítették: 1969-ben megalakult a Tömegkommunikációs Kutatóközpont.[293] A felmérések gyarapodó általános műveltségű és politikai tájékozottságú olvasóról, hírfogyasztóról számoltak be, aki általában rövidebb híreket vár, ugyanakkor árnyaltabb és alaposabb háttérelemzéseket is. „Nem ámítják el az üres, semmitmondó szenzációk" – összegezték.[294] A hírszolgáltató intézményeket ennek az új információs koordináta-rendszernek megfelelően alakították át. Számoltak azzal is, hogy a feldolgozott információ*mennyiség* a sokszorosára duzzadt, a fejlett hírvivő technikai eszközök egyre nagyobb hatásfokkal dolgoztak, s a hírverseny meghatározó eleme lett a gyorsaság és az interpretáció meggyőzőképessége.[295, 296]

ALTERNATÍV HIVATALOSSÁG

A reformok és a koegzisztenciális manőverek közegében a klasszikus pártállami szerkezet ebben az időszakban kezdett valóban kettőssé válni. Míg korábban a párt szinte felszívta az államot, az ötvenes évek második felétől bizonyos területekről formálisan némiképp visszavonult. A rugalmasabb munkamegosztás, a kettős struktúra megteremtett egy *szekularizációs mozgásteret* a gazdaságban, a diplomáciában, a politikai irányításban, az ideológiában, a külső és belső tájékoztatásban is. Utóbbiban egyre nagyobb terhet jelentett, hogy az információközlés még nem tükrözte megnyugtatóan ezt a kettősséget, azaz lényegében minden nyilvános információ hivatalosnak számított itthon és külföldön egyaránt. A tágabb világgal kooperáló régió politikai és gazdasági érdekei ennélfogva nemegyszer keresztezték a fontos diplomáciai elkötelezettségeket. Olyan alternatív *inkognitós hírforrások* bevezetése látszott ezért időszerűnek, amelyek elháríthatták maguktól a hivatalosság terheit. Az alternatív (állami) hivatalosság igényét jelezte, hogy 1969 márciusában Magyarországon az állami kormányzati Tájékoztatási Hivatal imázsát és költségvetését módosították, mondván, korábbi formájában nem volt alkalmas a *párt és az állam közötti újfajta munkamegosztás* megjelenítésre. Ezt követően a kormány PR-központjaként felelt az állami tájékoztatásért, támogatta a halványan decentralizáló-szekularizáló gazdasági reformokat, és nem utolsósorban építgette az állami integrációs együttműködéseket a szovjetizált európai országok állami sajtószerveivel.[297] A kormányzati tájékoztatás szimbólumaként Magyarországon 1968 májusától megjelent a kormány félhivatalos lapja, a Magyar Hírlap is. Az impresszum semmiféle kormánykapcsolatot nem tüntetett fel, más orgánumok mégis a kabinet (fél)hivatalos lapjaként, egyben a *sajátos magyar álláspont*ként hivatkoztak rá. Az integrációs korszakban a „másságnak" ez az érzete különös jelentőséget adott a lapnak.[298]

Az információbázisok erőteljes szekularizálása, ugyanakkor térségi integrálása jelezte, hogy a prágai események nem akadályozhatták meg a szovjet vezetést abban, hogy struktúraformáló szándékait megvalósítsa, ahogyan korábban a magyar forradalom sem. A Brezsnyev-doktrína megfogalmazásával párhuzamosan a blokk mindenütt a változó időhöz igazította az *Üzenet* továbbításának intézményeit.

MULTIFOKÁLIS VERSENGÉS

A hetvenes évek második felének összetett politikai-ideológiai konstellációjából kiemelkedtek a következő vonások: továbbra is az erőfölényre törekvő intenzív fegyverkezés, egyben annak korlátozásra irányuló tárgyalások, a szovjet semlegesítő offenzíva, az erő-

teljes amerikai politikai és ideológiai válasz, valamint mindezek sajátos színezeteként a közös európai útkeresési kísérlet. Utóbbit különösen a szovjet vezetés szorgalmazta, mivel változatlanul érdekeltnek érezte magát a kontinentális közeledésben. Állandó javaslatokkal tartotta nyomás alatt nyugati partnereit, újabb összeurópai értekezletet sürgetett az 1975-ben aláírt helsinki záróokmány nyitott kérdéseinek lezárására, valamint az európai katonai enyhülés és leszerelés lehetőségeinek újabb tárgyalási fordulóira. Békeprogramja határozottan érvelt az Amerika diktálta ütem mérséklése mellett, főként Skandinávia és Görögország semlegesítésére, atomfegyvermentes övezetté nyilvánítására látott esélyt, ám közben addig is intenzíven fegyverkezett, és versenyt futott a harmadik világ megnyerésért is.[299] Mindenekelőtt azonban az európai kapcsolatok bővítését látta volna szívesen, különösen a kooperáció intézményesítését a KGST és az EGK között, noha számolt a közeledés kockázataival: azzal, hogy az átjárások veszélyeztetik a főként védelemre szerveződött rendszer integritását, az emberi jogok számonkérhetősége pedig különösen nehezen kivédhető fellazító elemeket hordoz.[300]

A legnagyobb – és talán nem is kalkulált – kihívást mégis az a heves amerikai reakció jelentette, amellyel az USA reagált a kialakult helyzetre. A konkurens szuperhatalom és különösen annak Nixon utáni vezetése egyértelműen szovjet térnyerésként könyvelte el az Európa semlegesítésére irányuló helsinki folyamatot, illetve a szovjet intencióra kétfelől integrálódó európai kontinenst: nem késlekedett ellenfelét rakéták telepítésével emlékeztetni transzeurázsiai érdekeltségére, külső érdekszférájára. S az amerikai reagálás nem lehetett egészen túlzás, hiszen a helsinki megállapodást maguk a szovjetek is az 1815-ös (európai status quót rögzítő) bécsi kongresszushoz hasonló jelentőségű eredménynek tekintették a kontinensen, és magukat ismét a sikeres cárok követőihez sorolták.[301] Az USA ezért éppígy elejét akarta venni egy esetleges Ázsia-semlegesítési manővernek is, azaz a szovjet „koegzisztenciális" terjeszkedésnek Keleten. Kína hathatós közvetett támogatásával tehát ez irányból is szorongatta a Szovjetuniót, hogy ne érezhesse magát biztonságban a destabilizált térségben, és ne tápláljon hiú reményeket a keleti régió status quójának békés megváltoztatására.

A KKP maga is úgy ítélte meg, hogy a szovjetek terve a kollektív biztonság ázsiai kiterjesztésére egyértelműen Kína elszigetelésére irányul. A moszkvai vezetés ezt tagadta, de a tervről nem tett le, sőt ezen túlmenően leszerelési világkonferenciát is szorgalmazott. Azt is hangsúlyozta: nem szeretné, ha végül Ázsiát az Egyesült Államok felügyeletével a kínai nyersanyagra és a japán potenciálra támaszkodva e három ország uralná.[302] Helsinki után a két kommunista nagyhatalom közti növekvő feszültséget az egész világ érzékelte, többek között a magyar pártközvélemény is szovjet–kínai háborútól tartott.[303]

Az aggodalmakat fokozta a látványosan élénkülő nyugat–keleti ideológiai offenzíva is. A diplomáciai kapcsolatok fenntartása mellett az USA minden addiginál koncentráltabb nyomásra rendezkedett be a fegyverkezésben, a gazdaságban és az ideológiában egyaránt. Eszközei közül a fegyverkezési hajsza volt a legfeltűnőbb, de az ideológiai offenzíva sem volt kevésbé látványos; hajthatatlansága egészen az 1989-es összeomlásig kényszerítette hátrálásra ellenfelét. A világgazdasági átalakulás hatásaival is küszködő szovjet vezetést egyfelől a nagy tempójú amerikai hadiipari fejlesztések terelték elviselhetetlen vállalások

felé, másfelől ideológiai potenciálja is relatíve gyengült. Ellenfele egy évtized alatt kétszer erősítette meg propagandaapparátusát, argumentációja új lendületet vett. Az Egyesült Államok magát a népek olvasztótégelyeként jellemezte, miközben mindenütt a világon érdekeltnek tekintette magát az etnikai, nemzeti, nemzetiségi és vallási identitások, illetve szervezetek megerősödésében és természetesen a szovjetrendszer ellenzékének támogatásában. A keleti blokk elhárító ideológiája válaszként nem győzte hangoztatni, hogy a nyugati államok nemcsak az eurokommunizmust hirdető baloldali konkurens áramlatokat táplálják,[304] de ők állnak a vallási és etnikai potenciálódások mögött is, amikor alvó ideológiákat ébresztgetnek, és ösztönzik a fundamentalizmusok, valamint az egyházak önálló politikai erővé (re)formálódását.

Befolyásszerző versengését a két világ az egyházakra is igyekezett kiterjeszteni. Az USA saját költségén tervezett konferenciát a kelet-közép-európai államok püspökei, teológusai számára, a Vatikán pedig képviselőt akart küldeni például Magyarországra, aminek sem a magyar vezetés, sem az itteni lojális papok nem örültek. Nyugat-Európa eközben sajátosan viszonyult a vallás és politika kapcsolatához. Voltak, akik abban reménykedtek, hogy a keleti elnyomásnak lehetnek előnyei is: konzerválja, megerősíti a vallási tudatot, így éppen ebből a régióból várható a vallásosság megújulása. 1978-ban a lengyel származású pápa megválasztása jelentős lépésnek számított; ezzel nemcsak a harmincötmilliós Lengyelország elégedetlen társadalmához és ellenzékéhez reméltek könnyebben utat találni, de a régió egészéhez is.[305]

Mindent összevetve az európai megállapodás kétes győzelmet hozott Moszkvának: az amerikai politika reakciója a (potenciális) térnyerésre végül gyorsította, katalizálta összeomlását, így a helsinki eredmény egy lépés volt előre, két lépés hátra...

KÜZDELEM A GLOBÁLIS HÍRTERJESZTÉSÉRT

A helsinki megállapodást követően aztán mindkét fél maximálisan ki akarta használni a rugalmasabb agitációs mozgásteret, és meg akarta győzni a világot saját rendszere előnyeiről. A poszthelsinki konstellációban a propagandakapacitások fejlesztése így nemhogy mérséklődött volna, inkább felgyorsult; éles verseny indult az információvivő forrásokért, a globalizálódó média felosztásáért. A korszakot a tömegbefolyásért folytatott nemzetközi küzdelem jellemezte: a felek rendelkezni akartak mindazokkal a korszerű, hatékony híradástechnikai berendezésekkel, eszközökkel, intézményekkel, amelyek révén az ellentábor fölé kerekedhetnek. A világot a médiapotenciál drasztikus növekedése, a harmadik világ védekező reflexei és az újabb civil csoportok – például nők, környezetvédők – megerősödése jellemezte.

Az argumentáció mindkét oldalon igyekezett lépést tartani a változásokkal, a témák közt továbbra is virágzott a jövőképalkotó futurológia, a globális történelem prognosztizálása, a nagyívű perspektívák megfogalmazása, feléledt a *geopolitikai gondolkodás*.[306] Általában úgy vélték, hatékonyabb, ha elsősorban az informálókat informálják, azaz a politika, a tömegtájékoztatás, a gazdasági élet, a tudomány és a kultúra vezetőit, továbbá az

értelmiséget, az egyetemistákat és a diákokat. A megszólítandók körét ekkor ki is bővítették és differenciálták is valamelyest: a szokásos ifjúság–értelmiség–művész célcsoport mellett már kalkuláltak vallásokkal, etnikumokkal, békeaktivistákkal, környezetvédőkkel és nem utolsósorban a nőkkel. Utóbbiakkal főként azért, mert a rádió és tévé otthoni, magánszférabeli megjelenésével a politizálás némiképp átlépte a férfiklubok szigorúan zárt kereteit, ennélfogva a világok harcában az ellenfelek a nőket új ideológiai célközönségként, azaz potenciális szavazóbázisként és családi véleményalkotóként fedezték fel. Különösen a megnyerendő harmadik világ színe előtt versengtek, hogy melyik oldal tud pozitívabb képet festeni a nők életéről és perspektíváiról. Mindkét oldal ünnepelte a Nők Nemzetközi Évét, hozzá kapcsolódóan a gyermekekét is. Az ENSZ meghirdette a nők évtizedét,[307] amire rámozdulva a szovjet blokk újra kiadta August Bebel *A nő és a szocializmus* című könyvét (a megjelenés 100. évfordulóján), s propagandaanyagot állított össze a harmadik világ számára a nők szovjetrendszerbeli helyzetéről és jogairól.

Az amerikai potenciálódási lendület látszott már a Reagan-korszakot megelőzően is, de ekkor a korábbi erőátcsoportosulásokat újabb látványos ideológiai koncentrálódás kísérte. Az itteni jelentések szerint új Nemzetközi Tájékoztatási Ügynökség alakult, a Szabad Európa és a Szabadság Rádió költségvetése néhány év alatt közel a duplájára emelkedett, s az adókapacitást négy – egyenként 250 kW-os – rövidhullámú adó felállítása révén ötven százalékkal tervezték növelni.[308]

A keleti blokk adásainak vételére a tervezett 12 + 4 közvetítő állomás helyett – tízmilliárdos beruházással – további nyolcat akartak felállítani, és még egy tartalékadót „nemzetközi válság" esetére. A központosított és kiterjesztett nyugati propaganda tehát választásra kényszerítette a szovjet felet: vagy megszünteti a műszaki zavarásokat, vagy újabb jelentős anyagi terheket vállal az ideológiai lépéstartás érdekében.[309] Annál is inkább így volt ez, mivel Amerika a tematizálásban is újított: határozottan domináns karaktert adott a tengerentúli politikának. Az éppen enyhülő Európát némiképp előzve magát a szabad világ és általában a szabadság legfőbb képviselőjeként jelenítette meg. A keleti blokk ideológiai tanácskozásai aggódva konstatálták, hogy a Carter–Brzezinski-doktrína minden eddiginél hajlékonyabban, átgondoltabban és összehangoltabban törekszik az Egyesült Államokat a népek szemében a szabadságjogok bajnokává tenni különösen az emberi jogok védelme ürügyén. A nyolcvanas évek elején az afganisztáni megszállás ideológiai hozamát kihasználva az USA igyekezett a pacifista kezdeményezést is átvenni a Szovjetuniótól, bizonyítottnak tekintve, hogy Moszkva egyáltalán nem akar valódi békepolitikát. A béke fölötti elszánt vita ezzel állandósult. Mindkét fél erősen bizonygatta békeakaratát, de közben egyik fél sem adta fel fegyverkezési programját.[310]

Az évtized végi ideológiai áttematizálódás másik jellemzője volt, hogy az amerikai propaganda már nemcsak a szovjetrendszer egyes ellentmondásairól, hanem annak lényegi belső válságáról és világgazdasági meggyengüléséről beszélt.[311] A kapitalizmus válságjelenségeit is elismerte, de hangoztatta, hogy a polgári viszonyok pluralizmusa és valódi nyilvánossága lehetővé teszi a nehézségek nyílt és alternatív tárgyalását, ami megkönnyíti a feszültségek kezelését. Erre hivatkozva szólította fel a keleti tábort, hogy gyökeresen alakítsa át politikai rendszerét. Rásegítő propagandaként kiemelte a keleti blokkon belüli sajátosságokat, szorgosan élesztgette a divergáló nacionalizmusokat, gyakran emlegette a feszítő nemzetiségi ellentéteket, és nemegyszer hívta fel a figyelmet például a „magyar modell" gazdasági és belpolitikai sajátosságaira. Az ellenségesnek tekintett rádiók új taktikaként ekkor hivatalosan is el akarták magukat ismertetni, a SZER például közzétette, hogy hajlandó saját műsoraiban helyt adni az adásait bíráló véleményeknek.

A nyugati propaganda ebben a helyzetben még inkább összpontosított arra, hogy segítse a *szervezett ellenzék* kialakulását. Napirenden tartott témáik közt voltak: a nemzetiségi, nemzeti ellentétek, a szovjet integráció fellazítása, a vallási, konformista intézmények megerősítése, de az egyházakkal szembeni kismozgalmak támogatása is, a békemozgalmak megosztása, a semlegesítő érvek cáfolása, valamint buzdítás a fegyveres katonai szolgálat megtagadására. Ekkor már megjelentek potenciális politikai ellenzékként a békeaktivisták is, mire a hatóságok gyanúsnak találtak mindenféle pacifizmust, és ha úgy alakult, büntették is. (A kelet–nyugati propagandaküzdelmet színesítette, hogy a pekingi rádió is beindította „enyhülés- és szovjetellenes" magyar nyelvű adásait.)

A keleti blokk eközben rendszeresen elemezte a nyugati ideológiai manőverek hatásait, miközben maga is törekedett alkalmazni ugyanezeket az eszközöket és motívumokat. A szovjet tábor politikusai mindenekelőtt a nyugati indoktrináció kétarcúságát emelték ki mondván, a Nyugat egyszerre hirdeti a tudományos-technikai racionalitás nemzetek fölötti törvényeit, a fogyasztói társadalom egyetemességét, a nyugati típusú kulturális világpiac kozmopolita értékrendjét, ugyanakkor a szovjet szféra egyes nemzeteinek jogát egy jól körülírható nemzeti identitáshoz. Egy MSZMP-elemzés úgy jellemezte az amerikai taktikát, hogy az a nemzettudat „mindkét hamis formájának hangszerén egyszerre játszik", azaz a szupranacionalizmusén éppúgy, mint a nacionalizmusén, de ha a kelet-közép-európai szocialista országokról van szó, akkor főként az utóbbin.[312] Összességében mindkét oldal a másik vallási és etnikai fundamentalizmustámogató kísérleteit tartotta sérelmesnek.

TÖMEGKOMMUNIKÁCIÓ ÉS AUTOMATIZÁLÁS

A korszak információs koordináta-rendszerére és a globális hatások elkerülhetetlen terjedésére jellemző, hogy a helsinki alkufolyamat eredményeként a záróokmány rendelkezései már egyértelműen előírták a versengő táborok közti sajtótermékcserét. A tágító propagandafolyosón így mindkét fél igyekezett nagy tömegvonzású lapokat eljuttatni a másik oldal békés hátországaihoz. A magyar forrásokból azt látjuk, hogy a nyolcvanas évek elején a lakosság külpolitikai érdeklődése látványosan nőtt. Erősítette ezt az általános nyugtalanság, melyet különösen táplált a világgazdasági válság, az afganisztáni szovjet beavatkozás, az offenzív amerikai neokonzervatív politika, az új európai fegyverkezési stratégiák, a két szuperhatalom közti feszültség, az elhúzódó lengyelországi krízis, a szovjetvariáns államok kooperációs feszültségei és belső gazdasági nehézségei.

A kulturális és tájékozódási dimenziók tágulását a szovjet vezetés ellentmondásos érzelmekkel fogadta: a tömegkommunikáció gyors terjedésében egyszerre látott lehe-

tőségeket és veszélyeket. A nyolcvanas évek elején már úgy értékelte: a TTF eredményeiként az új közvetítő eszközök – a televízió, a lemezjátszó, a magnetofon, majd a videózás – tömeges elterjedése széles befogadói körhöz juttathatják el a kultúrát, és közben ki is tágítják a művészet fogalmát. Az alkalmazott művészetek, a kifejezetten szórakoztató műfajok, a sajátosan tömegkommunikációs formák vagy a vizuális és környezetkultúra minden más közvetítőrendszernél közvetlenebbül és nagyobb hatásfokkal tudják formálni a tömegek életformáját, magatartását, mindennapi kultúráját.[313] A régió vezetői tehát örömmel konstatálták az indoktrinációs hatóképesség kiterjedését, viszont annál nagyobb aggodalommal tekintettek a divergáló, nehezen kézben tartható törekvésekre. Érzékelték, hogy a rádió és tévé dinamikusan bővítik a befogadó közönség körét, halványítja az elit és tömegkultúra közti éles választóvonalat, és sokkal szélesebb mezőben teríti a politikai, ideológiai Üzenetet. A széttartó világlátások és életfelfogások, az új műfajok, az átalakuló verbális és vizuális nyelv, a többdimenziós kultúrafogyasztás és az elkerülhetetlen intézményi decentralizálás ugyanakkor zavarba is hozták a régió vezetőit; a tagolódásban az irányítás rendje fokozatosan szétzilálódott, a szovjetrendszer működése e téren is a túlterheltség állandó jeleit mutatta. Az igazodó stratégia részeként ezért az apparátusok ismét átvilágították a tömegtájékoztatás gyakorlatát.

A folyamatokat elemző magyar áttekintő elemzések az évtized közepére készültek el. A belső használatra szánt értékelések kiemelték, hogy a gazdasági pluralizálódás és a tömegkommunikáció, illetve a kultúra együttesen többdimenzióssá alakítják a művelődést, a társadalmat, sőt várhatóan magát a politikai intézményrendszert is. Ezek a helyzetfelmérések visszavonhatatlan stratégiai kérdésként kezelték az elektronikus és a nyomtatott sajtó viszonyának módosulását. Elfogadták, hogy a rádió gyors hírfogyasztásra hangolja a közönséget, a televízió vizualitásra, és már a műholdas műsorszórás következményeivel is kalkulálni kell. A tervezett médiapolitika ezért új tömegnevelő szempontokat szándékozott érvényesíteni. Előzetesen felmérte, hogy a tévénézésre fordított idő radikálisan nő, az emberek a napi szabadidő két-három óráját töltik képernyő előtt, újságolvasásra vagy rádióhírek hallgatására pedig húsz-harminc percet fordítanak. A tájékoztatás intézményi szerkezetét tehát ahhoz a tényhez akarta igazítani, hogy az elektronikus sajtó a legnagyobb hírfogyasztóvá lépett elő.

A növekvő hírgyorsasággal azonban eleinte nehezen tartott lépést a központi hírszolgáltató Magyar Távirati Iroda (MTI). Az évtizedekkel lemaradt technika gátolta leginkább a friss rövidhírek folyamatos áramoltatását; a telefon, a távírógép, a helyhez kötöttség, a központok és vonalak túlzsúfoltsága. Jellemző, hogy az amerikai elnök beszéde néhány perc alatt átért az Óceánon, a vidéki tudósítások viszont rendszerint több óra elteltével jutottak a központba. A fejlesztés legfontosabb elemeként az URH-rádiós hírtovábbítás budapesti és országos hálózatának kiépítését tervezték. Észszerűnek látszott az is, hogy az MTI most már ne csak a sajtó és reklámfotózás központja legyen, hanem a képes agitációé is, elismerve a vizuális kultúra nyilvánvaló fellendülését. A kép feltétlen előnye ugyanis hamar megmutatkozott az írott sajtóval szemben: könnyebben érte el az ifjúságot és a hosszabb cikkek olvasására kevésbé vállalkozó rétegeket. A továbbítás

technikái azonban évtizedekkel maradtak el a lehetséges mögött, a legmodernebb lézersugaras berendezésekkel rögzített telefotókat aktatáskás futárok szállították.

A belső elemzések kiemelték, hogy az elektronika, a számítógépek, a képernyős híradás-technikai eszközök forradalmi változást hoztak a munkafolyamatokba és hírszerkesztésbe. Azaz a hírtovábbítás, -feldolgozás és -visszakeresés automatizálása nem pusztán egy-két gyorsabb készüléket jelent, hanem az elektronika legkorszerűbb eszközeinek integrált rendszerét, amely elavulttá teszi a hagyományos berendezéseket, az író- és a telexgépet, jórészt a papírt és a ceruzát is. Az „elektronikus kéziratot előállító képernyős berendezés" végterméke nyomdakész kéziratot állított elő, melyet a továbbításhoz nem kellett telexen újraírni. A képernyős megszerkesztett szöveg a másodperc törtrésze alatt közvetlenül megjeleníthető lett az előfizetőnél, a szerkesztőségekben, a nyomdában, a tévéműsorvezető asztalán vagy a tévénézők képernyőjén szalagként már a műsor adása közben is. Ugrásszerűen nőtt az információs tájékozódás sebessége. Az apparátus szakértői összegezték: mindez a fejlődés elkerülhetetlen része, ami elől a magyar sajtó sem térhet ki.[314]

A magyar pártvezetés is szeretett volna gyorsabb hírszolgáltatást, amely a külföldi adókkal legalább egy időben ad tájékoztatást, de eközben biztosítani tudja, hogy csak ellenőrzött hírek kerüljenek napvilágra. A cenzúra könnyebben ment, a minőségi javítás nehezebben. Az átalakítások akadozva követték az információs forradalom ütemét. Még éppen csak tervezték a számítógépes hírtárolást és -lehívást, a központi sajtódokumentációt, az URH-hálózatot és a gépi fényképtovábbítást, s még alighogy elkezdték bevezetni a képszerkesztést, már küszöbön állt a legsúlyosabb kihívást hordozó műholdas távközlés. A jelentések nyomatékosan hangsúlyozták: a lemaradás korántsem csak technikai: politikai „értékveszteséggel" jár, ha 1990-ig a régió – s benne Magyarország – nem tud ehhez felzárkózni.

A KOZMIKUS TÉR FELOSZTÁSA

A szovjet táborra ható legkomolyabb globális információs késztetés mindezzel együtt a kozmosz felől érkezett. Mire a versengő felek megegyeztek volna az eszmék, emberek és információk áramlásának feltételeiről, a kölcsönös indoktrinációban egészen új perspektívák nyíltak meg. A veszély már régen nem a hagyományos információhordozók oldaláról fenyegette a szovjet szférát: az igazi kihívást a *műholdas sugárzás* és a *személyi számítógépek* használata hordozta, s a fejlesztői gyorsulás egyre nyilvánvalóbban éreztette a hatását mindenütt. A szovjet blokk még a televíziózás földi hatósugarának kiterjesztésén dolgozott, amikor a hetvenes évek elején a nyugati országok szervezete, az Intelsat már több telefon-összeköttetést és rádióadás-továbbító távközlési műholdat tartott a világűrben, s az Eurovízió is készült tévéműsorok közvetítésére. Egyelőre nem közvetlen vevőkészülékre sugároztak, hanem a nemzeti tévétársaságok adtak át egymásnak műsorokat, ezért ez csak későbbi veszélyt jelentett a szovjetrendszerre. A kísérletek azonban nagy tempóban folytak, és várható volt, hogy hamarosan a fejlettebb műholdak is megjelen-

nek a világűrben. Az amerikai NASA 1973-ra tervezte az első ilyen üzembe helyezését, s a nyolcvanas évek közepén már harmadik generációs közvetlen műsorszórók is keringtek az égi pályán.

A régió vezetését rendkívüli módon aggasztotta az ellenfél kozmikus-információs térnyerése. Tartott attól, hogy a földi műsorátvételektől eltérően a műholdas információterjedést nehezebben tudja majd szabályozni, és a rádiózás után e téren is elveszti monopolhelyzetét még saját belső tájékoztatásában is. A kényszerű váltás első mozzanataként a Szovjetunió 1971 szeptemberében megszervezte műholdas sugárzásra az Interszputnyikot, s a CSKP KB-val egyeztette ennek politikai, jogi és műszaki vonatkozásait. Feltehetően közösen alakították ki a többiekre is kötelező álláspontot, mely szerint az érintett állam belegyezése nélkül a műholdas műsorszórás sérti a szuverenitást, élezi a nemzetközi konfliktusokat, ellentétes lehet a nemzetközi jogi alapelvekkel, valamint az ENSZ Alapokmányával és a világűr békés célú felhasználására vonatkozó megállapodásokkal is.

Érdekeik védelmében a szovjetek nem késlekedtek a világméretű politikai kezdeményezéssel. Nixon 1972. májusi moszkvai látogatásakor szabályozást sürgettek. Az amerikai fél azonban kitért a kooperálás elől. 1972 augusztusában ezért Gromiko külügyminiszter levélben javasolta Kurt Waldheim ENSZ-főtitkárnak az alakuló infosztrádák, illetve határok szabályozását és az űrkoegzisztencia alapelveinek kidolgozását. Hangsúlyozta, hogy a Szovjetunió mindenkor támogatja a *nemzetközi kozmikus jog progresszív fejlesztését*, és ennek érdekében kéri, hogy az ENSZ-közgyűlés 27. ülésszaka dolgozzon ki nemzetközi egyezményt, amely szabályozza, milyen elvek alapján használhatók közvetlen televíziós közvetítésre a Föld mesterséges holdjai. Javasolta, hogy külföldi államba csak annak egyetértésével lehessen ily módon sugározni, s hogy a jelküldők államai vállaljanak teljes körű felelősséget akkor is, ha az adás magánintézményektől vagy jogi személyektől származik. A szovjetek az engedélynélküli adásokon kívül jogellenessé akarták még nyilvánítatni azokat a műsorokat, amelyek úgymond kárt okoznak a béke és biztonság ügyének, beavatkoznak más államok belügyeibe, sértik az alapvető emberi jogokat, valamint erőszakot és borzalmakat propagálnak, aláaknázzák a helyi civilizációs és kulturális alapelveket, és félrevezetik a lakosságot. Indítványozták, hogy ezekkel szemben az államok „ellenintézkedéseket foganatosíthassanak", és ne csak saját területükön, de a kozmikus térségben és más területeken is, amelyek egyébként kívül esnek az államok joghatóságán.[315]

A nemzetközi szabályozás ügyének előmozdítására a keleti blokk élénken kereste a szövetségeseket a nyugat-európai testvérpártok között és a harmadik világban. Utóbbiak egyáltalán nem zárkóztak el, mivel szintén féltették kultúrájukat, integritásukat a nemzeti televíziózást fenyegető tengerentúli műsordömpingtől és főként az erős amerikai befolyástól. Nemritkán kulturális imperializmust emlegettek.[316] A hetvenes évek elejétől már rendszeresen tanácskoztak a tömegtájékoztató eszközök nemzetközi elterjedésének hatásairól.[317] A feszítő érdekellentétek feltérképezésére 1977 decemberében az UNESCO tizenhat fős nemzetközi bizottságot bízott meg Sean McBride vezetésével, hogy tanulmányozza a modern kommunikációs problémákat. Két év alatt négy nagyobb tanácskozást és számos konferenciát tartottak, feldolgozták a kommunikációval foglalkozó szakirodalom jelentős részét, majd az UNESCO 1978-as 20. ülése elé terjesztették zárótanulmányaikat, és kiadtak egy nyilatkozatot. Úgy látták: a konfliktus fő oka, hogy a harmadik világ egyértelműen nyugati behatolásként – a nemzeti szuverenitás megsértéseként – értékeli a fejlett ipari államokból bezúduló információtömeget, a nyugatiak viszont minden elzárkózást a szabad információáramlás elleni támadásnak fognak fel. A bizottság ezért maga is azt javasolta: az alakuló új kommunikációs világrendben az államok törekedjenek közösen elfogadható szabályok kidolgozására.

A szovjet Szergej Loszev, a kolumbiai Gabriel García Márquez, a chilei Juan Somavia és a tunéziai Mustapha Masmoudi az elkészült jelentést még ezzel együtt is túl nyugatiasnak tartotta. Különvéleményükben jelezték, hogy a *szovjet*, a *moszlim* és a *latin-amerikai* képviselők mindenekelőtt a nemzeti, regionális önállóság, illetve identitás felszámolódásától tartanak, és védőszabályozást szorgalmaznak. Kiemelték, hogy a technika korántsem tekinthető semlegesnek vagy értékmentesnek, s hogy a Nyugat fejlett kommunikációs rendszere azokat a helyi eliteket erősítheti, amelyek végső soron feláldozhatják saját nemzetük, régiójuk érdekeit és identitását. A kommunikációs jog általános hangsúlyozása helyett így fontosabbnak tartották volna az információcsere (információs pool) nemzetközi szabályozásának kidolgozását, különös tekintettel az országok függetlenségére és szuverenitására.[318] Amikor az ENSZ 1982. évi közgyűlésének illetékes bizottsága végül elfogadta a szovjet javaslatot, mely szerint más országokba közvetlenül műsort sugározni csak a fogadók előzetes beleegyezésével lehet, nyolcvanöten támogatták, tizenöten szavaztak ellene, és tizenegyen tartózkodtak. Az arányok jelezték, hogy a közvetlen műholdas sugárzás perspektívái jócskán túlmutatnak a hidegháborús konstelláció leegyszerűsített séméin.

A technikai fejlesztések azonban nem vártak ENSZ-megállapodásra. 1977-ben Genfben szétosztották a frekvenciákat, országonként ötöt, amelyeken az egyenlítő feletti műholdak közvetlenül sugározhattak. A keleti blokk államainak az Interkozmosz keretében a Szovjetunió jelölt ki – általában egymáshoz közeli – sávokat; kissé távolabb csak Albánia és Jugoszlávia sugárzott. A genfi elosztáskor megállapodtak, hogy a műsorszórók mindent megtesznek annak érdekében, hogy a „túlcsordulásokat" minimalizálják.[319] A nyugati propaganda azonban sohasem fogadta el ezt a „nemzeti kommunikációs önrendelkezési elvet", és az információk szabad áramlására hivatkozva folyamatosan támadta.

A nyolcvanas évek elején azonban mindez több volt elméleti kérdésnél. A telekommunikáció–integráció–globalizáció összefüggéseivel foglalkozó elemzők a telekommunikációs eszközöket Nyugaton és Keleten is azok közé kiemelkedő lényeges találmányok közé sorolták, amelyek megváltoztatják az emberi érintkezési viszonyokat, és előmozdítják a világ integrációját.[320] Az évtized közepére már három amerikai magántársaság működött, s emellett kanadai, nyugatnémet és francia közvetlen műholdas műsorszórási kísérletek folytak. 1985–1987-re tizenkét, későbbre mintegy hatvan csatornát vártak, miközben a szovjet Interkozmosz a KGST-országoknak csak egy-egyet remélt. Világos volt, hogy az ideológiai befolyásolásért vívott világméretű küzdelemben egyértelműen új szakasz kezdődik, amely felszámolja a belső információs monopóliumokat.[321]

A műholdas sugárzás legkiforrottabb terveit nyugatnémet–francia együttműködésben dolgozták ki. Az itteni apparátusok felmérték, hogy a német műholdat (TV-SAT) –

még nem közönségnek szánt kísérleti üzemben – 1985 februárjában, a franciát (TDF-1) áprilisban készülnek pályára állítani három-három televízióra és két-két tartalék csatornára. Előkészületek másutt is folytak, így várható volt, hogy a legtöbb nyugat-európai ország a nyolcvanas években megkezdi a sugárzást. A keleti régió szakemberei ezért az itteni vételi viszonyok előzetes felmérését javasolták, az apparátus pedig levonta az ideológiai következtetéseket: az emberek megnyeréséért, befolyásolásáért vívott küzdelemben új periódus kezdődik, amely más megvilágításba helyezi a tájékoztatást és a helyi, nemzeti kultúrák ápolását is. A keleti stratégia kigondolására némi haladékot adott, hogy eleinte csak nagyméretű közösségi antennákkal fogható adásokról volt szó, egyéni vételhez speciális adapterekre és antennákra lett volna szükség.[322]

A kelet-közép-európai államok a Szovjetunió által kidolgozott terv alapján az Interkozmoszon keresztül remélhettek tévécsatornát a közös műholdról. A nyolcvanas évek elején a műsorszóró kísérletek már olyan stádiumban voltak, hogy a tájékoztatáspolitika nem halogathatta a döntést: vagy masszívan zavarja az adásokat, vagy igyekszik alkalmazkodni a versenyhez. A zavarás már a rádiózásban sem tartozott a legkorszerűbb módszerek közé, ezért végül elfogadták a versenykényszert. Tudomásul vették, hogy a teljes elzárkózás nem praktikus, ezért a javaslatok inkább versenyképes televíziózást emlegettek. Fokozatosan hozzáláttak az egy-, majd többcsatornás műsortervek, illetve a kábelhálózatok kidolgozáshoz.[323]

A tömegkommunikációs terjedési folyamatot végigkísérte a szabályozás állandó dilemmája.[324] A távközlési műholdas adásokat nemzetközi távközlési egyezmények alapján működtették, de az *egyéni*ekre egyelőre csak a Nemzetközi Rádiószabályzatot alkalmazhatták, ami viszont előírta, hogy a jeleket „bárki közvetlenül vehesse" akár egyénileg, akár közösségben.[325] A korábbi törvényekből, rendeletekből tehát hiányzott egy fontos rész, sőt a „vezetékes televíziózavarról" sem esett szó. Az érdekek és értékek egyre kiterjedtebb körülírása részben a nyugati műholdas tömegkultúra elleni erőtlen védekezést mutatta. A fenyegető információs decentralizálódás hamarosan a szabályozás egészének felülvizsgálatára késztette a rendszert.[326] A fő cél az volt, hogy a rendeletileg szabályozott tájékoztatási területre olyan törvényt alkossanak, *amely továbbra is az engedélyezett, korporált szabadság elvein működik.*

A tervezetek arról szóltak, hogy deklarálni kell majd a tájékoztatás szabadságát, amennyiben nem sérti az alkotmányt és a törvényeket. Elvben elfogadták, hogy a társadalomnak (elvben) joga lehet rendszeres, gyors, pontos és szakszerű információt kapni a világ eseményeiről, politikai, gazdasági, kulturális, tudományos, technikai fejlődéséről. A pártvezetés hosszasan készült arra, hogy a jövőben kénytelen lesz valamelyest „elengedni" a tömegeket. Ezek az elmozdulások a szovjetrendszerben élőket nem téveszthették meg: nem gondolták, hogy ez már a szabadság, de azt valamelyest érzékelhették, hogy a jövőben elnyomók és elnyomottak egyaránt bonyolultabb küzdelemre számíthatnak a sajtó munkájában.[327]

GLOBALIZÁCIÓ ÉS A BALOLDAL DIVERGENCIÁI

A nyolcvanas évekre a kommunista tábor belső és külső szférái egyaránt szétzilálódtak. Ennek konstellációját a Helsinki utáni korszak négy fő politikai-ideológiai tendenciája adta: a két szuperhatalom közötti újabb feszültségnövekedés, benne az amerikai neokonzervatív ideológia offenzivitása, az európai identitás alakulása, a nyugati szocialista és szociáldemokrata baloldal mélyülő integrálódása a nyugati rendszerekbe és távolodása a szovjet befolyástól, és nem utolsósorban a nemzeti és vallási (főként iszlám és katolikus) ideológiák erős potenciálódása, politizálódása, mintegy a jövőbeni alternatív ideológiák ígéreteként. Ebben a sokrétű közegben egyre halványult az egységes baloldal reménye. Az elemzések úgy fogalmaztak, hogy a hagyományos érdektömörüléseket új mozgalmi tendenciák keresztezik, s a figyelem elsősorban a kommunális, pacifikáló és környezetvédelmi problémák felé fordul, a helyi marxizmusok az ideológiai pluralizmus felé tendálnak, s az egységtörekvések „megtörtek az érdekek partikularizálódásán". A blokk elemzői úgy érzékelték, hogy a hagyományos nyugati baloldal veszít korábbi bázisából a globalizálódás és a foglalkozási szerkezet drasztikus átalakulása folytán is, s hogy ezeket a változásokat a marxizmus egyáltalán nem tudja rugalmasan követni: nem töri magát dinamikus elméletek, prognózisok, stratégiák kimunkálásán, és egymástól elszigetelt irányzatokra szakad.

Helsinki után a testvérpártok már nemcsak elméletben, de a gyakorlati politizálásban is egyre inkább a leválás jeleit mutatták. A globalizációs tendenciákra reagálva a differenciálódó nemzetközi baloldal egy része radikalizálódott, más része viszont éppen reformizálódott. Alakultak extrém neomaoista és terrorista csoportok, miközben Latin-Amerikában, Afrikában és Dél-Európában alternatív szocialista/kommunista irányzatok terjedtek vagy váltak tartóssá. Mellettük ismét erőre kapott a szovjetrendszerre nem kevésbé veszélyes – kompromisszumkész – reformizmus is. A szociáldemokrata és szocialista irányzat szinte minden irányzat konkurenseként hódított a világideológiák terepén: a fejlődő térségekben éppúgy, mint a nyugati világban. Hiába emlegette a szovjet szféra ideológiája hármas forradalmi erőként a keleti, a nyugati és a harmadik világ kommunistáinak virtuális összefogását, vezetői valójában tudták, hogy egyre kevesebb az esély a tényleges együttműködésre.

A közös gondolkodásnak és cselekvésnek egyáltalán nem kedvezett, hogy a világgazdasági átalakulásra és a fegyverkezésre az SZKP 1976-os XXV. kongresszusa újabb feszített gazdasági tervvel reagált, tovább zilálva az egyébként is megosztott nemzetközi tábort. A független nemzeti út követői – mindenekelőtt a latin-európai kommunista pártok – távolodtak a moszkvai vonaltól, többségüket egyáltalán nem vonzották már a nagy közös megállapodásokat ígérő összejövetelek, inkább a regionális tanácskozások számát szaporították.[328] A tábor vezetői így kényszerűen beletörődtek, hogy nem tudnak egységes álláspontot elfogadó tanácskozásokat szervezni; a gazdasági versennyel és az amerikai stratégiai offenzívával küszködő szovjetrendszer ekkor már a két évtizede fenyegető policentrizmus nyílt megjelenésével küzdött.

A nyugati baloldal álláspontját nem kis mértékben befolyásolta fejlettebb régiójuk magjának erősödő vonzása is. Figyelmét ezért egyre inkább a valódi szociáldemokrata

alternatívákra és a nyugati integrációban rejlő új esélyekre fordította. Vezetői úgy ítélték meg, hogy mindenütt bővülnek a lehetőségek a társadalmi, politikai részvételre, a Közös Piacban és más intézményekben is új utak nyílhatnak, ezért többen azt hangoztatták, hogy az *integrációba integrálódás* a szociáldemokrácia „döntő ideológiai offenzívája" lehet. A „szocializmus" *európai* vonásait kezdték hangsúlyozni, s jó példaként említették az eurokommunista francia, spanyol és portugál pártokat, melyek az 1977. *márciusi madridi* találkozó kapcsán nyilvánosan is lemondtak a szovjet modell követéséről. (Ugyanebben az évben Spanyolország és Portugália benyújtotta csatlakozási kérelmét az Európai Közösségekhez.)[329]

Az *integrációs perspektívák* mellett a *társadalomszerkezeti átrendeződések* és a *nemzedéki váltások* nem kevésbé távolították a nyugati baloldalt a kommunista elméletektől és a „létező szocializmustól" is. A nyugati társadalmak többsége már régen nem tartott attól, hogy a szociáldemokratizmus radikálisan megváltoztathatja a nemzetközi erőviszonyokat, vagy átrajzolhatja a külső és belső politikai térképet, így széles körben elfogadták reális demokratikus politikai alternatívaként a választási küzdelmekben. A szociáldemokraták a tartós kormányzati jelenlét esélyével fogalmaztak meg új programokat, és az integrációra is egyeztetett tervekkel akartak készülni. Hajlottak arra, hogy a korábbi konvergenciaelméleteket elvessék, viszont egyre könnyebben azonosultak a szovjetekkel konfrontálódó ideológiákkal. A nemzetközi feszültség szításában éppúgy felelőssé tették a moszkvai vezetést, mint az amerikait. Az afganisztáni beavatkozás és a lengyel konfliktus hatására különösen gyorsan sodródtak ki a moszkvai vonzáskörből, a lengyel szükségállapotot pedig már egyáltalán nem tekintették elkerülhetetlennek. Bírálták a *pluralizmust kizáró egypártrendszert* és a *központosított-bürokratikus, krónikus ellátási* gondokkal küzdő gazdaságot, valamint az elavult irányítást és a merev ideológiát. Az olasz, spanyol, svéd és angol párt eljutott a létező szocializmus teljes elutasításáig. Kevéssé változott a görög, nyugatnémet, portugál párt álláspontja, míg a finn és a svájci fenntartásait hangoztatta.[330] Nyilvánvalóbb lett a tehát a mérsékeltebbek elhatárolódása és a megújult szocialista, szindikalista gondolkodás is. Általában erőteljesen hangoztatták önállóságukat és függetlenségüket. A fiatalabb generációk vonzóbbnak találták az evolúciós-reformista elképzeléseket a keményebb szovjet vonalnál, a munkásokat pedig a baloldalon is felváltották a középrétegbeli „nem termelő" – főként értelmiségi – alkalmazottak, akiknek többsége szintén nem mutatkozott fogékonynak a radikálisabb kommunista munkásideológiára.

A szovjet vezetés mindezt egy ideig azzal igyekezett ellensúlyozni, hogy a harmadik világ *evolúciós revolúciós* törekvéseinek támogatása mellett félhivatalosan elismerte a plurális, evolúciós revolúció lehetőségét a nyugati viszonyokra nézve is mondván, lényegében minden mozgalom, amely az *állam-monopolkapitalizmus kialakulását ellenzi, végső* soron segíti a szocializmus előretörését, bármiként közelít is afelé. Azt remélte ettől, hogy az ideológiai engedmény közelítheti a nyugati középrétegeket, melyek szimpátiája aztán evolúciós-szocialista folyamatokat indukálhat. A nyugati kormányok újabb hivatalos teóriái azonban eközben már a mérsékelt baloldaliak leválását, önállósodását támogatta mondván, *lejárt a „defenzív" eurokommunista és konvergenciaelméletek ideje:* a szovjetrendszer nyilvánvalóan megroggyant, teljes válságban van, egyáltalán nem konvergál, sőt a TTF-versenyben lassan végképp csődbe megy.[331]

Az európai szovjetrendszerek szövetségesi percepciója mindezek hatására ekkoriban sokat változott. A tábor ideológiája óvatosan ítélte meg a távolodókat, mert semmiképp sem akarta egy blokkba terelgetni a reformizálódó irányzatokat. Az Európa-semlegesítő program felgyorsulásával a nyugati pártkapcsolatokra különösen nagy szükség volt, mivel a szovjet vezetés rajtuk keresztül is igyekezett előmozdítani az államok közeledését és a két integráció konvergálását. A blokk országai ezért továbbra is kitartóan keresték az együttműködési *pontokat, és olykor ügynökök beépítésével is igyekeztek ösztönözni a* kívánatos tendenciákat, például a kiemelkedően fontos nyugatnémet szociáldemokrata pártban.[332]

A szovjet teoretikusok eközben arról beszéltek, hogy a szűkebb szövetségesi körnek magának is meg kell újítania a marxizmust: friss szellemű teóriát, stratégiát, víziót kell megfogalmaznia, amely hiteles választ tud adni a kor kihívásaira, azaz egyaránt reagál a világgazdasági változásokra, a katonai erőviszonyokra és a globális problémákra. Jelezték még, hogy a rendszer nem halogathatja a *radikálisan aktív felzárkózást*, amihez nemcsak belső szerkezetének, de ideológiájának is minél előbb meg kell változnia.[333]

KULTURÁLIS FÓRUM: KÖZÖS EURÓPAI IDENTITÁS

A változás sajátossága volt, hogy a konvergenciaelméletek nyugati elvetésének korában a szovjet régió teoretikus útkeresése mintha maga is elvetette volna a radikális világértelmezéseket, és a reformistábbak felé tendált volna; azaz mintha mégis reformistán konvergált volna. Kezdte elhagyni a taszítóan radikális kommunista szlogeneket, helyettük általában a szociális-szocialista vonásokat emelte ki. Korszerűsített rendszerimázsa kifelé és befelé is kevésbé klisészerű képet akart mutatni, a „létező szocializmusból" a valóban vonzónak tűnő tényezőket propagálta: az alanyi jogú társadalombiztosítást, az olcsó, hozzáférhető kultúrát, az ingyenes oktatást, a munkához való jogot.[334] (A magyar alkotmánymódosító koncepciók is ekkoriban fontolgatták, hogy az államformát szocialistaként határozzák meg.)

Az európai közeledést a keleti blokk eközben nem vette le a napirendről, továbbra is mindent megtett a közös érzület élesztgetéséért és az újabb egyeztető tanácskozásokért. Sürgette például a Helsinki után maradt vitás kérdések megtárgyalására a belgrádi (1977–1978) és a madridi (1980–1983) találkozókat. Utóbbi szakaszban azonban az USA – már csak az 1980. novemberi elnökválasztás miatt is – vonakodott elfogadni a javaslatot. Kevésbé elutasítónak mutatkozott viszont Nyugat-Európa, amely sokkal inkább hajlott a békés kontinentális együttélésre, a leszerelésre és a kapcsolatok élénkítésére; ébersége mintha csökkent volna a szovjet veszéllyel szemben. Nem utasította el eleve a keleti blokk javaslatait, nem ellenezte az államközi kapcsolatok építgetését sem, sőt maga is szorgalmazta őket.

A békülékenység mentén Moszkva igyekezett elérni, hogy a vitás kérdések feloldására depolitizáltnak álcázott fórumok alakuljanak. Különösen ígéretesnek találta a kulturális

együttműködéseket, melyek *fedő, elterelő* ideológiái jótékonyan takarták a valódi politikai törekvéseket és a mögötte potenciálódó erőket: a depolitizált témák megkerülhették vagy hangsúlytalanná tehették a konfrontatív nézőpontokat. Az erőfeszítések eredményeként a helsinki záróokmányt aláíró államok madridi határozata 1983-ban elfogadta az önálló kulturális tanácskozás tervét, ami azt is jelezte, hogy a kultúrába csomagolt indoktrináció jelentősége ismét felértékelődött a korszakban.[335]

A szovjet vezetés azt remélte, hogy a Fórum egy fontos lépése előrevetíti az egész Európára kiterjedő integrációt. A tanácskozás résztvevőit a kontinentális biztonság mellett foglalkoztatta még az európai örökség, a kulturális gyökerek, a *közös európai identitás.* Összehangolt kelet–nyugati programokat és szervezeteket javasoltak, talán nem véletlenül éppen Günter Grass[336] például budapesti székhelyű közös kulturális alapítványt bécsi és amszterdami fiókintézettel. Terveztek még európai kultúrakutató társaságot, nemzetközi folklórközpontot Bartók Béláról elnevezve, továbbá művészeti találkozókat, művészképzést, fokozott együttműködést a színház, a filmezés, a formatervezés területén, és más hasonlókat. A szovjet blokkot mindez nem érhette váratlanul: a hetvenes évek elejétől tudatosan készült a keleti kezdeményezésű integrációra. Akkor még a nyugati fellazítás kísérleteként értékelte például a közös Pannónia Kutató vagy a Monarchia Történetkutató Társaság megalapítására tett osztrák javaslatot, ebben az időszakban viszont már koordinált projektek keretében szisztematikusan kutatta az átfogó európai témákat.[337]

ÖSSZEKÖTŐ ÉS ELVÁLASZTÓ TÉNYEZŐK

A Fórummal új szakaszába lépett a kelet–nyugati ideológiai egyeztetés: megkezdődött a külügyi és kulturális szakemberek valódi együttműködése az összetett európai integrációs folyamatban. A közös historikus identitás konszenzusos keresése ugyanakkor nem feledtette a vitatott pontokat, főként az emberi jogokra, a pluralizmusra és a nemzeti, nemzetiségi kérdésekre vonatkozó dilemmákat. A tanácskozás egyik alapvető kérdése is végső soron az volt: a közös vagy az elválasztó tényezők vannak-e többségben? A nyugati résztvevők változatlanul állították, hogy a szovjetrendszer nem tudja garantálni az emberi jogokat, ezért az együttműködés fejében csakis a nyugati értelmezést lehet elfogadni az eszmék szabad áramlásáról, az alkotásról, a véleménynyilvánításról, az írók és művészek szabad közlekedéséről. A szovjetek velük szemben viszont kifogásolták a kettős mércét, mellyel a nyugatiak kevésbé tartják problematikusnak a jobboldali diktatúrákat, mint a baloldaliakat. (Rosszallották például, hogy a nyugati delegációk nem ítélték el a dél-afrikai rendszert.)[338] Erre hivatkozva azzal érveltek, hogy a liberális-plurális emberi jogoknál jobb az (elvben) egyenlőségi alapú szociális, kulturális, ideologikus felfogás, mondván, az a tisztán fogyasztói kultúrával ellentétben politikai értékeket is figyelembe vesz. Hangsúlyozták még az *állam* nélkülözhetetlen szerepét az elosztásban, a tervezésben és a nemzeti érdekek, értékek védelmében. Ez az argumentáció ekkor nem is tűnt mindenki számára egyértelműen provokatívnak vagy elvetendőnek, már csak azért sem, mert a szovjetrendszer már jó ideje távolodott a szigorú autark központosítástól, és közeledett

egy differenciáltabb korporálás felé, ami valamelyest elfogadhatóbbá tette az ilyen felvetéseket. Mindazonáltal a neokonzervatív ideológiától és a nyugati értelmiségtől sem állt távol az állami beavatkozás gondolata, ha nem is a szovjet alapról. A franciák például nyíltan beszéltek saját állami kultúrpolitikájukról, mások a szabadversenyes fogyasztói modell korlátlan terjedését tartották aggasztónak.

A résztvevők közt formálódó konszenzuális pontok azonban nem feledtették a fejlettségbeli és a kulturális eltéréseket, és nem oldhatták meg a regionális, föderális, nemzeti integrációk, illetve a nemzeti, etnikai csoportok közti ellentéteket sem. A Fórum résztvevőinek többsége nem támogatta például az állami kereteken túlnyúló nemzetiségi törekvéseket, nem reagált a nemzetiségi, etnikai ellentéteket felvető magyar emigráció memorandumára, és ugyanígy negligálta a török, bolgár, görög vitákat vagy a magyar ellenzék memorandumát. Pártfogolta viszont a status quót erősítő – a nemzetiségek hídszerepéről szóló – teóriát, amely a nemzeti kultúrák ápolására helyezte hangsúlyokat, mintegy elébe menve az autonómiatörekvéseknek és más hasonló politikai feszültségeknek.

A semleges országok által előkészített záródokumentum-tervezetet a szovjetek elfogadták. Az USA és Luxemburg viszont különösen offenzívak maradtak, s a vitás kérdések végül megakadályozták a megállapodást. Nem tudtak egyezségre jutni többek közt a következőkben: a rádióadások zavarása, a szabad információáramlás, a cenzúra, a szabadságjogok, a kifejezés és kapcsolattartás szabadsága, a nemzeti és vallási kisebbségek jogai, a nem kormányzati szervezetek szerepével kapcsolatos ajánlások. A többség mindezek ellenére egyetértetett a magyar felszólalással, amely a harmincöt ország kulturális kapcsolatainak történetében új fejezetként értékelte a Fórumot.[339]

A BREZSNYEVI KORPORÁCIÓS FOLYTONOSSÁG

A VILÁGCIVILIZÁCIÓ ORSZÁGÚTJA

A szovjet térség politikai, gazdasági elemzői a század, illetve az évezred vége felé haladva egyre több aggodalommal sürgették a politika radikális alkalmazkodását a világgazdasági átrendeződésekhez. Jelezték, hogy a Nyugat jórészt már végrehajtotta az adaptálódó strukturális, technológiai, ideológiai váltásokat, s ha a szovjet térség a maga felzárkózását nem gyorsítja fel, minden bizonnyal letér a „világcivilizáció országútjáról", legalábbis egyelőre.[340] A szovjet szféra így jutott el a világforradalom radikális programjától a világszocializmus potenciális elfogadásán keresztül a világcivilizáció kihívásának alkalmazkodó követéséig.

Ugyanakkor továbbra is keresték az optimalizálható váltás alternatíváit. A szükséges átrendeződések fő mozgatói közt ismételten kiemelték a tudomány-technika, a matematizálás, az informatika és gazdaságszervezés forradalmának jelentőségét, s a hozzájuk társult infrastrukturális fejlesztések fontosságát, de legfőképpen a világgazdasági korszakváltást, azaz a veszedelmesen ható interdependenciát. A római klub prognózisát is idézve a szovjet szféra stratégiai elemzői egyre inkább elfogadni látszottak, hogy a globális integrálódás feltartóztathatatlan, és csak az ütem és a módozatok lehetnek kérdésesek. A magyar szakértők egyike, Bognár József a világgazdasági korszakváltás lényegét úgy értelmezte, hogy az az emberiség létfeltételeit és gazdálkodási körülményeit maximálisan befolyásoló fundamentális jelentőségű gazdasági és demográfiai, társadalmi, politikai, tudományos, nemzetközi stb. változások összessége, amely fokozatosan új gondolkodásmódot hív életre. Az emberiség extrém alternatívák korszakába lépett, s ennek a szovjetrendszerekre gyakorolt tartós hatásai egyelőre nehezen prognosztizálhatók.[341]

GAZDASÁGSZERKEZET, TECHNOLÓGIAI RÉS ÉS TECHNOLÓGIAI TRANSZFER

Az összehangolt váltás támogatására a térség ekkor már kiterjedt társadalomelméleti és politológiai kutatásokat folytatott, hogy tisztábban lássa a szükséges átalakítások lehetséges regionális irányait és modelljeit. A megbízott elemzők vizsgálták a társadalmak szupermakro-, makro-, illetve mikroszintű alkalmazkodóképességét, az alakuló áru- és pénzviszonyokat, a gazdálkodók, fogyasztók, háztartások várható viselkedését, a kisegítő

gazdaságok és a gazdasági törvény hatását a struktúrára, életmódra és a gondolkodásra. A tendenciák minden szinten a nyugati centrum sűrűsödő galaktikus vonzását és a köztes kis államok trendszerű közeledését mutatták.

Az összetett versenyfeltételeket elfogadó szovjetrendszer tehát visszafordíthatatlanul haladt egy reformkényszerpályán. Ezt a késztetését erősítette, hogy a világszerte zajló kedvezőtlen változásokat – különösen a nyersanyagok és energiahordozók emelkedő világpiaci árát – már nem tekinthette átmenetinek. A technológiai rés aggasztó méreteket öltött, különösen a legnagyobb változásokat átélő iparban, de tartósan-látványosan megmutatkozott a gazdaság egészének teljesítőképességén, a GDP alakulásán, az infrastruktúrán, a képzettségen és a jövedelmeken. A reformok folytatása és a fejlesztési prioritások újragondolása ilyen körülmények között az elsőrendű feladatok közé tartozott. A korábban is minduntalan hangoztatott *makro- és mikroszintű adaptációs készségek* elsajátítása ekkor már valóban létkérdéssé vált.[342]

A váltás mégsem ment egyszerűen; a rendszer nehézkedési ereje miatt a keleti integráció csak részben tudta kihasználni a helsinki megállapodás adta politikai térnyerést. A térség az autarkiából kibontakozva helyét kereste a táguló környezetben, de nehezen szakadt el korábbi extenzív gyakorlatától. Hiába érzékelte régóta, hogy a továbblépés legfőbb feltétele a nyugati technológia elsajátítása és közegének megteremtése, a közvetlenül is érintett termelőegységek nem érezték magukat mindig érdekelteknek az innovációban: tartottak a modern technológiák bevezetésétől és főként a kockázatvállalástól, ezért nem feltétlenül támogatták a szelektálást vagy a teljesítmény szerinti differenciálást. Nehézkesen ment a rugalmatlan pénzügyi szabályozás átalakítása, fennmaradt a jövedelemkülönbségekhez fűződő ellentmondásos, nivelláló ideológiai viszony. A komolyabb váltást tehát nemcsak adminisztratív, bürokratikus megkötések gátolták, hanem a „a társadalmi és gazdasági környezet teljesítményekre nem ösztönző hatás", a gazdasági attitűd.

A régió ilyen körülmények között egyelőre a tudományos transzfert tekintette a növekedés egyik fő mozgatóelemének, ezért nemzetközi kapcsolatait is elsősorban a tudományos-technológiai információhoz jutás feltételeihez igazította. Minden „észszerű feltételek között megszerezhető" eredményt át akart venni a fejlettebbektől, de leginkább azokat a termelési kooperációkat és licenceket, amelytől hosszú távú értékesíthetőséget várt, s amelyek továbbfejlesztése révén jelentősen javíthatta a versenyben maradás feltételeit és a gazdaság külkereskedelmi mérlegét. Megindult a legális információvadászat, amelyet élénk technológiai kémkedés egészített ki; különösen a hosszú távú megtérülést ígérő licencek és know-how-k számítottak értékesnek. Az apparátusok által összeállított szakértői javaslatok ugyanakkor nem győzték hangsúlyozni: a technológiai transzfer és a szelektív kutatóbázis-fejlesztés feltétlenül szükséges, de már nem elégséges, halaszthatatlanul át kell alakítani a tervezői, gazdasági, jogi szabályozást, sőt újra kell gondolni az állam és társadalom viszonyát is. Ezekkel összefüggésben széles körű attitűdváltást sürgettek, valamint az ideológiai etalonok felülvizsgálatát és a politikai intézményrendszer átalakítását is.[343]

HALVÁNYULÓ PERSPEKTÍVÁK, ÉRTÉKRENDSZERVÁLTÁS

A nyolcvanas évek elején a rendszer vezetői már lépéskényszerben voltak, ezért intenzív előkészületeket tettek a váltóátállításra. A belső elemzők úgy látták, hogy a politikai rendszert mélyrehatóan meg kell reformálni, és az ideológiának, a stratégia tematizálásának is meg kell szakítania közvetlen kapcsolatát a közhatalommal. Mindez csökkentheti a központtal szembeni „túlzott" elvárásokat, mivel a *döntési kompetenciák dekoncentrálása*, „társadalmasítása", az önkormányzati elemek növelése társadalmasítaná a felelősséget is, és megosztaná a legitimációs terheket. A javaslattevők arra jutottak, hogy a legitimációs mozgástér bővüléséhez nagymértékben hozzájárulhat, ha a társadalomtudományi, stratégiai tudományok is leválhatnak valamelyest a közhatalomról, és alternatív gondolatokat fogalmazhatnak meg. *Szükségesnek tekintették emellett a tagoltabb nyilvánosságot*, amely ugyanakkor nem veszélyezteti a politikai stabilitást, mivel továbbra is az állam uralja a döntő ideológiaközvetítő rendszereket, főként a tömegkommunikációt és az oktatást.[344] A megbízott elmezői műhelyek ennek érdekében széles körű szemléleti és attitűdváltást tartottak fontosnak, amely elfogadja a gazdasági-társadalmi környezet önmozgását *biztosító strukturális átalakításokat*.[345]

A felerősödő *ideológiai önreflexió* egyértelműen arra utalt, hogy a térség államaira valóban többirányú nyomás nehezedik, s hogy ennek következményeivel fokozottan számolnak is, ezért a *túlterhelt finanszírozás és működtetés* tehermentesítésére egyre több (szervezett) öntevékenységet akartak engedni a rendszerbe. A kreatívabb munkaerőre vágyó *központosító elitek tendáltak az önigazgatóbb variációk felé*. A nyolcvanas években különösen felgyorsult ez a folyamat, amely valójában már az ötvenes évek közepe óta egyre nyilvánvalóbban formálta a szovjetvariáns modelleket. A szekularizálódó működés eleinte még csak az államnak engedett több teret, majd a tehermentesülés érdekében mindinkább vállalkozási alapra helyezte a gazdaságot és részben a politikai döntés-előkészítést is.

A nagyléptékű integrációkkal párhuzamosan nőtt az alcentrumok és régiók szerepe. A területfejlesztési koncepciók is abból indultak ki, hogy az extenzív fejlődés kimerülése és az ország nagy adósságterhei miatt az állam már csak a fejlettebbek rovására tudná támogatni a leszakadó régiókat, ezért valamilyen mértékben decentralizálni kényszerül, bevonja a helyi erőforrásokat és az önkormányzatokat a működtetésbe. Mikroszinten is azzal számoltak, hogy több teret engednek az ember társadalmi és termelői aktivitásának. Az elemzők gyakran felhívták a figyelmet arra, hogy a TTF-kihívások korában a világpiaci versenyképesség feltétele a társadalmi *részvétel*.[346]

A *népi demokrácia fogalma* ebben a konstellációban tovább tágult. Egyre inkább úgy értelmezték, hogy azzal a rugalmas politikával van összefüggésben, amely a megújuló európai szovjet blokkot növekvő mértékben jellemzi. Egy olyan politikára látszott utalni, amely fokozatosan elfogadja a *békés fejlődés* és a *parlamentarizmus* lehetőségét, valamiféle „többpártrendszerű proletárdiktatúrát".[347]

A STRATÉGIAFORMÁLÁS TÁRSADALMASULÁSA

A tervezett változtatások volumene ekkor már nyilvánvalóan többet igényelt néhány megbízható tanácsadónál. A szovjetrendszer metamorfózisának utolsó szakaszában ezért egyre kiterjedtebb szakértői hálózatok elemezték a bonyolódó valóságot és tervezték az átalakulási útvonalakat. A nagyfokú kreativitást igénylő folyamatban az ideológiai-megbízhatósági *kritériumok* ez idő alatt rugalmasan visszahúzódtak a szakmai szempontok mögé. A többszörösen tagolt környezetben a szovjetrendszer apparátusa már nem tudott és nem akart egyedül tájékozódni, így nemcsak a konstellációértelmezést, de a stratégiák főbb vonalainak kidolgozását, sőt az ideológiai részletek kidolgozását is olykor kiadta „gebinbe", mondván, mindent tudományos alapokra kell helyezni. A szakértők egyre nagyobb számban vehettek részt a tervezésben, javasolhattak alternatívákat, gyakorlati útmutatókkal látták el az elemzéseket. A bővülő értelmezői körökben gyakran tűntek föl nem pártközeli elemzők, végül a rendszer kritikus bírálói is. Az erőfeszítéseknek és az elszánt megrendelői magatartásnak köszönhetően 1982–1983-tól már több mint négyszáz politikus és szakértő foglalkozott a kijelölt témákkal. A pártvezetés az utolsó években elemzőinek figyelmét két *fő kérdés* felé terelte: 1. Hogyan lehet a politikai rendszer alapvetően egydimenziós jellegét megtartani, ugyanakkor valóban hatékony gazdaságot teremteni? 2. A piacosodás által felszínre hozott érdekellentétek milyen struktúrába integrálhatók a legkisebb feszültséggel?

Az ideológiai-stratégiai gondolkodás ezzel még inkább *diverzifikálódott;* már leginkább explicit formái is távolodtak a közvetlen agitációtól. Valóságértelmező, prognosztizáló és nagyobbrészt teoretikus rendszerformáló akart lenni, ezért a jövőről többnyire *valós globális összefüggések* figyelembevételével beszélt. A belső elemzések úgy fogalmaztak: a helyzetfeltáró társadalomtudományok és a döntéshozó politikai intézmények között feltétlenül lennie kell „egy közösen művelt területnek, a politikai ideológiának".[348] A kutatók általában „egyszerű" munkatervi feladatként kaptak semlegesnek mutatkozó résztémákat, melyeken legjobb tudásuk szerint dolgoztak. A tudomány ebben a folyamatban egyszerre volt a társadalmi korporáló-integráló elméletek kimunkálója és gyakorlati kísérleti bázisa. A szovjetrendszer történeti áttekintéséről és perspektíváiról szóló tanácskozások, tanulmánykötetek élénk szakértői jelenlétet tükröznek, még ha a szerzők nem tudták is minden esetben, miben vettek részt.

A társadalmasításnak nevezett folyamat ezzel nyilvánvalóan elérte az ideológiai-politikai stratégiaformálás legfelsőbb köreit is, a társadalmi bevonódás vagy involválódás gyorsan terjedt az alsóbb szintű kormányzás felé. Az autodidakta állam hátterében egyértelműen megjelentek a professzionális rendszerműködtetés elemei. Ennek részeként nemcsak szakértőket vontak be a stratégiaformálásba, de a pártvezetésen belül is hangsúlyeltolódások mentek végbe. Ezek a szerkezeti módosulások pedig azokat az elemzéseket látszottak igazolni, amelyek jó ideje a szovjetrendszerrel kapcsolatban korporációsan liberalizáló tendenciákról beszéltek, s azt jósolták, hogy a szakértők térnyerése végleg kiszorítja majd az autodidakta irányítást, ami viszont végső soron a rendszer lebomlásához vezet. A nyugati elemzők új, fiatal technokrácia kialakulását prognosztizálták, amely

a régi „pártkáderek" ideológiai uralmával szemben átveheti az irányítást, és áthelyezi a hangsúlyokat a politikai kontrollról a gazdasági modernizációra. Állandó kérdés maradt azonban, hogy *miként integrálhatók szakértők* a politikai célok megvalósításába anélkül, hogy ők határoznák meg a célokat, és dominálnák az ellenőrzést.[349]

Az óvatos politizálás ellenére a nyolcvanas évek elején több változás is elérte a modellváltáshoz elegendőnek mutatkozó szintet. A társadalmi csoportok mélyülő integrálódása a politikai folyamatokba, a folyamatos szekularizálódás és a tervezésirányítás professzionalizálódása erre utaltak, s a számottevő átalakuláshoz az ellenzék egyre nyíltabb megjelenése a sürgető kényszerítő felhajtóerőt is megteremtette. Az évtized elejétől kiterjedő társadalmi integrálás, korporálás utolsó felvonása az 1989-es kerekasztal-tárgyalás volt. Ez alkalmasnak mutatkozott arra, hogy az ellenzékkel „szövetségben" a regnáló vezetés megfogalmazza a kibontakozás programját. Azt hangoztatta, hogy a demokratikus ellenzéki szervezetekkel folytatandó politikai egyeztetető tárgyalások legfőbb célja „a demokratikus szocializmusba való békés, fokozatos átmenet biztosítása".[350] A kooperálás menete végül mégis elkanyarodott az eredeti elképzelésektől; a tervezett modell nem valósult meg, mert felülírta azt a növekvő determinációs nyomás, a spontán elemek kontrollálatlan aránya és a gyorsuló idő.

A „KORPORÁCIÓ ÉVSZÁZADA" ÉS A KETTŐS ALKALMAZKODÁS

Miközben a nyugati elemzők egy része már felülvizsgálta a konvergenciateóriákat, voltak, akik a versengő piaci és szovjet modellt továbbra is a modern ipari rendszerek két egymáshoz hasonuló folyamataként értelmezték. Perspektivikusan konvergenciákat jósoltak, amelyek modern korporációs megoldások variánsai felé terelik a klasszikus nyugati demokratikus piaci formákat és a központosított szovjetet egyaránt. Nem zárták ki, *hogy a két fő versengő rendszer* két fontos tényező együttes hatására mégis konvergálhat, leginkább a korporatív elemek felhasználásának kényszerében. A két fő efelé mozgató tényező: a tömegtársadalmak kezelésének problémája és a minden nemzetgazdaságot érintő interdependencia.

Ezek között az elméletek között különösen nagy hatású volt Karl Schmitter írása, a *Még mindig a korporáció százada* című tanulmány, amely megfontolásra ajánlotta Mihail Manoilescu harmincas évekbeli megállapításait.[351] Ezek arról szóltak, hogy a társadalmi, politikai intézmények szükségszerűen tartanak a korporatív érdekképviseleti megoldások felé, és nem csak átmenetileg vagy nem csak szélsőséges történelmi fordulatként. Ebből kiindulva Schmitter úgy vélte, hogy kellő elemzői távolságtartással leválaszthatók a korporáció fogalmáról a tisztán negatív (a jobboldali fasiszta rendszerekre utaló) tapasztalatok, *és akkor kitűnik, hogy egyes elemek számtalan alakban bukkanhatnak fel* a modern társadalmak legtöbbjében: a fejlettebbekben és a kevésbé fejlettekben, a demokratikusakban és a kevésbé vagy egyáltalán nem demokratikusakban éppúgy. Ezt azzal magyarázta, hogy az ilyen megoldások hatékonyan, célratartóan össze tudják kapcsolni a politikai döntéshozó államot a különböző érdekképviselő szervezetek egyeztetett törekvéseivel. A korporációs mechanizmusok igyekeznek (in)korporálni a döntéshozatalba a különböző csoportokat, majd el is fogadtatni velük a döntést. Összességében ez a megoldás mindenkinek nyújt valamit, de főként a vezetőknek. Megóv, tartósít, stabilizálja a működést, s eközben az érdekegyeztetés kényelmes komfortját is nyújtja, azaz növekedést és befolyást kevés stresszel. Előnyük még, hogy kompatibilisek lényegében minden ismert politikai modellel, noha a kombinációk nyilvánvalóan eltérőek.[352] Schmitter az arányok szerint alapvetően megkülönböztetett *társadalmi és állami* korporatív rendszereket annak figyelembevételével, hogy melyik a domináns szereplő a célok meghatározásakor, illetve az eszközök birtoklásában.

A politológiai munkák ezt követően a legtöbb európai és latin-amerikai ország működésében rátaláltak ezekre a (poszt)modern korporációs motívumokra, melyek sajátossága, hogy az *egyik oldalon a demokráciákat korlátozták, a másikon* viszont éppen *a diktatúrákat;* előbbiekben a szociális ellentétek és a lobbiharcok mérséklése érdekében a piaci mechanizmusokat akarják megszelídíteni, utóbbiakban pedig a gazdasági élénkítés serkentésére lefaragnak valamit a központosító túlhatalmakból.[353] Az alapvető eltérések mellett azonban a szakértők hangsúlyozták a közös elemeket is. Mindenekelőtt azt a mindkét modellt jellemző törekvést, hogy a nehezen kontrollálható tömegtársadalmakat belső kooperálásra késztessék, hogy hatékonyan kezeljék az irányítás növekvő komplexitását, koordinálják a szakértők és a bürokrácia kapcsolatát, továbbá mérsékeljék – például a menedzsment kooptálásával – az osztályok közötti feszültségeket. Nem utolsósorban pedig hogy *befelé* közös célokat fogadtassanak el, *kifelé* pedig meg is tudják védeni őket állami beavatkozások vagy némi protekcionizmus árán is.

Mindezeket figyelembe véve a nyugati politológusok egy része a modern korporatív vonások általános terjedését jósolta. Peter Katzenstein például ennek egyik okát az eltérő fejlettségű világgazdasági szereplők összekapcsolódásában látta. Abban, hogy a fokozottan interdependenssé váló világgazdasági környezethez igazodni kénytelen nemzetgazdaságok és régiók alkalmazkodási lehetőségei, kódjai nem lehetnek azonosak, így a kihívásokra is eltérő módon – saját tulajdonságaik és körülményeik figyelembevételével – tudnak csak reagálni.[354] Ez a teória rokon volt azokkal, amelyek a mindenkori felzárkózók állandó kettős alkalmazkodási kényszerére utaltak, vagyis arra, hogy nekik folytonosan törekedniük kell egy kényes *egyensúlyra* a *belső és külső késztetések között.*[355] Katzenstein ugyanakkor úgy ítélte meg, hogy bár a világgazdasági kihívás eltérő alkalmazkodói magatartásra készteti a más-más adottságokkal rendelkező ipari, illetve iparosodó államokat, némely vonások azért mégis tipizálhatók. Miközben például az USA alapvetően megmaradt a liberális piaci megoldásoknál (melyeket csak részben színez protekcionista politika), Japán néhány fontosnak tekintett iparágban szisztematikus protekcionizmussal operál, hogy ezzel biztosítsa hosszú távú versenyképességét. Az állami beavatkozást az ilyen országok nemegyszer időlegesnek szánják, amíg kiemelt stratégiai ágazataik meg nem erősödnek, és nem lesznek önállóan is versenyképesek. A két példa mellett Katzenstein különösen tanulságosnak tartotta a nyugat-európai kis államok reakcióját, melyek méretüknél és potenciáljuknál fogva – szerinte – leginkább rászorulnak arra, hogy ne csak átmeneti protekcionista állami beavatkozásokban gondolkodjanak, hanem olyan

tartós politikai rendszerben is, amely lehetővé teszi, hogy gazdaságaik mindenkor rugalmasan reagáljanak a világpiaci kihívásokra, ugyanakkor a hazai piacot és exportot is védeni tudják. Úgy látta: ezek az országok valójában egy (poszt)modern korporatív politikai struktúrát teremtenek és működtetnek, amelyek sikeresen integrálják a különböző társadalmi, párt- és civil érdekcsoportokat, többek között ezért is tudnak megfelelni ezeknek a céloknak. Hangsúlyozta még: ez a modell az alkalmazkodásban rugalmas és hatékony, ezért egyes elemei, tapasztalatai hasznosak és esetleg követendők is lehetnek a világgazdasági interdependenciára idővel érzékenyebbé váló nagyobb államok, így az USA számára is.

KORPORÁCIÓS KONVERGENCIA

A nyolcvanas évek elején a Brezsnyev-éra történeti-politológiai újraértékelésének első nagy hullámában a kutatók egy része már nyílt összefüggést látott a korporatív törekvések és a szovjetrendszer néhány újabb fordulata között is. Többek közt Blair Ruble, Moms McCain Jr., Charles Ziegler és mások elemezték az ilyen vonásokat a környezetvédelem, a szakszervezetek vagy a bírói testületek működésében. Schmitter értelmezését finomítva és Alfred Stepanra is hivatkozva úgy vélték: az állami korporatizmus leírása tovább differenciálható még aszerint, hogy alapvetően kizáró vagy befogadó jellegű-e.[356]

Másik megállapításuk, hogy a modern társadalom összetettsége és az érdekellentétek nyíltabb felszínre kerülése végül elkerülhetetlenné teszi, hogy a szovjet politikai és gazdasági intézmények is átalakuljanak, máskülönben a régió országai – a központ és a csatolt területek – nem tudnak megbirkózni a kihívásokkal. Néhányan úgy értékelték, hogy a szovjetrendszer mindezt felismerve már az előző két évtizedben is (!) fokozatosan, folyamatosan távolodott a kizáró állami korporatista formáktól, és közelített a befogadó, integráló megoldások felé. Mérséklődött regresszív jellege, rugalmasabban korporálta a szakértőket és bővülő mértékben a különböző társadalmi csoportokat, ami olyan dinamikát adott a rendszernek, amely nem jellemző az abszolút totalitárius modellekre. A szovjet szisztémát ezért nemcsak a plurális-demokratikus modellektől javasolták megkülönböztetni, hanem a totalitáriusoktól is.

Interpretációs fordulat volt Valerie Bunce és John M. Echols III. elemzése is, amely nemcsak a működés részterületeire, de a szovjetvariáns rendszerek egészére alkalmazta a teóriát. Kijelentette, hogy a hatvanas–hetvenes évek mechanizmusai egyértelműen korporációra hajló tendenciákat mutatnak, melyek fő jellemzője a törekvés valamiféle jóléti állami konstrukcióra. Ennek elemei közé sorolták a társadalmi juttatások gyors kiterjesztését, a bővülő társadalmi részvételt a rendszerműködtetésben, de különösen a szakértők és más párton kívüliek, valamint a helyi vezetők növekvő mértékű bevonását a politikai döntéshozatalba. A szerzők kiemelték, hogy a Brezsnyev-adminisztráció a korábbiaknál jobban törekedett a *kooperálásra*, a *konszenzusra* és általában az *optimalizálásra*. A párt vezetésének egy része közben maga is professzionalizálódott, képzettebb lett, mivel érdeke volt az eligazodás a bonyolultabb döntéshozatali folyamatokban; a párthűséget ezért szakértelemmel kombinálta. A két elemző elődeihez hasonlóan tehát arra a következtetésre jutott, hogy a korszak leginkább a korporativizmus jellemzőivel írható le. Ez a rendszert egyértelműen megkülönbözteti a plurális demokráciáktól éppúgy, mint a korábbi szovjet szakaszoktól. Jelezték még, hogy mindennek előképe már a lenini elképzelésekben is megvolt, közvetlen politikai elődnek azonban a hruscsovi politika tekinthető. Közös jellemzője volt a lenini, a hruscsovi és a brezsnyevi szovjet korporációnak a masszív párt-/állami beavatkozás a társadalmi és gazdasági mechanizmusokba, illetve az irányított testületek formális részvétele a működésben.[357] Bunce és Echols III elemzése négy együtthatót vesz figyelembe: az állam és az érdekcsoportok helyét, szerepét, kapcsolatát, a *tervezést* és a racionalitást, a *tömegeket* és a *célokat*. Jellemzőnek tartja, hogy a harmóniára, *konszenzusra törekvő* állam aktívan, kezdeményezően integrálja, kapcsolja össze a nem autonóm érdekcsoportokat. A *pluralista konfliktusos* rendszerben a választó állampolgár civil szervezeteken keresztül hangoztatja véleményét, míg a korporatistában *bevonják*, meghívják az érdekcsoportok résztvevőit a politikai döntéshozatalba, s a tervezést sem zárják ki.

A két szerző feltétlenül Brezsnyev saját hozzájárulásának tartotta ugyanakkor, hogy az enyhülést *stabil politikává* formálta kívül és belül egyaránt, konszolidálta a szélsőséges kísérleti amplitúdókat; ha óvatosan is, de folytatta a relatív fogyasztói, jóléti törekvéseket. Mindezek mellett kiterjesztette a társadalmi részvételt, főként a szakértők bevonását a döntéshozatalba, és általában továbbfejlesztette az össznépi államként megnevezett korporálást. A párt, illetve az állam fokozatosan integrálta a nagyobb érdekcsoportokat a politikai folyamatba, ügyelve arra, hogy később biztosítani és koordinálni is tudja ezt a kooperációt. Az ilyenformán kialakított „intézményi pluralizmusban"[358] a vezetés egyensúlyozott az elitcsoportok között, miközben az első számú irányító – nemegyszer az amerikai elnökhöz hasonlóan – érdekcsoportok álláspontjának figyelembevételével döntött, illetve oldott meg problémákat.

Bunce és Echols III kiemelték: a korporáló megoldás elsődleges célja itt is, mint minden rendszertípusban az, hogy a legkevesebb feszültséggel, azaz a legkoordináltabb konszenzussal biztosítsa a növekedést, a gazdasági, politikai, társadalmi stabilitást és nem utolsósorban az érvényes hatalom és elosztás fenntartását. Mindehhez hozzátehetjük: aligha valószínű, hogy a világ folyamatait figyelemmel kísérő szovjet vezetés a latin-amerikai államok hasonló típusú átalakulásainak tapasztalatait ne vette volna fontolóra. Látniuk kellett, hogy a kontrollált liberalizálásnak vannak perspektívái, hogy az nem feltétlenül vezet ellenőrizhetetlen demokráciához, illetve a regnáló elitek hatalomvesztéséhez. Példákat láthattak arra, hogy jól előkészített paktumokkal/kompromisszumokkal kialakíthatók olyan központosító formák, amelyek sikeresen mintegy abszorbeálják az új érdekcsoportokat anélkül, hogy valódi politikai teret nyitnának a tömegek számára.[359]

A szovjet vezetés okulhatott ezek tanulságaiból annál is inkább, mert kényszerűen maga is jó ideje hasonló úton járt. A szakértői elemzések – különösen néhány év távlatából visszatekintve – a kelet-közép-európai térség több kisebb fordulatát rokon jelenségként értelmezték. K. Williams ilyenként tekint Jugoszlávia 1963 és 1974 közötti, Csehszlovákia 1968-as, Ausztria hatvanas–hetvenes évekbeli, majd Lengyelország 1989.

nyári belső strukturális átrendeződési kísérleteire. Kiemeli, hogy ezek korporációs, kvázi demokratikus mozgásaira jellemző, hogy egy meghatározó érdekcsoport akarta kontroll alatt tartani a változások mértékét és ütemét úgy, hogy közben hangsúlytalanul újabb érdekcsoportokat engedhessen be az érdekegyeztetésbe és a döntéshozatalba. Williams is úgy véli: az effajta irányított váltások mindenkor arra szolgálnak, hogy a vezető politikai erők biztosítani tudják a további növekedést és stabilitást, ugyanakkor időt is nyerjenek saját befolyásuk megtartásához. Terveik szerint az általuk elindított folyamatokban tartósan jellemző marad az erős állami, hatalmi kontroll kifelé és befelé egyaránt, s így félpiaci és félcivil megoldások variálódhatnak az állami beavatkozásokkal.[360]

A világ különböző régióinak felzárkóztató mintázatai tehát mintha azt mutatták volna, hogy a tudományos-technikai forradalom, illetve a bonyolult interdependens viszonyok végül a központosító rendszerekre is ráerőltetik valamelyest az egyéni és csoportos kreativitás térnyerését. A túlterhelt és zavarodott központok lassan teret engednek az önmozgás(ok)nak a gyakorlatban és az ideológiában egyaránt, bár továbbra is első számú koordinálók akarnak maradni. Kezdetben gazdasági reformokkal kísérleteznek, majd ezt fokozatos szekularizálással (államizálással) kapcsolják össze, ezt követően engedélyeznek némi társadalmi öntevékenységet a politikai irányításban, illetve a menedzsment szféráiban, később kialakítanak egy új típusú nemzeti, nemzetiségi stratégiát. Mindezek következtében árnyaltabbá válik az állam terhelhetőségi együtthatója, változik a politikai filozófia, a mindennapi gyakorlat és az ideológia is. *Makro- és mikroszinteken egyaránt* új értelmet kap az önállóság. A rendszer keresni kezdi azokat a formákat, amelyek egyensúlyt tudnak teremteni az egyéni és csoportos szabadságjogok, illetve a modernizációs késztetések, valamint a birodalmi, nagyhatalmi szempontok között.

KOEGZISZTENCIÁLIS KÖRÖK

INTEGRÁCIÓK ÖSSZETETT STRUKTÚRÁJA

Mielőtt rátérnénk a szovjet politikai formáció utolsó átalakulási fázisának elemzésére, érdemes újragondolni a szovjet elképzeléseket a modernizációs integrációs kényszerekkel és általában az (interdependens) integrációs spirállal kapcsolatban. Az áttekintés érinti a kelet-közép-európai terveket, az ázsiai szövetségi viszonyokat és az európai stratégiát is.

A mintázatokból úgy tűnik, hogy az ötvenes évek közepétől a szovjet stratégia ezeket az elemeket egy többszintű – regionális és európai – integrációs koordináta-rendszerben képzelte el, de nagyon hasonló logikára. Ha a szovjet elképzelések a tervek szerint alakulnak, akkor a korporációs működés flexibilisebb formái a nemzetközi kapcsolatok különböző szintjein is működhettek volna, nemcsak az egyes országok gazdaságában és politikai rendszereiben, de a szovjet és kelet-közép-európai viszonyban, sőt akár az európai konstellációban is.

Miről van szó? Általában makroszinteknek szoktuk nevezni az egyes országok átfogó gazdasági (társadalmi) működését, szemben a mikrókkal, amelyek az alsóbb szintű, illetve részelemekre utalnak. Hogy elkerüljük a további, nehezen követhető mértékegység-előtagok bevezetését, itt most inkább a makrót látjuk el jelzőkkel, utalva ezekkel a különböző – nemzetállami szintek feletti álló – struktúrákra. Így megkülönböztetünk egy térségi-európai szovjet makrót, egy összeurópai kontinentális makrót és világméretű globál makrót. Miért van erre szükség? Annak érzékeltetésére, hogy a szovjet stratégia az ötvenes évek közepétől különböző mikro- és makroszintű korporatív-integráló szerkezetek összetett rendszerét igyekezett megvalósítani a belső működéseiben éppúgy, mint a kelet-közép-európai térségi viszonyokban vagy az európai kapcsolataiban. Ez a stratégia egyszerre jelentette azt, hogy a szovjet politika minden szinten a lazább, flexibilisebb formák felé fordul, és azt is, hogy e formák célja nem az elengedés, hanem ellenkezőleg, a hosszú távú befolyás fenntartása vagy kiépítése volt. S ehhez a stratégiához megfelelő intézményeket is tervezett.

Szovjet részről a virtuális és valódi integrációk új típusú értelmezésének kétségtelenül alapozó fordulata volt a békés egymás mellett élés politikájának meghirdetése. Ez a proaktív ideológiai felvetés a koegzisztenciát az USA számára elkerülhetetlen politikaként artikulálta, Nyugat-Európának és Kínának felajánlotta, belső szövetségesei számára pedig lehetővé tette. Az Egyesült Államok ezt az innovatív, békére törekvő, ugyanakkor mégis offenzív stratégiai és ideológiai fordulatot tudomásul vette, de a fegyverkezésben és tér-

nyerésben továbbra is kemény ellenfél maradt. Európa igyekezett az új doktrínát hasznos kapcsolatokra és biztonságépítésre kihasználni, Kína viszont ázsiai befolyásszerző taktikaként visszautasította, Kelet-Közép-Európa államai pedig reménykedve lavírozgattak egy rugalmasabb rendszer keretei közt.

INTEGRÁCIÓS HULLÁMOK ELSŐDLEGES ÉRTELMEZÉSE

Ha a nemzetállami szintek felől közelítünk, elsősorban a szovjet központ és a kelet-közép-európai államok viszonyának állandósága vagy változékonysága a kérdés, de főként az *alárendelt országok külpolitikai szuverenitása, mozgástere*. A második világháború után a szovjet befolyási övezetbe kerülő kelet-közép-európai államok külpolitikai mozgásterére és nemzeti szuverenitásának definiálására rendszerint a legkevésbé vitatott állítás az, hogy a második világháborút követően egyértelműen a szovjet geopolitikai övezet részeivé váltak. Annak értelmezése azonban sokkal kevésbé magától értetődő, sőt vitatott, hogy az elkövetkező évtizedek alatt mennyiben maradt változatlan ez az alárendelt külpolitikai szerep, volt-e esély bármiféle állami külpolitikai proaktivitásra ebben a nyilvánvalóan kötöttpályás politikai konstellációban. Hasznos lehet ezért a történeti vizsgálódás *revizionista módszereit is felhasználva differenciáltabb összefüggéseket feltételezni*, például azt, hogy ez a térségi függő helyzet nem volt mindvégig (az 1989–1990-es összeomlásig) teljes mértékben állandó. Vagyis azt feltételezzük, hogy a kelet-közép-európai államok külvilághoz fűződő kapcsolataiban voltak elkülöníthető szakaszok, s ezeken belül olyan nem lényegtelen elmozdulások, amelyek módosították az államok szerepét a diplomáciai színtéren is.

Hasonlóan fontos és az előbbivel szorosan összefüggő kérdés, hogy maga a Szovjetunió mennyiben volt „független", amikor kialakította a maga *globális*, illetve *térségi, regionális (ázsiai és eurázsiai) stratégiáit. Az alárendelt államok mozgásterének leírása szempontjából* jelentősége lehet annak, hogy milyen mértékben befolyásolhatták a szovjet politikát a globalizációs hullámok, a világpiac dinamikája, az integrációs trendek, a szövetségi súlyponti átrendeződések, valamint az exponenciális ütemű technológiai fejlődés nyomán kialakuló, Max Weber által jósolt „technológiai racionalitás".

A kelet-közép-európai államok és a szovjet szuperhatalom viszonyát átláthatóbban lehet értelmezni, ha figyelembe vesszük történeti kontextusait, kiemelten a *szovjet geopolitikai gondolkodás* folytonosságait. A moszkvai vezetés ugyanis Lenin óta lényegében azonos elveket követett: a *korábbi archaikus cári birodalom helyén mindegyik kormányzó* garnitúra igyekezett modern nagyhatalmi potenciált generálni az újonnan megszervezett modell számára. Eközben a világban jelentkező intenzív integrációs kényszerekkel minden vezető garnitúra számolt. Ideológiai etalonként és stratégiai vízióként is elfogadták a marxi–engelsi teóriák egyik fő üzenetét, mely szerint a 19. század második felétől tapasztalható tudományos-technikai robbanás egy világméretű integrálódási folyamaton keresztül fejti ki hatását, s ennek látványos következményeként a tőkés gazdaságok nemzeti és világméretekben is termelői *integrációvá* fejlődnek. A globálissá váló hálózatosodást

alapértelmezettként kezelték, mintegy a technikai fejlesztések rendkívül gyors alkalmazásának feltételeként.

Mindegyik szovjet vezető számolt ezért a formálódó termelői, fogyasztói és politikai integrációs spirállal. Sőt tudták azt is, hogy ezekre adekvát „keleti", térségi válasszal kell reagálniuk, hacsak a szovjet államszövetség nem akar egyértelműen a nyugati integrációkhoz csatlakozni – és nem akart, mivel az integrálódás fenyegető árnyékként, nem pedig tartósan lehetséges szövetségként jelent meg számára. A lenini gyökerű *Európa-politikát* ezért mindenkor meghatározta a nyugati terjeszkedés feltartóztatása, azaz a sajátosan értelmezett szovjet antiglobalizmus. A szovjetek Lenin óta elvetették egy leendő „Európai Egyesült Államokba" való integrálódás gondolatát, ehelyett saját központú *keleti egyesült államokat* vizionáltak, melynek keretében a szovjet-orosz birodalom területi és civilizációs integritása garantálható.

Az első szakaszban, a század első felében ez az elképzelés még korántsem jelenthetett katonai erőre alapozott konkurálást, a bolsevik vezetők viszont már ekkor is élénken támogatták az antikapitalista nemzetközi szervezeteket és minden olyan politikai tényezőt, amely gyengítette a helyi kormányzatokat. Ezeken túlmenően nemzetközi, globálisan integráló szervezetként működtették a radikális Kommunista Internacionálét, melynek fő jelszava volt a világforradalom, azaz a szovjet típusú modell exportálása, kiterjesztése minden olyan területen, ahol az lehetségesnek mutatkozott.

A két világháború közti európai fasizálódó tendenciák azonban megakasztották ezt az integráló befolyáskiterjesztő politikát. A szovjet stratégia elfogadta, hogy a fasizálódás feltartóztatásához szükséges egy rugalmasabb – az antifasisták többségével kooperáló – *népfront*politika. A második világháború alatti szövetségesi politikával összhangban pedig már lényegében felfüggesztette, majd 1943-ban megszüntette az általános nyugati együttműködéssel nem kompatibilis III. Internacionálé (Komintern) működését.

A háború lezárultával azonban új geopolitikai helyzet állt elő. A Szovjetunió elfoglalta Európa keleti felét, s ezzel a befolyásátrendező fordulattal a térségben államok sora került a közvetlen érdekszférájába. Ezek „szinkronizálása", integrálása a központi területek működésébe több szinten, több hullámban zajlott: a belső struktúrákat illetően fokozatosan átalakították a gazdasági és politikai modelleket, miközben a külső, térségi kapcsolatokra megteremtették a két- és többoldalú szerződések sűrű hálózatát a meghódított államok és a szovjet központ között. A mélyebben integráló szervezetek létrehozására azonban későbbi fázisokban került sor. Hosszú távú célja egy lazán konföderáló térségi struktúra megformálása lett volna, ami végül a rendszer általános összeomlása miatt nem valósult meg.

SZERZŐDÉSEK ÉS INTEGRÁCIÓK

A kelet-közép-európai országok integrálásának első időszakában politikai-szövetségi-katonai szerződések bővítették ki radikálisan a szovjet befolyás lehetőségeit. Az együttműködések kezdetét az 1945. április 21-én aláírt lengyel–szovjet megállapodás jelezte. A következő fázisban az államok egymással, illetve a szovjet központtal barátsági, együtt-

működési és gazdasági (többek közt hosszú lejáratú kereskedelmi, ipari, a beruházási javak szállításáról szóló) szerződéseket kötöttek, mintegy felkészülve a közös autarkiára. A korszak egyik történetírója, Zielinsky példa nélküli jelenségként értékelte, hogy több ország vezető pártjai egyidejűleg kötnek egységes modell szerinti együttműködési szerződéseket, „forradalmi változásokat" idézve elő ezzel.[361]

Ezek a lépések előkészítettek egy későbbi szorosabb regionális integrációt, de ennél konkrétabb térségi tömbösödési, föderációs elképzeléseket a Szovjetunió ebben a korszakban még nem támogatott. A háború után közvetlenül nem szándékozott a frissen meghódított országokat egy feltűnő föderális-integráló modellbe rendezni, ugyanakkor kinyilvánította, hogy nem fogad el semmilyen más hasonló – kelet-közép-, délkelet- vagy észak-európai – teóriát sem. A széttagoltság a moszkvai vezetést ugyanis nem zavarta, mert ez nagyhatalmi manőverezésre adott számára mozgásteret.[362] A soknemzetiségű, ám jórészt egységes tömbben élő népcsoportok integrálását ezért az eredeti lenini taktikának megfelelően egyelőre rugalmasabbra tervezte: célszerűbbnek látta a *formális* területi-gazdasági szuverenitásokat meghagyni, és csak „szövetségesi" státusszal kapcsolni a föderális Szovjet-*unióhoz*. Ez a fokozatos integrálás rövid távon sem zárta ki a szoros központi ellenőrzést, és azt sem, hogy a működő nyugati tőkével szemben mintegy *zárt regionális gazdasági egységként* védje a keleti blokk „szuverenitását".

A szovjet stratégia mindeközben kitartóan követte a lenini *keleti egyesült államok* nemzetek feletti ideáját, azaz dolgozott egy – az amerikai példához hasonló – föderációs állam megszervezésén. Saját univerzumának kialakítása érdekében igyekezett a Szovjetuniót regionális „vonzásközponttá" fejleszteni. Ebben az összetett szövetségi rendszerben eltérő szuverenitású köröket különböztetett meg: a központi magon kívül szűkebb, tágabb és virtuális érdekszférákat. A közvetlenül már föderált struktúrához tartoztak az SZSZSZK részei, a szűkebb szövetségesi körbe egy ideig Kína, a még szűkebbe pedig a kelet-közép-európai régió. A friss (és a leendő) szocialista államokat eleinte még csak a tervezett *„világköztársaság"* virtuális részeinek tekintette, de mindenkor törekedett arra, hogy a legtágabb körökben is elfogadtassa a Szovjetunió érdekeit össz-szocialista érdekekként.

AZ INTEGRÁCIÓS PARADOXON

Az átmeneti nemzetállamokra tagoltság korántsem jelentette azt, hogy a szovjet vezetők bármikor is letettek volna arról, hogy a kelet-közép-európai régiót is mélyebben integrálják. Ez azonban rugalmas időintervallumot jelentett, több évtizedes strukturális átalakításokat, melyek fokozatosan módosították a térség államainak makro- és mikroműködéseit, és nem utolsósorban a Szovjetunióhoz való viszonyukat. Az első, átmeneti integráló szerv ebben a folyamatban az 1947-ben létrehozott Kominform (a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodája) volt, amely a korábbi Kommunista Internacionáléhoz képest már nem utalt világméretű szervezetre. Noha tagjai közt képviseltette magát a francia és az olasz kommunista párt is, s ezért európai szintű intézménynek tekintették, mégis elsősorban az újonnan csatolt kelet-közép-európai államok regionális

irányításának eszközeként funkcionált 1953-ig. Elnevezése tájékoztató funkciókra utalt, az iroda által szervezett tagpárti találkozókon a moszkvai vezetés valójában kijelölte a kötelezően követendő politika irányait. A térségi szupermakroszintű (azaz a Szovjetunió és a kelet-közép-európai régió országainak viszonyát érintő) integrálásban a Kominformnak mindazonáltal csak átmeneti szerepe volt; Sztálin halála után formálisan még létezett egy ideig, majd a hruscsovi radikális külpolitikai szerkezetváltás következményeként 1956 áprilisában megszűnt. Ekkorra azonban a szovjet vezetés megteremtette a moszkvai központ és az államok közti alapvető „kapcsolódási pontokat", és a régió országain átvezette s szükséges modellváltásokat.

A korai szakaszra jellemző volt még, hogy a tanácskozások elvi eligazító szerepét a gyakorlatban hatékonyan egészítették ki az egyes országokba rendelt szovjet tanácsadók, akik közvetlenül is felügyelték a kelet-közép-európai rendszerek átalakítását.[363] Az alárendelt régió államainak bel- és külpolitikai mozgástere (valamelyest eltérő mértékben) így néhány év alatt egészen minimálisra, lényegében a nullára zsugorodott, s működésüket csak néhány – kulturális és más tradíciókból adódó – sajátosság különböztette meg egymástól. Az eltérések jelentősége hosszabb távon mutatkozott meg, részben éppen azoknak az integráló szervezeteknek a keretein belül, amelyek tartósan fennmaradtak. Az egyiket, a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsát (KGST) még Sztálin hozta létre 1949-ben, a másikat, a Varsói Szerződést (VSZ) már Hruscsov 1955-ben. Az előbbit alapvetően a gazdaságok összehangolására és egy belső, autark piac kiépítésre tervezték, az utóbbit főként a katonai koordinációra. Az évtizedek során azonban mindkettő funkciója jelentősen módosult, s ezeknek a módosulásoknak az irányai a régió kül- és belpolitikai mozgásterének nem jelentéktelen átalakulásaira utaltak.

A KGST történetének főbb fázisait áttekintve azt látjuk, hogy kezdetben jórészt árucikkek cseréjét bonyolította, s kiemelt funkciója lett volna még az eltérő fejlettségi szintek kiegyenlítése, valamint a pénzügyi összehangolás. A következő szakaszban már törekedtek az egyes országok gazdasági terveinek szisztematikus egyeztetésére, s ezen belül a helyi sajátosságokhoz is valamelyest alkalmazkodó termelési szakosodások kialakítására. Ez az újabb térségi gazdasági modell bonyolultabb szervezeti struktúrát feltételezett, s ennek megfelelően formálódott a KGST egész blokkot behálózó intézményi hálózata. Az új struktúrának összetett következményei voltak. A tagoltabb működés logikája valamelyest decentralizálta a térségi kapcsolatokat, ami növelte a helyi külgazdasági mozgásteret. Valamelyest tolerálta, sőt olykor ösztönözte is az alternatív vélemények megjelenését, az érdekek tagolódását és artikulálását, ami a gyakorlatban nemegyszer komoly belső lobbiküzdelmeket is jelentett az egyes országok között.[364]

Mindazonáltal ez a lassan táguló tér csak egy átfogóbb politikai-stratégiai cél részeként értelmezhető. Az újabb szakaszban ugyanis a KGST lazán, ámde egyre szervesebben kapcsolta a régió államait egymáshoz és a szovjet központhoz. Az ötvenes évek hruscsovi kormányzása alatt kezdett átalakulni egy mélyebb integrálást szem előtt tartó kettős keretrendszerré. Egyfelől kicsit több szabadságot adott a térség államainak, de csak egy adott kereten belül, és látensen egy sokkal szorosabb konföderális formáció szerveződésére utalt. Hruscsov már a magyar pártvezetéssel folytatott 1953–55-ös tárgyalássoro-

zaton is jelezte, hogy a jövőben újfajta kapcsolatokra lehet számítani a szovjet központ és a kelet-közép-európai befolyási övezethez tartozó pártvezetők viszonyában is.[365] Az már ekkor is világos volt, hogy a tervezett módosulás nagy valószínűséggel nem változtat a szovjet vezetés abszolút döntési szuverenitásán. A szovjet politikai centrum döntötte el, kiket hív meg a két- vagy többoldalú találkozókra, s az aktuálisan követendő politikát sem tekintette opcionálisnak. Mint ahogy azt sem, hogy melyik politikai szereplő milyen beosztásban hajtja majd végre azokat az egyes országokban: ha szükségesnek tartotta, a moszkvai vezetés elmozdította Rákosit miniszterelnöki pozíciójából, és kinevezte helyette Nagy Imrét; ha meggondolta magát, akkor utóbbit is visszahívta. Tény ugyanakkor, hogy ebben a szakaszban már nem egyedül Rákosival tárgyalt, hanem többszereplős delegációkkal, amelyekben „szakember" kommunista vezetők is jelen voltak.

A SZOVJET UNIVERZUM

A három hruscsovi kongresszus – az 1956-os XX., az 1959-es rendkívüli XXI., illetve az 1961-es XXII. – programja együttesen alkotott egy koherens stratégiát, amely érzékeltette, hogy Hruscsov korántsem volt annyira koncepciótlan álmodozó, mint amilyennek általában látják vagy láttatni szeretnék, s ez igaz volt az integrációs tervekre is. A korábbi (kollektív) vezetés által kialakított elveket továbbfejlesztve messze tekintő prognózisokra koncentrált, arra, hogy egy határozott váltóállítással modern nagyhatalmi pályára terelje a még mindig meglehetősen tagolatlan szerkezetű, archaikus birodalmat. Kongresszusai jelezték, hogy a tudományos és technikai forradalom, a világrendszerek átalakulása és a fegyverkezés összefüggései a kor meghatározó paraméterei, s hogy ezek a korábbiaknál elkerülhetetlenül tagoltabb, bonyolultabb világképet vetítenek a szovjet ideológiai horizontra.

A szovjet helyzetértelmezésekben ugyanakkor kétségtelenül volt egy állandó zavarba ejtő ellentmondásosság is: egyszerre sugalltak optimizmust és realizmust, az előbbit kicsit színesebben. A világ aktuális koordináta-rendszerét elemezve úgy értékelték, hogy a birodalom sosem volt olyan erős, mint ekkoriban. A gazdasági növekedés, a hadi- és a rakétatechnika sikerei, valamint a nagyságrendjében felduzzadt tábor bizakodóvá tették a vezetést.[366] Kiemelték, hogy a háború okozta veszteségek ellenére az ipari termelés huszonhat év alatt több mint hússzorosára emelkedett, a rakétatechnika fejlettsége hamarosan megelőzi a Nyugatot, s a növekvő fegyverarzenál (köztük a hidrogénbomba) pedig biztosítja a védelmi képességet és a további fejlődést.

Nem kevésbé fontos tényezőként tartották számon Kína csatlakozását a táborhoz. A hatvanas évek szovjet ideológiájában Ázsia változatlanul azokat a színes keleti országokat jelentette, amelyek a Szovjetunióval az élen szembeszállhatnak a nyugati fehér civilizációval, ahogyan az már lenini vízióban is megjelent. Hruscsov a XX. kongresszuson megerősítette, hogy a nagyszabású potenciálküzdelmet elődeihez hasonlóan ő is a kelet–nyugati viszonyrendszerben képzeli el: „A nemzetközi kapcsolatok túlnőttek azon államok kapcsolatának keretein, amelyeket jobbára a fehér fajhoz tartozó népek laknak,

és kezdik igazi világkapcsolatok jellegét ölteni."[367] Az SZKP KB első titkárának – Leninre hivatkozó – Kelet–Nyugat-víziója bekerült a kongresszusi határozatba is.

A század közepén tehát a szovjetek azzal számoltak, hogy a gyarmatbirodalom felbomlása már önmagában is válságba sodorhatja a másik oldalt: a jelentős nyersanyag- és piacveszteség, a befolyásért folytatott küzdelem új szakasza, valamint a felszabadult gyarmatok politikai összefogása együttesen radikálisan csökkenthetik a nyugati fehér imperializmus súlyát, amit tovább mérsékel a Szovjetunió és Kína szövetsége. Mindez a *lenini idea* megvalósulásának reményét keltette: a szovjet törekvéseket látványosan támogató Kelet népei végre új tényezőkké válhatnak a nemzetközi erőtérben. A XX. kongresszus ennek értelmében kinyilvánította, hogy a kelet–nyugati versenyben a dolgok alapvetően jól haladnak, a század elején megfogalmazott tervek szerint, az aktuális feladat a megszerzett pozíció erősítése, mindenekelőtt intenzív alkalmazkodás a változó feltételekhez. A konstellációhoz adaptálódó birodalom élén Hruscsov nemcsak gyors *evolúciós fejlődésre látott esélyt*, hanem még térnyerésre is; az átrendeződő globális konstellációt egyszerre tekintette kényszerítő tényezőnek és lehetőségnek. Az addigi sikerekre alapozva *kettő plusz kettes elv* alapján fejlesztette tovább politikai stratégiáját, melynek fő célja a koegzisztencia és a nem túl távoli kommunizmus volt, velük szoros összefüggésben a belső strukturális átalakítások és egy mélyebb, szervesebb regionális integráció.

AZ ÁZSIAI KOEGZISZTENCIA

Az *eurázsiai tömb* új típusú *integrációját* nagymértékben előmozdította, hogy Moszkva figyelmét nem kerülhették el sem a nyugati, sem a keleti integrálódások jelei. A szoros nyugat-európai együttműködéshez alapot teremtett a Közös Piac 1957-es magalakulása, nemkülönben Nyugat-Németország két évvel korábbi csatlakozása NATO-hoz. Keleten formálódni látszott az afrikai és ázsiai országok virtuális galaktikus szövetsége, melyben az egyelőre még szovjetszövetséges Kína potenciális regionális nagyhatalomként volt jelen. Az afroázsiai országok 1955-ös bandungi értekezlete majd egy évvel előzte meg az SZKP XX. kongresszusát, és néhány hónappal a nagyhatalmak genfi csúcstalálkozóját. Utóbbi szimbolikusan arra utalt, hogy az egyik eseményen négy ország képviseli a világot, a másikon viszont huszonkilenc, akik színesebbek, hiszen soraik közt tudhatják a szovjetrendszerű Kínát, a kapitalista Japánt, a gyarmati Ghánát és Szudánt, a NATO-tagállam Törökországot, valamint Pakisztánt, a Fülöp-szigeteket és Iránt; s mindegyikükre jellemző, hogy a nem nyugati civilizáció tagjai.

Az el nem kötelezett országok történelmi galaxisának laza formálódására kétféle szovjet olvasat lehetett: egy optimista és egy kevésbé derűlátó. Értelmezhette a fejleményeket úgy, hogy a Nyugat ellensúlyaként kialakul egy önálló, figyelemre méltó délkeleti erő, amely támogatja majd a békés térnyerésre alapozott moszkvai koncepciót, és igazolja annak aktuális helyzetértékelését, mely szerint *békésen offenzív* eszközökkel is komoly szerephez lehet jutni a világpolitikában. A szovjetek remélték, hogy ezek az országok elfogadják az új stratégiát, mely szerint a *semlegesítő hódítás* valójában hatékony külpolitikai

stratégia, azaz lehetséges térnyerés – és akár egy nagyon távoli világforradalom is – jobbára evolúciós úton, s az adott konstellációban ez nemcsak kevesebből kijön, de még jóval biztonságosabb is a háborús stratégiánál.

A fejleményeket ugyanakkor Moszkva úgy is értelmezhette, hogy az általa uralt térséget közrefogó Nyugat és Kelet egyaránt hajlik egy gyorsuló saját integrációs, galaktikus folyamatra, amire haladéktalanul reagálni kell. Lépéseket tett ezért saját vonzáskörének újjászervezésére, többek között a már meglévő KGST mellé felállította az új típusú integráció egyik politikai-katonai irányító intézményeként a Varsói Szerződést. Eközben keleten és délen igyekezett fenntartani a gyarmati sorból felszabaduló népek első számú vezetőjének imázsát, nyugaton pedig – különösen Európában – hajlott a kooperáló semlegesítés taktikájára.[368]

Mindent összevetve az *európai és a latens ázsiai integráció* (Kína részvételével még inkább) arra ösztönözte a szovjet központot, hogy újragondolja szűkebb tábora működését, és arra is, hogy figyelmét rövid távon mindenekelőtt az európai kontinens felé fordítsa. A koegzisztenciális ideológia, azaz az offenzív békepolitika megalkotásához az afroázsiai országok bandungi konferenciájának tíz együttélési és együttműködési alapelve is adhatott módszertani ötletet. Az ébredező gyarmatok kreatívan alkalmazták saját viszonyaikra az ENSZ-alapokmányban is szereplő főbb orientáló ideákat. Az általánosan megfogalmazott célkitűzéseket regionális stratégiákra hangszerelték át. Ezek az *alkalmazott koegzisztenciális* elvek pontosabban írták le az egyes térségek, illetve országcsoportok *sajátos* politikai érdekeit az adott világpolitikai és világpiaci konstellációban. Az új filozófiai arculattal ellátott elvek alapján fogadták el a „függetleneket" összetartó térségi koegzisztenciális együttélési szabályokat.[369]

A hruscsovi vezetést a harmadik világbeli együttműködési törekvések is abban erősítették meg, hogy az adott feltételek között valóban a koegzisztenciapolitika lehet a tartós növekedés egyik leghatékonyabb eszköze. A különböző rendszerek békés egymás mellett élésének politikáját egyébként is évek óta hangsúlyozta, a bandungi értekezlettől azonban újabb inspirációkat kaphatott arra, hogy miként írja le a kelet–nyugati viszonyrendszer aktuális kontextusait. Az atomkorszakban Moszkva a háborút nemcsak elkerülhetőnek, de *elkerülendőnek* tartotta, a termonukleáris fegyverekkel vívott világméretű háború példátlan veszélyeinek hangsúlyozása mellett ugyanakkor azt is kiemelte, hogy szoros kapcsolat van a koegzisztencia és a gazdasági, technikai versenyalkalmazkodás között is: kisebb nemzetközi feszültség mellett több esély lehet a „békés építőmunkára", azaz kihasználható a kedvező helyzet anélkül, hogy le kellene mondani az offenzív európai és harmadik világbeli tervekről. A koegzisztencia erre kellőképpen rugalmas politikai doktrínának mutatkozott, ezért az ötvenes évektől kezdődően valamilyen formában mindvégig a szovjet külpolitikai gondolkodás meghatározó tényezője maradt, miközben jól kiegészítette a két rendszer különbségeit hangoztató hagyományos doktrínákat is.[370]

A koegzisztencia meghirdetésével tehát a szovjetrendszer saját fejlődését is lényegében evolúciósan határozta meg: permanens forradalom helyett alapvetően szövetségesei számára is a *permanens szanálást* helyezte kilátásba. (Az evolúció és a forradalom összekapcsolása az újbaloldali mozgalmak teóriáinak is egyik fontos eleme volt.)

Ebből a nézőpontjából többféle „szovjet" rendszer látszott elfogadhatónak: a valódi orosz-szovjet össz-szövetségi, a népi demokratikus kelet-közép-európai, a kínai, a jugoszláv, a nyugati parlamenti, a forradalmi, fegyveres felszabadító és még egyéb variációk is.

AZ ÚJ TÍPUSÚ SZÖVETSÉGI KAPCSOLATOK ELSŐ FÁZISA

Az 1956-os magyar forradalom az eredeti integrációs térségi szándékokat nem írta felül, sőt megerősítette. Október 30-án a szovjet kormány nyilatkozatot adott ki, amelyben ismét homályosan ugyan, de jelezte, hogy lezárult a kizárólagos explicit kézivezérléses korszak, s Moszkva konszolidáltabb integráló formákat fog kialakítani az államokkal való kapcsolattartásra és általában a régió irányítására. A dokumentum hangsúlyozta, hogy a térségi államok szuverének, a helyi sajátosságok figyelembe veendők, a szovjet tanácsadói jelenlét megszűnhet, mert az 1955-ben létrehozott Varsói Szerződés megfelelő keret lesz a katonai-stratégiai egyeztetésekre, épp ezért a szovjet csapatok (akár generálisan is) kivonhatóak. Ez a nyilatkozat utalt először *nyíltan* a szövetségi kapcsolatokat is újraformáló érdemi váltásra, amelyről korábban csak a kétoldalú találkozókon beszéltek. Az új politika a régióra nézve differenciáltabb, szofisztikáltabb, ámde egyszersmind szervesebb integrációt tűzött ki célként, amely a hadi típusú megszállás évei után „organikus", békés szálakkal is hozzáköti Kelet-Közép-Európát az orosz-szovjet központhoz, miközben – ennek egyáltalán nem ellentmondva – az egyes államokat némiképp több önállósághoz juttatja. Ez az önállóság azonban inkább csak egy halvány stratégiai elmozdulás volt, mint napi szintű valóság, *mégis jelzett egy váltást.*

Hogy nem hirtelen ötlet volt, az is mutatta, hogy ez a politika évek óta formálódott. Nemcsak az 1953-as magyar–szovjet tárgyalásokon utaltak erre, hanem 1956. január elején, a XX. kongresszus előtti titkos találkozón is, amelyen a szovjet és kelet-közé-európai vezetők vettek részt.[371] Ezt követően 1956 márciusában Molotov az államok diplomáciai vezetőivel is közölte, hogy a szovjet vezetésnek egyértelmű szándéka, hogy gyakori tájékoztató, információcserés tájékoztatókat fognak tartani.[372]

Csak látszólag ellentmondás, hogy a szovjet vezetés ugyanebben az időszakban véresen leverte és megtorolta a magyar felkelést. A forradalom ideje alatt kiadott kormánynyilatkozat dodonai szövege az ilyen drasztikus beavatkozást ugyanis nem zárta ki, sőt kiemelte, hogy minden olyan esetben várható a „baráti egységen alapuló kölcsönös segítségnyújtás", amikor szükség van a rendszer megszilárdítására. Ezt úgy kellett érteni, hogy a szovjet vezetés a válságkezelésben is kollektívebbnek akarta magát láttatni. Ennek alapján 1957 januárjában Budapesten a szovjet és a térségi állami vezetők (kivéve a lengyeleket és keletnémeteket) egy felelősségmegosztó tanácskozáson együttesen hoztak döntéseket a magyar belügyekre vonatkozóan. A hruscsovi kollektív beavatkozási stratégia tehát alapjaiban előlegezte meg a brezsnyevit. Ha ugyanis a beavatkozás doktrínáját fegyveresen intervencióként értelmezzük, akkor ez 1956 októberében Magyarországon már megtörtént.[373] Ha a közös beavatkozás elvének gyakorlatára gondolunk, akkor ez az

1957. januári „csonka VSZ"-találkozóval szintén megkezdődött.[374] *Mindkettő együttesen* – a felelősséget megosztó *közös fegyveres* beavatkozás – az 1968-as csehszlovákiai intervencióval valósult meg; valójában ez az együttállás a Brezsnyev-doktrína lényege, melynek alapjait, mindkét elemét azonban Hruscsov rakta le.

A stratégiai-politikai elmozdulás megmutatkozott a működés szinte minden területén. Az 1957-es varsói tanácskozást követően a KGST terelgette a tagországokat az egyszerű külkereskedelmi árucsere felől a népgazdasági tervek egyeztetése felé. Gazdasági célként elsősorban a fejlettségbeli kiegyenlítésre, tőkeakkumulálásra, a régió iparának nyersanyagellátására és a világpiaci hatásokat korlátozó protekcionista védelmére törekedett. Mindez az előnyök mellett hátrányként kialakította az államok energia- és keletipiac-függését. Voltak azonban a szervezetnek politikai funkciói is. A moszkvai központ fontos irányító, koordináló szerepet is szánt a KGST-nek egy későbbi nagyhatalmi-birodalmi felépítményben. Ennek megfelelően 1954-től folyamatosan és szisztematikusan ösztönözte a párhuzamos állami, gazdasági, társadalmi intézményrendszerek kialakulását. A szerteágazó alsóbb szintű részegységek látensen elláthatták volna a térség integrált „állami" irányítását, míg a VSZ politikai-ideológiai csúcsközpontja a legfelsőbb szintű stratégiai „párt"-vezetésre kalibrálódott. 1962-re létrejött a KGST csúcsszerve, a Végrehajtó Bizottság, és elkészült a tagállamok hosszú távú (húszéves) feladatait részletező terv, amelyhez egyeztetéseken keresztül minden ország igazodott. Kádár ezt a periódust integráló korszaknak nevezte.[227] S a hatvanas évek valóban az európai szovjet blokkviszonyok átalakulásának intenzív szakasza volt.

Az SZKP KB 1963-as ideológiai plénuma megerősítette kelet–nyugati viszonylatban a koegzisztenciális elveket, a szövetségesi körre pedig a kettős stratégiát: a lazító reformok ezután is határozott központi irányítással kombinálódnak. A plénumot követően az SZKP több hullámban részletesen tájékoztatta a kelet-közép-európai vezetést a követendő irányelvekről.

A szovjet–magyar viszonyt elemezve azt látjuk, hogy az integrációs-korporációs stratégia új hulláma hamarosan elérte a mélyebb mikroszinteket is. 1963 nyarán, őszén, majd 1964 tavaszán magyar párt- és kormánydelegációt, illetve nagy létszámú „ideológiai" konzultáns csoportokat invitáltak a Szovjetunióba, majd 1964. március 31. és április 9. között legfelső szintű szovjet pártdelegáció jött Magyarországra. Komoly stratégiai fordulatra utalt, hogy az SZKP és az MSZMP is nemcsak nagy számban, de magas vezetői szinteken képviseltette magát.[375] Moszkvában Hruscsov, Andropov, Ponomarjov, Szuszlov, Iljicsov és más magas rangú szovjet vezetők beszéltek a hosszú és rövid távú tervekről és nem utolsósorban az aktuális nemzetközi helyzetről. A megbeszéléseken jelen volt az ideológiaközelinek tekintett szférák minden fontos képviselője.

Az MSZMP számára nem lehetett kétséges, hogy a találkozássorozatnak különös jelentősége van, hiszen magyar párt- és kormányszintű delegáció 1957 óta nem járt a Szovjetunióban. Az egyeztetéseknek három kiemelt témája volt: az elkerülhetetlen *belső gazdasági reformok*, a *regionális integráció* és az egyre feszültebbé váló *szovjet–kínai viszony*. Az első alkalommal Hruscsov hangsúlyozta, hogy a gazdasági teljesítőképesség kiemelt jelentőségű az egész táborban, s ennek támogatására mindenütt elsősorban a technikai

haladást biztosító legfejlettebb ágazatokra kell koncentrálni. A térség belső kapcsolatait illetően egyértelművé tette, hogy *az európai szovjet térség gazdasági és politikai integrációja egyértelmű stratégiai cél*. A szovjet–kínai konfliktus értelmezésekor a konzultációk hangvétele szokatlanul drámai volt; Andropov és Ponomarjov rendkívül aggasztó fordulatként értékelte, hogy a KKP a nyugati kommunistákat is pártszakadásra ösztönzi, s ebben a helyzetben úgy látták: a dezorganizáló maoista politika ellensúlyozására még inkább szükséges az európai „lojális szövetségesi" blokk országainak szorosabb együttműködése.

A magyar delegáció ezeken a találkozókon meglehetősen aktív volt. Miközben sajátos kváziönállóságot mutató távolságtartással lavírozgatott a vitázó szovjet és kínai felek között, előállt konkrét gazdasági igényekkel is. Nem utolsósorban ismét szorgalmazta a VSZ megújítását, javasolva, hogy ezen belül alakuljon magas szintű tanácskozó testület, mintegy az államok politikai érdekképviseleti fórumaként is legyen a szervezetnek külügyminiszteri tanácsa. Kádár azzal érvelt, hogy jobb előbb vitatkozni, mint utóbb, és nem szerencsés az újságból értesülni a szovjet kormány nyilatkozatairól, mert így a régió vezetői csak három nap múlva fejezhetik ki egyetértésüket.[376]

Az 1963–64-es térségi egyeztetések azt jelezték, hogy a magyar vezetés ekkor kezdte magát ráhangolni a következő korszak stratégiájára, melyet úgy jellemezhetnénk, hogy *integráció sajátos karakterekkel*. Kádár innentől fogva a hruscsovi reformista, egyben integrációs világkép egyes elemeit már saját álláspontjaként fogadta el, miközben hanyagolta azokat, amelyeket kevésbé követhetőnek tartott. Nem erőltette például a kommunizmus programjának emlegetését, ugyanakkor meggyőződéssel hangoztatta, hogy az optimális szocialista rendszer célja a béke biztosítása mellett a jólété is. Elsődleges feladatnak tekintette a gazdaság fellendítését és valamilyen előnyös regionális kooperációt. Ugyanakkor a koegzisztencia elvére hivatkozva azt is hirdette, hogy társadalmi berendezkedésére tekintet nélkül minden országgal javítani kell a kapcsolatokat.

Az európai szovjet blokk tárgyalásai a hatvanas évek első felében egyértelműen arra utaltak, hogy a régió országainak szorosabb integrálódását nemcsak a nyugat-európai egységesülési trendek, hanem Kína önállósuló, alternatív blokkot formáló politikája is ösztönözte. A magyar vezetés eleinte még igyekezett az „elfogulatlan" szövetséges szerepét játszani a szovjet–kínai konfliktusban, de a konzultációk későbbi fázisában – a remélt megállapodások ellentételeként már egyértelműbben a szovjet oldalt támogatta. Hangsúlyozta az egység fontosságát minden kilengés ellen, és kategorikusabban nyilatkozott az ázsiai regionális nagyhatalmi törekvésekről is, mondván: aki földrajzi vagy faji alapon el akarja szakítani a térség országait a nemzetközi mozgalomtól, természetes szövetségesüktől fosztja meg őket.[377] A közeledő szovjet–kínai szakítás ugyanakkor sajátosan megerősítette egyfelől az európai szovjet blokk integrálódását, másfelől ezen belül a tagoltabb belső politizálás lehetőségét is. Mivel a KKP jó ideig sikerrel akadályozta a nemzetközi kommunista tanácskozások összehívását, a konzultációs patthelyzetben a szovjet központ és a kelet-közép-európai államok egyaránt hiányolták az érdemibb regionális konzultációkat, azon túlmenően is, hogy alkalmanként egyeztettek a kétoldalú megbeszéléseken, a VSZ-ben és a pártvezetők krími találkozóin. A magyar és a lengyel javaslatok visszatérően szorgalmazták, hogy legyenek állandó közös konzultációs fórumok. Azt vár-

ták ezektől, hogy így könnyebben tájékozódhatnak, s talán valamelyest bele is szólhatnak közös ügyekbe, saját sorsukba, és esetleg külön érdekeket is érvényesíthetnek.

A sokoldalú konzultációt sürgető MSZMP mindenekelőtt az akut ázsiai kérdés megoldatlanságára hivatkozott. Azzal érvelt, hogy a szétzilált nemzetközi mozgalomnak szüksége van szilárd, közösen elfogadott platformra, máskülönben Kína végleg dezorganizálja. Egyértelművé tette, hogy a korábbi Moszkva-központú ideológiai centralizmus helyett új típusú, egyeztetett ideológiai-külügyi stratégiaformálást látna szívesen az európai szovjet régióban.[378]

Az integrálódás felé tehát „felülről" és „alulról" is hatottak erővonalak, bár a központ és a kapcsolt államok motivációi csak részben érintkeztek. Az állandó intézményi stratégiai kooperálás mindezek ellenére majd egy évtizedig megoldatlan maradt, noha közben folyamatosan foglalkoztatta a térség vezetőit. A szovjetek a hatvanas évek végéig halogatták a reagálást. Nyilvánvalóan felmérték, hogy a kollektív konzultáció csökkentheti a belső feszültségeket, és az alternatív vélemények hasznosságát sem becsülte alá. A szorosabb együttműködésben viszont addig nem érezték eléggé érdekelnek magukat, míg nem látták tisztán annak legmegfelelőbb formáját, nem látták biztosítva a szilárd irányítást és az arra alkalmas struktúrát. Az évtized végéig ezért a *többszintű és többrétegű – két- és többoldalú* – gazdasági, katonai-politikai, ideológiai-külügyi konzultációs rendszer egyelőre előnyösebbnek tűnt, mert nagyobb manőverezési lehetőséget nyújtott. Moszkva így egy ideig csak kulturális-ideológiai összehangolásról beszélt. Politikai-stratégiai ügyekben *regionális* és *kétoldalú találkozókat* támogatott, melyek keretében rendszeresen egyeztettek az arab országok kommunista pártjai, az európaiak is Bécsben és Karlovy Varyban, a latin-amerikaiak (1966 után) Havannában. Amikor azonban a szovjet vezetés – részben az európai szövetségesek nyomására – a közös konzultáció mellett döntött, akkor annak tartalma, jelentése már több volt, mint amit a régió vezetői ettől eredetileg vártak. Az ideológiai-külügyi kooperáció gyorsan terjedt az állami és társadalmi intézmények felé.

A BREZSNYEVI INTEGRÁCIÓS FORDULAT

A kelet-közép-európai politikai integráció következő fordulatát ismét jelentős mértékben ösztönözték a nyugat-európai integrációs fordulatok. A hatvanas évek második felében az Európai Gazdasági közösség (EGK vagy Közös Piac) növekvő gazdasági potenciálján túl újabb impulzust adott a szovjet integrációs elképzelésekhez az Európai Közösségek alakulása és az EGK tervezett vámuniója. A moszkvai stratégiai tervezők az EGK-t továbbra is szocialistaellenes tömbként írták le, amely a gazdaságon keresztül, egyes szovjetrendszerű országok leválasztásával akar feltételeket diktálni és politikai engedményeket „kicsikarni". S az EGK valóban meglehetősen gyors tempót diktált: az európai tízek uralták a világkereskedelem csaknem felét, és adták a bruttó termelés egyötödét. Az 1968-as vámuniót követő gazdasági és valutaunióhoz 1973-ban csatlakozott Nagy-Britannia, Dánia, valamint Írország is. Ezzel egy időben alakultak az Európai Közösségek vezető szervei is: a nemzetek feletti bizottság, a tagállamok közös tanácsa, formálódott az EK jogközösége. Az Európai Egyesült Államok formálódásának újabb látható fordulata pedig egyértelmű kihívásként, Geir Lundestad kifejezésével „invitálásként"[379] katalizálta a szovjet integrációs törekvések felgyorsítását. (Ahogyan korábban az Amerikai Egyesült Államok formálódása is.) A keleti blokk a nyugat-európai egyesítő, centripetáló tendenciákat erős viszontintegrációval akarta ellensúlyozni, és arra is törekedett, hogy egyenrangú gazdasági-politikai tömbként ismertesse el saját szervezetét. A keleti blokkon belül nyomatékosan hangsúlyozta, hogy már nem elég a gazdasági kapcsolatok egyeztetése, összehangolt intézményrendszerre van szükség, amely lehetővé teszi, hogy *két tömb, két integráció* egyezkedjen egymással, azaz a nyugati kooperációval egy másik, hasonlóan integrált szervezet, a KGST álljon szemben. A diplomáciai erőfeszítések mellett ezért intenzíven dolgozott saját integrációs keretei kiépítésén. Ezzel a két integrációs blokk, az EK és a KGST közti küzdelem is állandósult,[380] a keleti blokk integrációja szintén felgyorsult.

1968 szeptemberében az SZKP PB ülése hivatalosan is úgy döntött, hogy az intenzív szakaszba lépő nyugat-európai integrációs folyamatokra a legmegfelelőbb válasz az európai szovjet régió új típusú szövetségének szintén gyorsított ütemű kidolgozása lehet. A szorosabb kelet-közép-európai együttműködéssel kapcsolatban kiemelték, hogy az megfelelően illeszkedik majd a nyugati gazdasági és biztonsági intézményekhez, köztük a Közös Piachoz és a NATO-hoz. A magas szintű regionális integrációs terv innentől explicit politikai program volt, melyet egyben a régió konszolidálási folyamataként is értékeltek, s melyet a washingtoni moszkvai nagykövet, Dobrinyin úgy jellemzett, hogy ez megteremti az európai szocialista országok konföderációját.[381]

A megújított integrációs szakasz kezdetét jelezték a KGST 1969-es rendkívüli és az 1971-es rendes ülései, valamint a kommunista és munkáspártok 1969. júniusi moszkvai tanácskozása is.[382] Brezsnyev ezeken a fórumokon kiemelte az *új típusú szövetség* szükségességét azzal érvelve, hogy a „szocializmus alapjainak lerakása", azaz a szovjetvariáns modellek meggyökereztetése és stabilizálása után a régió országainak viszonyában megkezdődhet a „konszolidálás egészséges folyamata". Világossá tette, hogy ez a korábbiaknál kiterjedtebb együttműködést jelent,[383] további intézmények kialakítását, a meglévők adaptálását és a térségi konzultációk állandósuló rendszerét. Utalt egy szorosabb, lényegibb kooperációs rendszerre, amely fokozatosan kiterjed majd a tagországok életének teljes egészére. Ez a stratégia perspektivikusan előnyben részesítette a sokoldalú (multilaterális) konzultációkat a szokásos kétoldalúak mellett, illetve helyett. Széles körű közvetlen kapcsolatokat írt elő a tagállamok minisztériumai, főhatóságai és egyéb állami szervei, valamint a gazdálkodó tudományos-kutató, műszaki tervezési és szerkesztési intézmények között. Ezeken túlmenően előrevetítette a gazdasági és a tudományos-műszaki együttműködés *jogi* alapjainak megteremtését is. A politikai-ideológiai váltást a „testvérpártok kérésére" a régió országaiba küldött szovjet tudósok és tapasztalt előadók is biztosították, akik közvetlenül figyelemmel kísérhették az új ideológiai és szervezeti keretek kialakítását.[384]

Mindezzel együtt a KGST-program szövetségi filozófiája ekkor még mindig csak *átmeneti* integrációs állapotot tükrözött: szavatolni látszott ugyanis a részvétel önkéntességét és az államok önállóságát, valamint azt, hogy az új struktúra nem alkot nemzetek feletti szerveket.[385] Eközben még új lehetőséget is látszott teremteni: a tagoltabb szer-

kezetű KGST adott némi teret az egyre nyilvánvalóbb belső érdekérvényesítő törekvések artikulálására is. Az átmenetiség és a bővülő mozgástér azonban nem fedhette el a szovjet stratégiai célokat, melyek a kelet-közép-európai államokat fokozatosan egy (kon) föderalizáltabb struktúrába kívánták rendezni. Az újraformálódó intézmények kezdték kijelölni annak a brezsnyevi Európa-projektnek a regionális körvonalait, melynek víziójában ismét láthatóan felsejlett a lenini keleti, *szovjet egyesült államok* képe, benne a csatolt európai régió valódi összenövésével. A KGST intézményrendszerének differenciálásával párhuzamosan a VSZ Politikai Tanácsadó Testülete (PTT) is állandó rendszeres *politikai* konzultációs szervvé alakult, melynek tanácskozásain részt vettek a kormányfők, külügyminiszterek, illetve a honvédelmi miniszterek. Fokozatosan egy össz-Politbüro szerepét töltötte be,[386] miközben az egyelőre még csak kvázi föderális birodalom állami és gazdasági szintű irányítását a KGST-nek kellett volna ellátnia.

Miután tehát a kezdeti integráló-eligazító Tájékoztató Iroda 1956-ban megszűnt, felváltotta ez a tagoltabb, (legalább) *három lábon* álló irányító szerkezet, amely koordinálta a *régió gazdaságát, politikáját, hadügyeit, ideológiáját és külpolitikáját*. A katonai és stratégiai-politikai kérdések tárgyalására alkalmas VSZ és a gazdasági – „állami" – integrációt megjelenítő KGST mellé 1971-től megszerveződtek a pártvezetők évi rendszeresített találkozói, 1973 decemberétől pedig az ideológiai és külügyi titkárok rendszeres értekezletei. Ezek a szintek az ötvenes évek közepétől kiegészültek egy formális-informális negyedik, diplomáciai szinttel is, a szovjet és térségi diplomaták rendszeres, kölcsönös bel- és külpolitikai tájékoztatóival.[387]

A VSZ PTT és az ideológiai-külügyi titkárok tanácskozása közti időben a pártvezetők éves krími gyors „félhivatalos" találkozóin az aktuális teendőket egyeztették. Nem volt szigorú napirend, a felszólalók többsége nem előre megírt felszólalásokból, hanem jegyzeteiből beszélt. Első alkalommal még nem kaptak jegyzőkönyvet, később igen, mert kértek. 1972 nyarán a magyarok javaslatára Brezsnyev már részletes expozéban ismertette a nemzetközi kérdésekkel kapcsolatos álláspontját (Kína, Közel-Kelet, európai biztonsági rendszerrel kapcsolatos javaslatok). A tanácskozásokat Moszkva kezdetben azért hívta össze, hogy a kelet-közép-európai vezetőkkel *elfogadtassa a felfrissített Európa-politikát.* Később már azért, hogy megismertesse velük az integrációs elveket és formákat, melyeket új típusú nemzetközi kapcsolatokként emlegetett. A közös propaganda egyik legfontosabb feladatának tekintette, hogy ezt bemutassa a világnak is, jelezve, hogy a nyugati integrációval ez az újjászervezett keleti fog hamarosan szemben állni.[388] A szovjet vezetés egyre gyakrabban hangoztatta, hogy a KGST valójában politikai platformmal jött létre, s hogy a nemzetközi munkamegosztás kibontakozásának korában ez új szakaszba lép. Kiemelte azt is, hogy a blokkon belüli reformok is alárendelődnek ennek az integrációs, egybegyúrási, homogenizálási szempontnak.

A kelet-közép-európai régió országainak vezetői minden bizonnyal tudatában voltak az erősödő szovjet integrációs szándékoknak, de a térségi kooperációt ők nyilvánvalóan másként képzelték. Egyszerre látták hasznosnak és fenyegetőnek, mivel a racionális előnyök mellett kezdettől fogva világosak lehettek a folyamat szovjetesítő (asszimiláló), szervesebben (kon)föderáló tartalmai is. Az államok ezért általában az integrálódás lassításával reagáltak, igyekeztek kijátszani a homogenizálást, így a különutak hamarosan sajátos partizánmodelleket alkottak. Látványosnak számított a román ellenállás, és kevésbé feltűnő, de köztudott volt a magyar trendkerülő magatartás is. Voltak egyezések is a szovjet startégiával: a magyar vezetés mindvégig támogatta a szovjet nyitási politikát a Nyugat felé, *mert fontosnak tartotta a növekedéssegítő aktív külkapcsolatokat.* Nem ebben divergált tehát, mert amennyire lehetett, igyekezett lavírozni a két tábor nyújtotta lehetőségek között. Úgy ítélte meg, hogy energia- és nyersanyagforrások hiányában az ország nem nélkülözheti tartósan sem a szovjet, sem a nyugati relációt. Kezdett kialakítani egy realista-alkalmazkodó identitásmintát, amelynek lényege volt, hogy még mindig *jobb a keleti blokk centrumában* lenni, *mint a Nyugat perifériáján;*[389] ezt a pozíciót építgette a KGST-ben, a VSZ-ben és a kétoldalú találkozókon. A magyar delegációk aktívak voltak, rendszeresen álltak elő struktúraátalakító reformjavaslatokkal, különvéleményükkel gyakran ki is tűntek, amit a szovjetek nemegyszer rosszallottak. A moszkvai vezetés különösen kifogásolta, hogy az MSZMP *belső* gazdasági és egyéb strukturális reformjai nem egy ponton nyilvánvalóan keresztezték a brezsnyevi biztonsági és integrációs elképzeléseket, nem voltak velük kompatibilisek. A viszonylag fejlett – és a gazdaság több területére kiterjedő – szövetkezeti rendszer például egyértelműen gyanút keltett. A szovjetek kifogásolták, hogy az NDK-ban és Magyarországon a jó munkaerő és az eszközök növekvő része szivárog át fokozatosan a nagyon fontos állami szektorból a lazább szövetkezeti és magánszektorba. A szovjet vezetés úgy gondolta, ez a tendencia nehezen kezelhető jövedelmi különbségekhez és belső társadalmi feszültségekhez vezethet, de főként a piacorientáltabb szövetkezeti működés alapvetően akadályozza a szorosabb regionális együttműködést, mivel az állami irányítású szektort könnyebb közös tervekre hangolni.[390]

Még inkább aggasztotta a szovjeteket az, hogy a magyar párt egyre inkább fontos relációnak tekintette a Nyugatot, és gazdasági stratégiájához kereste a kapcsolatot az NSZK-val, a Világbankkal, valamint a Valutaalappal. Magas nyugati adósságai és táguló kereskedelmi viszonyai együttesen annak veszélyét hordozták, hogy Magyarország ezzel a politikával először gazdasági, majd politikai függésbe kerül, és ad absurdum történelmi távlatban leválik a táborról. Ezeket a szovjet előfeltevéseket megerősíteni látszott, hogy az itteni gazdaságpolitikusok egyáltalán nem mutatkoztak készségesnek az integrálódásra. A gazdasági tárgyalások hangneme a hatvanas évek végétől szokatlanul élessé vált. A magyarok a csereértékek megállapításakor gyakran akadékoskodtak, vonakodtak hozzájárulni a közös terhekhez, többek között a hadseregfejlesztéshez, nyersanyag-kitermeléshez és egyéb beruházásokhoz. Különösen nehéz volt az alkudozás a magyar vállalati vezetőkkel, akik számára a reformgazdálkodás már nem írt elő szigorú terveket, így inkább a nyereségre figyeltek, kevésbé a politikai minősítésre. A KGST-ben a nyugati inflációs hatások mérséklésére az MSZMP árkorrekciót – a mozgó árakra hároméves felfüggesztést – javasolt. Ugyanakkor szóvá tette, hogy a szovjetek a világpiaci ármozgással jelentős extra árbevételhez akarnak jutni.[391]

Az egyre nehezedő tárgyalásokon Moszkva jelezte, hogy a széles körű regionális gazdasági kapcsolatokat senki sem veszélyeztetheti, majd arra is figyelmeztetett, hogy a magyar gazdaság helyzetének romlása szociális feszültségek forrása lehet, azok viszont

szovjetellenes fordulatot vehetnek. Kifogásolta a növekvő jövedelemkülönbségeket is, valamint az eltérő minőségű fogyasztást, a szociális feszültségeket, és éppúgy az életmódot és a kultúrpolitikát, de még a magyar ifjak hosszú hajviseletét és szakállát is. Lényegi nézeteltérés azonban a magyar és a szovjet felek között a tervezett föderáló integráció értelmezésében volt. A KGST 1971-es bukaresti tanácskozásán a magyar delegáció piaci reformjavaslatokkal állt elő, holott Moszkva már határozottan a komplex programba illeszkedő gazdasági integrációt forszírozta. Az MSZMP azonban láthatóan lassítani igyekezett a gyorsuló új típusú birodalmi betagozódást, noha általában elfogadta az együttműködés elvét, sőt kívánatosnak is tartotta, ha az nem akadályozta alapjaiban a nyugati kapcsolatokat. Azt viszont egyértelműen nem támogatta, hogy a KGST közös végrehajtóként később valamiféle egyesített kormánnyá alakuljon. A szoros regionális egyesítés fellazítására tett kísérletként ezért ekkor azt javasolta, hogy az integráció terjedjen ki az európai szovjet hatok (Romániával együtt hetek) társaságán túl más országokra is.[392]

Moszkvai nézőpontjából mindez elég okot adott a felszólításra. Az 1972. februári zavidovói találkozón Brezsnyev politikai állásfoglalást és módosított pártprogramot várt Kádártól, amely elfogadja az integrációt, és ennek szellemében értelmezi újra a gazdasági reformokat, a külkapcsolatokat és a szociálpolitikát, ideológiai rendezésként pedig korrigálja valamelyest a Sztálin-bíráló hruscsovi vonalat. Azt is várta, hogy Kádár mindezt egységes *csomag*ként kezelje, ne válogasson belőle kedve szerint, és ezt a legfelső politikai szinteken is ekként prezentálja. A magyar pártvezetés azonban a közelgő kongresszusig nem sietett mindezen elvárásoknak eleget tenni.[393] A találkozón Kádár ellenvetésként kiemelte az ország földrajzi adottságait, megtoldva egy sajátos, ekkoriban artikulálódó historizmussal. Nyomatékosította, hogy az energia- és nyersanyagforrásokban szegény gazdaságok lényegi természete a nyitottság: a nemzeti jövedelem negyven százalékát a külső forgalom adja, sőt, s előbbi egy százalékos növekedését az utóbbi (azaz a külkereskedelem) kétszer ekkora emelkedése biztosíthatja. Az addigi politikát ezért alapvetően helyesnek tartotta. *Egyértelműen jelezte Brezsnyevnek, hogy az európai status quóra,* azaz a határok megerősítésére, véglegesítésére irányuló (Helsinkihez vezető) szovjet stratégiát a magyarok csakis komoly történelmi lemondással támogathatják, de éppen ezért cserébe nagyvonalúságot várnak gazdasági kérdésekben.

A szovjet vezetés azonban nem tolerálta a divergálást az alapvető térségi-stratégiai kérdésekben, azért az MSZMP 1975. márciusi XI. kongresszusa előtt az utolsó pillanatig nem vállalt kötelezettséget a magyar gazdaság számára életbevágóan szükséges szovjet energiaszállításokra, bizonytalanságban tartva ezzel az új pártprogramot éppen deklarálni szándékozó magyar pártvezetést. Brezsnyev világossá akarta tenni, hogy a magyar párt nem kerülheti el a szorosabb kooperálást: össze kell hangolni a programját a szovjetrendszerű integrálódással.[394]

ALKOTMÁNYOS GARANCIÁK

A hetvenes évek alkotmánymódosításai követték ezeket a változásokat. Korábban a kezdeti, 1946–1952 közötti alkotmányok azt rögzítették, hogy a szovjet központ hozzácsatolta a régiót a maga univerzumához,[395] majd az ötvenes évek eleji módosítások megalapozták a stabil közös működést, a hatvanas–hetvenes évek fordulójának változtatásai jelezték a szovjet univerzalizálás harmadik szakaszát, melyek a mélyrétegekig összehangolódó struktúrára utaltak. A valamikor hadizsákmányként megszerzett térség kikényszerített csatlakozását kezdte felváltani egy hosszú távra szóló, kvázi szövetségi, belső mechanizmusait tekintve szofisztikáltabb integrációs forma. Békés Csaba úgy fogalmaz, hogy már a Hruscsov-éra vezetése is tendált afelé, hogy a Szovjetunió és szövetségesei viszonyát a „gyarmati" helyett inkább a „domíniumi" modell alapján értelmezze újra.[396] Az irányítás ebben a konstrukcióban tovább távolodott a pártkonfekcionált, Kominform-szabású módszerektől, és közeledett az *államok közti kapcsolatok* harmonizációján alapuló modell felé. A rugalmasabb szövetségi forma azonban továbbra is kombinálódott a blokkhoz kötődő internacionalista kötelezettségekkel. Leginkább feltűnő az volt, hogy a felelősségmegosztó Hruscsov- és Brezsnyev-doktrína alkotmányos megtámogatására a szovjetek mindenütt olyan intézmények létrehozását, illetve megerősítését várták, amelyek a „nemzetközi" érdekeket szem előtt tartva *rendkívülinek ítélt helyzetben* átvehetik az országok irányítását. Vagyis: alkotmányokban rögzített elvekre hivatkozva és közel azonos struktúrákra támaszkodva mellőzhetik, illetve helyettesíthetik a parlamentet, a kormányt vagy az Elnöki Tanácsot. Ilyen intézményvariánsok ezekben az országokban a kezdetektől voltak, de a rendszerben elfoglalt helyük folyton változni látszott. Magyarországon 1952-től működött Honvédelmi Tanács néven az a komplex katonai és államvédelmi feladatokat ellátó operatív testület, amely pártszervként alakult meg, de alakulását megszavazta a Minisztertanács is. Határozatai minden államigazgatási szerv, hivatal, közintézmény számára kötelezően végrehajtandók voltak.[397] Hasonló testület volt az NDK-ban az Állam- és Nemzetvédelmi Tanács, Lengyelországban az Államtanács, Csehszlovákiában a Szövetségi (korábban Nemzet-) Gyűlés Elnöksége. A Honvédelmi vagy Államtanácsok közjogi helyzete tehát az idők során differenciálódott, funkciójuk sokkal inkább a hadiállapotokhoz, rendkívüli helyzetekhez kötődött, de a hatvanas–hetvenes évek fordulóján ezek funkcióit különböző módon és mértékben megerősítették, illetve kiegészítették. Az eltérő elnevezésű testületeket összekötötte a rendkívüli helyzetekre fókuszált potenciális irányító szerep, amely feljogosította (volna) őket arra, hogy felülírják a konszolidált állami intézményeket, és összehangolják a térségi működést.[398]

A Varsói Szerződés ezzel egy időben először fogadott el békeidőre érvényes statútumot, és létrehozta a Honvédelmi Miniszterek Bizottságát.[399] Ezt kiegészítette a szovjet központi vezetésen belüli átrendeződés. Az 1977-es alkotmány alapján a párt főtitkára automatikusan államfő is lett, azaz Brezsnyev már nem miniszterelnök és a KB főtitkára volt, hanem az újraértelmezett hatalmi helyzetnek megfelelően államfő, pártfőtitkár és főparancsnok egyben. Vagyis elnöke a Szovjetunió Legfelső Tanácsa Elnökségének és a Honvédelmi Tanácsnak is.[400]

MAGYAR ALKOTMÁNY

A magyar alkotmánymódosító előkészületek 1968 tavaszán indultak,[401] s kezdetben arról szóltak, hogy rendkívüli helyzetre bővíteni kellene az Elnöki Tanács (esetleg más néven Államtanács) jogkörét, és vissza lehetne állítani az egyszemélyi államfői intézményt is. Az 1970. júliusi tervezet rendkívüli helyzetre az ET alternatívájaként már új testületet nevezett meg az ország vezetőjeként: a Honvédelmi Tanácsot. A PB szeptemberi döntése után „az állam biztonságát súlyosan fenyegető veszély esetén" a rendelkezés joga valóban ez utóbbira szállt. Az MSZMP-vezetésnek azonban nem volt kétsége afelől, hogy ez a Hruscsov-, illetve Brezsnyev-doktrína konkrét kiterjesztése és alkotmányba iktatása, ami – a szovjetintegrációs szándékokkal kombinálva – biztosan elejét veszi egy valamikori szuverenitás mégoly halvány reményének is. A látszólagos, felületi önállósodás ellenére ezért a szuverenitásra vágyó kelet-közép-európai államok számára nem kis csalódást okozott, hogy a szovjet-európai egyesült államok terve távolodott ugyan egy archaikus-birodalmi típusú konstrukciótól, de egyre inkább közeledett egy áttételesebb konföderációs modell felé.

A PB 1970. augusztusi ülésén Kádár nem is tett úgy, mintha nem értené, miről van szó. Mintegy önmagát is győzködve magyarázta, hogy azért nincs minden veszve, „mégsem dobtunk mindent oda", az ország nem akarja eleve feladni maradék alkotmányos elveit és jogait, csakis rendkívüli, háborús viszonyokról lehet szó, amikor a parlament nem tud ülésezni.

MAGASABB RENDŰ SZOCIALISTA INTEGRÁCIÓ, KELETI REGIONÁLIS IMÁZS

A hetvenes évek második felében tovább gyorsult a régió állami, illetve társadalmi intézményeinek összehangolása: a stratégiai és termelői harmonizálás mellett – két- és többoldalú szerződések sűrű rendszere által biztosítva – alakultak a tudományos és oktatási együttműködések. A társadalmi-politikai-ideológiai-kulturális szervezőtevékenység meglepő sokrétűsége érzékeltette a szovjet szándékok komolyságát és az újabb integráló szakasz mélységeit. 1976-ban létrejött a VSZ Külügyminiszterek Bizottsága, s közben zajlott a külügyminisztériumok, a diplomáciai képviseletek, a kulturális központok és nemzetközi szervezetek összehangolása is. Rendszeressé váltak a KB-titkárok, az azonos feladatkörű pártmunkások és a minisztériumok, valamint a külügy, a sajtó, a tudomány, a kultúra állami vezetőinek találkozói. A tömegtájékoztatás anyagi-technikai bázisának korszerűsítésére KGST-munkacsoportok és bizottságok alakultak, rendszeresen egyeztettek a posta és távközlési miniszterek, a külföldre sugárzó adók vezetői is, kiépült a kelet-közép-európai országok közötti belső telex-kör. A hetvenes évek elejétől működő Külügyi Intézet – a tábor hasonló bázisaival együtt – kutatta a nemzetközi kapcsolatokat, mindenekelőtt a szovjet tömb relációit, valamint a fellazítás, a leszerelés, az emigráció és a nemzetközi biztonság kérdéseit. A hetvenes évek közepétől a tudományos kutatások

koordinálására problémabizottságok alakultak. Az új típusú integráció keretében a blokk népeinek összeszoktatására sűrűsödtek a sokoldalú sportkapcsolatok, nekilódult a táboron belüli felnőtt és ifjúsági turizmus, nyugati mintára szerveztek sajtóünnepségeket. A nyelvi különbségek leküzdésére, a közös nyelv elsajátításának felgyorsítására kiterjesztették az orosz nyelvi képzést.

Az új típusú nemzetközi kapcsolatoknak nevezett integrációt azonban Moszkva a saját táborával is el akarta fogadtatni, ezért szövetségesei között és kifelé is élénk propagandát folytatott. Az ideológiai-stratégiai találkozókat is jórészt ennek a kiemelt politikai célnak rendelték alá. Tudatni akarták a világgal, hogy a modern integrációs hullám üteméhez igazodó európai szovjet tábor közös szekularizált – állami jellegű – intézményeket fog kiépíteni. Ennek keretében a Varsói Szerződést *nemcsak katonai, de külpolitikai koordináló* szervezetként kellett bemutatni, és érzékeltetni kellett, hogy mind több a közös vonás a régió országainak ideológiai, szellemi, kulturális és tudományos életében.[402] A *közös integrációs imázsalkotás* egyik főpróbája az 1917-es szovjet fordulat (NOSZF) 60. évfordulója volt, s a hozzá kapcsolódó konferencia példája a retrospektív történelemalkotásnak: az új típusú nemzetközi kapcsolatok kialakulását a század elejétől datálta. A terv az volt, hogy az 1981-es Los Angeles-i EXPO terveiben a KGST már *önálló politikai-gazdasági szereplőként* közös pavilonban jelenik meg.[403]

Az egyes országok propagandája ebben a korszakban a táboron belülről érkező turistákat is ellátta integrációs propagandával. A regionális imázst újságok, rádió, televízió és közös vállalkozások is terjesztették.[404] A személyes ráhangolódás megkönnyítésére szerveztek még például dunai hajóutat is a Druzsba nevű hajón a tábor szovjet baráti társaságainak aktivistái számára.

Az MSZMP mindebből, ha vonakodva is, de levonta a szükséges következtetéseket: a kiterjedt összehangolódás végül valóban teremthet közös kultúrát, s ennek nem csak hátrányai lehetnek. A magyar pártvezetés ekkortól vált a rendszer minden rétegében pragmatikussá, prakticistává. Már alig volt szó eszméről: az ország vezetése tudatosan lavírozott a Szovjetunió teremtette kényszerek, a reformok önmozgásai és a rohamosan romló hazai gazdaság erős késztetései között. Kádár felmérte az ország lehetőségeit, majd a hetvenes években nagy cikcakkokban valósította meg azt a pragmatista politikát, amelyet rá – visszavetítve is – általában jellemzőnek tartanak. 1973 elején *Merre tart Európa?* című helyzetfelmérő cikkének fő tézise már abból indult ki, hogy a Nyugat lényegében lemondott Európának erről a régiójáról, ezért maradt távol az 1953-as berlini, az 1956-os poznani és budapesti, valamint az 1968-as csehszlovákiai lázadásoktól is: „a kialakult realitások már megváltoztathatatlanok".[405] Konstatálta még, hogy a tartózkodó nyugati magatartás nemcsak a meghódított területeken tette rendkívül aktívvá, kezdeményezővé a szovjet politikát, de bizonyos mértékben arra is felbátorította, hogy korábbi népfrontos tapasztalatait újra és újra felhasználva virtuálisan beljebb nyomuljon az európai kontinens belseje felé. A moszkvai vezetés a különböző társadalmi berendezkedésű államok békés együttélésének stratégiájával és sűrűbb kapcsolatai révén akar kedvező feltételeket teremteni saját univerzális vonzásának érvényesítéséhez, miközben felgyorsítja a keleti régió belső integrációját is. Kádár ekkor egyértelmű jelét adta annak, hogy az ország jövő-

jét aktívan a *keleti, urál-európai integráció* keretei között képzeli el. S ezzel nem állt lényegi ellentétben az, hogy a hetvenes évek közepén meghirdetett külgazdasági stratégia ismét a Nyugat felé nyitó koncepciót támogatott. A kádári vezetés megértette ugyanis, hogy a korszak meghatározó integráló-determináló ereje a tudományos-technikai forradalom, amely egymáshoz köti a népek sorsát, ezért azok elkerülhetetlenül növekvő mértékben függenek az államhatáraikon kívüli nemzetközi környezettől. A globális, transznacionális és regionális kölcsönös függéseknek, interdependenciáknak ezek az egymást átható dinamikái Kádárt egyfelől a blokkintegrációba való kényszerű beletörődésre ösztönözték. Másfelől arra is, hogy kölcsönös függésre épülő világgazdasági viszonyokkal kalkuláljon, amelyektől azt várta, hogy a *globális kapcsolatok* hosszú távon majd felülírják, de legalábbis árnyalják a keleti tömbösödést. A magyar párt mindezt figyelembe véve várakozó álláspontra helyezkedett.

INTEGRÁLÓDÓ MAGYAR NEMZETTUDAT

A kelet-közép-európai régió (kis)államai nyilvánvalóan érzékelték az egymásnak feszülő történeti-galaktikus energiákat: egyfelől a modernizálódásban előnyre tettek szert a Nyugat növekvő aktivitásával, másfelől a felzárkózó-feltartóztató szovjet-Kelet mindinkább reaktív válaszaival szemben. Ezek között lavírozva, olykor sodródva nemegyszer újrafogalmazták identitásuk, szuverenitásuk esélyeit. Számot vetettek többek közt azzal, hogy regionális integráció nélkül milyen világpiaci helyre számíthatnak. Általában arra jutottak, hogy a nyugati kapcsolatokra és a keleti protekcionista szövetségre egyaránt szükségük van. Az MSZMP is egyetértett a brezsnyevi program nyugati hatásokat szűrő-feltartóztató elemeivel. Vonakodó magatartása a szovjet nagyhatalmi szférába való mélyebb betagozódásra vonatkozott, nem azokra a gazdasági és társadalmi változtatásokra, amelyeket maga is kedvezőnek vagy elkerülhetetlennek tartott. A kelet-közép-európai államok kényszerhelyzetüket azzal tették elviselhetőbbé, hogy a szovjetrendszerű konstellációra igyekeztek átmeneti formációként tekinteni, és remélték, hogy ez az *antiglobalista színezetű szövetség* legalább egy időre védelmet nyújt számukra az egyre nehezülő nemzetközi versenyben. Ambivalens orientációjuk mindvégig jellemző maradt: kettős elkötelezettségükben a „gazdasági identitás" folyton konkurált a kulturális önmeghatározással.

Az MSZMP vezetése több nyilatkozatában jelezte, hogy a regionális meghatározottságokat elfogadja, de változatlanul figyelemmel kíséri a globális vonzásokat is. Elképzeléseit teoretikusan is összegezte a szocialista hazafiságról és a proletár-internacionalizmusról szóló ideológiai állásfoglalásaiban. Minden évtizedben kiadott explicit vagy implicit nyilatkozatokat a nemzetköziség, az integrációk, a szuverenitás, a nemzetek és a nemzetiségek kapcsolatáról (1959, 1965, 1974, 1986). Ezeknek az ideológiai elaborátumoknak a közös jellemzője volt, hogy a két irányból – a Nyugat és a Kelet felől – közelítő politikai globalizálódást meghatározó folyamatként értékelték, és elfogadták azt is, hogy Európában alapvetően két régió alakul, s mindkettő egyensúlyoz a nemzetekfelettiség és az

egyéni-nemzeti identitások között. A keleti blokk integrációjára vonatkozóan nem győzték hangsúlyozni, hogy az mindenkor tiszteletben tartja az állami szuverenitást, a belügyeket, a területi épséget és egyenjogúságot, ám ennek a viszonyrendszernek *nem* ez a kritériumrendszer a *lényege*, mert szükség esetén – „közös döntés alapján" és „az adott ország beleegyezésével" – az integrált vezetés kész a rendszer „közös" katonai védelmére is. Ebben a konstrukcióban a nemzeti érzelmeket a szovjet központ elsősorban a kulturális önértelemzések felé terelte, s a nemzetiségeknek „híd" szerepet szánt az integrálódásban. Látványosan tolerálta a kulturális sajátosságokat, engedte a helyi nemzeti kulturális diskurzusokat kibontakozni, a kis nemzetek kultúrájának támogatására két- és többoldalú megállapodásokat ígért.[406]

Az utolsó két évtized MSZMP-ideológiája ehhez a térségi-integrált országképhez igazodott, s ezzel mintha lezárult volna a pártvezetés hosszú vonakodása, s mintha végül beletörődött volna az elkerülhetetlennek látszó betagozódásba. Valószínűleg a hetvenes évek közepén tett le arról, hogy az ország valaha is legalább semleges lehet. A globalizáló Nyugat és a feltartóztató Kelet kettős vonzásában már távlatosan is illuzórikusnak vélte az elnemkötelezettséget. Abból indult ki, hogy végső soron a nyugat-európai államok is hangsúlyozzák identitásukat, de közben egyre több jogot engednek át az általuk kialakított Európai Közösségeknek.[407] Az MSZMP-vezetés önmeghatározását, nemzetszemléletét is kényszerűen egyre inkább a szovjet-integrációs jövőképhez igazította. A hetvenes évek második felére az ország mozgásterét felmérve úgy látta, hogy az egyetlen reális lehetőség az *előremenekülés a nyugati centrumú világgazdaságba*, ugyanakkor *korlátozott együttműködés a keleti blokkal*. Az adott konstellációban már csak azt mérlegelte, hogyan fordíthatná előnyére ebbéli kötelezettségeit úgy, hogy közben ne kelljen lemondania a fejlettebb országokkal szövögetett kapcsolatairól. Ehhez azonban a korábbiaknál is tisztábban kellett látnia külső és belső viszonyait. A szovjet-globalizációs betagozódás – a központi elvárásoktól függetlenül is – így végső soron nemzeti identitásának újrafogalmazására késztette. Igyekezett meggyőzni magát arról, hogy egyedül úgysem tarthatna lépést a tudományos-technikai forradalommal (TTF), önerőből nem alakíthatna ki kedvező munkamegosztást a tőkés világgal, s a keleti kooperáció háttere nélkül csak Nyugat-Európa alárendelt partnere, periferikus gazdasága lehetne. A lassanként integrálódó pártvezetés egyre inkább meggyőzte magát arról, hogy az ország életképtelen lenne egy gazdaságilag integrálódó nagyobb közösségbe való beilleszkedés nélkül, mivel nemzeti keretek közt nem tudná kiaknázni az egész világra ható TTF lehetőségeit. Gyakran hangoztatta, hogy a két eltérő társadalmi-gazdasági munkamegosztási rend világméretű versenyében Magyarország számára a KGST-együttműködés a nemzeti és nemzetközi politikai, gazdasági érdekek lényegi egybeesésén alapul. Arra intette ezért a magyar társadalmat is, hogy a hosszú távú gazdasági kibontakozást ne remélje kizárólag a Nyugattól. A hivatalos MSZMP-ideológia igyekezett reálpolitikai, racionális geostratégiai megközelítést követni. Politikai elemzői a nemzettudat kritikus kérdésének tartották, hogy az ország ki tudjon alakítani, és érzelmileg is el tudjon fogadni egy komplexusok nélküli pozitív kisnépi tudatot a korábbi nagynemzeti helyett. Az MSZMP-vezetés ezért a reformlendület fenntartása érdekében nem zárkózott el attól, hogy kivételes lehetőségnek

tekintse a magyar modellt, ugyanakkor nem tette magáévá a Duna menti vezető szerepre vonatkozó nézeteket. A szakértői elemzések alapján jelezte, hogy ha tovább szélesedik a *technológiai rés*, fennáll a veszélye annak, hogy a térség tartósan leválik a világpiacról, *és megismétlődhet a kora újkori „elkanyarodás"*, ami a nyersanyag- és energiaszegény, nyitott külgazdaságú Magyarországra még inkább igaz; gyorsabb felzárkózás és nagyobb hatékonyság nélkül az integráció sem védheti meg. A szakértők arra is felhívták a figyelmet, hogy a *táboron belül is verseny* folyik a jobb pozíciókért és a regionális előnyökért, ezért meg kell megszabadulni attól az illúziótól, hogy Magyarország biztosan a legjobb a régióban. *Ugyanígy attól is, hogy hosszú távon fenntarthatók a tisztán politikai alapú* szovjet–magyar cseremegállapodások a gazdaságiak helyett; mindkét hamis nézet rontja a táboron belüli megítélést, és azt eredményezheti, hogy az ország a keleti integrációnak is a perifériájára szorul.[408]

Hazafiságimázsát mindezek figyelembevételével az MSZMP a gazdasági versenyképességre törekvő *ország képeivel töltötte fel. Az újrafogalmazott hazafiúi lojalitás fő* tartalma a világméretű gazdasági, tudományos, kulturális és életformaversenyhez való igazodás lett. Az elemzések úgy fogalmaztak: a nemzeti szuverenitás kulcsa a gazdasági potenciál, s ez azon múlik, hogy az ország elő tud-e állítani olyan színvonalú és mennyiségű terméket, amelyre szüksége van. S mivel önállóan nem tud, a lakosság egyre bővülő fogyasztásához nélkülözhetetlen a *nemzetközi környezet.*

NEMZET, NEMZETISÉG AZ INTEGRÁCIÓS ÚJHULLÁMBAN

A hivatalos állásfoglalások egyre inkább hangsúlyozták, *hogy az integráció valójában* nem csökkenti a nemzeti politikák mozgásterét, sőt akár növelheti is. Igazodási keretként azonban továbbra is világosan kijelölték, mit tartanak nem megfelelő nacionalizmusnak. Azt, amely 1. hangsúlyozza a nemzeti *függetlenség*et, 2. nem megfelelően értelmezi a *határon túli magyarok* problémáit, 3. „túlértékeli" a *sajátos magyar út* szerepét az integrációs trendek közepette.[409] A nemzeti kisebbségekkel *kapcsolatos politikát tekintve a magyar* állam belső viszonyait a rugalmasabb szovjet politika kevéssé érintette, mivel az első világháborút követően az ország nagyobbrészt homogén etnikumúvá vált. Külpolitikai relációiban viszont alapvetően átértékelte a határon túl élő magyarsággal kapcsolatos politikáját. A keleti integráció új fordulata és az európai határok helsinki megerősítése egyértelműen jelezte számára: le kell mondania arról, hogy a kívül rekedtek valaha is visszakerülnek az anyaországhoz. Ebben a korszakban tehát Magyarország egyfelől végre hozzájutott a gazdasága szempontjából elengedhetetlenül szükséges nyugati kapcsolatokhoz, másfelől el kellett fogadnia a trianoni határok újrarögzítését, változtathatatlanságát. Emellett szembe kellett néznie azzal is, hogy a nemzeti gazdaságok és a kulturális identitások táguló mozgástere nem csak pozitív következményekkel jár: felerősíti a szomszéd országok nacionalizmusát és asszimiláló törekvéseit. Erre utaltak a Nagy-Morva- és a dákoromán elméletek, valamint az anyaország(ok)kal való érintkezés gyakorlati korlátozásai is. A táboron belül a legnagyobb számú határon túli kisebbséggel rendelkező magyar politika mindezt sérelmesnek tartotta, de nem talált hatékony védelmező megoldást. Nemzetiségi kérdésekben az jelentett csupán könnyebbséget, hogy az új szovjet taktikának köszönhetően a magyar vezetés nyíltabban fogalmazhatta meg sérelmeit és vágyait. Kiemelte a kollektív nemzetiségi jogok tiszteletben tartásának jelentőségét az integrálódó világban, és határozottabb fellépést, érdekérvényesítést helyezett kilátásba a visszásnak gondolt esetekre. A korábbiaknál nemegyszer világosabban fogalmazott: erőszakos asszimilációról beszélt, Marx- és Lenin-idézetekkel támogatta meg azt a teóriát, miszerint az azonos nyelvet beszélőknek szükségük van az anyanemzethez fűződő szabad kapcsolatokra, nyelvhasználatra és a kultúramegtartó oktatásra. A magyar vezetés hangsúlyozta még, hogy csakis a kollektív nemzetiségi jogok alkotmányos és gyakorlati biztosítása közelítheti egymáshoz a nemzetiségeket, melyek máskülönben leginkább az ellentétek konzerváló bázisai lesznek.[410]

Az MSZMP példát akart mutatni differenciáltságból. A korábbiakhoz képest szokatlan határozottsággal *szólt az ország érdekeiről és nemzeti büszkeségéről*, a hagyományok ápolásáról és a nemzetiségek kollektív jogairól. Nyitottságot hirdetett más népek értékei iránt, ugyanakkor önkritikusabban beszélt a magyar kultúrfölény-elméletek maradványairól, a népi–urbánus ellentétről, a ritka jelenségnek tekintett antiszemitizmusról és a cigánysággal szembeni előítéletekről. Ideológiája arról is szólt, hogy a szükségszerű összetartozásban a keleti szocialista globalizáció csakis olyan nemzettudatra épülhet, amely mások értékeire is figyelni tud, és nyitottabb a „különbségekből fakadó sokszínűség" befogadására.[411]

Az elemzők az erősödő nacionalizmust főként történeti, gazdasági, formációs okokra vezették vissza, és az etnikai feszültségek erősödését jósolták, amennyiben a rendkívül *kevert népességű kelet-közép-európai régió* nemzetállami alapon akarná tovább építeni a szovjetrendszert ahelyett, hogy szövetségi föderatív formát alkotna. Elismerték ugyan, hogy például a jugoszláv föderatív szövetségi típusú rendszer nem oldotta meg a hasonló problémákat, mégis követniük kellett a szovjet integráció ideológiai logikáját, ezért hangsúlyozták, hogy hosszú távon az elkülönült nemzetállami működés – különösen mereven *túlközpontosító belpolitikai struktúrákkal* párosulva – nagymértékben ösztönözheti a nacionalista hajlandóságokat. Kilátásba helyezték ezért, hogy bár a nemzetfogalom továbbra is elsősorban etnikai, nyelvi, kulturális jellemzőkhöz fog kötődni, de fokozatosan kialakul az „állampatriotizmus", amely a nemzetek és nemzetiségek egyenjogú állampolgári közösségén alapul majd.

PUFFERBŐL TRANZIT: A KELET-KÖZÉP-EURÓPAI TÉRSÉG SZEREPMÓDOSULÁSA

A nyolcvanas években az integrációs folyamatok és a felgyorsuló modellátalakítás már egymást kiegészítő kölcsönhatásban zajlottak. A Szovjetunió és a kelet-közép-európai államok egy része elkerülhetetlennek látta a rendszerműködés egészét átformáló radikális strukturális változásokat a belső működésben és a külső viszonyrendszerekben egyaránt.

A magyar vezetés ekkor is rendkívül aktív volt, rendszeresen tett olyan javaslatokat az integrációs szervezetekben, amelyek nagyobb mozgásteret, komolyabb reformlehetőségeket igényeltek az állami szereplők számára.[412] A szovjet központ nyitott volt az átalakításokra, de fontos hangsúlyozni, hogy egészen a Szovjetunió összeomlásáig nem volt szándéka a Nyugathoz képest egyoldalúan megszüntetni sem a KGST-t, sem a VSZ-t, sőt ezek megerősítését tervezte. Mindvégig dolgozott egy megfelelő ellensúlyú keleti integráció megteremtésén, és semmi sem utalt arra, hogy erről lemondott volna. A gorbacsovi kormányzat a belső reformok felgyorsítása mellett a korábbiaknál is határozottabb lépéseket tett egy összetettebb, föderatív szerkezet irányába. Részben az Európai Unió 1992-re tervezett megalakulására reagálva igyekezett hatékonyabb, EU-kompatibilisebb politikai, gazdasági formációkat kialakítani, főként a Nyugathoz közel álló Baltikumban és Kelet-Közép-Európában.[413] A változtatási terveknek azonban szerves része maradt az integrációs vízió: egy szalonképes és versenyképes keleti tömb, amely paritásos partnere lehet a Nyugatnak.

Az elmozdulások és változások dinamikáját érzékelve a nyugati oldal rövidebb történelmi távlatokban a térségre nézve optimálisnak tartott volna egy finlandizáló hibrid megoldást, azaz a tőkés típusú gazdaság kombinációját egy „szovjetbarát" külpolitikával; rugalmasabban kooperáló országokat a korábbiaknál szalonképesebb politikai berendezkedésekkel. Moszkva ugyanakkor – bármilyen forgatókönyv esetén is – a kelet-közép-európai térségre csak egy (újra)kalibrált sajátos „finlandizációt" fogadott volna el. Ami azt jelentette, hogy rövid távon egyáltalán nem tervezte kiengedni a régió államait sem a KGST-ből, sem a VSZ-ből, valamint a kommunista pártok komolyabb kormányzati befolyásvesztését sem fogadta el.[414] Az integrációs szervezetekre hosszú távú terveiben Moszkva csereértékként is számított.[415] Perspektivikusan azt vizionálta, hogy az EGK és a KGST esetleg összeolvad, s hogy mindezeket további európai integrálódások követik majd. Az általános európai tömbtelenítés keretében a kelet-közép-európai térségből kivont szovjet csapatok helyét internacionalizált katonai jelenlét válthatná fel, a gazdasági, politikai integrációt pedig közös szervek felügyelnék, mintegy az Európa Ház előintézményeiként.[416] A moszkvai vezetés az ilyen közös európai struktúráktól nyilvánvalóan azt remélte volna, hogy ezeken keresztül sikerülhet komolyabb befolyást szerezni a szovjet-orosz Európa-politika számára. A kelet-közép-európai térség ebben a koncepcióban kontinentális politikai és gazdasági tranzitként szerepelt volna, melynek közvetítésével a Szovjetunió könnyen hozzáférhet a nyugati piachoz, technológiához, know-how-hoz, és nem szorul ki az 1992-re megszerveződő EU-körből.

A magyar pártvezetés ezekre a térségi átalakulásokra részben egységesen, részben belső megosztottsággal reagált. Egységes volt abban, hogy az ország mozgásterét igyekezett bővíteni, és alapvetően minden irányzat egyetértett a belső reformok szükségességével is. A térségi *integrációs stratégiák* és a *formációs változtatások mértéke* tekintetében azonban az MSZMP-vezetés különböző csoportjai egyre inkább divergálni kezdtek. Az egyik szárny azzal a gorbacsovi-jakovlevi elképzeléssel azonosult, amely alapvetően továbbra is szükségszerűnek látta a nyugati epicentrumú globalizáció protekcionista feltartóztatását és egy keleti érdekközösség fenntartását. Ehhez jól illeszkedett a kelet-közép-európai régióra erős megszorításokkal alkalmazott finnlandizáció terve, a belpolitikákban pedig egy sajátosan rugalmas korporatív elnöki rendszer lett volna a megfelelője. Az MSZMP másik szárnya ugyanakkor sodródott a valódi rendszerváltás felé, és elképzelései a szociáldemokratizálódás felé közelítettek. A térségi integráló szervezetekről ők sem tervezték a leválást, mivel erre csekély esély látszott, de radikálisabb reformokat szorgalmaztak. A két kiemelt szervezet, a Varsói Szerződés és a KGST végül 1991-ben, a Szovjetunió felbomlását közvetlenül megelőző hónapokban szűnt csak meg.

AZ EURÓPAI KOEGZISZTENCIA: A SEMLEGESÍTÉS HAGYOMÁNYA

Sokan keresik a választ arra a kérdésre, hogy *mit* akarhatott a moszkvai vezetés a nyolcvanas években, különösen annak utolsó néhány évében; volt-e világos elképzelése, stratégiája legalább az elkövetkező évtizedekre. Ha valós szándékait akarjuk mérlegelni, biztosan nem téveszthetjük szem elől az egész 20. század tendenciaszerűen jellemző kül- és belpolitikai birodalmi-nagyhatalmi irányultságait. Ezek azt mutatják, hogy a szovjet-orosz politika Lenin óta mindenekelőtt fajsúlyos szereplőként, *kezdeményezőként* akart jelen lenni a kiemelten fontosnak tekintett *európai politikai színtéren*, s hogy ennek érdekében mindig aktívan, ugyanakkor megfontoltan és hosszú távú stratégiák mentén alkalmazkodott az Atlanti-partig nyúló térség egészének változásaihoz: eleinte a háború utáni átmeneti szövetségi viszonyrendszerhez, majd a nyilvánvaló integrálódási folyamatokhoz és a fokozottan erős nyugati potenciálódáshoz. A század közepére katonai eszközökkel már elérte azt, amit így egyelőre elérhetett, de komolyan vette a kölcsönös nukleáris fenyegetettséget is, és egyértelműen a „békés" megoldások keresésére állt át. Miután kiderült az is, hogy a nyugat-európai kommunistáknak nem sok esélyük van radikálisan átszabni államaik politikai térképét, a kontinentális *befolyás(olás) lehetőségének fenntartására*, illetve elmélyítésére Moszkva még inkább a differenciált módszerek felé fordult.

Nemmilitáris arzenáljában kiemelten figyelemre méltó politikai, stratégiai eszköz volt a *semlegesítés*, ami a befolyásszerzés minimális programját jelentette, egy-egy újabb lépést a tartósabb, mélyebb megnyerés felé. A szovjet stratégiát a kontinens nyugati felén alapvetően ez határozta meg, és csak módszerei változtak a különböző fázisokban. A semlegesítő akciók teremtettek valójában közvetlen összefüggést a különböző korszakok vezetőinek döntései között: ez kötötte össze a sztálini Németország-neutralizáló kísérleteket, a hruscsovi tömbtelenítési javaslatokat és a koegzisztenciapolitikát, a brezsnyevi offenzív enyhülési békeideológiát és a „civil" nyugatiakat is bevonó Helsinki-projektet, valamint ennek továbbfejlesztett változataként a gorbacsovi Közös Európa Ház-stratégiát. Utóbbi semmiképp sem hiányozhat ebből az összefüggésrendszerből. Nem logikus feltételezni ugyanis, hogy saját birodalmi határain belül Moszkva egyszer csak lemondott volna majd' egy évszázados politikájáról, hogy a „rendszerváltás" előtti években meg se kíséreljen valami folytonos – orosz nézőpontból racionális, az előző lépésekből is logikusan következő – megoldást találni a kor kihívásaira. Legfeljebb a megvalósításban nem volt

sikeres. A szovjet vezetés a maga módján többnyire történelmi kényszerekhez igazodott, s a tervezett rendszer-, illetve modellmódosítás időszakában sem viselkedett másként: a kínálkozó adaptációs megoldásokat a maga viszonyaira alkalmazta. Mindezt megfontolva nem észszerű teljesen kizárni, hogy *volt* elképzelése, forgatókönyve az átalakulásra, mert ez egyenesen következett térségi determinációiból és mindabból, ahogyan évtizedeken keresztül általában reagált. A korábbi masszív tendenciákat értelmezve inkább arra kell következtetnünk, hogy a szovjet-orosz mag ekkor sem tért el attól az egyenes ívű politikától, melynek révén 1. a század derekára meghódította és közvetlen érdekszférájába vonta a kontinens keleti felét, beleértve Németország egy részét; 2. három évtizeddel később Helsinkiben újra elfogadtatta, sőt meg is erősítette, pacifikálta a határokat, közben nem mellékesen jelentős lépést tett gazdasági, politikai érdekeltségei elismertetésében is; 3. a *század vége felé mindemellett* eredményesen akarta ellensúlyozni az USA potenciálját, sőt egyre szélesebb sávokban konkurálni is vágyott főként az európai, atlanti régióban. Azaz változatlan politikai elszántsággal küzdött Európa „elrablásáért".[417]

Nem az Európához való feltétlen csatlakozás volt tehát a fő cél, ezért az Európa Ház terve – sokak vélekedésével ellentétben – nem jelentette a minél szélesebb szovjet térségi integráció feladását, sőt a hatékony nyugat-európai semlegesítésen és az amerikai jelenlét mérséklésén túl Moszkva az „utolsó pillanatig" változatlanul dolgozott a *megfelelő ellensúlyú keleti integráció* megteremtésén; semmi sem utalt arra egészen az utolsó vagy utolsó utáni pillanatokig, hogy erről lemondott volna. A Helsinki utáni stratégia részeként egyre komolyabb ütemben törekedett viszont arra, hogy a Nyugattal való kapcsolatában általánosan érvényes paritást küzdjön ki, vagyis a keleti tömböt politikai, gazdasági, kulturális partnerként is legitimálja, és ennek érdekében „legális", szalonképes és valóban hatékony szervezetté formálja. Fontos hangsúlyozni, hogy eközben – a megfigyelők többsége szerint – *sosem* tévesztette szem elől az integráns orosz-szovjet fejlődés vízióját.

KÖDÖS EURÓPA HÁZ

A szovjet magatartás tehát korántsem jelentett alárendelődő, vagyis a civilizált Nyugatot alázatosan követő politikai magatartást, noha jó ideje nem volt már rugalmatlanul offenzív sem. Azokat a megoldásokat kereste, amelyek növelik potenciálját, de nem zárják el a kontinens másik felétől. A nagy hagyománnyal rendelkező „klasszikus" nyugatos és szlavofil álláspontok értelmezésekor ezért feltehető, hogy a szovjet politikai vízióknak voltak *elkerülő*, szintetizáló variánsai is, melyeknek számára kedvezőbb körülmények között lehetett volna akár némi realitásuk is. Több jel utal arra, hogy a századvégi stratégia meghatározó elemeit éppen ezek a – Nyugathoz sajátosan kapcsolódó – szintetikus elképzelések adták.

Az Európa Ház ideája – a homályos jelentés ellenére vagy éppen azért – mintegy foglalatát adta ezeknek az elkerülő szovjet intencióknak. Kezdettől fogva sugallta azt a *köztességet és kétértelműséget*, melyek általában jellemzői az ambiciózusan messze tekintő, hatékony politikai ideológiáknak: ezek éppúgy *támogatják a reálpolitikai olvasatokat, mint*

az elmosódott utópikusakat vagy ezek keverhetőségét. Az átmenetek ideológiáinak ez a sajátosan obskúrus természete nemcsak a kortársakat, hanem az utókor elemzőt is rendre zavarba hozza. A dodonai víziók kibontogatásától a történészek ezért általában igyekeznek távol tartani magukat. Az Európa Ház szovjet teóriáját is kevesen elemzik, s ha igen, főként annak elvont utópizmusát hangsúlyozzák. Alig van olyan interpretáció, amely a benne rejlő racionális vonulatokat is következetesen követné. Ilyen Marie-Pierre Reyé, aki szerint a Közös Európa-kép mindenekelőtt a nyugati közvélemény megnyerését szolgálta, s hátterében egyértelműen praktikus politikai, stratégiai célok álltak: elsősorban a szovjet leszerelési javaslatok és az amerikai kontinentális befolyás mérséklésének taktikája. Rey e szándékok lényegi folytonosságára utalva kiemeli, hogy a szovjet vezetés az „ötletet" felvetette már 1972-ben, a helsinki tárgyalások szorgalmazásakor is, Brezsnyev szintén említette 1981-ben, aztán elővette Gorbacsov 1984-ben, majd 1985-ben a leszerelési javaslatokkal éppen egy időben.[418]

Hozzátehetjük ehhez, hogy valójában a tömbtelenítési indítványokkal egy időben, 1955-ben már a hruscsovi kormányzat is igyekezett bevinni az európai köztudatba a kontinentális politikát koordináló közös politikai, katonai intézmények lehetőségét, és Brezsnyev sem ejtette el ezt a szálat.[419] Szintén mindkét korszakban szorgalmazták a gazdasági, kulturális és egyéb kapcsolatok formalizálását. A helsinki tárgyalások előkészítésének időszakában Brezsnyev hangsúlyozta: európai ügyekben sohasem engedhetik ki kezükből a kezdeményezést és a szervező inspirálást. Azt is jelezte, hogy törekedni kell az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet megalakítására, hogy az végül *kiváltsa* a NATO-t és a VSZ-t, és a közös kontinentális politika meghatározó intézménye lehessen.[420] A helsinki megállapodást követő találkozókon pedig számos „civil" javaslat sürgetett közös szervezeteket, projekteket. A szovjet vezetés tehát a legtágabb nemzetközi, kontinentális szinteken is éppúgy próbálkozott integráló struktúrák megteremtésével, mint a birodalmi szovjet makro-, nemzeti makro- és a helyi mikrostruktúrákban. Az Európa Ház víziója kezdettől fogva ebbe a koncepcióba illeszkedett. Homályos utalásai ellenére jól szolgált több ideológiai és nem egy praktikus politikai célt. Ideológiai támogatást adott a leszereléshez, illetve fegyverzetcsökkentéshez éppúgy, mint a nyugati kontinens békés átformálása szempontjából mindvégig középponti problémának tekintett német kérdés orientáló értelmezéséhez.

A két Németország helyzetét a gorbacsovi vezetés – elődeihez hasonlóan – a szovjet fél számára lehető legelőnyösebb módon akarta rendezni. *Hosszú átmenetben fokozatosan egyesülő Németországot javasolt*, de olyat, amely semmiképp nem kerül a NATO ernyője alá, ellenben a két szemben álló katonai szervezet – a NATO és a VSZ – együttesen, ám *névlegesen* felügyeli. Ez ismételten azt jelezte, hogy Moszkva valójában egészen új közös struktúrát látna szívesen, amely a helsinki tanácskozásokból nő ki, de ezeket fokozatosan felül is írja, és tart újabb közös funkciók felé. Hangsúlyozta, hogy egy ilyen megoldás felelne meg leginkább a leendő Közös Európa struktúráinak. Hozzájárulhatna a két szervezet demilitarizálásához, miközben erősödne az újak *politikai* jellege. Különösen, hogy perspektivikusan éppígy elképzelhetőnek tartotta az EGK és a KGST összeolvadását is, s hogy mindezeket további integrálódások követik. A moszkvai vezetés nyilvánvalóan re-

mélte azt is, hogy a népi demokratikus, népfrontos és más integráló szervezeti formákhoz hasonlóan egyre inkább a szovjet-orosz központé lehet a kezdeményező, vezető szerep.[421]

Az Európa Ház-stratégia körüli ideológiai élénkülés a nyolcvanas évek második felében egyértelműen jelezte, hogy a fegyverkezési verseny és a nyomasztó amerikai kontinentális jelenlét *mellett* a szovjet vezetést nem kevésbé foglalkoztatta *a nyugati integráció állandó kihívása*, amely az Európai Unió 1992-re tervezett megalakulásával ismét jelentős fordulatot ígért. Nem lehetett késlekedni a reagálással. A gorbacsovi kormányzat úgy látta: még inkább felgyorsítani kényszerül a belső integrációt és a gazdasági, politikai reformokat. Azaz a nyugati integráció újabb szakasza ismét jelentős mértékű változást indukált minden szinten: a szovjet külpolitikában, a kontinentális makrostratégiában, a szovjet (birodalmi) makróban és a (helyi) nemzeti makrostruktúrákban. Gorbacsov egyfelől a korábbiaknál is határozottabb lépéseket tett egy összetettebb, *föderatív szerkezet* irányába, másfelől erőteljes váltásokkal igyekezett nemcsak hatékonyabb, de *EU-kompatibilisebb* formációkat kialakítani mindenekelőtt a Nyugathoz közel álló – és hagyományaiban is ahhoz kötődő – *térségekben, főként Kelet-Európában és a Baltikumban*. Azt is remélte, hogy az itt kikísérletezett átalakítások jó esetben átvihetők majd a szovjet galaxis egészére. Addig is ezek kifelé jól példázták volna a szovjet strukturális megújulási szándékot, s közben EU- és világgazdaság-kompatibilis működésük nagymértékben megkönnyítette volna a konkrét nyugati kapcsolatokat. Az átalakításokkal kapcsolatban Gorbacsov még az 1989. decemberi (!) máltai találkozón is azt hangsúlyozta, hogy ezeknek az államoknak olyan modellre kell törekedniük, amely nyitottabb és demokratikusabb a szovjetnél, és így (már) megfelel a nemzetközi és az európai – de főként a világgazdasági – kihívásoknak, ugyanakkor eltér akár a brit vagy a svéd mintától is.[422]

A belső kompatibilizálásokat kísérő Európa Ház-doktrínával Moszkva kétségtelenül jó ideig merészen kezdeményező, kísérletezően offenzív politikát folytatott, a nyolcvanas évek második felében pedig már nem is igen tehetett mást. Külpolitikájában a kelet–nyugati, kontinentális kiterjedésű, hatókörű közös intézmények felvetésével a kezdetektől mintegy „ráígért" a nyugati integrációs fázisokra, utoljára az EU közelgő megalakulására. Ezzel egy időben befelé elszántan (noha területenként különböző mértékben) igyekezett ehhez a tervhez igazítani, kompatibilizálni rendszere működését. Az Európa Ház-teória mindegyik felsorolt politikai célt jótékonyan támogatta, és propagandatémaként sem volt eleve gyenge felvetés. *Mégis*: leszámítva a baloldalt és a kevésbé gyanakvó közvéleményt, a Nyugat többnyire szkeptikusan fogadta a homályos, ködös tervet. Helmuth Kohl például úgy vélte: Gorbacsov egyáltalán nem törekszik demokratikus köztársasági formák kialakítására, csak egy hatékony(abb) szovjetrendszerre, amely egyszersmind környezetére is nagyobb vonzerőt gyakorol, és nem mellékesen hozzájárul a NATO destabilizálásához.[423] Hasonló véleményt hangoztattak más konzervatív politikai elemzők is, akik úgy vélték, az európaiság próbája végül mégis a nyugati demokratikus és piaci szabályok elfogadása lesz.

A fegyverzetcsökkentési megállapodások, és különösen az 1987-es IMF-szerződés oldani látszottak némiképp az általános aggodalmakat, így az Európa Ház-javaslattal szembeni nyugati szkepticizmust is. A kedvező légkört kihasználva Moszkva feltétlenül

meg akarta mutatni, hogy több más területen is kész engedményekre, sőt érdemi újításra. Annál inkább elszánt volt, mert a nyolcvanas évek végi konstellációban már a külső és belső körülmények – a tábor nyilvánvalóan kiterjedt belső válsága, a gazdasági szétesés, az erősödő alulról jövő társadalmi nyomás és a Nyugat felé irányuló stratégia soron következő lépései – egyaránt tolták a radikális fordulat irányába, azaz: komolyabb gyorsításra és olyan *minőségi* átalakításra, amely nem bontja meg galaxisa integritását, viszont tartósan megkönnyíti beszüremkedését a konkurens politikai erőtérbe. Ha ez a tervezett szovjet fordulat sikeres lett volna, például a kelet-közép-európai és a balti viszonyok forgatókönyvszerűen alakulnak, és sikerül eredményt elérni az Európa Ház intézményi alapjainak lerakásában is, akkor a következő konstelláció feltételezhető: Kelet-Közép-Európa külpolitikai státusza, irányultsága a finlandizálthoz közel álló modell, de annál sokkal erősebben a szovjet központhoz van kötve. Szupermakroszinten szervesebben korporált. Gazdasága vegyes, belpolitikai működése posztmodern módon korporatív elnöki. Európához fűződő viszonyában nemcsak egyenrangúságra és cserepartnerségre törekszik, hanem a korábbi szovjet politika szerves folytatásaként arra is, hogy minden eszközzel *strukturális, intézményi formákká alakítsa a helsinki „mozgalmat"*, azaz olyan kontinentális integrációt mozdítson elő, amelyben a szovjet-orosz nagyhatalom kezdettől fogva hangsúlyos tényezőként, szereplőként, kezdeményezőként lehet jelen.

CSILLAGHÁBORÚS VÁLASZ

A semlegesítve terjeszkedő szovjet stratégia lendületét azonban a nyolcvanas évek elején egyértelműen megtörte a masszív amerikai reagálás. Hiába akart Moszkva a leszerelési javaslatok terén Helsinki után is kezdeményező maradni, elképzelését hamarosan keresztülhúzta a Reagan-kormányzat 1983 márciusában bejelentett terve a kozmoszba telepítendő stratégiai védelemről (Strategic Defense Initiative, SDI). Ennek az új katonai, politikai, diplomáciai és technikai fordulatnak az volt a különös jelentősége, hagy a szovjet vezetés nem tudhatta biztosan, mik is a „csillagháborús" tervek valódi esélyei, mégsem tehette meg, hogy mindezt nem veszi komolyan. Az SDI ugyanis egyértelműen túllépni látszott a kelet–nyugati hagyományos vitasíkokon, amikor már nem csak a földön, de az űrben is lehetségesnek tartotta a hatékony védekezést a stratégiai atomfegyvereket hordozó ballisztikus rakéták ellen. Az erőfölény kozmoszba helyezésével az USA olyan magasra emelte a tétet a szuperhatalmi rivalizálásban, hogy azt a szovjet-orosz birodalom rövid távon semmiképp ne múlhassa fölül. (A tömegkultúra-fogyasztó közvélemény számára a Csillagok háborúja – 1977, 1980, 1983-as – filmjei fikcionálisan és érzékletesen is megjelenítették, hogy merre is tájékozódnak az amerikai vizionálók.[424])

A szovjet vezetés az SDI meghirdetése után egyértelműen csapdahelyzetben volt: ha erején felül igyekszik lépést tartani, rövid időn belül teljesen összeroppan, ha viszont nyíltan belátja vereségét, le kell mondania szuperhatalmi helyzetéről. A nyolcvanas évek közepétől azonban már a fegyverkezés és terjeszkedés korábbi volumene is teljességgel meghaladta a birodalmi kapacitást, s ezt Gorbacsov nemegyszer hangsúlyozta.[425] Ez volt

az a korszak, amikor a vezetés csapdahelyzetek sorozatában találta magát. Döntenie kellett például a több szempontból is fontos nyugati (kelet-közép-európai) végek elengedéséről a központ megmentése érdekében, de még olyan egyszerűnek tűnő belpolitikai-gazdasági kérdésekben is dilemma előtt állt, hogy érdemes-e korlátoznia az alkoholfogyasztást. Ha ugyanis engedékeny volt, megfosztotta magát a használható munkaerő jelentős részétől, ha nem, lemondott a nem csekély állami bevételekről. Ilyen körülmények között Moszkva kizárólag elkerülő-előremenekülő megoldásokban gondolkodhatott, de még ebben a lényegében vesztes helyzetben is komoly tárgyalópartnernek akart mutatkozni, ezért több ponton változtatott külpolitikai, tárgyalási doktrínáin. Nagyvonalúnak látszó engedményeket ajánlott, melyek keretében először feladta az erőegyensúly (egyenlőség) elvét, majd a stratégiai elégségesség igényét is, végül egyoldalú leszerelési javaslatokkal állt elő. S noha a potenciális csillagháborús kihívás mellett ennek már egyre inkább csak propagandajelentősége lehetett, a gorbacsovi vezetésnek mégis arról kellett meggyőznie a Nyugatot, hogy van még miről tárgyalni.

Saját honfitársaival is el kellett azonban fogadtatnia, hogy nincs más választás, mint a korábbi elvek, arzenál és területek feladása. A kormányzat szűk kezdeményező csoportja ezért két oldal közé szorult. Az amerikai vezetés magatartása Genfben és Reykjavíkban mintha azt mutatta volna, hogy erőfölényének tudatában már nem érzi eléggé érdekeltnek magát újabb tárgyalási fordulók megnyitásában. A szovjet vezetés többsége viszont ennek súlyosságát alábecsülve továbbra is ragaszkodott volna korábbi pozíciójához, melyet közel százévi nagyhatalmi tudat táplált. Hiába figyelmeztette őket Gorbacsov nemegyszer arra, hogy tegyék ezt félre, mert „bármit" meg kell tenni a katonai kiadások csökkentése érdekében,[426] ők nehezen fogadták el, hogy *a breszt-litovszki lecke* ismét előállt: a birodalmi attribútumok és terhek egy részétől meg kell szabadulni, ha a központ közvetlen túlélése van veszélyben.

A holtpontról kimozdító fordulatot az ukrajnai Csernobil atomkatasztrófája hozta meg 1986 áprilisában. A reaktor egy részének robbanását alapvetően emberi beavatkozás okozta. A térség lakóinak életére, egészségi állapotára hosszú távon súlyos következményeket hordozó robbanás ugyanakkor kimozdította a tartósnak ígérkező patthelyzetből a kelet–nyugati fegyverkezési tárgyalásokat. A szovjet vezetés vonakodó részét engedékenyebb tárgyalópartnerré tette, s a másik oldalon is megszerezte a megriadt nyugati közvélemény hajlandóságát a tárgyalásos együttműködésre.

Mindeközben a gorbacsovi vezetés még inkább aktívan propagálta a békét és a Közös Európa Házat is, ami része volt előremenekülő stratégiájának. A nyugati politikusok ezt ekkor sem utasították el egyértelműen, de nem is siettek a támogatásával. Úgy vélték: az alakuló erőviszonyok majd eldöntik, végül ki lesz a meghatározó tényező a Házban, az integrálódó kelet-közép-európai térségben.[427]

AZ IDEOLÓGIAI ARTIKULÁLATLANSÁG KORSZAKA

A kelet-európai térség és a balti államok kompatibilizálása fontos elemét jelentette az *Európa Ház-doktrínának*. Ennek szellemében 1988–1989-ben a szovjet vezetés a korábbiaknál is nagyobb tempóban látott hozzá, hogy főként galaxisa nyugati régióit minél előbb látványosan euro- és világgazdaság-kompatibilissé alakítsa.[428] Az itteni „népi demokratizált", illetve népfrontosított politikai struktúrák előretolt kirakatként mutatták volna a vonzó változást. Ami azonban még ennél is fontosabb: módosított rendszereik révén valódi kapcsolatot, átmenetet, folyosókat teremtettek volna Kelet és Nyugat között. Szerencsés esetben még modellként is szolgálhattak volna az általános posztszovjet változásokhoz, melyek aztán minden szinten gördülékenyebbé tették volna a későbbi nagyhatalmi működést. Mindez együtt jól illeszkedett volna a virtuális térnyerő szándékokba is.

A mindenkori moszkvai vezetés Kelet-Közép-Európa-politikájának lényegi-elvi folytonosságát mérlegelve aligha valószínűsíthetjük, hogy a Frank Sinatra-dal – *My way* – parafrázisaként megalkotott Sinatra-doktrína – *Do it your way!* – valós stratégia lehetett volna az állami régióra nézve az utolsó fázisban. A késői szovjet politika sohasem üzente környezetének egyértelműen azt, hogy a régióban rövidesen mindenki teheti, amire vágyik. Az sem valószínű, hogy a Gorbacsov-adminisztrációnak ne lett volna elképzelése arról, valójában mit is szeretne. Az évtized készülődéseit regisztrálva nem feltételezhető, hogy ebben a kritikus váltófázisban, amelyre korábbi vezető garnitúrák is hosszasan készültek, az utolsó adminisztráció ne rendelkezett volna semmiféle érdemi forgatókönyvvel az átalakulásokra, többek között a kelet-közép-európai modellváltások befolyásolására. Aligha hihető, hogy a Brezsnyev-doktrínát teljesen feladva úgymond odadobták volna a gyeplőt a lovak közé: menjenek a blokk országai, amerre akarnak/tudnak.

Ennek ellenére ma is sokan vélik úgy, hogy ez így volt. A szovjet vezetés ugyanis gondosan ügyelt arra, hogy a közvélemény az átalakulás során mindvégig csak annyit tudjon, amennyit feltétlenül szükséges, és még azt sem egészen biztosan. A gorbacsovi kormányzat valódi szándékait ideológiai artikulálatlanság, állandó kétértelműség, ellentmondásosság és taktikai homály fedte. Valóban nemegyszer úgy tűnt: nincs egységes stratégiája, politikája ad hoc bázison alapul. Mindenekelőtt elmaradtak várt nyilatkozatai: nem értékelte át az 1968-as csehszlovákiai bevonulást, viszont nem vette le napirendjéről a fejlett szocializmus emlegetését. Általában sem szakadt le egyértelműen a korábbi nyelvezettől, és főként senki sem tudta, mit gondol valójában a Brezsnyev-doktrína érvényességéről: hol vannak a változások határai. Moszkva a szovjet csapatok kivonását sem siette el.[429]

DOKTRÍNÁK

Az általános vélekedéssel ellentétben – *az átalakulások és célok addigi logikáját követve* – nem vakmerőség azt feltételezni, hogy a szovjeteknek Gorbacsov idejében is volt balti- és Kelet-Közép-Európa-politikájuk, ami lényegét tekintve követte a százévnyi folytonosságú felzárkóztatási programokat, Európa-terveket és általában a regionális determinációk

nyomvonalát.[430] Ezek egyfelől arra utalnak, hogy a szovjet-orosz galaktikus központ formálódásának megvolt a maga dinamikája, ami a reá ható külső hatások módosító erejével együtt jobbára kijelölte a lehetséges logikus változások irányait. A dolgok menetét végső soron a regionális integrációs törvények mozgatták, melyekhez a szovjetrendszer is mindenkor igazodott. A determinációs spirálból, valamint a kelet-közép-európai átalakulások szembetűnő közös jellemzőiből következtethetünk arra, hogy Moszkvának lehetett forgatókönyve, de legalábbis volt egy nem túl elvont víziója a szükséges átalakításokról, illetve arról, hogy melyek a számára kívánatos irányok.

A determinációs nyomás korábban is hatékonyan befolyásolta az események menetét: először a negyvenes–ötvenes években, amikor a szovjetvariáns rendszerek nyersváltozatát kiépítette, majd amikor kezdte átalakítani ezeket konstellációkompatibilisebb formációkra. Az építkezés sajátossága volt, hogy innentől kezdve mintha a birodalmi centrum és periféria egyes rendszerelemei egymással konvergáltak volna, azaz nemcsak a központ volt hatással az függőkre, hanem a körülmények nyomása alatt így volt ez fordítva is. Ebben a folyamatban Moszkva évtizedeken keresztül szisztematikus elszántsággal bontotta le a szuperstruktúrát és formálta át működési egységeit egy rugalmasabb, makro- és mikroszinten egyaránt korporáló, föderatív szerkezetre. Ennek víziójához tartotta magát az utolsó pillanatig. Nem alaptalan tehát forgatókönyvet feltételeznünk, mert ha valóban mindvégig követte ezeket a célokat, akkor viselkedése, stratégiája nem mondható irracionálisnak, a maga történeti közegében diszfunkcionálisnak. Alapvetően összhangban volt galaktikus központjának addigi törekvéseivel, hagyományával, fejlődésének dinamikájával és jórészt a külső hatásokkal, a konstellációval is. Éppen ezért a szovjet kül- és belpolitikai gondolkodás főbb elvei átíveltek a vezetőváltásokon, így a modellmódosító intézkedések és ideológiai indoklások is többé-kevésbé konzekvens szándékokat mutattak a látványos mozgásokat megelőző évtizedben. A politikai lépések főbb vonásai illeszkedtek egymáshoz, és nem rögtönzésekre utaltak.

A szovjet politikának ezeket a jellemző és egymást erősítő elemeit Békés Csaba olyan *doktrínák összefüggéseként* írja le, amelyek a formáció történetében *egységes* stratégiai rendszert alkotva, különböző kombinációkban ugyan, de *mindvégig* jellemzőek maradtak. Kiemelkedik közülük: a *Brezsnyev-doktrína lebegtetése*, a *Mikojan-doktrína* és a *Breszt-Litovszk-szindróma*.[431] Utóbbi a legkorábbi. Ez Lenin óta azt jelentette, hogy *az orosz belső mag integritása* védelmében átmenetileg a moszkvai központ tehet – például területi – engedményeket, de korántsem kell ezeket a visszavonulásokat hosszú távra terveznie; a birodalmi hatósugár átmenetileg visszahúzódhat, hogy majd ismét kiterjedhessen a maga kormányzati rendszerével együtt.[432] Az 1956-ban megfogalmazott *Mikojan-doktrína* arról szólt, hogy a szovjet vezetés számít az alkalmazkodásban a helyi erők ritmusérzékére, helyismeretére, leleményességére, és elvárja, hogy válság esetén ne legyen szükség a szovjet és a szövetséges csapatok beavatkozására, miközben nem engedi módosítani a végcélt, mert az nem lehet kérdéses. Ez a kooperációs elv a gyakorlatban már létezett, és jól bevált az 1944–1948 közötti struktúraépítő szakaszban is, így Moszkva az 1956 utáni kelet-közép-európai válságok során valójában szintén ezt szerette volna alkalmazni. A doktrína érvényességén semmit sem változtatott az, hogy végül nem sikerült sem a magyar, sem a csehszlovák lázadáskor, részben a megváltozott történelmi körülmények, részben az erősen divergáló szovjet helyzetértékelések miatt. Jól működött viszont 1956-ban Gomulkával és 1981-ben Jaruzelskivel. Moszkva ezért azt remélte, hogy sajátos változatokban menni fog a régió legtöbb országában a nyolcvanas évek második felében is. Feltehetően ez a megfontolás vezethette Gorbacsovot 1987 áprilisában, amikor prágai látogatásakor a nagy várakozás ellenére egyértelműen tartózkodott 1968 rehabilitálásától. Vonakodását az elemzők általában politikai bizonytalanságként értelmezik, és jórészt erre alapozva szokták azt feltételezni, hogy a szovjeteknek nem volt koncepciójuk Kelet-Közép-Európára. Ezzel szemben inkább arról van szó, hogy a szovjet vezetés egyáltalán nem mondott le a keretek meghatározásáról, és nem akarta szűkíteni potenciális helyi szövetségesei mozgásterét és későbbi manőverezési lehetőségeit. A Brezsnyev-doktrína lebegtetése ehhez kapcsolódva éppen arra szolgált, hogy mindvégig *bizonytalanságban tartsa* a szovjet tűréshatárokat folyton mérlegelő kelet-közép-európai társadalmakat. A gorbacsovi kormányzás állandó kész érvet szolgáltatott ezzel a helyi pártvezetők számára az átmenet kézben tartásához, akik erre a potenciális fenyegetettségre hivatkozva saját érdekükben is intették rendszerellenes ellenzéküket *kooperáló önkorlátozásra*. A lebegtető taktika érzékeltette: Moszkva nem szándékozik lemondani sem a régióról, sem a szovjetrendszerről, de nem szeretne a régi módon irányítani vagy éppen beavatkozni. Kétértelmű, dodonai nyilatkozatai azt sugallták: mindenki boldoguljon, ahogy akar, de *a határ a szovjet típusú rendszer*, a *stabilitás* és a *szövetségi lojalitás*.[433]

A Békés Csaba által körülírt három tétel tehát a mindenkori szovjet kül- és belpolitika szerves lényegi jellemzőire világít rá, és nem lehet, nem érdemes ezeket az összefüggéseket figyelmen kívül hagyni a századvégi rendszerátalakítás szovjet elgondolásainak értékelésekor sem. A gorbacsovi vezetés ugyanis éppen a Bezsnyev-doktrína *engedő-fenyegető* lebegtetése mellett alakította ki a maga víziójá a változások kívánatos fő irányaira és a kalkulálható eltérésekre. A be nem avatkozás látszatának megőrzése mögött azonban intenzív politikai háttérmunkát végzett a modellváltás kézben tartására, és a helyi elitek körében kereste az új korszak „koalíciós partnereit". A korábbi koalíciós időszak tapasztalataira is támaszkodva feltehetően segítette társadalmi bázisaik kiépítését, mintegy kívülről megtámogatva a *puccsszerű belső elitcserét*.

A GORBACSOV-DOKTRÍNA: MEGFELELŐ ALKUK

A szovjet vezetés gorbacsovi csoportjainak nem volt kétsége afelől, hogy a folyamatok mindenképpen a többpártrendszer felé haladnak, de fokozatos, „szerves" átmenetet láttak volna szívesen, azaz a kommunista párt kezdeményezésével és irányításával „zökkenőmentesen" végrehajtott demokratizálódást, vegyes gazdálkodást, a politikában a *megfelelő alkuk* megkötése után az ellenzék egy részének bevonását a hatalomgyakorlásba. A pluralizmust illetően azt remélték: a rendszerműködés reflexei és az ideológia olyan mélyen gyökereznek a kelet-közép-európai társadalmakban, hogy nem kell gyors formációváltástól tartani.

Kedvezett a megállapodásos váltásnak, hogy a század végére a sokat szenvedett régió (szinte) minden történelmi szereplője abban érezte érdekeltnek magát, hogy az átalakulás – bármilyen mértékű legyen is – békés úton, véres összecsapások nélkül, illetve a térség destabilizálódásának elkerülésével menjen végbe. Ezt tartották szem előtt Kelet-Közép-Európa népei, és ezt hangsúlyozták a szovjetek mellett a nyugati világ vezetői is. Magyarországon például a megállapodásos rendszerváltás motiváló tényezői közt nem kevés szerepet játszott 1956 emlékezete is. A polgárháború fenyegetése végig visszatartó tapasztalat maradt, amire alapozva a kádárizmus sikeresen terjesztette el a *kis ország vagyunk mi, kerüljük a vérontást* origójú nemzeti önértelmezést. A társadalom a forradalom után feltehetően magától is hasonlóan vélekedhetett, mert az egész korszakban és a rendszerváltás idején is jelentős önmérséklettel politizált.[434]

Moszkva tehát azt feltételezte, hogy egy mérsékelt átalakulás támogatásához és egy nehezen azonosítható célzatú Európa-koncepcióhoz minden szereplőt meg tud nyerni szövetségesei és ellenfelei körében egyaránt. Az ellenzőket eközben (saját legfelső szintű vezetésében is) igyekezett szisztematikusan kizárni, mellőzni vagy hangsúlytalanítani. S bár ez a terv több ponton ismét komoly szovjet elkalkulálásokat hordozott, Gorbacsovnak nem volt sok választása: ezek a megfontolások adták a térségi változások politikai intencionális keretét, végső szempontját és részben a dinamikáját.

GLOBÁLIS ELMOZDULÁSOK

KORPORATÍV ELNÖKI KORMÁNYZÁS

Az SZKP vezetése 1986-tól vélhetően főként Jakovlev[435] vezetésével kidolgozta a Kelet-Közép-Európára is érvényes partitúrát, forgatókönyvet. A szovjet és kelet-közép-európai elemzők eközben tanulmányozták azokat az önigazgatási modelleket, melyek harminc évvel korábban már Hruscsovot is foglalkoztatták. Mindenekelőtt arra keresték a választ, hogy mit jelent a társadalom „részvétele" egy új módon integráló, szintetizáló politikai intézményrendszer működtetésében, miként tartható meg a párt irányító szerepe, és milyen legyen az állam viszonya a tömegszervezetekhez.

A megfelelő struktúrák kialakításához a régió vezetése bőségesen meríthetett a térségen belüli politikai törekvések tanulságaiból: a lenini NEP-korszakból, a háború utáni *kelet-közép-európai koalíciós időszak* tapasztalataiból, a jugoszláv önigazgatás működéséből, az ötvenes évek közepi magyar népfronttágító elképzelésekből, illetve a magyar, a csehszlovák és a lengyel lázadások politikai törekvéseiből, főként az 1968-as csehszlovák modellváltásos reformkísérletből és az 1981 utáni lengyel változások tapasztalataiból.[436]

Más régiókból a rendszerszerű fokozatosságot képviselő – valójában több évtizedes – spanyol átmenet járhatott különösen komoly tanulságokkal. A dél-európai, a latin-amerikai, dél-koreai, dél-afrikai, a szovjet (és a kínai) típusú centralizáló rendszerekből kifelé navigáló kísérletek számára közel optimálisnak mutatkozott a felülről vezényelt forradalom, melyben az uralkodó elit önkorlátozza magát, és a tervezhetőség érdekében felveszi a kapcsolatot a „konstruktív" ellenzékkel. José Casanova úgy véli: ennek a folyamatnak a dinamikáját az adja, hogy a második világháború utáni korszakban, de kivált az 1960-as években, a „fejlesztés feladata" elől a világ egyetlen rendszere sem térhetett ki, különösen ha a politikai berendezkedés és a gazdasági érdekek ellentétbe kerültek egymással.[437] A helyi elitek realizálták, hogy a továbblépéshez dinamikusabb gazdaság és szélesebb társadalmi bázis szükséges. A *fejlesztő diktatúrák* ekkor meglódultak, s hajtóerőiket nemegyszer *az elnöki hivatalok* által kezdeményezett gazdasági reformok indukálták (Mexikó, Brazília, Dél-Korea). A választási rendszer dinamikája és az alulról jövő növekvő társadalmi nyomás egyaránt felerősítette az átalakulás lendületét, főként ha ehhez még a külső fenyegetettség érzése vagy a belső polgárháborús félelem is társult. Szintén jellemzője volt az elmozdulásoknak, hogy az új, módosított politikai-intézményes-jogi keretek nem zárták ki, sőt gyakran garantálták a korábbi politikai erők, felfogások, magatartásformák túlélését.

Összességében a folyamatok egészét Casanova úgy értelmezi, hogy a demokrácia végül is a múlt erőszakos konfliktusaiból való kollektív tanulás folyamatainak reflexív végkifejlete. Hangsúlyozza még ennek a modellnek a lépcsőzetességét: a hatvanas évek eleji gazdasági reformok először szakítottak a szélsőséges autarkiás iparosítással, és a növekedés fő erejeként az exportot, a világgazdasági kapcsolódást nevezték meg, majd ezt követte a piacgazdasághoz alkalmazkodó társadalmi modernizálás, demokratizálás, a nyolcvanas években pedig a radikális gazdaságszerkezeti átalakítás. Két fő szakaszként – Przeworski kategóriáira hivatkozva – Casanova megkülönbözteti a régi rendszertől való megszabadulást és az új struktúrába való átmenetet. Az elsőnek még körvonalazatlan a jövőképe, és alapvetően jogi-alkotmányjogi reformokkal operál, dinamikája egyértelműen *felülről* kezdeményezett. Később a politikai vezetés új kereteket kezd kidolgozni, amihez már szüksége van a társadalom, illetve az ellenzék kooperálására, mert a diszfunkciók következtében alulról egyre súlyosabb folyamatgyorsító nyomás nehezedik az átmenetre. A domináns politikai erők ezért megteremtik a kooptálás feltételeit: lebontják a monopolista mozgalom szervezetét, lehetővé teszik a szabad és általános választásokat, a szólás- és gyülekezési szabadságot, és törvényesítik a politikai pártokat. Az átalakulások kitermelik a maguk jellegzetes „vezéreit" is, akik mindvégig egyszerre kötődnek a bizonytalanná váló múlthoz és egy potenciális (de szintén bizonytalan) jövőhöz, magatartásuk ezért végig talányosan megfejthetetlen marad.[438]

A történelmi erővonalak és az aktuális érdekviszonyok eredményeként a különbségek ellenére tehát számottevő hasonlóságok látszottak a korszak jobb- és baloldali központosító formációinak átrendeződésében. Általában jellemző volt a polgárháború elkerülésére törekvő politikai attitűd, az egységes irányítás folytonosságának ideológiai-lélektani igénye és üdvözítő politikai megoldásként egy monarchikus vagy egy elnöki rendszer víziója. Azokban az európai országokban, amelyekben a királyság intézménye nem maradt fenn, ott az elnöki rendszer és a korporatív mechanizmusok kombinálása magától értetődő része volt az elmozdulásnak. A korporatív tendenciákkal kombinált elnöki típusú kormányzás megfelelő garanciának látszott arra, hogy át lehessen lépni egy folytonos, ugyanakkor minőségileg megújított, dinamikus fázisba az irányíthatóság és a politikai-gazdasági stabilitás veszélyeztetése nélkül. A legtöbb társadalomban ezt a szempontot sikerült elfogadtatni a befolyásos csoportok vezetőinek jelentős részével. A változást így végül szinte mindenki kedvező fejleménynek *minősítette*, *sőt az eredményeket* meggyőződéssel vallotta és vallja magáénak az egykori elit és a volt ellenzék egyaránt.

Közösnek mondható még az elnöki posztra pályázók kétértelmű – az előre- és visszarendeződésre éppúgy kész – magatartása is, és nem ritka a parlament valamilyen mértékű – esetenként kétkamarás – megosztása a kormányzók és a társadalom között. Szintén feltűnő a korporációs mechanizmusokra utaló *csomagelvű* tárgyalás, valamint a technokrata és antiglobalista nemzeti filozófiák eleinte együttes, majd elkülönülő megjelenése, és a gyorsító tényezők között a nemzeti, nemzetiségi érzelmek, teóriák, impulzusok mozgásba lendülése. (Lásd majd a magyar, török, baszk kisebbség érzületeinek mozgósítása az érintett országokban.[439]) Mindenekelőtt azonban a több évtizede tartó folyamatokat beteljesítő korporáló hatalomgyakorlás valamilyen kísérlete, mintegy átmenetként a diktatórikus központosítás és az egyértelmű parlamenti demokrácia között. Ezek a kísérletek a diktatúrától elmozdulva-távolodva látszólag rövid idő alatt elmentek a demokrácia küszöbéig, majd ezt követően az egyes országok változó kondíciókkal és különböző mértékben haladták-haladják meg ezt a küszöböt. Vannak, akik a központosító jobb- és baloldali rendszereknek ezt az átalakulását a történelem harmadik demokratizálódási hullámnak nevezik.[440]

EVOLÚCIÓ FELÜLRŐL

A világgazdasági-technológiai determinációk tehát adottak voltak, ezért a politikai elitek a világ több térségében kísérleteztek hatékonyan alkalmazkodó átalakulással. A nyugati típusú potenciálódáshoz igazodó, azaz a TTF-versenyszabályokat elfogadó szovjet átalakulás tehát nem volt teljesen rokontalan. A fejlett régiók vonzáskörébe kerülő rendszerek többsége hasonló pályán mozgott; a dél-európai, latin-amerikai és szovjet gazdasági, politikai centralizációk kialakulását ugyanaz a strukturáló erejű potenciálvonzás inspirálta, ami végül felbomlásukat is okozta. A Nyugattal reaktív korrelációs viszonyban álló jobb- és baloldali központosító működések gyűrűként fogták közre a dinamikusan fejlődő potenciálódó magot. Legfőbb céljuk az volt, hogy minél gyorsabban nemzeti, regionális saját tőkét és munkaerőt akkumuláljanak. A módszer mindenütt hasonlóan alakult: a külvilág felé jobbára protekcionisták voltak, befelé központosítóak, radikális esetben több-kevesebb ideig autarkiára rendezkedtek be. A hatvanas évek második felétől azonban *az erősen központosított állami gazdasági, társadalmi jelenlét önmagában már nem adott elegendő védelmet* a külső domináns vonzásokkal szemben. A tiszta autarkia és modern állam nem látszott zavartalanul összeegyeztethetőnek; a modern világrendszer, a globális piacok, a nemzetközi szervezetek, az egész világot behálózó tömegtájékoztatási eszközök, a transznacionális vallási rendszerek (iszlám, katolicizmus) és a globálissá váló civil társadalom transznacionális emberi jogi, környezetvédelmi, feminista mozgalmai egyre inkább szűkítették az államok politikai választási lehetőségeit.[441] A különböző előjelű, de jobbára hasonló fejlettségű diktatúrák többsége ezért – közel azonos erővonalak mentén, szinte azonos történelmi időben és dinamikával – elkezdett felbomlani, illetve átalakulni. Számukra az előremenekülés látszott a legészszerűbb stratégiának: azaz változatlanul felvenni és tartani a technikai racionalitás ritmusát, igazodni a termelői és a kapcsolati – helyi, regionális, nemzetközi – viszonyokhoz, elfogadni az ezzel járó új termelési és társadalmi attitűdöt, mindenekelőtt a terjedő önmozgást. A század utolsó harmadában a technikai racionalitás mintha valóban megmutatta volna struktúraformáló erejét a szekunder, illetve tercier szektor felé tendáló – akár jobb-, akár baloldali – központosító társadalmakban is.

Az önmozgóbb működést előmozdító szanáló szabályok kidolgozása ekkor már – legalábbis távlatosan – a társadalom többségének érdeke volt. Főként azonban az eliteknek, melyek jó ideje tudták, hogy a termelőerők változásai úgymond feltartóztathatatlanul újraszabják a termelési viszonyokat, s hogy a „régi módon már biztosan nem lehet élni". Az

autoriter mechanizmusokat ezért rendre oldották felülről vezérelt átalakító intenciókkal, s a lazítás – kiegészülve a gazdasági diszfunkciók spontán hatásaival – lassan utat nyitott többek közt a civil társadalom politikai artikulációjának is. Az átrendeződést támogatta, hogy az évszázad második felére ezek a rendszerek általában elérték az intézményesülésnek azt a fokát, amely *lehetővé tette*, egyben inspirálta is a változásokat. Ugyanakkor éppen ez a körülmény – az állami és társadalmi elkülönülésnek ez az előrehaladott állapota – keltette azt a reményt a politikai vezetésekben, hogy mindez elegendő keret lesz a későbbi módosításokhoz is, azaz minden körülmények között garantálható a kormányozhatóság. Döntően tehát társadalmi, politikai egyensúlyozhatóságra, történelmi kompromisszumok rendszerére készültek, s ez a stratégia nem is volt teljesen megalapozatlan. Már csak azért sem, mert – a tranzitológia megfigyelése szerint – éppen a differenciáltabb intézményi viszonyok csökkentették nagymértékben a tisztán forradalmi, alulról mozgatott átalakítások esélyét. A kompromisszumos váltás így a század végi struktúramódosulások jellemző velejárója lett. Az említett okok mellett ebbe az irányba hatottak a korábbi intézmények és attitűdök nehézkedési erői is, melyek szintén a kiegyezéses megoldások felé terelték a politikai mozgásokat. Ugyanígy az is, hogy a kötött struktúrák friss ellenzéke még nem erősödhetett meg eléggé, ezért meghatározó erőként polgárháború nélkül nem dönthette meg a jól beágyazott hatalmat. Ez fontos önkorlátozó tényezőt jelentett, mivel a posztindusztriális társadalmak láthatóan törekedtek a véres összecsapások elkerülésére, különösen, ha már voltak hasonló, időben közeli történelmi tapasztalataik.[442]

Az ilyen típusú változásmodellek világtörténelmi jelentőségét Arató András abban látja, hogy jogi folytonosság keretében az egymást követő reformoknak van lehetőségük evolúciósan formálni a rendszer identitását, s ezáltal megtartani a politikai egyensúlyt. A többfázisú átmenetek során „alkotmányos csomag" biztosítja, hogy elejét vegyék a radikális liberalizálódásnak; erre való a választási és pénzügyi szabályozás, a megfelelő időzítés és a tömegtájékoztatási eszközökhöz való hozzáférés korlátozása. Az ilyen átmenetek garantálják azt is, hogy a régi rendszer vezetőinek és híveinek személyét és vagyonát a jövőben se fenyegessék bűnvádi eljárások vagy újraelosztási követelések; azaz az igazságosság helyett a törvényesség legyen a mérvadó. A tárgyalások, illetve megállapodások áraként azonban elmarad az törvényes számonkérés, és a befolyás jelentős része átmentődik a közigazgatásba, illetve az üzleti szférába. Mindezért cserébe a vezető elit, illetve a demokratikus úton megválasztott, a nemzeti összefogást jelképező köztársasági elnök felülről indít forradalmat, amit a társadalom – a válságból való kilábalás eszközeként – feltehetően elfogad.[443]

SZINTETIZÁLÓ ANTIGLOBALIZÁCIÓS KERÜLŐ UTAK, NEMZETI PROGRAMOK

A radikálisabb átalakulásra Moszkva is nyilvánvalóan készült, és korántsem csak az utolsó pillanatban. A váltás nem a nyolcvanas évek terméke, és főként nem kizárólag az 1988–1989-es éveké. Igaz, csak a rendszerbomlást közvetlenül megelőző időszakban válhatott

mindenki számára nyilvánvalóvá, hogy a régió országainak többsége valóban felélte tartalékait, és már csak adósságokat és/vagy a romló életszínvonal nyomán felgyülemlő társadalmi feszültségeit halmozza, s hogy ez a kritikus mértékű gazdasági és legitimációs válság fordulatszerű átrendeződést kényszerít ki. A növekvő külső és belső nyomás – a világgazdasági trendek, a korábbi reformátalakítások továbbgyűrűző szerkezeti és tudati hatásai, a súlyos gazdasági-politikai és legitimációs krízis – ekkor hajtották mélyebb változások irányába a térséget. Lejárt a halogatás ideje, a rendszerváltoztató kényszerek átterjedtek a politikai irányításra. A szovjetvariáns államok intenzíven dolgoztak a szintetizáló stratégiákon, hogy előhívják a világgazdasági versenyhez nélkülözhetetlen tulajdonságokat egy olyan rendszerben, amely ugyanakkor továbbra is védi integritásukat a fejlettebb galaxis szívóhatásával szemben. A gorbacsovi–jakovlevi teória figyelembe vette a felgyorsult civilizációs fejlődést, az átalakult világgazdasági környezetet, a globális problémákat, és igyekezett feszített ütemben intenzív növekedési pályára állítani a régiót, már csak azért is, hogy közvetlen célként javítson a stagnáló életszínvonalon, és elejét vegye a kiújuló társadalmi feszültségeknek.

A korszak politikusai új szakaszról beszéltek, „társadalmasításról", a demokrácia fejlesztéséről, az állami tulajdon részleges leépítéséről, a bizalmi válsággal szemben új nemzeti közmegegyezésről, szélesebb körű nyilvánosságról, a külpolitikában multipoláris nemzetközi integrációról és együttműködésekről.[444] A szovjet típusú részvételi-önigazgató rendszert azonban rendre megkülönböztették a polgári demokratikus és minden más tőkés jellegű formációtól. A tervezgetéskor nemegyszer hivatkoztak Jakovlevre és más szovjet teoretikus útmutatásokra, amikor hangsúlyozták, hogy továbbra is kulcsszerepe van a pártnak és a központi irányításnak, fontos az ideológiai diverzió elleni harc, a közösségi érdekek következetes képviselete. Kiemelten emlegették a népi-nemzeti egységet, a nemzeti öntudatot, valamint a néphatalom és a család jelentőségét is.

A rugalmasabb korporatív elemekkel erősen feldúsított működéstől a szovjet vezetés azt várta, hogy ezzel nemcsak a nyugati technológiát tudja integrálni, de a polgári demokrácia egyes elemeit is. Eközben nem akart lemondani sem a centralizált irányítás lehetőségeiről, sem a Nyugattal szembeni protekcionizmus védőmechanizmusairól. Lényegében folyamatos átmenetekben gondolkodott: olyan struktúrákban, amelyek alkalmazkodóan manővereznek az erős központosító állam és a szabadversenyes modell közt. Lehetővé teszik, hogy a korábbiaknál több társadalmi szereplőt beengedő korporatív testületek, mechanizmusok ellenőrizzék a szovjet típusú államot éppúgy, mint az alakuló – részben kapitalista jellegű – piacot, illetve magántulajdont, és ezek ugyanebben a szellemben ellensúlyozzák a vállalkozói és fogyasztói érdekeket is, illetve szociális állampolgári jogokkal megelőzzék a nagymértékű leszakadást. Igyekezett tehát a világpiacra orientálódó gazdaságot továbbra is a politikáról valamelyest leválasztva kezelni, hogy döntési-irányítói képességét és egységét megőrizhesse. (Ez lett volna az államilag támogatott harmadikutasság.)[445] Kerülő utakat kereső teóriákat fogalmazott meg, amelyek a korábbi rendszer főbb elemeit megújított formában szándékoztak megtartani: mindenekelőtt az egyközpontú működést, amely azonban hatékonyan integrálja a növekvő verseny érdek-, érték- és véleménypluralizmusát.

A homályos ideológiai megnyilatkozások azt azonban mindvégig takarásban hagyták, hogy miként fogják tolerálni az addig harmadikutasnak nevezett elképzeléseket: ezentúl csak rugalmasabban megtűrik, vagy határozottan támogatják is. Az látszott, hogy a korporatizmusra hajló szovjet taktikázásban jól megférték egymással a baloldali szociális értékek és a tradicionális családi, nemzeti, egyházpártoló elemek, s hogy ez a „szintézis" egyszerre szolgálja a birtokolt hatalom megtartását és a Nyugattal szembeni (nemzeti) védekezést. A formálódó új ideológiában jobb- és baloldali elemek kezdtek keveredni nehezen szétválasztható egységben.[446] A keleti szovjet és a nyugati kapitalista globalizáció kettős szorítására a társadalom szélesebb rétegei is elfogadni látszottak a kerülő utas elgondolásokat, és nemcsak a hagyományos népnemzeti oldalon, de a baloldali politikai-szellemi áramlatok körében is. A történelmi determinációk kényszerpályáin gyakran találkoztak korábban ellentétes irányultságú csoportok, s osztoztak közös, rokon nézeteken. A kapitalizmus és a befulladt szovjetrendszer korlátain egyaránt felülemelkedő kompromisszumos megoldás vágya sokakat végigkísért egészen a rendszerváltásig.[447]

A kerülőutas teóriák tartósságához nagymértékben hozzájárult, hogy ezekre az elképzelésekre a szovjet vezetés tudatosan is rásegített. Leginkább azért, mert maga is hasonló irányokban kereste a kibontakozást, és mert szüksége volt a régió antiglobalizációs, nemzeti érzelmű csoportjainak támogatására a szokásosnál nagyobb léptékű átalakuláshoz. A sikeres kivitelezés érdekében – ahogyan a rendszerépítés kezdetén is – a dolgok logikájából feltételezhetően igyekezett a nagymozgások előidézéséhez felhasználni a mindenütt lappangó nemzeti felhajtóerőt. A koalíciós időszak kipróbált módszerét idézve szövetségeseket keresett a helyi pártelitekben, azaz törekedett közelíteni a szovjet korporációs maximumot a helyiek nemzeti korporációs minimumához. A nemzeti tudat rehabilitálása tehát tervszerűen illeszkedett a reformáló-integráló politikába egy olyan korban, amely régóta igényelt valami átfogó, szintetikus ideológiát, valami friss társadalmi-politikai víziót mindkét oldalon.

Azzal a szovjetrendszer vezetői is minden bizonnyal tisztában voltak, hogy nem lehet kockázatmentes vállalkozás kombinálni a radikális újrastrukturálást a nemzeti felhajtóerővel, mert az felélesztheti a nemzeti-nemzetiségi ellentéteket, kiélezheti az összegyúrni szándékozott államok közötti versenyt. A szovjet vezetés mégsem térhetett le a század második felének konstellációs kényszerpályájáról. Továbbra is olyan nemzetfelfogás kialakításán dolgozott, amelytől azt remélte, hogy az úgy támogatja a nemzeties ideológiájú felzárkóztató gazdasági-társadalmi-politikai programokat, hogy közben mérsékelni tudja a többrétegű etnikai ellentéteket is. Ideológiája ennek megfelelően olyan harmonizáló társadalompolitikai koncepciót, koherens szocializmusképet akart adni, amely biztosítja a régió országait arról, hogy rendelkezni fognak majd a nélkülözhetetlen nyugati típusú versenytulajdonságokkal, de nem oldódnak fel a nyugati galaxis szívóhatásában. A Nyugat ezt a protekcionista stratégiát mégis tudomásául vette. Érdeke volt, hogy ellenfele kooperatívabb legyen, meg tudjon birkózni a fejlettségbeli különbségekből adódó feszültségekkel, könnyebben kezelje a sokasodó belső konfliktusokat, és fenntartsa politikai, gazdasági, társadalmi stabilitását. Ahogy lényegében mindenütt ezt várta a nyugati centrumot körülvevő gyűrűországoktól, a felzárkózó övezet minden politikai vezetésétől.[448]

NYUGAT ÉS KELET ÖSSZHANGJA

A moderált váltás, úgy tűnt, szinte minden külső és belső politikai szereplő számára elfogadható. A stabilitást legfontosabbnak tartó két szuperhatalom vélhetően mindezt figyelembe véve nem lebecsülhető egyetértésben terelte a régiót a reformok irányába, azon belül viszont egyértelműen a mérsékelt, integráló, ellenőrizhető megoldások felé. Mindkét oldal olyan átalakítást tartott elfogadhatónak, amely *nem több, de nem is kevesebb,* mint ami elengedhetetlenül szükséges a dinamizáláshoz, a stabilizáláshoz és a kooperáláshoz. Több jel utal arra, hogy ennek érdekében minden rendelkezésre álló – nyílt és titkos, illetve informális – eszközzel, részben az általuk elérhető embereken keresztül igyekeztek befolyásolni az események menetét.

A temperált modellmódosítás rövid távon pártfogolandónak tetszett tehát Amerika számára is, még ha az Európa Ház-ötletnek nem örvendhetett is. A bomlást látva azonban a konkurens szuperhatalom is tarthatott attól, hogy ha ellenfelét sarokba szorítja az alulról jövő társadalmi nyomás, a túlságosan gyorsan kikényszerített és túlságosan sok engedmény nemcsak a kontinens keleti felét, de közvetve-közvetlenül a nyugatit is elbizonytalanítja. A destabilizálódás elkerülése érdekében ezért élénk, konstruktív tárgyalópartnere volt a szovjeteknek. Diplomáciája mindenekelőtt a kompromisszumos elképzeléseket támogatta, és a kritikus időszakban befolyását latba vetve önkontrollra intette a kormányzókat és az ellenzéket egyaránt.[449]

A szovjet vezetés részéről nem kétséges, hogy kontrollálható váltást szeretett volna. A rendszer módosítását csak bizonyos *keretek között* ösztönözte; ez volt a hruscsovi tervek lényege éppúgy, mint a gorbacsovi peresztrojkáé. Moszkva az ötvenes évek közepétől tisztában volt azzal, hogy a közvetlen gazdasági, társadalmi, legitimációs válság mellett a hosszú távú lépéstartás kényszere is szükségessé teszi az átalakulást. Mindegyik kormányzat látta, hogy a versenyképességet preferáló reformok nélkül a régió lemarad, és esetleg a fejletlen országok szintjére süllyed.

KÖZÉP-EURÓPA-TEÓRIÁK: KORPORÁCIÓ (KON)FÖDERALIZMUSSAL

A nyolcvanas évek közepére a közép-európai politikai játéktér láthatóan mozgalmasabbá vált, s erre reagált a külvilág is. A régió ugyan még egyértelműen a szovjet érdekszférához tartozott, de a megélénkülő európai geopolitikai teóriák mintha érzékeltették volna, hogy ismét helye lehet a különböző befolyásszerző tervezgetéseknek. Hirtelen újra megszaporodtak a Kelet-Közép-Európa fogalmával, helyével foglalkozó viták, főként a német és osztrák történészek körében. A nemzeti konzervatív irányzatok teóriái látensen elképzelhetőnek tartottak regionális szervezőerőként például egy egyesített és konföderált Németországot, mintegy beékelődve a „klasszikus" Nyugat-Európa és a felzárkózó orosz Kelet közé. Úgy vélték, az új közép-európai galaxis középpontjaként kialakulhatna egy Bundesstaat típusú föderatív formáció, melyben az egyes népek politikai értelemben

ugyan jobbára feloldódnának, de látványosan ápolhatnák kulturális identitásukat. A német birodalmi alapozású Közép-Európa-teóriák azzal érveltek, hogy a soknemzetiségű térség makroszerkezetéhez leginkább a föderatív berendezkedés illeszkedne, míg államhatalmi berendezkedésére nem a nyugati típusú parlamentáris politikai képviselet, hanem a két- vagy háromkamarás hierarchikus, bürokratikus korporatizmus a leginkább adekvát. Többen úgy vélték: ez a két elem – a föderatív kapcsolat és a korporatív rend – együttesen feloldhatná a nemzetiségi és társadalmi ellentéteket, és nem utolsósorban kellő súlyt, védelmet is adhatna a túlságosan erős Nyugattal szemben.[450]

Figyelemre méltó, hogy a szovjet és a német politikai teóriák egyaránt kalkuláltak egy *modernizált föderatív-korporatív térségi modellel, melyben nyilvánvalóan mind*egyik a maga államát tekintette folytonos, potenciális birodalmi központnak. A német középpontú Közép-Európa-teóriákat a régió értelmisége általában nem azért figyelte érdeklődéssel, mert ezeket tartotta volna optimális térségi megoldásnak. Egyszerűen csak a szovjet szférától való távolodás virtuális variánsait mérlegelték, és ösztönözve érezték magukat, hogy ismét megfogalmazzák saját történeti identitásukat.

A regionális szovjet integrálás új szakaszának perspektíváit valóban nehéz volt kiszámítani. Az alárendelt népek vezetői számára leginkább az jelentett gondot, hogy a *kétszintű korporáció* (a makro- és a szövetségi szintre vonatkozó) nem eléggé voltak érdekeltek. Sem abban, hogy továbbra is nagyobb föderációban képzeljék el országaikat, sem abban, hogy belső működésük ne érje el a piaci és polgári demokratikus viszonyokat. A szovjet tervek a korábbiaknál ugyan lazább szabályozást ígértek, ám közben újabb biztosítékokkal akarták elrendelni a csatolt részeket a szovjet (szövetségi) államközpontnak. Ezzel a *korporációs (kon)föderalizmussal* leginkább azok tudtak megbékélni, akik úgy vélték: a térség országainak egy ideig még érdemes az erősödő nyugati globalizációval szemben többé-kevésbé egységes protekcionista tömbként fellépniük. Azzal kalkuláltak, hogy a nemzeti integritás számára a keleti régióhoz tartozás egyelőre viszonylag kisebb veszteséggel jár, mint a gyors leválás, különösen, mivel utóbbira elég kevés is az esély.

A nem lényegtelen változásokhoz a szovjeteknek mindenkor meg kellett nyerniük a kelet-közép-európai térség vezetőit is, mivel a kooperálás nem volt magától értetődő sem korábban, sem a nyolcvanas években. A modellváltó, illetve modellmódosító korszakban néhány ország helyi irányítása nem mutatott túl sok hajlandóságot komolyabb átstrukturálásra, noha a változatlanság robbanással fenyegetett: teljes destabilizálódással, gazdasági csőddel, polgárháborúval, etnikai ellentétekkel. A moszkvai vezetés ezért mindenképpen meg akarta találni a megfelelő kooperatív politikai erőket, és nem utolsósorban azokat a módszereket és formákat, amelyek biztosítják a békés átmenetet és a hosszú távú működést, azaz a megszüntetve megmaradást. Aligha könnyelműség azt feltételeznünk, hogy a szovjet vezetés mindenekelőtt azokat támogatta, akikkel nemcsak a belső strukturális reformokban, de az antiglobalizációs, regionális-korporációs elképzelésekben is meg tudott állapodni, vagy legalábbis ezt remélhette.

HATALOM ÉS ELLENZÉKE: ÚTBAN A KOMPROMISSZUMOK FELÉ

A váltás erős determináltságának egyik jeleként több ponton közeledni kezdtek egymáshoz a hatalomgyakorlók és a szakértői csoportok. A jövőképek is mintha tendáltak volna valamiféle kompromisszum felé. Felélénkültek az alternatív szovjetrendszerre vonatkozó (modell)javaslatok, és nőtt a valószínűsége annak, hogy ezek egyeztetésében együttműködjenek a párt és az értelmiség egyes csoportjai. Előkerültek a korábban még divergálónak tekintett, most viszont nagyon is aktuális és preferált teóriák, melyek működőképes megoldást kerestek az erős állam és a társadalmi csoportok közti érdekegyeztetésre. Buharin, Medvegyev, Lewin, Mlynař elméletei kezdtek kompatibilissé válni a nyolcvanas évek politikai elképzeléseivel. Mindez arra is utalt, hogy az értelmiségnek, illetve az ellenzéknek szüksége volt támogatókra a politikát meghatározó körökben, azoknak pedig viszont: számítottak a teoretikusokra olyan modellek kidolgozásához, amelyek dinamizálják a gazdasági-társadalmi működést, stimulálják az érdekcsoportokat, de anélkül, hogy a pártmonopóliumot veszélyeztetnék. Minden elhajlás kivédésére garanciát akartak: azaz elejét akarták venni a konzervatív ellenállásnak, ugyanakkor a „klasszikus" polgári demokrácia kialakulásának is.[451] A közeljövő kompromisszumainak lehetőségeit latolgató kelet-közép-európai alternatív, ellenzéki csoportok az adott helyzetben aligha tehettek mást, mint hogy maguk is keresték azokat a modelleket, amelyek alapvetően megfelelnek a hatalmat békésen, de csak részlegesen megosztani szándékozó uralkodó elit elképzeléseinek.

A lengyel ellenzék példája szimptomatikusan mutatta a régió vezetőinek és valódi politikai ellenzékének kényszerű közeledését. Talán okulva a több évtizedes magyar gyakorlat tapasztalataiból és az 1968-as csehszlovák reformteóriák javaslataiból is, Adam Michnik a hetvenes évektől lehetségesnek tartotta az önkorlátozó forradalom előnyeinek mérlegelését. Úgy vélte: a tárgyalásos út igazságtalansága ugyan sokakban kelthet csalódást, ugyanakkor tény, hogy ez nem szed áldozatokat. Összegyűjtött írásainak címe – *Amit akarunk, és amit lehet* – jelezte, hogy a lengyel ellenzék egy része a nyolcvanas évek elejére – a komoly méretű lázadás ellenére – *számot vetett azzal, hogy a világpolitikai konstelláció egyértelműen a kompromisszumos átmeneteknek kedvez*, ezért aligha várhatók a régióban radikális, forradalmi változások. Michnik börtönben írt 1985-ös könyve már a kiegyezések valódi esélyeit latolgatta, többek közt azt, hogy miként kellene a parlamenti mandátumok harminc százalékát elosztani az ellenzék csoportjai között.[452] A hatalom részéről egy évvel később Kiszczak tábornok, belügyminiszter megbízásából konkrét terveket is készítettek magas rangú kormány, illetve katonai tisztviselők a hatalommegosztásra, egyben a részleges rendszermegtartás lehetséges módjaira. 1988-ban Bronisław Geremek, a Szolidaritás egyik alapítója, Lech Wałęsa közeli tanácsadója már nyíltan beszélt egy válságellenes paktumról.[453] (Ennek nem mellékes motivációja lehetett, hogy 1988-ban meghiúsultak a Szolidaritás áprilisi sztrájkjai.) A kompromisszum formálódása közben a szemben álló felek kezdték kerülni a múlttal kapcsolatos konfliktusok emlegetését. Az ellenzék emellett nemcsak hogy nem támadta az alapvető intézményeket és a

Szovjetunióval való szövetséget, de hajlandónak látszott lemondani az elszámoltatásról és a felelősségre vonásról is. A lengyelországi változások is jelezték: az átalakulás egyre inkább evolúciós formát ölt.

ÁTMENETEK KÖZPONTOSÍTÁS ÉS DEMOKRÁCIA KÖZÖTT

Az már nem lehetett kérdéses, hogy a szovjetrendszer, ha evolúciósan is, de alapvető etalonokat ír felül. Ideológusai, politikusai nyíltan visszakanyarodtak a hruscsovi tételekhez, és azt hangoztatták, hogy a szocializmus ismét nem proletárdiktatúra, hanem inkább össznépi állam. Az addigi elmozdulások folytatásaként – és egyben egy modellváltás előkészítéseként – korszerűbb igazságszolgáltatást és alkotmánymódosítást emlegettek, valamint az állam szerepének és az állampolgárok lehetőségeinek újabb átértelmezését. A szakértők megerősítették: az átalakulás valóban sürgető, mert az amerikai csillagháborús tervek a békés versenypozíciókra és a katonai potenciál-egyensúlyra egyaránt komoly kihívást jelentenek, s hogy ezt a külső fenyegetettséget súlyosbítják az állandósult belső gazdasági nehézségek, többek közt az akut lengyel válság, s emellett az ellenzéki csoportok megjelenése a tábor nem egy országában.[454]

Az SZKP KB ideológiai műhelyei mindezt mérlegelve *felgyorsították* az alternatív megoldások keresését. Fontos azonban újra hangsúlyozni: a radikális átalakulás szervezése a szovjet vezetésben nem kötődött kizárólagosan egyetlen irányító garnitúrához sem, az egyértelműen átívelt a nyolcvanas évek vezetőváltásain. Az előkészületek 1983 nyarától már érzékelhetőek voltak. Készült a hruscsovi 1961-es pártprogram hivatalos korrekciója, amelyet végül az 1986. márciusi – gorbacsovi – XXVII. kongresszuson deklaráltak. Az addig eltelt időben kevésbé feltűnő események alkalmával körvonalazták az új dimenziókat, a *rendszer második nagyszabású szanálásnak projektjét.*[455]

Ezek a nyilatkozatok igyekeztek okokat találni a rendszer stagnálására. A tartós sikertelenséget általában a sztálinizmus szubjektív hibáiból, a bürokrácia túlságos befolyásából és a brezsnyevi lassulásból eredeztették. Hangsúlyozták, hogy a gyorsított technikai felzárkózás, alkalmazkodás (uszkorenje) és az újrastrukturálás (peresztrojka) a kulcsa annak, hogy a szovjet birodalom politikai, gazdasági, katonai nagyhatalomként lépjen át a következő évezredbe, és ne maradjon alul a Nyugattal folytatott versenyben.[456] Ehhez azonban a szovjetrendszernek feltétlenül új történelmi szakaszt kell kezdenie. A jövő felé tekintő program azonban érdekes módon mintha saját korábbi történetéhez kanyarodott volna vissza: a glasznoszty és peresztrojka kifejezéseket már használó szovjet húszas évekhez és a kelet-közép-európai koalíciós kormányzati korszakokhoz.[457]

Az 1980-as években meghirdetett peresztrojka árutermelő szocializmust vetített előre radikális gazdasági reformokkal, vegyesgazdasággal, az állami tulajdon részleges leépítésével, sajátos – közelebbről meg nem határozott – önigazgató demokráciával, a működés „társadalmasításával". Olyan érdekmegjelenítő, egyszersmind érdekszintetizáló struktúrában gondolkodott, amely az egypártrendszer kereteit nem lépi át, és mindenképpen biztosítja, hogy a mozgalmibbá szelídülő párt megmaradhasson a politika centrumában.

Magát a váltást *felülről szervezett és irányított, de alulról is támogatott* folyamatként láttatta, és az átmenetet hosszabb időszakra tervezte. Végcélként olyan önkormányzatiságot tételezett, amely lényegében nem más, mint optimalizált feltételek megteremtése a döntési, végrehajtási folyamatokban való társadalmi részvételre. Azaz: a jogköri megosztás kiterjesztésére, általában alternatívák figyelembevételére és az érdemi ellenőrzés tolerálására. Világos volt ugyanakkor, hogy a szovjet politika nem akarja megszakítani a korábbi korszakok uralmi és ideológiai folytonosságát, ezért például az elméleti viták ellenére is egyelőre megtartotta a fejlett szocializmus célképzetét. Ezt főként azzal indokolta, hogy a szövetséges országok dokumentumaiban is ez a meghatározás szerepel, elhagyása ezért zavart okozhatna a szűkebb táborban. Használata így lassanként kopott ki a politikai irodalomból, egyenes arányban az újrastrukturálás és a gyorsítás programjának hangsúlyozásával.[458]

A KORPORATIVIZMUS NYUGATI ÉS KELETI FORMÁI

A politikai diskurzusban egyre gyakrabban tűntek fel középutas, átalakítva megtartó motívumok. A „szocialista" jellegű harmadik út vonzó perspektívája lassan megjelent a magyar párt horizontján is. 1986 márciusától az MSZMP politikusai, elemzői is *nemzeti közmegegyezést,* megkötendő új szövetséget emlegettek.[459] A forradalmi hagyományok helyett előnyben részesítették a kompromisszumra és integrálódásra kész reformistákat, az elnyomattatással szembeni reformattitűdöket. [460] Az évtized második felében a párt főtitkára is a nemzeti gondolkozás reneszánszáról beszélt.[461]

A nyolcvanas évekre elkészültek az első nagyobb társadalomtudományi összegzések és stratégiai vázlatok is, melyek főbb elemeit a tudományos közvélemény is megismerhette. Általában a „társadalomirányítás népi és kollektív" formáiról szóltak, hangsúlyozva ugyanakkor, hogy ezek továbbra is alapvetően a rendszer *szocialista* jellegét fogják erősíteni. A modellmódosítást előkészítő teóriák nem egyszer emlegették a *népi demokráciát* köztes formaként, amely eltér a szovjet és a klasszikus polgári formáktól egyaránt: a demokrácia „plebejus, népi" változata, mely fontos szerepet juttat a népfrontnak, az érdekképviseleti szerveknek, a helyi önkormányzatoknak és esetleg a pártoknak.[462] 1983-ban több olyan tanulmány jelent meg, amely áttekintette az addig *ismert* főbb korporációs variánsokat.[463] A korábbi évtizedek intézkedései közül felsorolták azokat, amelyek már „az önigazgatás és a központi irányítás kombinációjaként korporatív megoldáshoz folyamodtak".[464] Köztük voltak az 1968-as reformok, a szövetkezeti modellkísérletek, a kisebb állami vállalatok vezetésének önigazgató elemei, a közvetlen és titkos választás kiterjesztése, a többes jelölésre kötelező 1985-ös választójogi törvény, a szakszervezetek és más érdekképviseletek növekvő jogköre, a közösségi kommunális önrendelkezés erősítése a közigazgatásban, az iskolai, vállalati, területi helyeken, valamint a különböző önkéntes civil tevékenységek intézményi megszilárdítása.[465]

Ezek az elméleti tájékozódások arra utaltak, hogy a nyolcvanas évek elejének útkereső magyar értelmisége szintén nem tarthatta *reális alternatívának* a polgári demokrácia nyu-

gati formáját. Támogatott ezért minden elmozdulást, amely túlmutatott a „létező szocializmus" viszonyain, s valami élhetőbb rendszert ígért. A hivatalos ideológia egyébként is megkérdőjelezett minden más nemkívánatos javaslatot, amely lényegileg felülírhatta volna a *korporáció light* koncepciót. Nem tűnt észszerűnek kritizálni a rugalmasabb rendszer felé mozgó módosulásokat, mégis akadt néhány kritikus kivétel. Közéjük tartozott Szűcs Jenő, aki az 1981-es szamizdat Bibó-emlékkönyv egyik tanulmányában, majd később is hangsúlyozta, hogy fontos különbséget tenni „társadalmi" és „állami" korporációk között.[466] Noha mindkettő többszáz évre nyúlik vissza, az előbbi a kisebb közösségeket védte az állammal szemben, míg a másik fordítva: alapvetően a központ köré szervezte a döntési jogköröket, intézményeket, s a különböző civil, rendi, szakmai csoportokat ezekbe integrálta. Szűcs úgy látta: az előbbi történelmileg a Nyugatra, utóbbi pedig inkább a Keletre jellemző. Kitért arra is, hogy a két térség között nyilvánvalóan van egy köztes régió, Közép-(Kelet-)Európa, amelybe Magyarország is tartozik, s amely határhelyzeténél fogva már eddig is vegyítette a kétfajta korporációs tradíciót, s a kérdés az, hogy elmozdul-e tartósan valamelyik irányba.

Az önálló Közép-Európa esélye sokakat foglalkoztatott a nyugati és a keleti oldalon egyaránt.[467] Ezeket az elméleti útkereséseket toldotta meg Szűcs Jenő azzal, hogy összekapcsolta a köztes régió vélt vagy valós sajátosságait a tervezett korporációs modellel. Kifejezte azt a politikai vágyat is, hogy Magyarország – lehetőség szerint – ne adja meg magát a keleti típusú korporatív megoldásoknak, inkább kifelé navigáljon a szovjet szférából, s amint lehet, tendáljon a Nyugat felé. A magyar történész vélhetően érzékelte a szovjetrendszer kétszintű korporációs modelljének formálódását, s megértette a folyamat rendkívüli gyorsulását is, vagyis azt, hogy az elkövetkező években az orosz-szovjet történelmi galaxis újabb lendülettel akarja majd magába olvasztani a térség államait. Mindezeket felmérve azon nagyon kevesek közé tartozott, akik történelmi érvekre hivatkozva nyíltan hirdették: a kelet-közép-európai régióra nézve nem találja kedvezőnek ezt a perspektívát, még ha az rövid távon lazulást ígérne is. A szovjetek és helyiek érdekei ugyanis egymástól rendre el fognak térni, ezért hiába kapnak az egyes nemzetek több belső „szabadságot" a központtól, végső soron *a térség szovjet-orosz függése* az új struktúrában is tovább *erősödik, sőt szervesebbé válik*. Szűcs Jenő koncepciója így érthetően nem illett a hivatalos ideológiai narratívába.[468]

A szovjetrendszer szerkezeti átalakulásának menetét azonban az ilyen különvélemények nem zavarták meg. A vezetés továbbra is inspirálni, ugyanakkor kanalizálni is törekedett az újfajta társadalmi, politikai öntevékenységet. S ehhez a szovjet vezetés és a vele kollaboráló helyi vezetői csoportok tárgyalásos-legitimáló átmenetet terveztek, amelynek fontos eleme volt a helyi vezetők egy részének szövetsége és az ellenzék legalizálása.

A PERESZTROJKA NEMZETI PARTITÚRÁI

A regionális peresztrojka forgatókönyvei, vagy inkább sajátos színekkel feltölthető partitúrái feltételezhetően 1986 tavaszától már konkrét lépésekre lebontva jelenítettek meg terveket. Az átalakítás kereteit kijelölő új gorbacsovi pártprogramot követő alkalmazott elemzések és tervek különböző variánsokban fogalmazták meg a Szovjetunióra és a kelet-közép-európai országokra egyaránt érvényes politikát. Ezek az utolsó forgatókönyvek egy sajátos történelmi keret részeként mintegy közrefogták a kelet-közép-európai szovjetvariáns államok történetét; s ahogyan korábban a rendszer felépítése, így most a lebontogatása is mutatott közös vonásokat. A kívánatos célt és a mozgásteret mindkét esetben a birodalmi központ jelölte ki, s a helyi erők a megadott partitúra alapján, többé-kevésbé saját stílusukban és tempójukban úgy-ahogy kivitelezték a „művet". A szovjet eredetű partitúra lényeges pontjaitól 1944–1950 között sem volt szabad túlságosan eltérni, és sokak számára úgy tűnhetett, 1986–1989-ben sem érdemes. A két terv mégsem volt teljesen azonos. Az elsőt eleve egyértelműen rövid távra szánták, a másodikat – a gazdasági-társadalmi determinációkból következően – viszont meglehetősen hosszúra. Eltért a konstelláció természete is, melyből következően a lebontás több kockázattal, járt, mint a felépítés.

A lebontogató-átalakító tervek az átmeneti időszakra három kiemelkedően fontos politikai szempontot vettek figyelembe. Legfontosabbnak a politikai stabilitás és a társadalmi nyugalom fenntartását tartották az egyes országokban és általában a térségben. Ez a célkitűzés egyértelműen megfelelt a nyugati elvárásoknak is. További két kiemelten fontos szempont volt a gazdasági stabilizálás, és hogy a kényszerű strukturális átrendezés ideje alatt a kommunista pártok megtartsák elsődleges politikai befolyásukat. A koncepciót általában úgy összegezték, hogy modellváltásra van szükség a rendszerváltás elkerülése érdekében.[469] Mindezeket mérlegelve az évtizedek óta folytonos stratégiai logika lendületével felgyorsították az új struktúrák kiépítését. A társadalom ráhangolódásának megkönnyítésére az ideológiák visszahozták a történeti emlékezetbe a háború utáni koalíciós időszak képeit, mintegy historikusan is megtámogatva a hatalommegosztás részleges, kvázi koalíciós, korporatív formájának elfogadtatását. Egy kérdés maradt nyitott: mindez mennyiben változtatja meg a hatalmi konstrukció lényegi elemeit. A szovjetek mindenekelőtt jogi és intézményi garanciákat akartak arra, hogy az átrendezés megfelelő keretek között maradjon. Ennek megfelelően tervezték az új választójogi és párttörvényt, a választások helyes időzítését, a tárgyalásokat, az alkukat az ellenzékkel és az elnöki pozíciót. (A felzárkóztató determinációk szempontjából érdekes lehet, hogy 1989-ben Irán is az elnöki rendszer bevezetésével kísérletezett.)

AZ INVITÁLT „FORRADALOM"

A szovjet vezetés tehát szisztematikusan továbbépítgette a korábbiaknál mindig valamivel rugalmasabb, ám a mélyrétegekig korporatív-integráló struktúrákat: az állam által ellenőrzött, befolyásolt intézményeket és nem utolsósorban a sajátos kelet-közép-európai

elnöki rendszereket. Ami minőségileg más volt az utolsó szakaszban, az az, hogy a kényszerek hatására ekkor valóban *felgyorsította* a felülről indukált átrendezéseket. Mindehhez szövetségeket keresett a politikai elit, a szakértők, az értelmiség és az ellenzék köreiben. Hozzájuk nehezen átlátható információs csatornáin keresztül eltérő mennyiségű és mélységű – általában nem ellenőrizhető és nem dokumentálható – szelektált információt juttatott el a valódi célokról. Az érintettek az ígért átrendeződésektől elsősorban a nehézkesen működő rendszer rugalmasabbá válását és nem kevésbé a szigorú térségi függőségi viszonyok lazulását várták. A regionális rendszerformálás jellegzetességeit így a *nyílt és a láthatatlan beavatkozások sajátos kombinációi* adták, melyek a térségi átalakulásokban nem kevés hasonlóságot mutatnak. Feltűnnek a rokon tendenciák, csoportok, intézmények és fordulatok, vagyis az alapvetően azonos struktúrájú *mintázatok*. Egyértelműben: a szovjet vezetés nagy valószínűséggel megtalálta a helyi politikai vezetés és az ellenzék körében is azokat, akik egy felülről szervezett átalakításban különböző motivációkkal, de partnerek tudtak lenni.

A politikai rendszerek történetéből tudjuk, hogy vannak felülről indított radikális, úgymond felvilágosult átalakítások. Frissebb diskurzustoposszal helyettesítve úgy is mondhatnánk: nem zárható ki, hogy vannak meghívott, invitált forradalmak,[470] de legalábbis radikálisabb modellmódosítások. A szovjet és kelet-közép-európai rendszerváltásoknak is a központból induló invitáció adta „enigmatikus bársonyosságát".[471]

Mindenekelőtt a szovjet központ vezetője, Gorbacsov és a kelet-közép-európai blokk leginkább beavatott helyi embere, a peresztrojka kísérleti terepének kulcsfigurája, Jaruzelski 1988. július közepén megállapodtak a követendő konkrét stratégiában. Fő célként elfogadták a „szocialista pluralizmus" kereteinek kialakítását, azaz belső politikai hangsúlyátrendezést a szovjet irányítás megtartása mellett. Augusztusban már a LEMP PB döntött a kerekasztal megszervezéséről, szeptember 23-án pedig a lengyel vezetés megbízottjával, Józef Czyrekkel folytatott megbeszélésből már az is világosan kiderült, hogy a megfelelő kimenetelű modellmódosításhoz több feltétel teljesülését tartották fontosnak: a szovjetbarát kelet-közép-európai vezetők – és különösen a kulcsszemélyek – maradjanak pozícióban, hozzájuk újak csatlakozzanak, és ők együttesen garantálják, hogy a politikai struktúra csak a szükséges mértékben alakuljon át. Vagyis: önigazgatónak látszó elemekkel egészítsék ki a működést, szimbolikusan kooptálják az ellenzék képviselőit, ha lehet, a választások előtt osszák el a mandátumokat úgy, hogy az irányítás továbbra is biztosítva legyen. Ahol különösen szükségesnek látták, mint például Lengyelországban, az egyház támogatását is meg akarták nyerni a korlátozott átalakításhoz. A szovjet vezetés számára egy ilyen átalakítás több szempontból is időszerű volt, több szempontból pedig kifejezetten sürgető. A belső átalakítást akut módon a súlyosbodó társadalmi, szociális feszültségek sürgették, formálisan pedig a közelgő térségi választások. A külső kompatibilizálást a nyugat-európai integráció soron következő lépései és nem kevésbé az amerikai fegyverkezési kihívás elviselhetetlen terhei. Hosszú távú szempontként Moszkva azt sem felejtette minduntalan hangsúlyozni, hogy a régió számára kulcskérdés a tudományos-technikai forradalomnak való megfelelés, azaz az ehhez szükséges feltételek megteremtése.

A külső szempontokat tekintve: az Európa Ház doktrínáját a szovjet vezetés nem véletlenül hirdette meg a hruscsovi koegzisztencia és a brezsnyevi Helsinki-projekt szerves folytatásaként. Mindkettő két felismerést követett egyszerre: 1. a Szovjetuniónak nem érdeke a kontinensen semmiféle katonai fenyegetettség, és általában globálisan sem érdeke a feszített ütemű – a kapacitását lényegesen meghaladó – fegyverkezés; 2. határozottan érdeke viszont békés befolyással kecsegtető *nyitott végű* kapcsolatokat szorgalmazni az Atlanti-óceánig terjedő térség államaival. A maga belső viszonyait és a kelet-közép-európai szovjet szféra működését ezekhez a felismerésekhez szándékozott igazítani. A térségben esedékes 1989–90-es választásokra már megújult kelet-közép-európai vezetőgarnitúrával akart „indulni", részben megújított struktúrával is, amely minimum szimbolikusan kooptálja, korporálja a társadalmi ellenállást (főként azok kvázikoalícióra hajló képviselőit) annak érdekében, hogy bázist szerezzen kettős céljához: a rendszer dinamizálásához és stabilizálásához; mindig éppen azon volt a hangsúly, amelyikre egy-egy periódusban nagyobb szükség mutatkozott.[472] Ez az elképzelés nemcsak a rövid távú válságok (akut belső gazdasági anomáliák, társadalmi feszültségek és politikai elégedetlenségek) megoldását célozta, hanem a működés hosszú távú rugalmasságának újrabiztosítását is. Célja volt ugyanakkor a térségi integráció hasonló elveken nyugvó – stabilizáló és dinamizáló – felfrissítése és továbbépítése is. Nem kevésbé célja volt, hogy ilyenformán az államonként és integrációsan is megújított keleti blokkot a szükséges mértékben harmonizálja Nyugat-Európával.

Mindezt egyszerre szem előtt tartva a gorbacsovi vezetés sokrétű, sokszintű, de teljességgel összefüggő (egymáshoz szorosan kapcsolódó) átalakításokat tervezett minden szinten: legbelső köreiben, európai érdekszférájában és az összeurópai viszonyokban is. A gond az volt, hogy a szovjet vezetés nem kizárólag maga szabta meg az ütemtervet, holott mindig is kiemelten fontosnak tartotta, hogy az átalakítás tempója igazodjon az egyes országok viszonyaihoz.[473] Ennek ellenére a belső térségek államainak kiszámíthatatlan nyugtalanságai, a reformok mentén egyre világosabban artikulált ellenzéki és szociális divergálások, a belső ellenfelek alkuhajlamának kérdésessége, a külső kihívások, a nyugati államok felgyorsult integrációs folyamatai, az USA-dominancia szívós tartóssága mind olyan tényezők voltak, amelyek bármiféle ütemtervet rendre felülírhattak.

A nehezen prognosztizálható tényezők közé tartozott az is, hogy ezekben a politikai manőverekben a különböző szintű szereplők érdekei nemegyszer jó ideig *megegyezni látszottak*, de ez gyorsan módosulhatott: bármikor bármelyik partner megváltoztathatta preferenciáit, ahogyan ez meg is történt a nyugati hatalmak oldaláról éppúgy, mint a kelet-közép-európai ellenzék egyes csoportjai részéről. Az invitált modellmódosításban már kezdettől gondot jelentett, hogy a keretek közt tartandó átalakításokról nemcsak a rendszerkritikus ellenzéket kellett meggyőzni, hanem azokat a legmagasabb szintű vezetőket is, akik nem kevesellték az elmozdulást, hanem egyértelműen a régi keretekhez ragaszkodtak. Ők „szuverenitásuk" elleni lépésnek, intervenciónak fogtak fel minden szovjet intenciót, és ellenálltak, amennyire tudtak: így tett Ceauşescu, Zsivkov, Honecker, de a maga „pártiképes" módján még Kádár is. Őket különböző eszközökkel el kellett mozdítani, támogatóikat új garnitúrákkal kellett felcserélni. Mindezt az adott viszonyokra hang-

szerelt sajátos eszközökkel, a helyi vezetés egy részével kooperálva, de mindig ugyanazon célokat szem előtt tartva kellett megszervezni. A forradalmi helyzet tehát a térség egy részében adott volt, más részében viszont gerjeszteni kellett. A szovjet szakértői forgatókönyv-javaslatok szűkszavúan, de nem egészen homályosan utaltak a különböző típusú megoldásokra. Csehszlovákiban például elképzelhetőnek tartották a Jakešsel megbeszéltek szerinti informális megállapodásokat, míg Romániában feltételezték, hogy csak akkor lesz elmozdulás, ha Ceauşescu távozik, ami „meglehetősen fájdalmas fejleményeket eredményezhet".[474] Összességében a térségi *modellmódosítás „invitált" és koordinált* lehetett volna, ha úgy teljesül, ahogyan azt a gorbacsovi műhelyekben eltervezték.

A BALTI ÁTALAKULÁS

A gorbacsovi peresztrojka mindenekelőtt *hatékonyan működővé*, egyszersmind *Nyugat-kompatibilissé* akarta tenni a rendszert. A hruscsovi fordulathoz hasonlóan *szanálni* akart, végső soron *egyensúlyt teremteni* a körülményekhez adaptáló reformok és a szerkezeti stabilitás között, és közben menteni a politikai vezető réteg hatalmából, befolyásából, amit lehet. Nyolcvanas évek végi késztetéseit egyik vezető teoretikusa, Bogomolov a következőképpen jellemezte: a belső és a nemzetközi körülmények nyomása ekkorra olyan erejűvé vált, hogy haladéktalan politikai és szociális változtatások nélkül a vezetés már nem kalkulálhatott gazdasági és technológiai felzárkózással.[475]

Először az arra legalkalmasabb belső és „szövetségi" területek struktúráit kísérelte meg átállítani, így a baltiakét és a kelet-közép-európaiakét. Ám éppen a szűkebb érdekszférába tartozó Baltikum átállításának fiaskója volt az egyik látványos példa arra, hogy a szovjet központ az egyre gyorsuló időben – több tényező együttes hatására – mégsem tudta az egymást keresztező főbb regionális késztetéseket optimálisan harmonizálni. A baltikumi népfrontos színekben induló peresztrojkát a moszkvai vezetés egyrészt belső kísérletnek tekintette egy későbbi nagyobb léptékű birodalmi átrendeződéshez, modellmódosításhoz, másfelől – a kelet-közép-európai szférához hasonlóan – olyan megreformált politikai, gazdasági hídfőállásnak, amely új utakat nyithat Európa felé. A népfrontmozgalmakat tehát mindenekelőtt a strukturális *átalakulás támogatására* szervezte, azaz főként arra, hogy a helyi vezetők segítségével rugalmasabb, *népi demokratizálónak* mondott formációvá állítsa át a szovjet típusú rendszert. Ennek keretében parlamentté alakult például a legfelsőbb tanács, melynek erős elnöke kinevezte a kormányfőt.

A Szovjetunióban elsőként az Észt Népfront alakult meg 1988 áprilisában. Szocialista demokráciát és *szocialista föderalizmust* hirdetett, amit a párt újonnan kinevezett első titkára, Gorbacsov egykori évfolyamtársa, Vaino Väljas is támogatott.[476] A moszkvai politikai számításokat végül a balti integritásigény írta felül mégis: az irányítás fokozatosan átcsúszott a pártelit reformszárnyának befolyása alatt álló Észt Legfelsőbb Tanács kezébe, amely a közvélemény támogatását maga mögött tudva novemberben szuverenitási nyilatkozatot tett közzé. A birodalmi központhoz közel álló térségben ekkor a szovjet vezetés kénytelen volt többé-kevésbé nyíltan is színt vallani; a szűkebb érdekszférájának tekintett

Baltikumban amennyire tehette, világossá tette, hogy rugalmassága véges. A nem kívánt fordulatra félig-meddig nyílt *puccsal* reagált, s az ennek eredményeként létrejött *kettős hatalom* lényegében megmaradt a Szovjetunió megszűnéséig. Az integráns fejlődés és potenciálódás hagyományos ideáját követő Moszkva tehát a belsőbb érdekszférákban nem riadt vissza attól, hogy informális manőverekkel vagy akár politikai, katonai akciókkal, s ha kell, mindkettővel érvényesítse akaratát; mikor mire volt szüksége.

A másik balti szövetségi köztársaságot, a legradikálisabb Litvániát először gazdasági blokáddal sújtotta, majd különleges belügyi alakulataival (OMON) fegyveresen is beavatkozott, amikor úgy látta, hogy a litván vezetés félreértette a neki felkínált lehetőségeket, s a kívánatosnál messzebb ment.[477] 1991 januárjában a belügyi csapatok megtámadták a vilniusi tévétornyot, ahol tizenhárom ember vesztette életét. Márciusban ejtőernyősöket és tankokat is bevetettek, és gazdasági blokád alá helyezték Litvániát.[478] Az OMON folytatta tevékenységét, így 1991 augusztusáig lényegében szintén *kettős hatalom* volt.

Hasonló volt a helyzet a Lett SZSZK-ban is: Gorbacsov peresztrojkájának támogatására 1988-ban ott is létrejött a népfront, majd 1990 májusában a jelentős népfronttöbbséget képviselő parlament rövid idő alatt radikalizálódott. Arra a politikai álláspontra jutott, hogy egy meghatározatlan átmeneti időszak eltelte után a cél nem lehet más, mint a teljes függetlenség. A három balti köztársaság mindeközben 1990 májusában felújította az együttműködési szándékot kinyilvánító (korábban csupán papíron maradt) 1934-es Balti Szövetséget.

1991 januárjában azonban az OMON a rigai belügyminisztérium épületét is megtámadta, és több embert megölt. Az emberek barikádokat emeltek az utcán,[479] de a szovjetek elálltak a szélesebb körű erőszaktól, valószínűleg a heves nyugati civil reakciók miatt. Az önállósulni látszó OMON így is többször támadott meg középületeket, határőrposztokat.

A megfelelően előkészítettnek látszó nagyszabású átalakítások végül tehát azért nem alakulhattak a tervek szerint, mert a rendszert felemésztő probléma mindenütt hasonló volt: a hangsúlyos nemzeti tematizálás nem volt elegendő ahhoz, hogy mederben tartsa a korlátozott *modellmódosítástól* divergáló civil és politikai erőket. A társadalom jelentős csoportjai számára a felemás átalakulás ugyanis nem adott valódi perspektívát, még nemzeti színekben sem, és/vagy nem helyettesítette a régen vágyott „teljes demokráciát". A közvélemény egy része így gyorsan radikalizálódott, s a hirtelen támadt rendezetlenségben ezek a népek nagy tempóban sodródtak kifelé a térségi galaxisból. Moszkva ezért a maga eszközeivel többé-kevésbé nyíltan kényszerült jelezni, hogy egyáltalán nem erre szánta a peresztrojkát, és a központhoz közeli helyeken akár az összecsapást is vállalja a teljes elszakadást, függetlenséget követelőkkel szemben.

A nagyhatalmi konstellációra jellemzően a Nyugat eközben nem tiltakozott a szovjet birodalmi jogérvényesítéssel szemben, mivel a maga részéről szintén elfogadhatónak (szükségesnek és alapvetően elégségesnek) találta a korlátozott átalakulást; a balti államok függetlenségét is csak a Gorbacsov elleni puccsot követően ismerte el.

MAGYAR ÉS LENGYEL PERSPEKTÍVÁK

A várakozó-támogató nyugati külpolitikai konstellációt kihasználva a moszkvai vezetés a balti kísérlettel párhuzamosan 1988 októberében a Szovjetunión belül is megszervezte az *átmenettervező bizottságokat*. Ezek javaslatokat tettek a különösen veszélyeztetett legnyugatibb kelet-közép-európai államok békés, szervezett modellátszervezésére is. A munkálatokat koordináló SZKP KB Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya (NKO) és a Bogomolov vezette Szocialista Világgazdasági Intézet 1989 elejére elkészült jelentéseiben egyaránt azt jelezte, hogy a magyar és a lengyel gazdasági, politikai helyzet drámai romlása miatt gyorsan mélyül a legitimációs válság, ami arra kényszeríti az MSZMP-t és a LEMP-et is, hogy mielőbb legalizálja és kooptálja az ellenzéket. Látták továbbá, hogy a nehezen kontrollálható társadalmi nyomás alatt a változások egyre inkább *reaktív* jellegűek lesznek, s hogy a kommunista pártok újabb és újabb engedményekre kényszerülnek, esetleg a politikai élet perifériájára sodródhatnak. Mindebből arra a következtetésre jutottak, hogy ezek a fejlemények „egyre mohóbb követelésekre sarkallják" az ellenzéket, és a társadalmat is felkészíthetik a „szocializmus kereteiből történő kilépésre".[480]

Az optimista forgatókönyvek remélték, hogy a korábbi koalíciós időszak mintájára a kommunista pártok valami módon megtarthatják a vezetést, és vegyes gazdaságra rendezkednek be. Lengyelország és Magyarország esetében arra számítottak, hogy parlamenti szocializmus alakul, s az ellenzéket egy korlátozott politikai pluralizmus keretében bevonhatják a hatalomgyakorlásba. Ugyanakkor attól is tartottak, hogy kedvezőtlen fordulat esetén a reformerek nehezen találnak maguknak elegendő társadalmi támogatottságot, és az erőviszonyok az ellenzék javára módosulnak. A két politikai elemző műhely közül a prakticista-technokrata gondolkodást preferáló „Bogomolov Intézet" volt a pesszimistább a kelet-közép-európai perspektívákat illetően: lehetségesnek tartotta az ellenzék erős radikalizálódását és azt is, hogy a Nyugat vonzásának engedő régió végül leválik a szovjetrendszerről. Elkerülő, *előremenekülő megoldást* tekintett optimálisnak ebben a helyzetben, amely (a korábban jelzett keretek figyelembevételével) mintegy *önfinlandizálja*, azaz szándékosan finlandizáltra hangszereli át Kelet-Közép-Európa státuszát, belpolitikáját pedig *szociáldemokratizálja*.[481] Bogomolov vélhetően azzal kalkulált, hogy hosszú távon a rendszer fennmaradását még a legkedvezőbb forgatókönyv sem garantálja, ezért érdemesebb eleve számolni a nyugati gazdasági, politikai hatókörbe esetleg átcsúszó kelet-európai régió kiszámított, vezérelt finlandizációjával. A belső berendezkedés sajátosságaira nézve pedig a nemzeti-koproratív megoldással szemben a szociáldemokrata árnyalatú verziót praktikusabbnak és az eseményekre rugalmasabban reagálónak gondolta. Elsősorban erre az álláspontra hivatkozva véli úgy az európai szovjetrendszerek leépülését átfogóan és sokrétűen elemző Jacques Lévesque, hogy a bogomolovi megoldás nem állhatott távol Gorbacsovtól sem, hiszen a Sztálin utáni szovjet vezetés *mindig is* hitt a szocializmus magasabbrendűségében, sohasem tagadta meg ezt, legfeljebb ezen belül tendált – jórészt az OKP hatására – a svéd szociáldemokratizmus felé.

A szovjet politika előbbiekben vázolt több évtizedes logikája azonban inkább azt valószínűsíti, hogy az SZKP vezetése csak egy kifejezetten kedvezőtlenebb esetre, azaz

mintegy B tervként fontolgatott valami hasonló megoldást. Rendszerváltó stratégiájának *optimalizáló* forgatókönyve ugyanis eleinte még abban bízott, hogy megszervezhetőbb egy ennél zártabb formáció is, mivel kül- és belpolitikájának alappillérei – a variációk ellenére – Lenin óta állandóak maradtak: a legkevesebb feloldódással a birodalom megtartása a nyugati fenyegetettség árnyékában.

A szovjet-orosz birodalom hanyatlását látva azonban az 1988 őszi prognózisok már jelezték, hogy a tábor országaiban felgyorsulhat a bomlás, bár még remélték, hogy a helyi kommunista pártok változatos eszközökkel befolyásolni tudják ezeket a folyamatokat. Magyarország és Lengyelország jutott a legmesszebbre a változtatásokban, ezért kiemelt helyen szerepeltek a perspektívaelemzésekben. Az SZKP KB Nemzetközi Osztálya javasolta, hogy a pártok legyenek *kezdeményezők* a kivitelezésben, és feltétlenül nyerjék meg szövetségesként az ellenzéket a társadalmi felhajtóerők semlegesítésére, illetve a hatalommegosztásos szovjetrendszer elfogadtatására.

A tábor országaiban ekkorra már szinte mindenütt kialakultak az ellenzékiség világosan körvonalazódó csoportjai. Rendszeresen foglalkoztak velük a pártvezetés legfelső szintű politikai fórumai, az elhárítás nem kevésbé, ezek a laza szerveződések mégis egyre szélesebb kapcsolatot tartottak fenn a legális társadalmi csoportok bővülő köreivel, beleérte a politikai vezetést is. Az ellenzék kialakulását, szerepét – különböző aspektusból, különösen a rendszerváltás időszakára vonatkozóan – több munka is feldolgozza, itt most csak azokat a szempontokat vesszük figyelembe, amelyek a modell átalakulásához közvetlenül köthetők.

PARLAMENTÁRIS VAGY ELNÖKI SZOCIALIZMUS

A szovjetek tehát vélhetően mindenütt rásegítettek a váltásra. Nemcsak Romániában és Bulgáriában, ahol az elemzők általában tényként fogadják el a beavatkozás valamilyen formáját, még ha bizonyítani nem is, vagy csak részlegesen tudják.[482] A blokkországok elengedése azonban másutt sem tartozhatott a kívánatos célok közé, ellenkezőleg: a szovjet vezetés elképzelhetetlennek tartotta a világgazdasági kapcsolatok építését a keleti integráció további elmélyítése nélkül.[483] A peresztrojkára sem úgy tekintett ezért, mint önmagáért való célra, hanem mint elkerülhetetlen szükségszerűségre. Jakovlev közölte Honeckerrel, hogy ez az egyetlen lehetőség, amely elejét veheti a régió irányíthatatlan átstrukturálódásának, s enélkül az 1917-es októberihez hasonlatos radikális forradalommal kellene szembenézni.[484] A szovjet koncepció menet közben többször módosulhatott, de a be nem avatkozás látszata mögött a lényegi forgatókönyvi elemek állandóak maradtak: a továbbra is korporáló tendenciák, az antiglobalista nemzeti színezet, a rendkívül erős informális háttérmunka a pártokban és az ellenzék körében, a kiprovokált belső elmozdulások, de leginkább a kulcspozíciónak tartott köztársasági elnöki pozícióért folytatott küzdelem.

A gorbacsovi adminisztráció a nyolcvanas évek második felében mindehhez már egyértelműen számított a helyi vezetők egy részének együttműködésére, azokéra, akik har-

monizálni tudták és akarták a belső (antiglobalista) nemzeti erőket a szovjet érdekekkel. 1988 tavaszán az SZKP főtitkára ennek tudatában az olasz kommunista párt vezetőinek titokzatosan úgy nyilatkozott, hogy a kelet-közép-európai változások megindultak.[485]

A modellváltás tervezői a posztszovjet „köztes" formációt alapvetően „parlamentáris vagy elnöki szocializmusként" képzelték. Úgy vélték, egy ilyen forma biztosíthatná a legfontosabb célt: a régió országainak egyértelmű szövetségesi viszonyulását a Szovjetunióhoz. A tervezett elnöki pozíciót optimálisan erős hatalomként írták le, kevésbé biztató formájában esetleg közepesen erősként, közben arra is számítva, hogy a parlamenti mandátumokat előzetes megállapodás szerint osztják el a főbb érdekcsoportok között. A parlamentáris, illetve elnöki szovjetrendszer valamilyen kombinációjától mindenekelőtt azt várták, hogy politikai és jogi garanciát tud teremteni a stabil modellmódosuláshoz, a hosszú távú növekedéshez és a politikai befolyás megtartásához egyaránt. Jó jelnek tekinthették, hogy a bonyolult viszonyok ellenére Lengyelországban egy ideig mindkettőre mutatkozott esély. A nyolcvanas évek eleje óta a vezetés itt sajátos kombinációban kísérletezett azzal, hogy erős egyszemélyi központi hatalom kiépítése mellett valami módon megpróbálja rendszerébe integrálni az ellenzéket. Wojciech Jaruzelski 1981. február és október között egyesítette a miniszterelnöki, a nemzetvédelmi miniszteri és a pártvezetői hatalmat, de eközben igyekezett rávenni a Szolidaritást is arra, hogy találja meg helyét a megújított népfrontban, a megszervezendő Nemzeti Megegyezés Tanácsában. (A szakszervezetek a nyolcvanas évek elején ilyen típusú alkukra még nem hajlottak, mondván, mindez valójában csak a kommunisták „vezető szerepének" megerősítése lenne.)[486] Jaruzelski, illetve a lengyel vezetés végül hadiállapotot vezetett be az „államiságot veszélyeztető" folyamatokra hivatkozva. Hét évvel később, 1988 augusztusában azonban már meg tudtak állapodni a szakszervezeti vezető Wałęsával, hogy a belső átalakulások biztosítása érdekében csillapítják a sztrájkokat.[487]

Ezt megelőzően Gorbacsov és Jaruzelski egyeztettek, majd 1988 nyarán, kora őszén a lengyel vezetés elfogadta a kormányzott átalakítás modelljét: azt, hogy tárgyalnak az ellenzékkel, megosztják valamelyest a hatalomgyakorlást, és kooptálják az ellenzék vezetőjét.

Az 1988. június 13-i LEMP KB VII. plénumán Jaruzelski elnök már használta a „kerekasztal" kifejezést az egyes társadalmi erőkkel kialakítandó konszenzusra utalva. A következő hónapban a lengyel vezetés döntött arról, hogy Czesław Kiszczak belügyminiszter – az 1981-es hadiállapot egyik kulcsfigurája – titkos megbeszélést kezdeményez Lech Wałęsával az előkészületekre. Előzetes egyeztetéseken a párt a tárgyalások megkezdésének kiemelt feltételeként kezelte a sztrájkok azonnali beszüntetését, az ellenzék viszont a Szolidaritás legalizálását.[488]

1988. szeptember második felében Jozef Czyrek KB-titkár is megállapodott Gorbacsovval egy lassító, mérséklő lengyel menetrendben, illetve a miniszterelnök személyében is, valamint a „szabad" választásokat követő koalíciós kormányzásban.[489] Gorbacsov ekkor irányított kérdésekkel akart meggyőződni arról, hogy a lengyelek valóban azt az utat követik, amelyben korábban ő és Jaruzelski megegyeztek. Czyrek ebben megerősítette. A szovjet vezető ragaszkodott ahhoz, hogy a LEMP elsőként az elégedetlenségekből fakadó legsürgősebb problémákat oldja meg, de ahhoz is, hogy Jaruzelski hatalomban maradását semmi se veszélyeztesse. Egyetértően nyugtázta az ellenzék egyes szereplőinek, csoportjainak kooptálására és a kvázikoalícióra vonatkozó terveket, melyek a nemzeti egység jelszavával rugalmasabb korporációba rendezik majd a divergáló érdekeket. A hatalomtól távolabbiaknak például mintegy politikai „klubokat" vizionált. A beszélgetésből nyilvánvaló, hogy elsősorban az értelmiséget és az ellenzék néhány kiemelt vezetőjét tekintették alkuképes partnernek. Sorra vették azokat a pozíciókat, amelyeket nekik fel lehet ajánlani. Gorbacsov azt is jelezte: nem kell sietni az új intézmények bevezetésével, ha nem muszáj. Világos, hogy az elnöki és a miniszterelnöki pozíciót is a szovjetekkel egyeztetve osztják majd ki, és megegyeztek például abban, hogy a kormány lehet szakértői, ám vezetője egyértelműen legyen elkötelezett.

Czyrek a beszélgetés során utalt arra, hogy látványosan megváltozott a Nyugat viszonya Kelet-Közép-Európához: mintha egyszerre nagyon támogató lenne; Gorbacsov nem reagált arra, hogy ez esetleg a két szuperhatalom közti megállapodás eredménye lenne. A lengyel vezetés mintegy mellékesen segítséget is kért a szovjetektől: számukra a korábbiaknál kevésbé előnytelen árkalkulációt a két ország közti gazdasági tárgyalásokon, és azt is, hogy Moszkva segítsen a nagyon vonakodó lengyel ellenzéket valamiképp leszerelni.

A lengyel vezetés eközben sikeresen korlátozta saját reformellenes erőit is, amikor 1989 elején Jaruzelski puccsal fenyegetőzött a KB-ban arra az esetre, ha a visszahúzók szabotálnák az ellenzékkel folytatott tárgyalásokat. (Ugyanebben az időszakban lendítette ki merev álláspontjából a magyarországi legfelső szintű vezetést Pozsgay Imre az 1956-os forradalom nyilvános népfelkeléssé deklarálásával.[490])

A kompromisszumok látható eredménye lehetett, hogy Wałęsa és a körülötte csoportosuló értelmiségiek 1988. december 19-én megalakították az ellenzéki mozgalomról némiképp leváló Állampolgári Bizottságot, amely nem tette egészen magáévá az 1980–1981-es Szolidaritás-programot, nem követelte a munkás-önigazgatás bevezetését, és kevésbé elszántan állt ki a szakszervezeti jogok mellett, ellenben körülhatárolhatóbb tárgyalópartnernek mutatkozott a központi vezetés számára. (Wałęsát ezt követően politikai ellenfelei a hatalom beépített emberének tartották.) A másik oldalon, a LEMP oldalán ugyanakkor Jaruzelski és Kiszczak az 1989. januári KB-plénumon óriási harc árán elérte, hogy felhatalmazást kapjanak az ellenzékkel folytatandó tárgyalások megkezdésére. A két hónapig (április 5-ig) tartó tárgyalások időszakában Kiszczak és Wałęsa továbbra is folytatták a külön egyeztetéseket. A megállapodásos struktúra a következőképp alakult: a 460 fős Szejm mandátumait 65–35%-os arányban elosztották a kormánykoalíció pártjai és az ellenzék között, a 100 tagú Szenátusra viszont teljesen szabad választást írtak ki. Az államfői tisztségre közös ülésen szavazhattak a két ház tagjai, így optimális esetben a LEMP és szövetségesei együttesen biztosíthatták volna a kétharmados többséget Jaruzelski elnökké választásához.

A szakértők többsége egyetért abban, hogy a szovjetek Lengyelországot különösen alkalmas kísérleti terepnek és modellnek szánták a kelet-közép-európai átalakulások befolyásolására, főként mert a két ország vezetője igen jó viszonyban, nagy egyetértésben

volt. Nyilvánvalóan stratégiai műhelymegbeszélések folytak köztük, melyek tanulságait a lengyel vezetés nemegyszer terjesztette is a táborban. Jaruzelski már a nyolcvanas évek derekán lengyel vezetőként először látogatott Litvániába, hogy a balti államoknak lehetőségük legyen közvetlen informálódásra. A balti térség nem sokkal később kezdte felvenni a tervezett átalakulás jellegzetes vonásait: az elnöki pozíció bevezetése mellett megalakultak a fontos stratégiai elemként funkcionáló népfront jellegű ernyőmozgalmak. (A lengyel vezetés már 1982-ben létrehozta a PRONT, a Nemzeti Megújulás Hazafias Mozgalmát.[491]) Ahol ez lassabban ment, ott az évtized közepétől a szovjetek maguk noszogatták az ilyen típusú integráló szerveződést, és aktív részvételre buzdították ezekben a helyi kommunista vezetőket is. A népfronttal kooperáló párt egy része így megteremthette, egyben befolyásolhatta is saját rendszer-átalakító ellenzékét. 1988 nyarán–őszén a litván népfront – Sajudis – elnevezése azt jelentette: *mozgalom a peresztrojkáért.* Az alapítók többsége kommunista volt, a párt első titkára részt vett az első kongresszuson. Az ígéretes balti minta alapján Gorbacsov tanácsadói javasolták *a népfrontmozgalom unió szintű kiterjesztését* olyan mérsékelten ellenzéki elemek részvételével, mint A. Szaharov, Roj Medvegyev vagy Gavril Popov.[492]

1989 februárjában Jaruzelski a csehszlovák párt vezetőjével Miloš Jakešsel is megosztotta nem lebecsülhető tapasztalatait. Elmondta, hogyan kell kooptálással megosztani a hatalomgyakorlást anélkül, hogy a keretek túlságosan elmozdulnának, illetve hogy a régió országai leválnának a szovjet tömbről.[493] Az ilyenformán előhívott külső-belső szövetségek a helyi közvélemény előtt eleinte nem lehettek feltűnőek, hiszen a szovjet és a kelet-közép-európai vezetők hármas célkitűzése végső soron megegyezett. Fontosnak tartották a regionális és belső stabilitást, a hatalmi befolyás (de legalább a domináns társadalmi szerep) megtartását és a rendszer dinamizálását. Megkönnyítette a kooperálást, hogy a reformra hajló helyi vezetőknek Moszkva hagyott elegendő mozgásteret arra, hogy saját viszonyaiknak leginkább megfelelő módszerekkel, emberekkel és ütemezéssel alakítsanak ki rugalmasabb struktúrákat. E tekintetben a szovjetek nem tartották kardinális kérdésnek azt sem, hogy mindezt formálisan egy- vagy többpárti keretek közt sikerül megvalósítani. A helyi pártvezetők többsége ezért irányultságtól függetlenül meggyőződéssel hihette, hogy a lazítottan, áttételesen centralizáló, ugyanakkor mégis „szocialista" határok között tartott átalakítás mindenkinek egyformán érdeke.[494]

A hosszú távú érdekek divergálása azonban hamarosan felszínre hozta az elvi és gyakorlati ellentéteket. Eleinte még – szemben a gyengülő konzervatívokkal – *együtt manőverezett az egységesnek látszó célképzet két fő irányzata,* a technokrata-szociáldemokrata és a nemzeti-protekcionista-korporatív. Ők egyformán érdekeltnek érezték magukat a súlyosabb társadalmi feszültségek elkerülésében, így a reformokban és a stabilizálásban is. Az évtized fordulóján konstellációértelmezésük igen közel állt egymáshoz, ezért törekvéseik halmazai sokáig részlegesen metszették egymást. Később azonban eltérően ítélték meg az átalakulás, elszakadás esélyeit és főként a külső-belső kényszerítő erők nagyságát.

A technokrata-pragmatista tábor helyzetértékelése és taktikája tűnt követőbbnek. Víziója nyilvánvalóan közelebb állt egy urbanizáló és lényegében szociáldemokrata jellegű világképhez, ezért mintha könnyebben hangolódott volna rá a külvilágból inspirált változások dinamikájára. Akkor kezdtek szétválni az alapvetően egyirányúnak látszó reformutak, amikor ez a csoport az események sodrában megadta magát a nyugati vonzásnak. Sűrű pozíciómegtartó politikai manőverezések közepette elfogadta a pluralizmust és vele azt, hogy újfajta társadalmi keretekhez igazodva készítsen elő helyet magának a leendő gazdasági, politikai elitben. A másik szárny, a regionális partitúrát következetesebben követő ezzel szemben az első választásokig ragaszkodott kiinduló feltevéseihez, s ezzel egyszersmind az optimalizáló szovjet forgatókönyv stratégiájához, taktikájához is.[495]

A TÁRGYALÁSOS VÁLTÁS MINTÁZATAI

A térségi várakozások és a felülről kibocsátott intenciók ellenére a modellmódosítás sehol sem ment magától értetődően. Az alávetett államokban a helyi vezetők egy részének ellenállása és a társadalmi csoportok közti patthelyzet arra utalt, hogy nem mindenki egyformán híve a gyors átstrukturálásnak és/vagy az azzal járó erőteljes integrálásnak. A központ ezért a szövetséges elitcsoportok informális megnyerésén túl valószínűsíthetően élt a nagyobb társadalmi rétegek mobilizálásának – sohasem veszélytelen, olykor mégis szükségszerűnek látszó – módszereivel is. A politikai aktivizálódás érdekében nehezen követhető impulzusokkal ösztönözte például a nemzeti, etnikai érzelmeket, és vélhetően számolt a növekvő környezetvédelmi lelkesedéssel is, ahol erre látott hajlamot, okot. Lettországban, Észtországban, Bulgáriában, Magyarországon és feltehetően másutt is 1988–89-ben nagyon gyorsan alakultak környezetvédelmi csoportok, mozgalmak, látványos demonstrációt szerveztek még módosítható nagyberuházásokkal szemben, a népfront pedig esetenként integrálta ezeket a csoportokat, illetve kezdeményezéseket. Magyarországon 1988 nyarán és őszén voltak nagyobb *nemzeti-kulturális* és *környezetvédelmi* megmozdulások a romániai falurombolás, illetve a bős–nagymarosi vízlépcső ellen. Az Erdély-tüntetés előtt két héttel azonban a HNF már nyilvános vitát rendezett a romániai falurendezésről. A résztvevők általános tiltakozásra szólítottak fel, a tüntetésről pedig a szervezők egyeztettek Fejti Györggyel és Horváth István belügyminiszterrel. A vízlépcső ügyét az Országgyűlés is tárgyalta, és vizsgálatot ígért.

Az állampolgárok ezekhez a fontos célokhoz csatlakozva rövid időn belül megfogalmaztak egy sajátnak érzett civil politikai identitást, majd többé-kevésbé szervezett erőként jelentek meg a színesedő politikai színtéren, ezzel is táplálva a szükséges továbblendítő plurális energiákat, de tették mindezt anélkül, hogy érintették volna a lényegi rendszerátalakító kérdéseket.[496]

Nem sokkal ezt követően megkezdődhettek a rendszerváltó tárgyalások is az érdekek reprezentáns képviselői között. A tárgyalóasztalhoz engedett társadalmi csoportok számára a csomagelvű egyezkedés jelenítette meg a történelmi kompromisszumot és a korporatív alkuk szellemét. Ez azt jelentette, hogy a pártokról, a választási szabályokról és az alkotmánymódosításról csakis összetett feltételrendszerben, komplex módon állapodhattak meg.[497] A kelet-közép-európai egyeztetések többsége az alapos előkészítésnek

köszönhetően már csak ezért is igen *rövid idő alatt* zajlott le, bár a tervezettnél még így is hosszabban.

Az időnek mindenütt stratégiai jelentősége volt: a régi elit a tárgyalásokat általában gyorsítani akarta megelőzendő a további erodálódást, a formálódó újak viszont egy ideig lassították, hogy növelhessék politikai, társadalmi támogatottságukat. A választások lehetséges optimális időpontja ezért állandó vita, illetve mérlegelés tárgya volt a megállapodásra hajló politikai érdekcsoportok és a hatalom képviselői közt. A modellátalakítás egészét tekintve azonban a szovjet központ és a helyi vezetők eleinte egyáltalán nem siettek: alapvetően hosszú átmenetet terveztek, hogy elegendő idejük legyen azoknak az átfogó, rendszerszerű korporatív struktúráknak a kialakítására, melyek fokozatosan új módon integrálják majd a társadalmi érdekcsoportokat.

A tárgyalások menetének alakulásában fontos szerepe volt a nagyszámú szakértő jelenlétének minden oldalon. Ők egyszerre gyorsították és lassították is az érdekegyeztetést. A politikai csoportok közti információáramlást például nagymértékben megkönnyítették, mivel kevésbé korlátozták őket ideológiai előfeltevések. Hamarabb azonosították a lehetséges közös célokat is. Az együttműködés folytonosságát is szavatolták valamennyire azzal, hogy saját köreiken belül – politikai hovatartozástól olykor függetlenül – többé-kevésbé lojálisak, illetve kooperatívak voltak, ami nem egy esetben elmozdította a tárgyalásokat a holtpontról. Szükség volt rájuk azért is, mert ők harmonizálták a központi és a helyi, illetve a régi és az új szempontokat, professzionális részvételükkel lehetett viszonylag gyorsan kidolgozni a tervezett működési elvek alapjait. (Ralitsa Peeva jelzi, hogy az 1980. augusztusi gdański sztrájkok vezetői is kértek már fel szakértőket, hogy segítsenek mérsékelni a követeléseket, és elhárítani az erőszakos beavatkozások veszélyét.[498]) A professzionális szakelemek másfelől azonban lassították is a menetrendet azzal, hogy következetes szakmai-politikai logika mentén gondolkodtak, s ezzel felül is írták a korábbi szabályokat, s jórészt magát a rendszert is, mivel nem akartak félúton megállni. Ehhez a munkához viszont – az elszántság mellett – idő kellett.

A tárgyalási struktúrát tekintve a szakértők közötti egyeztetések meglehetősen differenciált rendben, több kommunikációs szinten zajlottak, így a plenáris ülések mellett működtek zárt munkacsoportok, kapcsolattartó bizottságok és informális megbeszélések is, amelyek az eltérő érdekű társadalmi érdekközösségek között újfajta kommunikációs csatornákat, konfliktusmegoldó lehetőségeket teremtettek. Ez jelentős mértékben befolyásolta az átalakulás dinamikáját, kimenetelét, és mintegy megelőlegezte a következő korszak politikai mechanizmusait.

A kommunikációs szabadság azonban meglehetősen korlátozott volt. A tárgyalások jellemzői közé tartozott az is, hogy azok csak részben voltak nyilvánosak. A közvélemény így leginkább közvetve értesülhetett az eredményekről és a háttéralkukról.

Az állandó mintázatok részeként általában nem állapodtak meg érdemben gazdasági kérdésekről. Az ellenzék ez elől azzal tért ki, hogy nem akarja korlátozni a leendő parlament és kormány mozgáskörét, és nem kívánja átvenni a korábban uralkodó párt felelősségét sem. Komoly motiváció lehetett azonban az is, hogy minden oldal elsődlegesen a politikai váltást tartotta fontosnak. (A rendszerváltás elemzőinek egy része éppen ezért ezt az átrendeződést – túl a nyilvánvaló strukturális és konstellációs átalakuláson – mindenekelőtt elitváltásnak tekinti.[499])

A modellmódosítás mintázatainak legszembetűnőbbike azonban kétségtelenül az *elnöki rendszer* létrehozására tett kísérlet volt. Peeva úgy értékeli, hogy ennek funkciója leginkább a regnáló elit és az állam kapcsolatának fenntartására irányult, emellett fontos szerepe lehetett a katonai apparátus, a biztonsági erők és a külpolitika ellenőrzésében, és nem utolsósorban a szovjet szövetséges érdekek szavatolásában.[500] A régió rendszerváltó vezető csoportjai arra számítottak, hogy ha sikerül ezt az intézményt elég gyorsan bevinni a rendszerbe, akkor az emberek – gondolkodási idő híján és a kisebb rossz elve alapján – valószínűleg közvetlen szavazással az éppen legszimpatikusabb reformista vezetőt választják majd meg, főként, ha az nemzeti színekben tűnik fel. Mindez pedig biztosíthatja a kívánt folytonosságot és a legitimációt. A népszavazás szorgalmazása mindenekelőtt arra kellett, hogy biztosítsa a folytonosságot a korábbi és az új típusú – elnökivé tett – szocializmus közt, megteremtve széles körű társadalmi elfogadottságát, önkéntességét. Az erről szóló törvények jelentették az első lépést a „monarchikus elnöki szocializmus" felé.

GARANCIÁK ÉS HATALOMMEGOSZTÁS

A tárgyalások elsődleges célja a kormányzó politikai garnitúra számára tehát mindenekelőtt a stabilitás és a gazdasági csőd elkerülése volt, de mindjárt emellett a lehető legtöbbet akart megőrizni hatalmi befolyásából. Mindezeket figyelembe véve az átmenet garanciáit elsősorban jogi eszközökkel – főként alkotmánymódosítással, s ebben az elnöki intézmény és az alkotmánybíróság bevezetésével, továbbá választójogi és pártörvénnyel – akarta megteremteni. Ugyanakkor fontos tényezőnek tekintette a fegyveres erők intaktságát és a munkahelyi pártjelenlétet is. Az ellenzék ezzel szemben az erőszakos visszarendeződés ellen akart garanciákat, valamint esélyt a szabad választásokra, s ehhez sarkalatos törvényeket és nyilvánosságot, illetve némi infrastruktúrát. Az érlelődő kompromisszumból minden csoport – köztük a heterogén összetételű konszenzuskész is – a maga helyzetértékelése szerinti legtöbbet igyekezett kihozni.

1989 első hónapjaiban a változások átléptek a Przeworski nyomán intézményszervezőinek nevezett szakaszba: a tervezett döntések volumene elérte azt a fokot, amikor szükség volt új társadalmi szerződésekre, szélesebb körű részvételre és ehhez látványos szimbolikus tárgyalásra. A szovjet vezetés mindezt érzékelte. Az elemzők helyzetértékelései, illetve taktikai elképzelései azonban nem voltak egységesek az egyes országok átalakulási esélyeit illetően. Egy részük elsősorban Lengyelországtól várt szerves fejlődést abból kiindulva, hogy a társadalom belefáradt az állandó válságba, ezért a LEMP könnyebben alakíthat ki „konstruktív együttműködést" az ellenzékkel. Magyarországgal kapcsolatban ők arra számítottak, hogy „a helyzet a legváratlanabb irányokba is elmozdulhat". A Bogomolov Intézet ezzel szemben lehetségesnek tartotta, hogy megrekednek a lengyel kerekasztal-tárgyalások, ami elhúzódó válságot és esetleg új szükségállapot bevezetését jelentheti. Magyarországra nézve viszont valószínűsítette az erősödő reformszárny koalícióját

egy szociáldemokrata jellegű mozgalommal. Nem zárta ki ugyanakkor azt sem, hogy megerősödhetnek a konzervatívok, s hogy ennek hatására az MSZMP választási esélyei romlanak, a kezdeményezés pedig átcsúszik az ellenzék térfelére.

Az átalakulásra tervezett forgatókönyvekben Magyarország és Lengyelország helyzetét a szovjet szakértők azért sem azonos módon ítélték meg, mert nem egyformán volt fontos számukra a két ország.[501] Közrejátszott az is, hogy az államok közül a lengyelek érezték magukat leginkább érdekeltnek egy erős prezidenciális rendszer kialakításában, mivel a nyugati határokat egy szilárd belső kormányzás által látták biztosítva. A stabilitás érdekében ezért könnyebben elfogadták az előzetes megállapodásokon alapuló választásokat és az erős elnöki rendszert is, mint ahogy a szovjet csapatok kivonulását sem különösebben sürgették. Magyarországon ilyen szempontok híján a szovjet vezetés kevésbé látványosan forszírozta a szigorú paktumpolitikát és a nyílt, domináns elnöki rendszert. Ez azonban nem jelentette azt, hogy letettek volna ezekről a biztosítékokról, de mindkettő kialakítását az itteni viszonyokhoz igazodva hagyták inkább az informális politikai manőverek medrébe terelni.

Az egységes szovjet stratégia kialakítását az sem könnyítette meg, hogy a kétféle rendszer-átalakító elképzelés mögött – a térségre jellemző – két eltérő politikai filozófiájú csoport állt. Az egyik jobban bízott a regionális kompromisszumok lehetőségében, és így a tervezett átalakítások sikerében is. A másik viszont jobban tartott attól, hogy a változások lendülete váratlanabb, illetve kevéssé kívánt irányokba is befolyásolhatja az eseményeket, ezért nem zárta ki a sodródó típusú, rugalmas alkalmazkodást sem. Alapvetően ez a kettős irányultság jellemezte a magyar átalakulást is.

Bárhogyan ítélték is meg a szovjet elemzők a várható fejleményeket, abban megegyeztek, hogy rövid távon legfontosabb *a politikai válság azonnali elhárítása*, hosszabb távon pedig a gazdasági krízisből való kilábolás. A közvetlen átvészelés időszakát legalább négy-öt évre tervezték, és megegyeztek abban, hogy ezalatt szükséges az ellenzéki szervezetek legalizálása, mert csak így jelenhetnek meg legális tárgyaló- és leendő koalíciós partnerekként a politikai színtéren.

A szovjet állásponttól nyilvánvalóan nem függetlenül 1989 első hónapjaiban a LEMP és az MSZMP is legfontosabb feladataként jelölte meg a hatalom részleges és „ellenőrzött" megosztásának előkészítését, s hogy ehhez tárgyalásokon nyerje el az ellenzék belegyezését. Legalizálták a szervezeteket: a magyar országgyűlés január 10–11-i ülése elfogadta a pártok alakítását lehetővé tévő egyesülési törvényt, a LEMP Központi Bizottságának *január 16–17-i állásfoglalása pedig – az ellenzékkel folytatott féléves tárgyalás után* – a politikai és szakszervezeti pluralizmus engedélyezésének keretében elismerte a Szolidaritást.[502] Mindkét országban elhárult a jogi akadálya annak, hogy legális szervezetek *részvételével a társadalmi legitimációt megszerző tárgyalások induljanak*, s hogy a két párt megvalósítsa a számára optimális-optimista forgatókönyvet.[503]

1989. február 6-án megindultak a lengyel kerekasztal-tárgyalások. A lengyel ellenzék a legalizálásért cserébe *hajlandó volt részt venni a paktumos választásokon*, melyeken az alsóházi mandátumok egyharmadáért indulhatott, külön listán pedig az újonnan létrehozott szenátus helyeiért, melyek viszont száz százalékban elérhetők voltak. A második kamarát a Szolidaritás annak ellentételeként kapta, hogy végül el kellett fogadnia a hat évre választható, széles jogkörrel ellátott köztársasági elnök intézményének bevezetését, mely posztot elsőként Jaruzelski tábornok töltötte be. Ha az ellenzék erre nem lett volna hajlandó, egyelőre maradt volna számára az alsóházi harmincöt százalék vagy még az sem, csak a patthelyzet.[504] Márciusban még utóbbira volt leginkább kilátás, később azonban megállapodtak egy csomagtervben. Ezt követően a tárgyalásokon mindkét részről szép számmal tárgyaltak értelmiségiek, illetve szakértők, különösen a hivatalosságot képviselte komoly erőkkel a „technokrata racionalitás".

Jellegzetessége volt azonban a kelet-közép-európai átrendeződéseknek az is, hogy a tárgyalásokon alig jelentek meg nők. A résztvevőknek általában legfeljebb egy százalékát adták, még a népes Lengyelországban is csak öten voltak.[505] Hiába adott tehát a 20. századi forradalmak értelmezéséhez új színeket a feminizmus, ebben a régióban ennek gyakorlati nyoma nem volt.

A KELET-KÖZÉP-EURÓPAI VÁLTÁSOK

Néhány hónap leforgása alatt a tábor országaiban is lezajlottak az átalakulások, melyek több hasonlóságot mutattak az alapvető eltérések mellett.

Magyarországon az ellenzéki pártok, szervezetek egyesülését követően egy többhónapos tárgyalási szakasz után 1989 júniusában megkezdődtek a tárgyalások a párt, az ellenzék és a társadalmi szervezetek képviselői között. Az *idő* kiemelt szerepet játszott az események formálásában. A kérdés az volt, hogy a tárgyalások hónapjaiban a pártnak sikerül-e a gazdasági válságot és az irányított politikai átalakítást mederben tartani, mert ha nem, a túl gyors változások, a társadalmi, politikai helyzet drasztikus átrendeződése destabilizálja, sőt rosszabb esetben el is sodorhatja a pártot. Az MSZMP reményeit erősítette, hogy a magyar alkuhelyzetet előnyösebbnek ítélte a lengyelnél, mivel itt a kormány helyett politikai pártok tárgyaltak, ezért a vezetés eljátszott a gondolattal, hogy megállapodásaik végül is nem kötelezik az állami vezetést semmire.

A hivatalos tárgyalások megkezdése előtt és később is az MSZMP informális tárgyalásokat folytatott a formálisan egységes ellenzék néhány szervezetével. Az első szakaszban még az esedékes választásokat megelőző koalíciós megállapodás volt a cél, később már inkább annak biztosítása, hogy választások utáni kvázikoalícióban tudjanak megállapodni ezekkel a csoportokkal. A titkos manőverek legfontosabb célja azonban az elnöki intézmény feltételeinek megteremtése volt, a megfelelő személy (ez esetben Pozsgay Imre) támogatása, s a választás feltételének biztosítása. Azaz az elnököt a parlamenti választások előtt (de legfeljebb azzal egy időben), és közvetlen szavazással válasszák meg. A megelőző választás lehetőséget adott volna a leendő elnöknek akár sajátos parlamenti szabályok kialakítására is (különösen rendkívüli helyzetben), a közvetlen választás pedig legitimációt teremtett volna mindehhez. Az MSZMP vezetésének egy része és az ellenzék kompromisszumkész csoportja ennek a stratégiának a megvalósítása érdekében a kerekasztal-tárgyalásokat megelőzően és az alatt is sajátos szövetségre lépett, és *önálló*

(informális) erőként működött a politikai erőtérben. Valószínűsíthetően ők alkották a tárgyalásos rendszerváltás legszűkebb – és egyben leginkább konspiratív – *pártokon átnyúló virtuális csoportját.* A rendszerváltás során ez a csoport valódi hangsúlyos eseményformáló erőként jelent meg a politikai színen, széles körű támogatottsággal (a titkosszolgálatoktól sem érintetlenül), valamint kiterjedt taktikával, forgatókönyvvel és szovjet, illetve feltehetően némi amerikai támogatással.

Az Ellenzéki Kerekasztal (EKA) részéről ezt a politikai erőt mindenekelőtt az említett kompromisszumkész *pártok egyes vezetői* jelenítették meg, akik a hosszú távú stratégia műhelytitkaiba nem feltétlenül avatták be a mögöttük felsorakozókat. A résztvevők ugyan mindig is cáfolták az informális megállapodást, de az alternatív konzultációiknak egyértelműen azonosítható nyomai vannak az MSZMP vezető testületeinek jegyzőkönyveiben. Nem kevésbé figyelemre méltó az sem, ahogyan az elnöki intézményre vonatkozó *kompromisszum motívumai* logikus, egymást kiegészítő rendben bukkannak elő a vezető párt belső tárgyalásain éppúgy, mint az EKA ülésein; kiépítésének útja *rendszeresen összehangolt manőverekre utal.* Ezzel a céllal elsősorban az a *köztes politikai erő* tudott azonosulni, amely a lengyel folyamatokat is értelmezve arra a következtetésre jutott, hogy a régióban ez lehet az átalakulás maximális lehetősége: a meggyengült kommunista párt megkapja a valamelyest nemzetiesített köztársasági elnöki intézményt, cserébe az ellenzék legbefolyásosabb csoportja elnyeri a miniszterelnöki pozíciót. (Más országokban esetleg fordítva.) Az útkeresésben egyetlen biztos pont volt csak: maga a kompromisszum.

Az ellenzéki kooperálók történelmi szerepét nemigen lehet sem érzelmi, sem retrospektív politikai alapon megítélni: helyzetértékelésüknek megfelelően, és általában legjobb szándékaik szerint a legtöbbet akarták kihozni az adott konstellációból. Nem elhanyagolható tényező, hogy konstellációértelmezésüket *mindkét szuperhatalom* szándékosan is *befolyásolta;* egyik a birodalom megmentését tartva szem előtt, a másik a térség stabilitását. Abban azonban közösek voltak, hogy a maguk eszközeivel jó ideig egyformán az önmérséklet és konszenzus irányába terelték a régió politikai szereplőit.

A keretek közt tartható átalakulás forgatókönyvét azonban kikezdték a *gazdasági determinációk* és nem kevésbé a *spontán társadalmi folyamatok.* Az ilyen típusú megállapodások rendszerébe ugyanis sohasem lehet maradéktalanul integrálni a szándékosan vagy szándéktalanul kívülállókat. Legtöbben teljesen vagy részben kimaradtak a háttéralkukból, mert őket idő híján vagy személyes attitűdjük miatt nem lehetett bevonni a nagy játszmába, de a tervezéskor ez még nem is látszott alapvetően szükségesnek. A bővülő társadalmi részvétel sodrában azonban ezeknek a *be nem avatottaknak* – a megkomponált *jövőről mit sem tudóknak* – az öntörvényűsége több ponton szétfeszítette a gondosan megtervezett kereteket, és nem kalkulált irányokba terelte a dolgok menetét.

Az átalakulást szintén jelentősen meghatározó tényező volt még a *professzionális szakértői logika hajtóereje.* A Nemzeti Kerekasztal-tárgyalásokon nemcsak az MSZMP vonultatta föl leghatékonyabb szakértőit, de részben a korábbi „társadalmasító" tendenciák következményeként a másik két fél, azaz az ellenzék és az ún. „harmadik oldal" képviseletében is a feladathoz rendkívüli gyorsasággal felnövő szakemberek vitáztak az átmenet kérdéseiről, feltételeiről. Az EKA tehát nem csupán amatőr forradalmárokat küldött az

egyeztetésekre, hanem elszánt, elkötelezett, jól képzett szakembereket, akik közül jó néhányan nem korporációs jövőről álmodtak, sokkal inkább valódi polgári demokráciáról. Különösen az albizottsági szinteket jellemezte ez a professzionális – főként jogászi és közgazdász – logika,[506] amely végül jelentősen meghatározta a magyar átalakulás jellegét.

A terv tehát nem sikerült. Az ellenzék képviselői be nem avatott részének nyomására a pártok egy része nem írta alá a megállapodást, igaz, nem is vétózta meg. Viszont néhány héttel a szeptemberi korlátozott képviselettel aláírt tárgyalási megállapodás után kezdeményezésükre népszavazásra került sor, melyen ha kevés szavazattal is, de megbukott a parlamenti választást megelőző elnökválasztás terve.[507]

Lengyelországban a magyar tárgyalások megkezdése után nem sokkal, 1989 júliusában a Szejm megválasztotta Wojciech Jaruzelskit köztársasági elnökké, majd őt felváltotta az ellenzék vezetője, Lech Wałęsa az 1990. november–decemberi szavazások után.

Csehszlovákiában 1989. december 29-én – a lengyelnél is kevésbé átlátható alkufolyamat eredményeként – a kétharmados kommunista többségű parlament egyhangúan köztársasági elnökké választotta Václav Havelt, az ellenzék vezetőjét.[508] Ezt megelőzően azonban a csehszlovák átmenetet az alternatív társadalmi erők hosszas habozása, látványos passzivitása, majd nagyfokú kompromisszumkészsége jellemezte. A november közepén megalakult Civil Fórum megállapodott a politikai vezetéssel, hogy ellenzékiek is bekerülhetnek a kormányzásba, ha cserébe támogatják a sztrájkok beszüntetését. Mégis, amikor Adamec miniszterelnök jelölteket kért, a Fórum mintha nem vágyott volna a kooperatív részvételre. Ugyanígy nem használta ki a kormány december 5-i lemondását sem, sőt a háttértárgyalások jegyzőkönyvei azt is sejtetik, hogy a Fórum köztársasági elnökjelöltje is Adamec lehetett volna, ha nem mond le.[509] Elfogadta az ellenzék emellett azt is, hogy a szabad választásokig a kommunista miniszterelnök-jelölt Marián Čalfa alakítson *nemzeti megegyezés*re alapozott kormányt, melyben egyező arányban képviselteti magát az általános *blokkpolitikát* megjelenítő *Nemzeti Front* és a társadalom más erőit szimbolizáló Civil Fórum. Ezzel egy időben azonban Čalfa bizalmasan tudatta Havellal, hogy a kompromisszum jegyében az átrendeződő vezetés neki szánja az elnöki tisztséget, és megszervezik számára a megfelelő körülményeket is, többek között a szélesebb ismertséget biztosító televíziós bemutatkozást. Az ellenzék ezzel együtt tudomásul vette, hogy a szlovák Dubčeket szintén rekordsebességgel benavigálják a parlamentbe, hogy ott elnökként a nemzeti konszenzust szimbolizálhassa. Kalkuláltak az elnök közvetlen megválasztásának előnyeivel is, végül azonban itt is a parlamentre bízták a döntést.[510]

A csehszlovákiai eseményeket elemző John. K. Glenn meglepőnek és nehezen értelmezhetőnek tartja az ellenzék tartózkodásának mértékét és az átalakulás menetét. Ő is rejtélyesnek látja, hogy bár a civil mozgalmakat semmi nem kényszerítette a tárgyalások állami menetrendjének elfogadására, mégis maguk kérték a politbüro egy tagjának részvételét a tárgyalásokon, s hogy olyan új kormány alakuljon, amely garanciákat nyújt a régi rendszer képviselőinek. Hasonló szakértői véleményeket is idéz, köztük Ernest Gellnerét: „Minek annyi bársonyosság? Minek nyugtatni a régi apparátust azzal, hogy a soraiból kerül ki az első szabadon választott miniszterelnök? Minek annyit vacakolni a kormányzás technikai értelemben vett folytonosságával?"[511]

Az újonnan alakult kormányban a kommunistáké maradt a mandátumok fele. Az ellentmondásos viselkedés legvalószínűbb magyarázata, hogy a civil mozgalmak erős támogatottság híján egyelőre csak igen korlátozott mozgástérrel rendelkeztek, s a csehszlovák ellenzék eleinte talán még a magyarnál is kevésbé bízott egy komolyabb, kifelé mutató váltás lehetőségében, mégis (vagy éppen ezért) kelletlenül fogadta el a részvétel korporáló integráló feltételeit, a felülről szerkesztett kereteket, a megtervezett hatalommegosztást. Végül mégsem talált jobb megoldást, ezért rákényszerült arra, hogy a lengyel és a magyar ellenzékhez hasonlóan időlegesen alkalmazkodjon az elmozdulás általános koreográfiájához.[512]

A *bolgár* átalakulásra nem kevésbé jellemezőek a *felülről, kívülről indított indukciók* és az általuk gerjesztett impulzusok. Az átrendeződést elemző Ralitsa Peeva kiemeli, hogy nehezen magyarázható, mi késztette valójában a pártvezetést kezdeményezésre, végső soron egy belső puccsra, ha 1989 őszén sürgető rendszerváltó kényszerekre még semmi sem utalt. A gazdaság ugyan itt is rossz állapotban volt, és számolni kellett a növekvő bolgár–török feszültséggel is, de az eladósodás nem volt veszedelmes mértékű, nem húzódott éles határvonal a reformer és a kemény vonalas pártvezetők közt, az ellenzék még nem erősödött meg, és nem mutatkozott sem jelentékeny oroszellenes hangulat, sem általános legitimációs válság. Mindezek ellenére nem sokkal Gorbacsov hatalomra kerülését követően az őt személyesen is ismerő *ifjabb pártgeneráció* tagjai komoly reformokat terveztek, majd 1987 után főként emberjogi, *kisebbségi* és *környezetvédelmi* célkitűzések mentén gyorsan megszerveződtek az első ellenzéki mozgalmak is, 1988 novemberében pedig megalakult a *Glasznoszty és Peresztrojka Klub*. 1989. november 10-én már *palotaforradalom* mozdította el Zsivkovot, miközben folytak az informális társadalmi háttéregyeztetések a hatalommegosztó tárgyalások feltételeiről: Ezek el is kezdődtek 1990. január közepén, és májusban lezárultak.

Az *elnöki intézmény* itt is egyértelműen *informális politikai játszmák eredményeként* került be a tárgyalások menetébe, illetve a formálódó struktúrába. A bolgár kerekasztalnál még nem volt szó a parlament feloszlatását is lehetővé tévő elnöki hatáskörről, ám az utolsó pillanatban, az ellenzék tudta nélkül ez mégis bekerült az alkotmánymódosítást kezdeményező parlamenti indítványba.[513]

A *román* legfelső szintű vezetés egyes csoportjait 1989 tavaszán szintén elérte a változtatás regionális lendülete. Magas rangú állami és pártfunkcionáriusok fordultak nyíltan a párt vezetőjéhez állampolgári szabadságjogokat és életszínvonal-emelést sürgetve. Miután azonban a novemberi XIV. kongresszuson világossá vált, hogy Ceauşescu nem szándékozik változtatni addigi politikáján, az országban zavargások törtek ki. Figyelemre méltó azonban, hogy ezeket a megmozdulásokat – és a több halottal, illetve sebesülttel járó decemberi temesvári eseményeket is – Ceauşescu mindvégig úgy értelmezte, hogy a háttérben külső erők állnak, azaz valójában a nyugati erőkkel szövetkező Szovjetunió és a Varsói Szerződés akarják megbuktatni Romániában a szocializmust. (Az NDK-ban hasonlóan vélekedett Honecker is.)[514] December 21-én ezért a román vezető nagyszabású gyűlésen akarta felszólítani a lakosságot, hogy védje meg az ország integritását, szuverenitását és a román szocializmust a külső beavatkozástól. Beszéde alatt azonban máig

tisztázatlan eredetű nyugtalanság támadt a téren, majd este a kivezényelt rendvédelmi egységek beavatkozásakor meghalt negyvenkilenc tüntető, közel ötszázan megsebesültek, több száz főt letartóztattak. Mindeközben szintén tisztázatlan okból „öngyilkos lett" a honvédelmi miniszter, s a Bukarestben lévő csapatokat meglepő módon először éppen a KB székháza körül vonták össze.

A televízióban hamarosan megjelent a későbbi elnök, Ion Iliescu, aki nem különösebben egyedi módon a pártfunkcionáriusok és tábornokok részvételével szerveződött *Nemzeti Megmentési Front*ot képviselte. Calin Goina értékelése szerint ez a front meglepő könnyedséggel *kooptálta* aztán a román másként gondolkodás és a kulturális élet vezető személyiségeit is, majd megnyerték az autonóm polgári és munkásszerveződéseket, felidézvén előttük az ismeretlen eredetű terrorfenyegetettséget. Goina úgy véli: a román puccs értelmi szerzői elég ügyesek voltak ahhoz, hogy kooptálják csúcsszervezetükbe a kommunistaellenes tiltakozó megmozdulásokat lehetővé tévő tömegmozgalmakat, ezáltal „úgyszólván egyetlen kísérlet sem történt alternatív struktúrák kialakítására".[515]

Ceauşescu az utolsó pillanatig külföldi összeesküvés áldozatának tekintette magát, közvetlenül azt megelőzően is, hogy december 24-én rögtönítélő bíróság döntése nyomán kivégezték.

1990 januárjában a Nemzeti Megmentési Front bejelentette, hogy indul a választásokon, és megalakult a Nemzeti Szövetség Ideiglenes Tanácsa. 1990. május 20-án a Nemzeti Megmentési Front vezetője, Ion Iliescu lett a köztársasági elnök.[516]

A NÉMET FIASKÓ

A kelet-közép-európai átalakulások mindent összevetve eleinte még nem alakultak teljesen reménytelenül, ha nem is egészen a várakozásnak megfelelően. A moszkvai vezetés 1989 őszének elején még nem érezhette úgy, hogy az eltérések ne lennének korrigálhatók, ellensúlyozhatók. Az NDK integrálása az új összetett Európa-stratégiába azonban igazi fiaskónak bizonyult. A kritikus németkérdésben a gorbacsovi taktikázás valószínűleg az utolsó nagy szovjet elkalkulálások egyike lett. Igaz, Moszkvának e tekintetben sem lehetett sok választása: komolyan szüksége volt a konkrét nyugatnémet gazdasági segítségre éppúgy, mint a stratégiai partnerségre és a német megosztottság valamilyen politikai rendezésére legalább olyan mértékben, hogy az hozzájárulhasson a zökkenőmentes kontinentális kapcsolatokhoz. A német kérdés újraértelmezése – valamilyen elfogadhatónak látszó, Európa-konform terv – nélkül a régió nem találhatott valódi járható folyosókat Nyugat-Európa felé.

A közös Európa Ház rugalmas koncepciójának felvetését a gorbacsovi garnitúra jó megoldásnak látta a többesélyes közeledés biztosítására, és remélte, hogy amikor majd konkrét tartalommal kell megtölteni ezt a homályos víziót, ügyesebb lesz nyugati partnereinél. Várakozásával ellentétben azonban a német politikusok kétségtelenül jobban taktikáztak.

1989 júniusában Kohl és Gorbacsov megállapodtak a két német állam fokozatos (hosszú távú) közeledéséről a leendő közös Európa Ház keretén belül. A szovjet veze-

tés a belső konformizálódás megkönnyítésére októberben menesztette a keletnémet párt éléről az egyáltalán nem együttműködő Honeckert. 1989 novemberében azonban csalódnia kellett nyugatnémet partnere kooperációs készségében is, mivel Kohl kancellár a Bundestagban már lényegében a lehetséges egyesülést vázolta, artikulálta. Bejelentése jelentős mértékben és főként váratlanul felgyorsította az eseményeket. Ütemtervről ugyan nem volt szó, de a német vezető nyilvánvalóvá tette: Bonn preferenciái eltérnek a szovjetekétől, Európa két felének közeledésében számára más az elemek sorrendje. Első a német egyesülés, és utána jöhet bármiféle integráció. Ez a politika nyilvánvalóan kihúzta a talajt a gorbacsovi koncepció alól, különösen, amikor az is világossá vált, hogy az új amerikai vezetés már nem szövöget (kissingeri) terveket a két szuperhatalom Európa fölötti kondomíniumáról, viszont egyértelműen támogatja a gyors német–német egyesülést. A Helsinki továbbfejlesztéseként kidolgozott gorbacsovi Európa-semlegesítő koncepció ezzel végleg elúszott, s vele Kelet-Közép-Európa Nyugat által is garantált kormányozható átalakítgatása is. A Gorbacsov-doktrína kedvezőnek látszó konstellációja megszűnt.

A következő kedvezőtlen külpolitikai fordulat már a legbelső birodalmi szférát is érintette. 1990 februárjában Gorbacsov nem tudott írásos garanciát elérni a Bush-adminisztrációtól arra vonatkozóan, hogy a NATO nem hódít el szövetségeseket a VSZ-től. Szóban ígéretet kapott ugyan erre, de az amerikai vezetés ettől a valóságban gyorsan elállt.[517] Az 1990 októberében egyesült Németország a NATO tagja lett, 1991 júliusában pedig feloszlott a Varsói Szerződés.

KÖVETKEZTETÉSEK – KÉRDÉSEK

KI MIT AKART?

A birodalmak széthullásának tapasztalatait elemző értékelések aligha kerülhetik meg, hogy ne mérlegeljék a meg nem történt alternatívák esélyeit és a valamikori politikai szereplők szándékait. A szovjetrendszer dezintegrálódásának körülményeit vizsgálva a korszak nyugati vezetőinek intenciói látszanak a legkevésbé kérdésesnek. Az Egyesült Államok és Nyugat-Európa minimális programként mindenekelőtt abban volt érdekelt, hogy a szovjet szféra kezelhetőbb diplomáciai, katonai, kereskedelmi partnerré váljon, maximális programként pedig abban, hogy a fejlettebb világ befolyása minden lehetséges téren egyértelműen erősödjön, különösen a nagy stratégiai játéktérnek számító potenciális Európa Házban, az európai térségben. Ugyanakkor sem az USA, sem a nyugat-európai államok nem voltak érdekeltek abban, hogy a nagy kiterjedésű szovjet régió hirtelen változások eredményeként destabilizálódjon, kormányozhatatlanná váljon, ezért jó ideig fokozatosan – *lépésről lépésre*, az egyes fázisok alakulásának konkrét ismeretében – támogattak minden olyan konszolidáltan szanáló megoldást, amellyel a gorbacsovi vezetés megkísérelte korszerűsíteni birodalmát.

A maximális célok azonban az első lehetséges pillanatban felülírták a minimálisakat. Noha a nyugatnémet és az amerikai vezetés is tartósan megfelelő kooperációs partnernek mutatkozott a homályosan megfogalmazott szovjet kezdeményezésű Európa Ház-koncepció tolerálására vagy éppen támogatására, a számukra kedvező időben mégis egyértelműen offenzív politikával tették félre a legszűkebb körű gorbacsovi vezetéssel korábban szövögetett informális megállapodásokat.

A BIRODALMI KÖRÖK

A kelet-közép-európai és a baltikumi társadalmak viszonyulása az átalakulásokhoz szintén az eseményekkel együtt mozgó és több eséllyel kalkuláló volt. Motivációik azonban – érthetően – több ponton eltértek a fejük felett tárgyaló nagyhatalmak elgondolásaitól. A legfelső vezetés és az értelmiség egyes csoportjai is általában elfogadtak volna minimális programként – amennyiben csakis erre mutatkozott volna lehetőség – egy szovjet-orosz elnöki korporáló rendszert, melynek modellje tükröződik az alsóbb helyi szinteken is, s amelyet szövetségi viszonyaiban egy lazán konföderáló (esetleg módosítottan

finlandizáló) kötődés jellemez. Ugyanakkor a dezintegrációs erők sodrában és a kompromisszumokba be nem avatott saját társadalmaik belső nyomására is ezek az elitek viszonylag gyorsan átálltak a függetlenedési és deszovjetizálódási pályára.

AZ ERŐSZAK-PARADOXON

Az elemzők számára a legellentmondásosabb és legösszetettebb probléma mindezek közül a szovjet-orosz viselkedés értékelése. A kiinduló kérdés rendszerint az, hogy volt-e a gorbacsovi vezetésnek a birodalom átalakítására és nemzetközi érdekeinek hatékonyabb *érvényesítésére más lehetősége*. Azaz: helyesen cselekedett-e a maga szempontjából (és csak önhibáján kívül alakultak a dolgok számára kedvezőtlenül), vagy nem tett meg mindent, esetleg alapvetően rosszul politizált.

A szakértők általában nehezen értelmezik az egész folyamat rendkívül „bársonyos" jellegét, mindenekelőtt a meglepően békés szovjet viszonyulást a kelet-közép-európai átalakulásokhoz, vagyis azt, hogy Moszkva miért nem alkalmazott a kelet-közép-európai térségben erőszakot.[518] A történeti értékelések közös nézőpontja az az általános vélekedés, mely szerint a szovjet vezetés az utolsó szakaszban lényegében határozott perspektíva és konkrét stratégia nélkül úszott bele egy radikális átalakulásba. Összefüggnek ezzel azok az értelmezések, melyek a széthullást részben Gorbacsov személyes hibájának tudják be, mondván, nem volt alkalmas ilyen volumenű válság és átalakulás kezelésére, mert naivitás, túlzott optimizmus és önbizalom jellemezte, és csak nagyon korlátozott mértékben tudott, illetve nem akart erőszakot alkalmazni, s az államvezetés általában is gyengekezű volt, külföldi tárgyalásain pedig lényegében feltétel nélkül kapitulált a Nyugat előtt.[519]

Kevesebben vannak, akik azt hangsúlyozzák, hogy Moszkva több szempontból racionálisan cselekedett. Svetlana Savranskaya például úgy véli, Gorbacsov nyilvánvalóan követett egy víziót: az utolsó két évben lényegében a régió európai integrálására törekedett, s ennek rendelt alá mindent, ezért a nyílt erőszak alkalmazása számára nem lehetett hatékony válságkezelés. A következő dilemmával állt szemben: erőszak nélkül a birodalom széthullhat, erőszak alkalmazásával viszont nemigen kerülhet közelebb a kontinens belsejéhez.[520] Ez azonban csak az egyik ok lehetett, ami a szovjet vezetést távol tartotta a nyílt erőszaktól. Valójában úgy értékelte: támaszkodhat azokra az évtizedeken keresztül kialakított mechanizmusokra, amelyek továbbfejlesztésétől azt remélte, hogy békésen kontrollálhatóvá tesznek egy nagyobb, minőségi elmozdulást is. A tartósan orientáló determinációk is azt sugallták számára: a modern központosító rendszerek átalakításának pályája „automatikusan" adott, ezen maradva *lehet* optimális és a kontinuitást biztosító megoldást találni egy komolyabb átalakulásra. A korábbi stratégia szerves folytatásaként akart tehát – „felvilágosult" módon – liberalizálni és részlegesen demokratizálni. Mindenekelőtt azonban továbbra is a világgazdasági szempontokhoz akarta hajlítani a régió teljes működését.

Az európai szovjetvariáns rendszerek közel egy évszázados átalakulásának tendenciáit tekintve Gorbacsovnak és az őt közvetlenül megelőző vezetőknek tehát lehetett

koncepciójuk a szovjet-orosz birodalmat megszüntetve megtartani, azaz potens nagyhatalomként átvezetni a 21. századba. A nyolcvanas években rövid távra olyan fordulatot terveztek, amely *addigi stratégiai elképzeléseik és intézkedéseik egyenes következménye* volt. Ebben a szakaszban azonban a korábbiakhoz képest már radikálisan csökkentek a választási lehetőségek. A szovjet gazdaság szétzilálódott (és nemcsak a reformok miatt, hanem több más külső determinációs elem okán is). Nagyhatalmi – financiális és menedzselési – terhei régen meghaladták kapacitását, adósságai jócskán túlnőttek teljesítőképességén, az amerikai nyomás pedig csak akkor mérséklődött némiképp, amikor látszott, hogy Moszkva egyoldalú engedményekre is hajlandó. Ebben a helyzetben a gorbacsovi kormányzás előtt három út nyílt, hasonlóan egyes dél-amerikai választási lehetőségekhez:[521] 1. megadja magát az összeomlásnak; 2. az interdependens és integrációs hatások feltartóztatása érdekében visszazár, illetve visszakanyarodik egy erősen központosító, zárt, protekcionista sztálini típusú modell felé; 3. vagy felgyorsítva folytatja az „átmeneti" modell gyors meggyökereztetését.[522] Ez utóbbi egyértelműen előremenekülő stratégiát jelentett a mikro-, makro- és szuperstruktúrákban, azaz a nemzetközi kapcsolatokban. Szerencsés kimenetel esetén ez nem zárta ki az újabb szovjet térnyerést sem.

A kudarc mindenekelőtt a sokrétegű centrifugális erők rendkívüli felerősödése és az időtényező többszörös összefüggéséből eredt. A végső kritikus pillanatokban nem sikerült a rugalmasnak szánt forgatókönyveket megvalósítani, mert a külső és belső tényezők kölcsönhatásai visszafordíthatatlanul széttartóvá tették a kezdetektől kontrollált és később is befolyásolni vágyott folyamatokat. Különösen a korszakos gyorsulás, az interdependenciák rendkívüli vonzása és a telítettségi fok hirtelen radikális csökkenése befolyásolta nagymértékben a tervek kivitelezhetőségét.

Mindazonáltal a nyílt erőszak kerülése nemcsak jelezte a szovjetrendszeren belüli több évtizedes erőszak-szofisztikálódás egyik látványos fordulópontját, de egyértelműen át is vezet a posztszovjet-hibridrendszer korszakba. A putyini *szuverén demokrácia*ként öndefiniált formáció már változatos hibrid módszereket alkalmaz kifelé és befelé egyaránt, amelyek erőszak-komplementerekként egyre inkább és egyre hatékonyabban helyettesítik indirekt technikákkal a nyílt erőszakot.

DETERMINÁCIÓ ÉS SPONTANEITÁS AZ ÁTMENETEKBEN

A történeti irodalom a bukás legfőbb okaiként az elsők közt említi a világgazdasági kihívásokat, a nagyhatalmi terheket, a hagyományos és újfajta fegyverkezési versenyt, a gazdasági nehézségeket, a merev politikai struktúrát, a kelet-közép-európai civil nyomást és nem utolsósorban az etnikai, nemzeti feszültségeket.[523] Ezek együttesen mind cáfolhatatlanul hozzájárultak a váratlan felbomláshoz, a sort legfeljebb kiegészíthetjük újabb szempontokkal. Figyelembe vehetjük például a csökkenő rendszertelítettséget, valamint az idő nyomását és a szereplők számának kedvezőtlen arányát.

Szovjet nézőpontból a nyolcvanas évek végi átalakulás rövid időn belül ellenőrizhetetlenül soktényezőssé, sokszereplőssé vált; az éppen átalakulóban lévő rendszer a nagy

sebességgel beáramló „ismeretlen" tényezőket még, illetve már nem tudta koordinálni. Előállt az idő- és integritásparadoxon: a lassúbb átrendeződés veszélyeztette volna a versenyképességi, fölzárkózási esélyt, a kényszerek nyomására alakuló radikális módosítás viszont (önmagához képest) túl gyorsan ment végbe, hirtelen a befogadhatónál több kontrollálatlan szereplőt és folyamatot integrált.

Az átalakulások strukturális céljait elemző Claus Offe még egy paradoxonról beszél: az intézményi tervezés hiperracionális ideájának paradoxonjáról. Úgy véli: a túl gyors rendeleti változások hátránya az, hogy nem tudnak megfelelő humán „infrastruktúrára" épülni, ezért gyorsan felélhetik az érintettek támogatását. Megrendül az intézményekbe vetett bizalom, mire a tervezők ismét egyre nagyobb késztetést éreznek a beavatkozásra, az újonnan beengedettek viszont – a megnövekedett mozgástérben – az egyre határozottabb érdekérvényesítésre. Azaz: éppen, amikor a leginkább szükség lenne új intézményekre, nincs olyan külső szereplő, amely ilyen volumenű változást hatékonyan meg tudna szervezni.[524]

A moszkvai térségi központnak mégis lépnie kellett, mert a belső működést és a külső kooperációt is egyértelműen gátolta a központosított rendszer nyomatéka és merevsége, miközben a gazdaság már súlyos válságban volt, és a külső nagyhatalmi terheket sem ellensúlyozta semmi.[525] A tervezett változtatások üteme azonban nem tudott elég gyors lenni, mert a továbbra is kötött struktúrák jelentős mértékben akadályozták a régiót az alkalmazkodásban.

RUGALMASABB STRUKTÚRÁK

A többrendbelien kötött rendszerek Brzezinski és Huntington szerint nem mindenkor eleve rosszak,[526] sőt olykor előnyeik is lehetnek a nehezebben kontrollálható demokratikus viszonyokkal szemben, hátrányuk azonban egyértelműen megmutatkozik dinamikus átrendeződések idején. A rugalmasabb, demokratikusabb formációk ilyenkor is átmanőverezik magukat a nehézségeken, az erősen központosítók viszont nehezen vesznek fel hirtelen elegendő mennyiségű mozgékony elemet a működésükbe, s így nem tudják kellő gyorsasággal, hajlékonysággal követni, illetve megelőlegezni az elkerülhetetlen változásokat. A rugalmasabb mechanizmusok előnyeivel jobbára a szovjet vezetés is tisztában volt, de ezek felé tendáló rendszerformáló elképzeléseinek dinamikáját nem egyszer az idő dominálta.

A szovjet formáció történetében a gyorsuló idő mindvégig erősen húzta maga után a történéseket, az utolsó tíz év alatt azonban ennek módosító hatása minőségileg megváltozott. A nyolcvanas éveket megelőző szakaszokban még *nem kizárólag* zavaró, sürgető tényezőt jelentett. Determináló – jobbára a növekedési pályákat is kijelölő – elemként is működött: a tudományos-technikai fejlődés, az alkalmazási utak lerövidülése, a világpiaci átrendeződések üteme mind olyan időfaktorokat hordoztak, amelyek folytonos átalakulások felé hajtották a régiót, mindazonáltal valamelyest kiszámíthatóvá is tették a trendeket. (Még ha az állandó lemaradásérzést nem szüntették is meg.) A század végi

radikális átalakulási kényszerekben viszont az idő egyre inkább már csak bomlasztó – radikálisan spontán átstrukturáló – elemként működött. Az átrendeződő, fellazuló szovjetrendszer a gyorsuló modernizációs tempót már nehezen tudta követni, a nyitottá váló régiót sodorta a TTF és az interdependencia gyorsuló árama, majd a spontán folyamatok és kiszámíthatatlan szereplők hirtelen nagymértékű jelenléte is. A kihívásváltozás dinamikája ebben a szakaszban lényegében gyorsabb volt, mint a rendszer átalakíthatóságának üteme. Hiába jellemezte önmagát a modellváltó peresztrojka éppen a sürgősséggel (uszkorenje: gyorsítás), az igazi gondot mégis az jelentette, hogy nem maradt elég idő tartósan meggyökereztetni a tervezett rugalmasabb struktúrákat. Kieran Williams az ilyen történelmi helyzeteket úgy jellemzi, hogy a fellazultabb viszonyok között a társadalmi szereplők saját érdekeiket, céljaikat kezdik követni, és ha nincs elég idő, illetve kapacitás a visszaterelésükre, a nem szándékos, spontán következmények végül túlnőhetnek a kezdeti, logikusnak tűnő programokon.[527]

A nyolcvanas évek második felének kelet-közép-európai és baltikumi kísérletei ezt az állítást látszottak igazolni: a merev struktúrákat felpuhító változások még nem voltak eléggé szervesültek, a hirtelen jött nagyobb terhelések a „hibriddé" váló rezsimeket gyorsan kibillentették egyensúlyukból. Reakcióidejüket nem tudták lényegesen lerövidíteni, a kritikusan gyorsuló szakaszban részben nehézkes, részben széttartó mozgásuk alapvetően meghiúsította a legfontosabb központi politikai stratégiákat, miközben a radikális átalakító fázis hirtelen viszonylag nagy tömegeket, kiszámíthatatlan egyéneket és ellenőrizhetetlen impulzusokat engedett be a szovjetrendszerbe. Az addig még azonosítható irányú determinációk egyszer csak spontán centrifugáló elemekként viselkedtek, a túlságosan sokszereplőssé vált folyamatokat a gondosan tervezett, irányított manőverek sem tudták már kezelni, a *tömeges társadalmi jelenlét felgyorsult dinamikája* meghiúsította a kompromisszumos megállapodások és megoldások többségét.

Ez a konstelláció nem kedvezett a régóta tervezett új struktúrák gyors konszolidálásának. A rendszer elemeire esett szét, mielőtt egy új, működőképes minőséggé válhatott volna. A birodalom különböző szintjein a társadalmi csoportok és egyének – beleértve a kiszámíthatatlanul politizáló külföldi partnereket is – így végül a tervezetthez képest nagyobb mértékben befolyásolták a dolgok menetét: a tervező-rendszerváltó elitek egy idő múlva nem tudták kontrollálni az átalakulást, eredeti elképzeléseiket nem sikerült következetesen, elkanyarodásmentesen megvalósítani.

KÉNYSZERES TÚLINTEGRÁLÁS

Az időhiányból eredő hátrányt folytonosan növelték a rendszer-telítetlenségből eredő feszültségek is. A *külső hatások és a belső integrálóképesség egyensúlyának romlása* nem volt új keletű jelenség a szovjetrendszerben: az ötvenes évekbeli kettős nyitás óta állandó veszélyt jelentett, hogy egyre több „idegen" elemet volt kénytelen integrálni, noha birodalmi integritásának lényegi biztosítékai éppen a szigorúan rögzített, konstans alapokhoz kötődtek; a kihívások dinamikája azonban rendre felülírta a biztonságos átalakíthatóság ütemét. A Nyu-

gattal folytatott összetett versenyben mindig kevésnek bizonyult az idő a hatékony alkalmazkodás tulajdonságainak tényleges „honosítására", ezért a külső elemek „feldolgozatlan" beemelése révén a rendszer mondhatni egyre kevésbé hasonlított kezdeti önmagára. Az utolsó évtizedben mindez már nemcsak minőségi elmozdulásokat indukált, de visszafordíthatatlanul dezorganizálta a szovjet és szovjetvariáns struktúrákat. A *kényszeres túlintegrálásnak* ezt a jelenségét modellezi a magyar meseirodalom „kis gömböc"-problémaként.

Az integritás kritikus fellazulásának következményeként a váltás nem lehetett modellszerű, a tervezett módon legalábbis nem. A szupermakro galaktikus szinteken elkerülhetetlen lett a tágabb-közelibb érdekszférák feladása, azaz a birodalom ismét a Breszt-Litovszk-szindrómával nézett szembe: a központnak az összeomlás elkerülése érdekében le kellett mondania a harmadik világban elfoglalt pozícióiról, majd a kelet-közép-európai területekről, végül belsőbb köreiből is nem keveset kellett engednie.

ENGEDMÉNYEK, EREDMÉNYEK

Az első komolyabb lazító regionális engedmény minden bizonnyal a tervezett német kompromisszum volt. A keletnémet távolodást a gorbacsovi kormányzat nem tudta megakadályozni, de igyekezett azt lassítani, saját elképzeléseket követni, és cserébe még megfelelő ellentételezést is akart szerezni. A legszűkebb (néhány fős) gorbacsovi vezetés eközben nem konzultált a szovjet politikai és katonai szakértők többségével.[528] Nem kizárható, hogy azért nem, mert meghatározó tárgyalópartnerei az utolsó fázisban jórészt a birodalmi határokon kívül voltak. A német kérdés „megoldásán" ugyan a nyugati és a keleti fél nem ugyanazt értette, de a kooperatív politizálásért cserébe a szovjet vezetés vélhetően hallgatólagos támogatást nyert a baltikumi, a kelet-közép-európai és a belső birodalmi struktúrák áthangolásának támogatására, valamint esélyt a birodalom végeinek tárgyalásos – a kívánatos keretek között tartó – megtartására.

A „csere" a Nyugatnak nem eshetett különösebben nehezére, hiszen egyfelől virtuálisan (részben pedig valóságosan is) területeket nyerhetett, másfelől a keleti térség megújított társadalmi, gazdasági modellje szintén megfelelőnek mutatkozott számára. Különösen előnyös politikai játszmába ment bele, ha figyelembe vesszük, hogy a megfelelő pillanatban magához tudta venni a kezdeményezést a többirányú nyomás alatt manőverező szovjet vezetéstől, és a régió stabilitása is megmaradt.

Moszkvának pedig ekkorra már nemigen maradt más választása, mint ezt az utat választani: determinációs pályán mozgott, annak erősödő dinamikájával, sok új spontán elemmel terhelten. A gorbacsovi vezetés amit tehetett, megtette, noha a kivitelezésben nem volt eléggé sikeres. Nem érdektelen ugyanakkor hangsúlyozni: az orosz állam ma sem gyenge, noha határai szűkebbek. Mindazonáltal egy pulzáló térségi potenciális szuperhatalom jelenlegi állapotáról van csupán szó. Nem biztos, hogy orosz nézőpontból a szovjet-orosz történelmi fejezet teljesen sikertelennek tekinthető, de az biztosra vehető, hogy determinációi csak részben változtak, és mai útkereséseiben is lehet folytonosság. Mindenkor érdemes ezért több szempontból újragondolni 20. századi törekvéseit.

MODELLOPTIMUM

A szovjetrendszer fokozatos liberalizálódásának történetéből következhet az, hogy *volt olyan modell* a nyolcvanas évek második felében, amely a Nyugat számára már elfogadhatónak tűnt, és amit még a szovjet vezetés is megfelelőnek, sőt esetleg már vágyottnak is talált, a kelet-közép-európai értelmiség pedig még éppen elviselhetőnek. Ez a köztes megoldás lehetett volna egy konföderációs keretbe ágyazott, korporációs megoldásokkal kombinált erős elnöki rendszer, amely enged ugyan piaci elemeket, akár magántulajdont is a gazdaságba, de a társadalmi létezés minden eleme továbbra is közvetítő szűrőkön keresztül működik az állam aktív, s többnyire integráló részvételével. Egy ilyen struktúra kétségtelenül lényegesen jobbnak ígérkezett a korábbiaknál: kifelé kompatibilisebbnek, kezelhetőbbnek, stabilabbnak és nem kifejezetten barátságtalannak, befelé pedig olyannak, amely folytatni tudja a fokozatos liberalizálást, azaz az önmozgató elemek bővülő beépítését a rendszerbe, engedi a szélesebb koalíciókat és a csomagelvű tárgyalásokon alapuló kompromisszumokat, esetleg a részleges elitcseré(ke)t is. A rendkívül eltérő politikai szándékok halmazati metszetében végcélként kirajzolódott egy korprorált föderatív elnöki rendszer víziója az egész régióra.

Ez nem meglepő, ha látjuk, hogy a szovjet és a kelet-közép-európai intézményrendszert is ehhez kompatibilizálták már az ötvenes évek közepe óta, miközben az amerikai példa adaptált szovjet változata is kezdettől fogva ott lebegett a szemük előtt. Logikusan következik mindebből, hogy a rendszerváltást indukáló politikai vezetés elsődlegesen szintén ezt a mintázatot követte, s csak a túl gyors tempóval nem tudott megküzdeni; radiálisabb, minőségi váltásra ez a rendszer ebben a nagyságrendben még nem volt eléggé felkészülve.

A sikertelenség arra utal, hogy az intézményesülés fokának nemcsak szükségesnek, de valóban elégségesnek is kell lennie ahhoz, hogy cezurális jellegű változások induljanak, s egyben vezérelhetőek is legyenek. A kiterjedten integráló civilizációk esetében tehát nemcsak az a fontos kérdés, hogy megértik-e a változások trendjeit, hanem az is, hogy tudnak-e a környezeti átrendeződések sebességénél gyorsabbak lenni, eléggé könnyen átszervezhetők-e ahhoz, hogy önmaguk részbeni felszámolása árán folytonosnak tudhassák identitásukat, integritásukat.

LEHETSÉGES VAGY LEHETETLEN ALTERNATÍVÁK

Az elemzők egy része éppen ezért nemritkán felveti, hogy nem lett volna-e szerencsésebb, ha a szovjetek a rokon kínai gyakorlathoz hasonló utat követnek, vagyis következetesebben, lassabban és főként sikeresebben egyensúlyoznak integritás és integrálás között.

Moszkva azonban ezt aligha tehette. Európa közelsége okán sohasem zárhatta el magát tartósan a kontinentális hatásoktól. Történelme és nem kevésbé újonnan szerzett területei sorsszerűen „összezárták" a nyugati nagyhatalmakkal, és különösen stratégiai szempontból nem hagyhatta figyelmen kívül a közvetlen szomszédságot. Az eurázsiai

szovjet térségre ezért kezdettől másfajta nyomás nehezedett. A posztsztálini vezetés is ezt mérlegelte, amikor kezdett igazodni a Nyugat diktálta technikai, világpiaci, illetve világpolitikai trendekhez. Egymáshoz kapcsolódó külpolitikai stratégiái és manőverei – a koegzisztencia- és az enyhüléspolitika, a Helsinki felé vezető út erőfeszítései és az „Európa Ház" befolyásszerző, semlegesítő taktikája – egyértelműen arra utaltak, hogy az európai kontinenst védelmi és térnyerési szempontból egyaránt kiemelkedően fontosnak tekintette. A szovjet politika folytonosságából és koherenciájából világosan kirajzolódik, hogy a „kínai elkerülő modellt" a század közepétől a moszkvai vezetés nem tartotta alkalmazhatónak a maga térségében.

Kérdés azonban, hogy a kínai út valóban olyan mértékben különbözik-e a szovjettől, mint amennyire ezt általában feltételezzük? Az újabb kutatások azt jelzik, hogy a két *modernizációs elképzelés korántsem áll olyan távol egymástól, mint amennyire* számos látványos eltérés alapján korábban véltük, ezért néhányan ma már nem tekintik valódi kivételnek vagy alternatív modellnek a kínai folyamatokat. Jonathan Unger és Anita Chan például meggyőzően érzékelteti, hogy az igen aktív kínai állam évtizedek óta fokozatosan integrálja a különböző érdekcsoportokat olyan makro- és mikrokorporációs (társadalmasító) mechanizmusokba és formákba, amelyek szisztematikusan „harmonizálni" akarják a halványan pluralizálódó széttartó érdekeket. Hasonló elv alapján illesztik be a helyi és regionális egységeket a nagyobb struktúrákba, azaz többszintűen korporáló rendszert építenek. A kínai vezetés a központi és a helyi érdekkiegyenlítő mechanizmusokat egyszerre szervezi, formálja, működteti, és olyan közvetítő struktúrák kialakítására is törekszik, amelyek célja a szintek hosszú távú összehangolása, a feszültségek csökkentése, általában az aktív érdekkiegyenlítés a növekvő autonómiával rendelkező helyi elitek és a szövetségi szándékok között.[529]

A kínai fejlődés tanulságait ilyen nézőpontból is mérlegelve kevésbé van okunk feltételezni, hogy a szovjet-orosz vezetés valami ügyesebb taktikával másfajta – integránsabb és mégis valami megújított – „szocialista" utat követhetett volna; a friss kínai kísérleteket látva, a felzárkóztató determináltság különösen erősnek látszik. Még inkább igaz ez, ha figyelembe vesszük, hogy ma már nem kevés szakértő a korábbi és a mostani kelet- és dél-európai, ázsiai, afrikai, latin-amerikai adaptációs-formációs kísérletben is felleli a korporációs elemek variánsait és a „liberalizálódást, lényegi demokratizálás nélkül" tendenciáit. Az elemzések nemegyszer azt is jelzik, hogy a gyorsan felzárkózni kívánó államokban ezek a megoldások gyakorta kombinálódnak fél- vagy egészen elnöki intézményekkel.[530]

Mindez arra utal, hogy a premodern abszolutizmusok és a modern diktatúrák lebomlását nemritkán követik olyan rendszerek, amelyek kerülik a „klasszikus" demokráciavariánsokat. Helyettük sokkal inkább preferálják az erős vezetői jogosítványokkal felvértezett kormányzást, melyet kényszerítő-érdekintegráló mechanizmusokkal is megtámogatnak. A vezetők általában azzal indokolják az ilyen típusú működést, hogy így könnyebb megszervezni az össztársadalmi célratartást és indukálni a felülről szabályozott hatékony konszenzusokat, ugyanakkor kifelé is biztosítani a protekcionista gazdaságpolitikát.

A tendenciákat tekintve még inkább zavarba ejtő az, hogy néhány elemző szerint nemegyszer a fejlett demokráciákban is feltűnnek hasonló törekvések és érvek, s ha ez így van, akkor igaz lehet Schmitter felvetése, mely szerint az előző század, de részben még a jelenlegi is jobbára a korporációs kísérleteké. S nem kizárt az sem, hogy az elmúlt közel száz év különböző hátterű korporatív mozgásai adják a fejlett és a felzárkózó rendszerek konvergenciaelemeit, a (bővülő) közös halmazt. Ez esetben a szovjetrendszer kialakulását és működését sem tekinthetjük alapjaiban eltérő kivételnek. Ez is azoknak a század eleji nagy átrendeződéseknek a terméke, amelyekben a TTF-lendület és a globalizáció felgyorsulása a világon mindenütt tőkeakkumuláló, időnyerő központosítások egész sorát ösztönözte. Kis országok sora és a nagy felbomló-újjáalakuló birodalmak egyaránt módosított alapokon szervezték újra önmagukat, reaktív civilizációs köröket alkotva a fejlettebb vonzó mag körül. Az 1. világháborút követően még látványosan militáns centralizálással reagáltak, később azonban valamelyest pacifikálódó változatokkal is. Az abszolút diktatórikus korporációs szakaszok feltétlen „előnye" volt, hogy egy időre drasztikusan le tudták választani a gazdaságot a külső piacokról és a tőkefüggő viszonyokról, miközben sajáterős potenciált akkumuláltak. Politikai jellemzője volt ennek az aktív, dinamikus autarkiának (enyhébb változatban protekcionizmusnak), hogy a gyors növekedéshez igazított társadalmi-gazdasági struktúrákat masszívan központosított államhatalom építette ki, és tartotta fenn. A működés csúcsán pedig megjelent a rendkívüli hatalommal felruházott vezető.

A Szovjetunióban sem volt másként, de mindez kivételesen nagy méretekben, látványosan, birodalmi léptékekkel. A húszas évek elejének hadigazdálkodása megalapozta a centralizált államot és az államtól is alapvetően elkülönült abszolút egyszemélyi vezető intézményét. A rendkívüli központosítást támogatta az elkülönült apparátus, az elit pártja és a kiépülő erőszakszervezet. A központtól függő apparátus főként adminisztratív-rendeleti úton és *személyes informális utasítások nehezen átlátható rendszerén keresztül* intézte az igazgatást, működése mintegy felszívta az államot. Éppen ezért figyelemre méltó, hogy mindennek ellenére, a fasiszta hatalmak sikerei láttán még az ifjú orosz emigránsok is bizalmatlanok voltak a demokráciával szemben, miközben határozott szimpátiát éreztek egy korporatív erős állam iránt, s ennek valamilyen változataként egy osztályok fölötti plebejus monarchiáról álmodoztak.[531]

A korporációs szorítás azonban több tényező együttes hatására az ilyen rendszerekben is enyhülhet idővel. A szovjetizált kelet-közép-európai régióban ez akkor következett be, amikor égetően szükségessé vált a dinamikusabb technológiai felzárkózás és a kooperáció a külső piacokkal, amikor a belső potenciálakkumulálás a gazdaságot már eljuttatta a minimálisan világpiac-kompatibilis fokra, és az intézményrendszer is differenciálódott annyira, hogy újfajta működést lehessen alapozni rá. Az átalakulások azonban mindvégig központi kontroll alatt maradtak. A liberalizáló evolúció irányítottan zajlott, a politikai kormányzat sohasem szűnt meg korporálni a civil társadalmi mozgásokat és a divergálni vágyó érdekeket.

A bővülő körben társadalmasuló könnyített korporációs szakasz a szovjetrendszerben az ötvenes évek első felétől kezdett formálódni. A komolyabb váltás közvetlen előké-

születei (a nagyobb elmozdulást jelző alkotmánymódosítások is) a hatvanas–hetvenes évek fordulójától regisztrálhatók. Ebben a második szekularizáló fázisban fokozatosan (vissza)nőtt az állam szerepe, lassan revitalizálódott a törvényi, jogi szabályozás, megindult a dekoncentrálódás a gazdaságban és más területeken is, miközben az irányítás lassan professzionalizálódott, a termelői és igazgatási igényekre reagáló oktatás körei kitágultak, tartalmai változtak, a hatalomgyakorlás különböző rétegeibe korporatív egyeztető, egyezkedő mechanizmusok révén civil és alternatív politikai csoportok vonódtak be. A társadalmasításnak mondott folyamat – vagyis az ellenőrzött részvétel – egyre kiterjedtebb lett, ez jellemezte a politikai-gazdasági-tudományos-oktatási stratégiaformálást is. Megjelenhetett az egyéni érdekeltség a mezőgazdaságban, majd sajátos formák révén az ipari és szolgáltató szektorban is, de éppígy számítottak öntevékenységre – önkontroll alapú működtetésre – a cenzúrában, és legvégül feltehetően nem kevésbé széles alapokra helyezték az állambiztonsági működést is, ami hozzájárulhatott ahhoz, hogy a nagyobb változásokat – mintegy társadalmi együttműködéssel – a belügyi érdekek közvetlenül és tartósan befolyásolhassák.

A formáció tehát fokozatosan távolodott a kizáró jellegű állami korporatista formáktól, és közelített a befogadó, közvetettebben integráló típusúak felé.[532] Ez a látszólag ellentmondásos folyamat (adaptációs liberalizálás állandó kontroll alatt) több változatban előfordult a latin-amerikai, dél-európai, ázsiai régiókban is.[533] Éppen ezért a szovjetrendszer vezetése az utolsó fázisban nem csak a kelet-közép-európai koalíciós, illetve „népi demokratikus" kormányzási forma felé kanyarodhatott vissza „ihletért". A szerkezeti és ideológiai megújításhoz több más hasonló korszak és térség tapasztalatát is figyelembe vehette, miközben a rugalmasabb – magasabb szintű és összetettebb – működés lehetőségeit kereste. Tanulságokkal szolgálhattak számára az erős elnöki, vezetői rendszerek európai hagyományai (a Piłsudski-kormányzás, a két világháború közti baltikumi elnöki rendszerek, a klasszikus olasz és német korporativizmus, Salazár Portugáliája, a balkáni királyi diktatúrák), valamint a frissebb posztmonarchikus, posztdiktatórikus változatok közül a dél-európai, illetve a latin-amerikai kontrollált átalakulások.[534] Arra az útra lépett, amelyen az autoriter rendszerek – a külső és a belső kihívásokra reagálva – liberalizálják működésüket, de nem feltétlenül demokratizálják. Gyakran kísérleteznek viszont különböző mértékben korporáló intézményekkel a totális integrálástól a rugalmasabb megoldásokig.

Mindezekből is kitűnik, hogy az autoriter formák igen változatosak lehetnek. Sokféle módon tudnak rugalmasak lenni anélkül, hogy lényegileg hasonulnának a klasszikusan működő demokráciákhoz. Ehelyett a nemdemokratikus rendszerek széles autoriterskálán mozoghatnak az egyértelműen totalitáriustól a nyitott végű korporatív megoldásokig, esetleg oda és vissza.

A szovjet modell a kialakulás első szakaszában a szélsőségesen autoriter formáció felé tartott, majd attól lassan távolodva tendált az áttételesebben korporáló, majd a szekularizáló elnöki rendszer irányába. A Brezsnyev-korszak vezetése már nyilvánvalóan az érdekcsoportok megállapodásaival is kalkulált. Az ilyenformán integráló megoldások lehetősége a vezetés számára a hetvenes évek második felére szűkült be, amikorra világossá vált, hogy a konszenzuskörökbe bevontak túlságosan sokat várnak a központi elosztó államtól, amely sem belső, sem külső forrásokból nem tudja teljesíteni a növekvő igényeket.[535] Hiába igyekezett kombinálni a korporációs egyensúlyozást a hagyományos, pártirányításos mechanizmusokkal, a megbomló erőtérben ez már nem működött sem a makro-, sem a szupermakro szinteken, azaz a kelet-közép-európai államok és a központ viszonyában. Lépni kellett egy lényegesen egyneműbb, kezelhetőbb és főként Nyugat-kompatibilisebb központosítás irányába.

A szovjet vezetés mindezt érzékelve intenzíven folytatta a formációs átalakításokat: a kétszintű korporációs struktúrák kiépítését, a térség szorosabb föderáló integrálását, s az utolsó fázisban már a szekularizált elnöki rendszerek alapjainak kiépítését is. Hosszú távon ezektől azt várta, hogy mérséklik a kapcsolati egyenetlenségeket, és biztosítják az erős, egységes irányítás folytonosságát is.[536] Az ilyen típusú útkeresés nem ismeretlen a felzárkózó térségekben, a korporatív berendezkedéshez többnyire jól illeszkedik a prezidenciális kormányzás. Az elmúlt két évtizedben több szakértő felhívta a figyelmet azokra a tendenciákra, amelyek az egyszemélyi irányítás, a tágan, „szimbolikusan" értelmezett prezidenciálódás terjedésére utalnak.[537]

HOSSZÚ ÚT A DEMOKRÁCIÁBA?

A szovjet szféra a totális korporációs berendezkedéstől és a mindenható pártvezér uralmától szintén hosszú utat tett meg a civileknek is némi mozgásteret engedélyező formákig, illetve a szekularizáltabb elnöki hatalom preferálásáig. A meghódított és alkalmazkodó kelet-közép-európai térség kényszerűen követte a posztmonarchikus birodalom átalakulási fázisait, amelyek meghatározták létének egészét a politikai irányítástól a gazdaságszervezésen keresztül az oktatás, a kutatás, a kultúra, a tájékoztatás működtetéséig. A magyar történelem 1945 utáni fejlődése is ezekbe az áramlatokba illeszkedett; több mint félszáz évének eseményeit döntően determinálták az alkalmazkodó, követő birodalmi működés törvényszerűségei.

A rendszer átalakulásainak értelmezése azonban most már nem csak azért fontos, mert kényszerűen közvetlen tapasztalatot jelentett a csatolt térségek számára is, hanem mert vizsgálata közelebb vihet annak megértéséhez, hogy miként és miért „hangolódik át" egy totalitárius működés rugalmasan autoriter-korporatívvá anélkül, hogy valóban demokratikussá akarna válni. A demokráciák is sokszínűek, a változatosan központosító struktúrák nem kevésbé: sokféle alakot vesznek fel az egészen elnyomótól a különböző mértékben integráló korporációkig. Mindazonáltal a mintakövetők társadalmi-gazdasági-politikai modelljei jó néhány közös szabályszerűséget is mutatnak. A posztmonarchikus, posztabszolutista rendszerek – az újkori angol polgári átalakuláshoz hasonlóan – többnyire lassan, jórészt evolúciósan formálódnak. Kompromisszumokkal – régi és új elemek egyesülésével – olyan struktúrákat alkotnak, amelyekben fokozatosan erősö-

dik, majd gyengül a központi irányítás, és teret nyernek az önmozgó társadalmi elemek. A világ több térségét érintő, de máig beláthatatlanul hosszú folyamat talán az abszolutizmusokról való leválás önálló fejezete, egy demokratikus elhajlás, amelyben a modern kihíváshoz alkalmazkodó társadalmak nem alakulnak gyorsan demokráciákká, hanem tartósan tendálnak olyan – különböző mértékben rugalmas – korporatív centralizációk sokszínű variánsai felé, amelyek mintegy királyok nélküli vezér-„demokráciák" eltérő árnyalatú rendszereit hozzák létre.[538]

A lehetséges következtetések mellett több nyugtalanító kérdés azonban egyelőre minden bizonnyal nyitott marad. Így az is, hogy a szovjet galaxis felbomlásakor a megszabadult országok valóban kikerültek-e az elmúlt száz évre jellemző integrációs, korporációs és az interdependens turbulenciákból. A posztszovjet putyini kormányzást például a szakértők többsége centralizált korporatív (elnöki) etatizmusként írja le, és hasonlítja az iráni, venezuelai vagy szaúd-arábiai viszonyokhoz.[539] A szovjetrendszerből kiszakadt Kelet-Közép-Európa államait is illetik olykor kritikák, amelyek ugyan nem kérdőjelezik meg a demokratikus parlamentarizmus jelenlétét, de többen kifogásolják a váltás következetlenségét, s a jövő is tele van még bizonytalanságokkal. Mindez arra utal, hogy bár a régió megszabadult a szovjet galaktikus kötöttségektől, de maradtak a felzárkóztató-determináló növekedési dilemmák és azok következményei. A rendszerváltás nem szüntette meg egyszer s mindenkorra a vélt vagy valós kényszereket: a protekcionista állami szerepvállalás vonzását kifelé és a korporatista társadalomműködtetés preferenciáit befelé. A váltás nem adott egészen megnyugtató választ arra, hogy a régió rövid távon meg tud-e szabadulni attól a demokráciadeficittől, amely a fejletlenebb társadalmak világgazdasági interdependencia-kitettségéből következik.

A folytonos érintkezés és egymásra utaltság ugyanakkor azt a kérdést is felveti, hogy ezek a rendszerek nem teremtenek-e olyan globális kontextusokat, amelyekben maguk is visszahatnak a velük folytonosan kooperáló legfejlettebb mag integritására. Azaz a követő-felzárkózó formációk vajon nem származtatják-e át saját működésük elemeit a fejlett centrumhoz, s az interdependens világban nem módosítják-e ezáltal „viszonzásként" a már működő demokráciákat is.

A teoretikus dilemmák tehát sokasodnak. Néhány évtizeddel ezelőtt még alapvetően a demokráciák és a totális rendszerek világos leírása volt az elemzők célja, ma már lényegesen nehezebben tipizálható történelmi folyamatokkal nézünk szembe. A korporativizmus sokféle változata, illetve a prezidenciálódás tendenciái ma már nagy kiterjedésű térségeket érintenek tartósan, ezért kérdés, hogy vannak-e abszolút kivételek, s miként és miért. A sajátos érintkezések és a latens konvergenciák miatt a (poszt)tranzitológia jó ideje intezíven keresi az új differenciáló szempontokat a demokráciák és a változatosan autoriter működések vizsgálatához. Különösen a hibridként leírt struktúrák esetében nehéz azonban megmondani, hogy milyen mértékek, mércék alapján választjuk el a fokozatokat egymástól. Kiindulópontként ugyan mondhatjuk, hogy egy rendszer alapvetően vagy demokratikus vagy autoriter. Ebből az is következhet, hogy a fő választóvonal még mindig tisztán a demokrácia és nemdemokrácia határán van, de a kicsit is hibrid megoldásoknál már gyorsan elbizonytalanodnak a teóriák a határvonalak kijelölésekor, s ez

jövőjük megjóslásakor még inkább igaz.[540] A szovjetrendszer működésének újragondolt története talán ehhez is szolgál némi hasznosítható tanulsággal.

Az elemző mindehhez a tisztánlátás törekvését adhatja azt remélve, hogy így hozzájárulhat olyan rendszerek formálódásához, amelyek alkalmazkodni tudnak a változó kihívásokhoz, de közben teret hagynak a szabad, öntevékeny civil cselekvésnek, létezésnek is. Mert az ember számára az anyagi biztonság és a jólét mellett a szabadság nem kevésbé fontos érték.

SOMOGYI KÖNYVTÁR
1881
SZEGED

JEGYZETEK

[1] A hibrid rezsimekre vonatkozó teóriák az 1990-es évek közepe óta rohamosan gyarapodnak. Itt olyan magyar szerzők műveire utalnék ezért, akik egyfelől reflexíven összefoglalják a teóriák főbb állításait, másfelől elemzik a poszt-szovjet rendszerek és a hibridizálódás kapcsolatait. Böcskei–Szabó (2019); Magyar–Madlovics (2020); Gyulai–Stein-Zalai (2016); Hegedűs–Bozóki (2017).

[2] A könyv utal arra, hogy a szovjet alternatív globalizációs értelmezéseknek voltak egyértelműen terjeszkedő, befolyásszerző külpolitikai következményei a kelet-közép-európai térségen túl is: a szovjet vezetők kezdettől fogva törekedtek alternatív globalizációs övezetek – „saját globalizált világ" – kialakítására elsősorban a harmadik világnak nevezett térségekben. *Részletesebb leírások olvashatók a téma bővülő irodalmában: Iacob–Mark–Rupprecht–Spaskovska (2019); Łukasz (2020); Ginelli (2019); Apor–James (2015).*

[3] *Lechner–Boli (2015, 166).*

[4] Amin (2006, 116). Hasonló kritikai, alternatív globalizációértelmezések köthetők többek közt a következőkhöz: Giovanni Arrighi, Walden F. Bello, Rovert W. Cox, David Harvey, David Heldt, Michael Hardt, Antonio Negri, Jan Aart Scholte. Teóriák rövid áttekintésére: Coleman–Sajed (2013).

[5] Weber (1987); Fleron Jr. (1977), Hoffman–Laird (1982, 1985).

[6] Fukuyama (1994).

[7] Huntington (1998)

[8] Arrighi–Silver (1999).

[9] Toynbee (1971, 20–21).

[10] Lundestad (2003).

[11] Tocqueville (1983).

[12] Hughes (2004, 186–187).

[13] Karl Marx: *A tőke.* I. 1863–1867. (1967–1974, 23, 451–456). A tudomány közvetlen termelőerővé válásáról, illetve a tudomány-technika-automatizálás-elidegenedés összefüggéséről például: uo. 338–339. L. még Karl Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai.* II. 1857–1859. (1972, 160–161).

[14] „Egyszóval: a burzsoázia a saját képmására formált világot teremt magának." Karl Marx – Friedrich Engels: *A Kommunista Párt Kiáltványa.* 1847–1848. In *Karl Marx – Friedrich Engels művei* (MEM). 4. (1959, 443, 445).

[15] Úgy vélték: a *hatás-visszahatás elve alapján az ipari monopóliumokkal szemben a világ* feltörekvő gazdaságai is mindenütt tiltó vámokkal és állami szubvenciókkal védik saját modern nagyiparuk kialakulását. Friedrich Engels: *Levél Ny. F. Danyielszonhoz.* 1892. június 18. In MEM 38. (1977, 362–363).; Karl Marx: *Levél Ny. F. Danyielszonhoz.* 1879. április 10. In MEM 34. (1977,

368–370).; Karl Marx: *A tőke.* I., 467. A marxi–engelsi stratégiai elképzelésekről részletesebben: Kalmár (2014, 23–28).

[16] Karl Marx: *A tőke.* I. 451–456. A tudomány közvetlen termelőerővé válásáról, illetve a tudomány-technika-automatizálás-elidegenedés összefüggéséről uo. 338–339. L. még Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai.* II. rész. 1857–1859. In MEM 46. II. (160–161).

[17] „Egyszóval: a burzsoázia a saját képmására formált világot teremt magának." Marx–Engels: A Kommunista Párt Kiáltványa 1847–1848. In: MEM 4. (443, 445.) Engels: Levél Ny. F. Danyielszonhoz. 1892. június 18.

[18] Marx: *Levél Ny. F. Danyielszonhoz.* 1879. április 10. Marx: *A tőke.* I. 467.

[19] Engels: *Levél W. Brackéhoz.* 1878. április 30., In MEM 34. (324.) Engels: *Előzetes megjegyzés „A német paraszttháború" 1870-es és 1875-ös kiadásához.* 1874. In MEM 7. (548–549).

[20] „Csak a *háború* Oroszországgal, csak ez, a *forradalmi Németország háborúja olyan háború, amelyben lemoshatja bűneit,* amelyben megemberelheti magát, amelyben legyőzheti saját kényurait, amelyben – egy hosszú, tunya rabszolgaság láncait lerázó néphez illően – *fiainak áldozata árán megvásárolja a civilizáció propagálását,* és befelé teszi szabaddá magát azzal, hogy kifelé felszabadít." *Neue Rheinische Zeitung,* 1848. július és augusztus, Löw (1999, 312, 74). Engels: *A kereskedelmi szerződés Franciaországgal.* 1881. In MEM 19. (297–300).

[21] Engels: *A kommunizmus gyors előrehaladása Németországban.* 1845. Marx cikke a *Neue Rheinische Zeitung*ban, 1948. december 24. In Löw (1999, 54, 79).

[22] Engels 1849. február 15. és 1941. In Löw (1999, 83–87); Engels: *Ernst Moritz Arndt.* 1841. uo. (38–39).

[23] Engels cikke a *Neue Rheinische Zeitung*ban, 1949. január 13. Löw (1999, 82–87). Ezek az elképzelések jól érzékeltetik az erősödő nemzetállami öntudatra *nemritkán jellemző kizárólagosság-* és felsőbbrendűségtudatot. Ez az elemző-értékelő stílus, illetve hangvétel nem volt kivételes abban a korban, amelyben a nemzetállami formálódások egymás után alakították ki a maguk önigazoló ideológiáját. Más népek történelmének és jogainak értékelésekor még nem volt általánosan és hangsúlyosan érvényesnek tekintett elvárás a 20. századi demokráciákra jellemző korrekt politikai attitűd és szóhasználat, és különösen akkor nem, amikor éles politikai érdekellentétekről volt szó. Nem kevés elrettentő tanulsággal szolgálhatna ezért a politikai közbeszéd ezen korszakának átfogó vizsgálata és értékelése.

[24] A világméretű „társadalmasulás" és az integrációk következményeiről: Lenin: *Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelső foka.* In Lenin (1980, 498–500).

[25] A kapitalizmust és a kommunizmust több szakértő kapcsolja szorosan össze a tömegtársadalmak kialakulásának, megszervezésének problémáival, és a két formációt lényegében az erre adott két különböző megoldási módnak tekinti. A marxi és engelsi teóriák mellett az elméletalkotó elődök közé sorolják Herbert Spencert, Max Webert, Oswald Spenglert, Henrik de Mant, José Ortega y Gassetet, C. Wright Millst és a negyvenes–hatvanas évek baloldali irányzatainak képviselőit. A propaganda tömeglélektani hatásának első leírójaként legtöbbször általában Gustave Le Bont említik (*A tömegek lélektana,* 1895). Interneten is elérhető rövid összefoglalóként l. Novack (1961), Hamilton (2001), magyar vonatkozásban Kovács (2004).

[26] A világméretű „társadalmasulás" és az integrációk következményeiről: V. I. Lenin: *Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelső foka.* 1916. In Lenin (1980 I. 436–531).

[27] V. I. Lenin: *Előadói beszéd a keleti népek kommunista szervezeteinek II. összoroszországi kongresszusán.* 1919. november 22. In Lenin (1980 III. 128–136); V. I. Lenin: *Az Európai Egyesült Államok jelszaváról.* 1915. augusztus 23. „Szocial-Demokrat" 44. Uo. (I. 432–435).

[28] A technikai fejlődés kapcsán a társadalmi-szervezeti következmények Bogdanovot és Trockijt is erősen foglalkoztatták. A technokrácia (egy újabb elit) potenciális uralma miatt aggódtak, ezért a valódi munkásdemokráciát követelő radikális baloldali követők nemegyszer hivatkoztak rájuk. L. Cooper (1977, 149, 176). Ő utal többek közt a következőkre: A. Bogdanoff: *A Short Course of Economis Science.* London, 1923, Communist Party of Great Britain. 378–380; A. Trockij: *Marxism and Science.* Sri Lanka, Colombo, 1973; Ivan D. Ivanov: *Vestnik socialisticheskoi akademii.* Book 4/1923. 191. L. még http://www.worldsocialism.org/spgb/apr07/page10.html.

[29] Fleron–Hoffman–Laird (1991).

[30] Hughes (2004, 231–237, 261).

[29] V. I. Lenin: *A szovjethatalom soron levő feladatai.* 1918. április 23–26. In *Lenin válogatott művei.* (1980 II. 340–344).

[31] L. még Kalmár (2014, 28–42).

[32] A különböző szervezési elképzelésekről: Hughes (2004, 212–255).

[33] Maier (1970, 27–61; 53–54).

[34] Lenin: *A szovjethatalom soron levő feladatai.* 1918. In Lenin (1980 II. 351). Judith Merkle idézi Lenintől azt az 1918-as szövegrészt, amely a *taylori módszer* feltétlen követéséről szól, s megjegyzi: az amerikaiak nem csekély kárörömmel olvastak arról, milyen elszántsággal akarják a szovjetek a nyugati modellt másolni. Merkle (1980, 113., 351). L. még Kalmár (2014, 32–37; 70–75).

[35] Bailes (1981, 427–428); uő. (1997). L. még Heller–Nyekrics (2003, 180, 206, 249); Zubok (2007, 11–12); Dorn (1979, 322–347; 336); Hughes (2004, 251). A taylorizmusnak mindazonáltal voltak ellenzői külföldön és a Szovjetunióban is. Ők a rendszerektől függetlenül mindenütt a kizsákmányolás eszközének látták a módszert, mely a legkevésbé sem a munkásság érdekeiből indul ki. A belső vitákról l. Sochor (1981, 246–264), Gantt (1919), Maier (1970), Kelly (1978), Merkle (1980, 122–123), Atta (1986), Hughes (2004, 255). A szerzők leggyakrabban a következőkre hivatkoznak: Edward Hallett Carr and R. W. Davis: *A History of Soviet Russia: Foundations of a Planned Economy, 1926–1929.* New York, 1969; Macmillan; Antony C. Sutton: *Western Technology and Soviet Economic Development. 1917–1930.* Stanford, 1968, Stanford University Press; John P. McKay: *Pioneers for Profit: Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization, 1885–1913.* Chicago, 1970, University of Chicago Press; Rainer Traub: Lenin and the Taylor: The Fate of scientific management in the (Early) Soviet Union. *Telos,* XXXVII, Fall, 1978.

[36] Lenin: *A szovjethatalom soron levő feladatai.* (1980 II. 357–358).

[37] Bailes (1981, 440); Zubok (2007, 12).

[38] Hughes (2004, 254). A szovjet iparosításban kiemelkedő szerepet játszó amerikai példa, modell (gátak, csatornák, erőművek) hatásáról, és az amerikai (illetve német) szakértők részvételéről: Dorn (1979), Bailes (1981), Loren (1996).

[39] A húszas években még alig voltak ilyen jellegű folyóiratok, a következő évtizedre azonban ezek számát már több ezerre becsülik. Kiemelik közülük az orosz nyelvű *Amerikanskaja tehnikat,* amely 1924-től New Yorkban jelent meg, majd főként a Szovjetunióban adták ki. A több mint ötezer előfizetővel rendelkező lap amerikai mérnökök írásait közölte a legfrissebb technológiai és ipari fejlesztésekről, szerződésekről. Bailes (1981, 437).

[40] Uő. (1981, 443); Az egyenlősítő bérek felfüggesztéséről: Dorn (1979, 339–340); az oktatásról: Fitzpatrick (1979, 7, 20, 35, 255, 260).

[41] Bailes (1981) Hivatkozik még a *New York Times* 1926. november 13-i számára, amely részletesen elemzi a taylorizmus, a fordizmus és a két világháború közti amerikai jelenlét hatásait – gazdasági, technikai, társadalmi vonzatait – a szovjet-orosz iparosításban.

[42] Hughes (2004, 254, 269–78).

[43] A szovjet ipari és hadi beruházások nyugati támogatásáról: Heller–Nyekrics (2003, 198–204, 218–219, 306, 340, 348). A szovjet körülményekre adaptált „hibrid" módszerek későbbi kelet-európai terjesztéséről: Fava (2008, 47–64).

[44] Dorn (1979) Hughes (2004, 264–265); Heller–Nyekrics (2003, 218–219).

[45] A szovjetrendszer organikus kifulladásának Sztálin halála előtti jeleiről, az 1952-es év jelentőségéről, a válságjelenségekről különböző nézőpontokból: Kalmár (1993); Történelmi utunk (1989, 26); Hajdú (1993); Zezina (1994).

[46] A hidrogénbomba birtoklásának önbizalom-növelő tudati hatásairól: Zubok (2007, 124–29)

[47] Békés (2000, 800; 2004a, 291); Heller–Nyekrics (2003, 48–49).

[48] A nemzetközi konstellációk komplex elemzéseként Simai (1985) egyaránt mérlegeli a nemzetbiztonsági, gazdasági, történelmi determinációkat és lehetőségeket. Keresi a korszak potenciáltartalmait, érzékelteti a történelmi elmozdulások dinamikáját, szerkezetét, használja a bolygórendszer-metaforát, érzékelteti az egyes magtérségek erős vonzóerejét, ugyanakkor a kölcsönös vonzások és rendszerek átrendeződések lehetőségét is.

[49] A közösségi, univerzalizáló nézetek fő támogatói Európában a szocialisták, szociáldemokraták és a kereszténydemokraták szervezetei voltak. Az európai integráció invitáló mozzanatainak áttekintő kronológiáját l. Horváth (1997).

[50] A korszak hazai elemzői közt példaként: Pál (1981, 12–38); Nyilas (1987, 8–15).

[51] Fleron (1977, 34, 41) a dilemma elemzésekor idézi Philip Hanson tanulmányát (1975): The Russian Connection. *New Scientist*, January 23. Az intaktság és technikai fejlődés összefüggésében hivatkozik még a következőkre: John R. Thomas (1967): Technology and Nationalism. *Survey*, 65; R. V. Burks (1973): *The Political Implication of Economic Reform. In Plan and Market: Economic Reform in Eastern Europe.* Ed. Morris Borstein. New Heaven, Conn., Yale University Press.

[52] A technikai racionalitásra utaló szerzők általában arra a weberi teóriára utalnak vissza, mely szerint a társadalmi élet technikai racionalizálása szükségszerűen felülírja a teóriákat, eszméket, ideológiákat, hiteket (Weber 1987).

[53] A hübrisz fogalmát Vladislav Zubok (2007, 21) is használja Sztálinnal kapcsolatban, de más összefüggésben: ő a világháború végét közvetlenül megelőző optimizmusra utal, mely reálisnak vélte a tartósan potens szovjet birodalom felépítését.

[54] Eredendően a szovjetek és a nyugati szövetségesek is az egységes Németország helyreállítása mellett foglaltak állást, végül azonban nem állapodhattak meg a szovjet megszállási zóna léte miatt. Sztálin szeretett volna egy gazdaságilag-katonailag gyenge, így a Szovjetunióra nézve nem fenyegető Németországot, amely semleges is, hogy ne lehessen része egy esetleges ellenséges szövetségnek. Úgy kalkulált, hogy a semlegesség elvben járhat a nyugati befolyást csökkenésével, illetve a háború utáni rendkívül nyomasztó gazdasági helyzetben akár a német kommunista párt – és közvetve a Szovjetunió – befolyásának kiterjesztésével is. Békés Csaba (2006, 30–31) szerint Sztálin mindezzel együtt valójában nem egy szovjetizált, hanem inkább egy *finlandizált* Németországot képzelt el végcélként, ami megfelelt volna biztonsági igényeinek.

[55] *Malenkov felszólalása az SZKP XIX. kongresszusán. Az SZKP XIX. ... 1952.* október 5–14. (1953, 93).

[56] Uo. 73. A mezőgazdaság fejlesztésére például egyetlen helyes megközelítésként a „materialista" micsurini elméletet fogadták el.

[57] Uo. (XIX. kongresszus) 85., 58., 60. A harmincas évek végétől a kutatói kapacitás számottevően nőtt; a szovjet és csehszlovák adatokra l. Richta (1968, 278–281).

[58] A XX. kongresszuson elmondott titkos beszédében Hruscsov a mezőgazdasággal kapcsolatban kiemelte Sztálin hibái közül, hogy évtizedeken keresztül nem utazott sehová, fogalma sem volt arról, hogy mi van a falvakban. Hruscsov: *A személyi kultuszról...* 1956. február 25. (1988, 78–80).

[59] Taubman (2003, 228–230). Hruscsov jellemzésére l. még még Zubok (2007, 104–105, 119–122, 153, 67–158).

[60] Sztálin: *Megjegyzések az 1951. évi novemberi vitával kapcsolatos közgazdasági kérdésekről.* In Sztálin (1952, 13–27). *L. D. Jarosenko elvtárs hibáiról.* 1952. május 22. Uo. 68. *Válasz A. V. Szanyina és V. G. Venzser elvtársaknak. 1952.* szeptember 28. Uo. 92–93. A budapesti Petőfi Kör 1956. májusi közgazdasági vitáján Nagy Tamás úgy jellemezte ezeket a terveket, hogy az árutermelés szűkítése (a kolhozok államosítása) egyben teoretikus alapot akart teremteni egy túlcentralizált, bürokratikus gazdasági irányítás számára is (Hegedűs–Rainer 1989, 58).

[61] Hruscsov Sztálin-bírálata a XX. kongresszuson (1988, 79). Titkos beszédében hangsúlyos vádként fogalmazta meg, hogy a mezőgazdaság átalakításával foglalkozó bizottság tervezetét elődje nem fogadta el, sőt 1953 februárjában „*végleg*" elvetette.

[62] Megjegyzések az 1951. évi novemberi vitával kapcsolatos közgazdasági kérdésekről. In Sztálin (1952, 32–33).

[63] Sztálin (1952, 24–26).

[64] A kínai út, modell esélyeit az orosz viszonyok között ma is elemzik, vagy inkább találgatják a szakértők. A két módszer összehasonlító történeti elemzésére l. Rosenberg–Young (1982).

[65] Heller–Nyekrics (2003, 111–117). A NEP-politikáról: Szamuely (1971).

[66] Megjegyzések az 1951. évi novemberi vitával kapcsolatos közgazdasági kérdésekről. In Sztálin (1952, 34–38). Rákosi Mátyás memoárja (1997) arról számolt be, hogy az 1951. januári titkos moszkvai csúcstalálkozón Sztálin mindenekelőtt azzal indokolta az erőltetett hadiipari fejlesztéseket és koordinációt, hogy akár a harmadik világháború is kitörhet.

[67] Varga (1976, 76, 89) hivatkozik a következőre: Szmolin: A termékcsere csírái. *Anyag és adatszolgáltatás.* 1953/2.

[68] Fejtő (1991, I. 261–2) szerint Magyarországon többek között intő jel volt, hogy 1953 januárjában megszűnt a csak néhány évvel korábban szervezett Közgazdaságtudományi Intézet. L. még Péteri (1998, 197–201).

[69] Mikeln (1988) összefoglalja a különböző teóriákat a személyes motivációkról, ugyanakkor hangsúlyozza az általánosabb konstellációs-adaptációs kényszert is, amelyre a Sztálin körüli vezetés gyorsan reagált. Kiemeli a szovjet vezetés Sztálin halála utáni rendkívül határozott – előkészítettnek tűnő – intézkedéseit is. L. még Zubok (2007, 86, 95).

[70] A Szovjetunió számára fontos ázsiai térségnek – elsősorban Kínának és a közel-keleti országoknak – juttatott támogatás mértékét az érintettek eltérő módon ítélték/ítélik meg. A szovjet nézőpontról: Ábri (1976, 178–179); Boriszov–Koloszkov (1973, 205–207). L. még Zubok (2007, 110–111).

[71] Fischer (1992, 237). Heller–Nyekrics (2003, 461) szerint Sztálin minden bizonnyal természetes halált halt.

[72] Vásárhelyi (1992, 29–32, 59)

[73] Simai (1985, 155).

[74] Gaddis (2001, 79) utal arra, hogy George Kennan a hitleri Németországra és a sztálini rendszerre nézve is érvényesnek tartotta azt a gibboni tételt, mely szerint a birodalmi központok terjeszkedési kapacitása korlátozott, hosszú ideig nem tudnak uralkodni távoli tartományaikon, már a római birodalom is ezért hanyatlott és bukott el. A magyar történelmi irodalomban Perjés Géza használta az *actio radius* kifejezést az oszmán-török katonai hódítás európai hatósugarát jellemezve; elmélete nagy vitát váltott ki. (Az Oszmán Birodalom európai háborúinak katonai kérdése. 1356–1699. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1967. 2. 339–372.)

[75] Szűcs (1983).

[76] Lenin, V. I.: *A nemzetek önrendelkezési jogáról.* 1914. április–június. In (1980 I. 386–387); A nyugati és délnyugati térség függetlenségi, illetve föderatív törekvéseiről és a szovjet típusú autonómiafüggetlenség lenini elveiről: Heller–Nyekrics (3003, 66–109).

[77] Békés (2004, 49).

[78] Romsics (1999, 274).

[79] Gáti (1990, 25).

[80] Berend (1999, 32, 41–49, 62–64).

[81] Borhi (2000) és Ungvári (2002); a különböző teóriák összefoglaló értelmezésére l. még Rainer (2011, 70–78).

[82] Lenin, V. I.: *A nemzetek önrendelkezési jogáról.* 1914. In Lenin (1980 I. 381).

[83] Szűcs (1983).

[84] L. Tőkés (1998).

[85] Kovács (1985, 38. 50–52).

[86] A kezdeti vitákról: Szabó (1974, 207–266).

[87] Révai József az MDP KV 1949. március 5-i ülésén jelezte, hogy a helyiek valóban átmenetnek vagy párhuzamosságnak gondolták ezeket a korai struktúrákat. Amikor kiderült, hogy Sztálin szigorúbb követést írt elő, „önkritikusan" beszélt arról, hogy a párt korábban nem látta a népi demokrácia valódi perspektíváját, s hogy az állam *milyenné* alakul; *nem volt e kérdésben kidolgozott egységes* álláspontja. Az 1947. őszi és 1948. nyári Kominform-üléseken, illetve később közvetlenül Sztálin utasítása nyomán vált világossá, hogy a népi demokrácia nem állhat meg a kapitalista elemek kiszorításánál, s hogy az átalakulás nem korlátozódhat csak a városra, ki kell terjednie a falura is, s hogy a szocializmusba való átmenet alapkérdéseire nézve a népi demokratikus út nem különbözhet ilyen mértékben a szovjet mintától. *Révai József felszólalása.* Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL OL) M-KS-793. f. 2. ő. e. L. még *A tartós békéért, a népi demokráciáért. Kilenc Kommunista Párt lengyelországi értekezletének beszámolói.* 1947. szeptember (é. n.).

[88] Bruszt (1983).

[89] RAPP: Rosszijszkaja asszociacija proletarszkih piszatyelej (Proletárírók Oroszországi Egyesülete). 1925 és 1932 között a proletárírók önálló szervezete volt a Szovjetunióban. Doktriner ideológiájuk és esztétikai elveik nyomán gyakran az egész korszakot és a hozzájuk köthető nézeteket is rappistának nevezik. A szervezetet 1932-ben szüntették meg, és helyette megalakult – az elvben minden írót befogadó – Szovjet Írók Szövetsége.

[90] Kramer (*1999*); *Békés (2010).*

[91] A Szovjetunióbeli zendülésekről: Kun (2006). A kelet-közép-európai lázadásokról: Békés (2010, 336).

[92] Az ellentmondásos reagálás egyik látványos példája volt a magyar viszonyok közt kialakult kettős hatalom, amely tragikus végkifejlettel zárult. Részletesebben: Kalmár (2014, 90–101).

[93] *Jegyzőkönyv a szovjet és a magyar állami és pártvezetők tárgyalásairól.* 1953. június 13–16. T. Varga (közl. 241, 242).

[94] A kölcsönös előnyökről és hátrányokról: Békés (2004a, 241).

[95] A táborbeli új szakaszokról: Kramer i. m.; Békés, uo. (2010, 334–352); Berend (1999, 132–172); Ostermann (2001a); Heller–Nyekrics (2003, 477–479, 480–494); Honvári (2005, 383–385); Zubok (2007, 86–93, 115–119).

[96] A Szovjetunió kormányának nyilatkozata a Szovjetunió és a többi szocialista állam közötti barátság és együttműködés további erősítésének és fejlesztésének alapjairól. 1956. október 30. *Magyar Függetlenség,* 1956. október 31. és *Népszava,* 1956. november 1. Később közli többek közt: *História,* 1986/5–6. 9.

[97] *Az SZKP XX. kongresszusa. 1956. február 14–25.* (1956, 44–45).

[98] Sandle (2002, 179–181); Kovács (1985, 21). Varga Lajos (1976, 6–9).

[99] Ebben az összefüggésben igaza lehet Gyarmati Györgynek, hogy a Rákosi-rendszer átmeneti maradt, sosem konszolidálódott. Gyarmati (2013, 24–25). A konszolidáció értelmezésének hangsúlyozása a rendszer-formálódásokban: *Gombár–Hankiss–Kende–Lengyel– Nova–Standeisky–Szilágyi* (2012).

[100] A devolúció fogalmáról: Yuliani (2004).

[101] Evans, Jr. (1993, 95).

[102] Az SZKP XX. kongresszusának határozata az SZKP KB beszámolója alapján. 1956. február 24. In *Az SZKP XX. kongresszusa. 1956. február 14–25.* (1956, 552).

[103] A népi demokratikus állam sajátosságait elemző munkák közt különösen ismert volt N. P. Farberov írása: *A szovjet köztársaságnak és a népi (népi demokratikus) köztársaságnak mint a proletárdiktatúra államformáinak néhány közös és sajátos vonásáról.* Említi: Halász (1985, 94).

[104] Edward Ochabnak, a LEMP KB első titkárának beszámolója a LEMP KB VII. plénumán. 1956. *Anyag és adatszolgáltatás.* 1956. augusztus 8. 30–47. Idézi és elemzi: Szokolay (1976, 108–12, 118, 124).; A lengyel viszonyokról és az 1957. januári választásokról: Machcewicz (2009, 214–233).

[105] Kádár és Marosán felszólalása az MSZMP IKB 1956. december 28-i ülésén. Némethné–Sipos (1993, 286–289). A rugalmasabb gazdaságintegráló gondolkodásra l. Berend (1983, 33–62); uő: (1988, 54–129).

[106] MDP PB 1954. április 21. Népfront-vita. MNL OL M-KS-276. f. 53/171. ő. e.

[107] Golan (1971, 304–305).

[108] Golan (1971, 157–159, 304–307).

[109] *A nemzetközi kommunista...* (1977, 320). Ez a távlati *célképzet* lényegében a következő korszakban sem változott: „A tömegek a közügyek irányításába való bekapcsolódásával párhuzamosan az állam fokozatosan kommunista társadalmi önigazgatássá alakul." *Ember–tudomány–technika* (1977, 235).

[110] Sandle (2002a, 153).

[111] A *Béke és Szocializmus* munkatársai közt volt G. Arbatov, G. Shakhnazarov, J. Krasin, V. V. Zagladin, G. Geraszimov. A teoretikus központ munkatársai a szövegben soroltakon kívül F. M. Burlatszkij, A. Bovin, O. Bogomolov, Ny. Sislin. Ennek a mainstream értelmiségnek a fontosságát hangsúlyozza Mark Sandle uo.

[112] Golan (1971, 160–161). Hasonló cseh és szlovák teóriákra: uo. 150–176. A magyar szociológusok ugyanígy a rendszer társadalmi tagoltságából kiinduló kutatásokból indultak ki, és az optimalizáló rendszermegoldásokat keresték. Részletesebben: Kalmár (2014, 311–318).

[113] Ota Sik: *Ekonomika, Interesi, Politika* (Moskow. Progress, 1964). Utal rá: Gooding (2002). Jelzi, hogy más orosz szerzőknek hasonló teóriái jelentek meg: V. Shubkin, N. Petrakov. Pl. V. Shubkin: *Kommunist* 3, 1965, Febr. 1965.

[114] Uo. 194.

[115] Az állami és társadalmi korporatív formákról: Schmitter (1974, 36, 85–134).

[116] A rendszer-optimalizálás lehetőségei ekkoriban az egész tábort foglalkoztatták, erre utalnak az összehangolt szociológiai kutatások és a régió sajtójának cikkei is (például O. Lange, K. Porwit, H. Grenieski cikkei a *Nowe Drogi* 1965/2. számában). Magyarországon többek között Hegedűs András *Optimalizálás–humanizálás* című írása (*Valóság,* 1965/3.) éppen a lengyel vizsgálatokra hivatkozva tett javaslatokat az irányítási rendszer legkiegyenlítettebb átalakítására. Az optimalizáló, matematikai modellező gondolkodásról l. még Varga Zsuzsanna (2004, 99–126); Kornai (1993, 424–428); Szamuely (1986, 32).

[117] Szabó Bálint, uo. 265–266.

[118] Jelentés *A szocializmus fejlődésének időszerű kérdései hazánkban* című országos elméleti tanácskozásról. 1987. február 25. MNL OL M-KS-288. f. 41/483. ő. e. *A párt vezető szerepe társadal-*

munkban, a politikai intézményrendszer tovább fejlesztése. 1987. december. MNL OL M-KS-288. f. 5/1015. ő. e.

[119] Uo.

[120] Medgyesi (2019, 252–253).

[121] Az iskolák áttekintésére l. Brooker (2000, 36–59).

[122] Az ideológiajelenség összetettségéről l. Gerschenkron (1984).

[123] Alexander Gerschenkron (1984, 164–166) a társadalmi mozgalmak pályaívét – főként Rosa Mayrederhez kapcsolódva – a következőképpen tipologizálja: kezdetben jellemző az *ideológiai* állapot, melyet követ a *szervezeti* és végül a *hatalmi.*

[124] Hasonlóan racionális-szervezői motivációkat ír le Max Weber (1987, 109–324) a vallások keletkezése kapcsán.

[125] Samuel Huntington (1999) a konfliktusforrások prognosztizálására a *civilizációs paradigmát* ajánlja. Kiindulópontja, hogy a hidegháborús konstelláció felbomlását követően legalább nyolc nagy civilizáció él egymás mellett, s köztük húzódnak a törésvonalak most is és várhatóan a jövőben is.

[126] Valamilyen formában egyszeri hasonlatként, metaforaként több elemző is utal egy-egy történeti régió galaktikus jellegű viselkedésére, vonzásra és erőterekre stb. Brzezinski (1997, 87–123, 13, 195) például geopolitikai fekete lyukakról beszél. A rendszerváltás időszakában a szovjet elemzők is a Nyugat mágneses terének erősödő vonzását emlegetik, l. *Az SZKP Nemzetközi Kapcsolatok Osztályának Jakovlev részére készített emlékeztetője. Kapcsolatok a kelet-európai országokkal, stratégiai alapvonalak.* 1989. február; Békés–Byrne–Kalmár–Ripp–Vörös (szerk. 1999) 9. sz. dokumentum.

[127] Wallerstein (1983). Az alapvetően felzárkózásalapú átalakuláselméletekre: O'Donnell–Schmitter–Whitehead (eds. 1989). A tranzitológiai elemzői irányokat áttekintő Bartha Eszter (2001) egyértelműen javasolja, hogy a hazai történeti megközelítések is térjenek vissza a gerschenkroni centrum–periféria, azaz egyenlőtlen *fejlődés teóriáihoz, és ezektől újraindulva írják* le – következetesen globális kontextusban, és amennyire lehet, ideológiai, politikai elfogultságtól mentesen – a kelet-európai régió történelmi változásainak folyamatait. Erre példa: Berend (1999). A mai globalizációkritikus elméletek ezzel szemben már abból indulnak ki, hogy ezek a centrumok nemcsak változnak, de maguk a centrumok meg is szűnnek, és földrajzi centrum(ok) nélküli struktúrák jönnek létre, mert épp ez a globalizáció lényege. Ezzel összefüggésben az alárendeltségnek s a kritikának vagy ellenállásnak is csak globálisan van értelme. Hardt–Negri (2000 és 2010).

[128] Az ideológia epikus természetről: Kalmár (2014, 63–69, 128–132) Ferkai (1992, 30–33).

[129] Pinker (2019). Reflexióként l. Arquilla (2012).

[130] Huntington (1991–1992).

[131] Guriev–Treisman (2015).

[132] Békés 2019: 78–79.

[133] Kalmár (2014, 354–369, 429–450).

[134] A fogalom offenzív jellegéről: uo. (169–176).

[135] Békés (2019, 78–79).

[136] A kádári váltásra: Kalmár (1998, 190–205); az ideológia kognitív tendálására: Kalmár (2008).

[137] T. Varga (1992): *A Szovjetunió kormányának nyilatkozata. 1956. október 30.*

[138] A szocializmusba való átmenet formái a különböző országokban. N. Sz. Hruscsov előadói beszéde az SZKP KB XX. kongresszusán. *Az SZKP XX. kongresszusa,* (1956, 44–49).

[139] A közös fellépés intézményi alapját már megteremtette a Varsói Szerződés, majd ezt az 1956. október 30-i nyilatkozat tágabb ideológiai keretbe helyezte. A doktrína értelmezéséről l. még Békés (2000) és Kalmár (2014, 108, 179, 224–225).

[140] Békés (2019, 210).

[141] Kalmár (2014, 688).

[142] Békés (2000) és (2019, 317–322).

[143] Ruble (1981), McCain (1983), Ziegler (1986) és mások elemezték az ilyen vonásokat a környezetvédelem, a szakszervetek vagy a bírói testületek működésében. Az intézményesülés jelentőségét hangsúlyozza Casanova (2000) is.

[144] Hough (1972, 24–25).

[145] Martins (1989).

[146] A kifejezést alapvetően Szántó Miklós (1998, 155–158) alkalmazza a szociológia hazai történetének 1963-tól 1965-ig terjedő időszakára. Az átmenetiség jelzésére ez a kategória a szovjetrendszer 1945 utáni történetének több időszakára is termékenyítően alkalmazható. Hasonló átrendeződő korszak lehetett a koalíció néhány éve vagy a Sztálin halála utáni és a Hruscsov regnálása alatti időszak, illetve a rendszerváltás körüli évek.

[147] Shlapentokh (1987, 113–114).

[148] A geopolitikai teóriák hangsúlyozzák, hogy a nagy vizek közti szárazföldek és főként a peremterületek fölötti befolyás a terjeszkedő birodalmak mindenkor kiemelt expanzív stratégiai vágyainak egyike. Jellegzetes példája az „óceántól óceánig" elvet meghirdető amerikai Manifest Destiny, melyre látványosan gyorsan reagált az európai *Kommunista kiáltvány.* A kettő közti összefügghetőségre utal például Fischer (2005, 61).

[149] Az Ausztriával kapcsolatos finlandizálási koncepcióról l. Békés (2007, 15–17).

[150] Uo. (11, 17).

[151] A szűkebb-tágabb Eurázsia-koncepciók erős történeti folytonosságára az orosz-szovjet gondolkodásban: Ljubov–Gazdag (szerk. 2004).

[152] Az SZKP KB 1955. júliusi ülésének jegyzőkönyvéből kitűnik, hogy a szovjetek a Földközi-tenger jelentőségének növekedésével az USA aktivizálódására számítottak, s felmérték, hogy Jugoszlávia harminc-negyven hadosztályt tudna felvonultatni a Szovjetunió ellen. A fő cél tehát a blokk kapcsolatainak szorosabbra *fonása volt,* emellett Jugoszlávia nyugati kötődéseinek fellazítása, az ország leválasztása a két NATO-tagállammal, Görögországgal és Törökországgal 1953-ban megkötött Balkán Paktumról. Hruscsov megfogalmazásában: „Minden erőfeszítést meg kell tennünk, hogy legalábbis semlegesítsük ezeket az erőket, ha már nem tudjuk őket aktivizálni a saját oldalunkon." A jegyzőkönyv csatolva az MDP KV 1955. júliusi plénumának jegyzőkönyveihez. MNL OL M-KS-276. f. 62/67. ő. e.

[153] Békés (2010, 340–342).

[154] A *népfrontpolitika* már a harmincas években is visszavonhatatlanul bomlást idézett elő. A Komintern VII. kongresszusa kényszeredetten hirdette meg a szövetségesekkel való átmeneti kiegyezést, de ezzel feladta korábbi integritását. Később aztán a kommunista pártok vezetői hiába bizonygatták, hogy mindez az adott körülmények között helyes megoldás volt, de mégis csak taktika, amely „normális" működéskor nem érvényes, a népfrontgondolat ott *kísértett* a kommunisták jelentős részének tudatában, és azt súgta, hogy fenntartható a kapcsolat a szűkebb és a tágabb világ nem kommunista csoportjaival is.

[155] A táborbeli új szakaszokról: Kramer (1999); Békés (2010, 338–340); Berend (1999, 132–172); Fejtő (1991, eredetileg angol nyelven 1971); Ostermann (ed. 2001a); Heller–Nyekrics (2003, 477–479, 480–494); Honvári (2005, 383–385); Zubok (2007, 86–93, 115–119).

[156] A magyar viszonyokra vonatkoztatva Husz Dóra (1997) szintén úgy véli, a rendszer az ötvenes évek második felétől folyamatosan és növekvő számban kooptált szakértőket.

[157] Varga (1976, 11).

[158] Uo.

[159] *Javaslat a tudományos munka és az oktatásügy kérdéseire.* 1964. január 23. XIX-J-4-aaa. 64.d.; *Az iskolareformról és az Iljicsovval folytatott beszélgetésről.* M-KS-288. f. 41/23. ő. e.; Korábbi elképzelésekre: *Az ideológiai élet egyes kérdéseiről.* 1957. március 14. MNL OL M-KS-288. f. 22/1957/1. ő. e.; A képzettségi adatokról szovjet forrás alapján: Richta (1968, 269–274).

[160] Az SZKP KB és a Minisztertanács a 1961. áprilisi közös határozata döntő jelentőségűnek mondta ki a tudomány alkalmazását a kapitalizmussal folytatott versenyben. *Feljegyzés az Iljicsovval folytatott beszélgetésről.* MNL OL M-KS-288. f. 41/21. ő. e. Az akadémiai átszervező elképzelésekről: *Az ideológiai élet egyes kérdéseiről.* 1957. március 14. MNL OL M-KS-288. f. 22/1957/1. ő. e. *Az 1963. november 25. és december 2. között zajlott szovjet–magyar tárgyalásokról készült feljegyzések.* (A későbbiekben: *Magyar–szovjet ideológiai tárgyalások.*) MNL OL M-KS-288. f. 41/17. ő. e. *Javaslat az MTA 1963-as közgyűléséről és nagygyűléséről, illetve az 1964-es közgyűlésről.* 1963. január 12. MNL OL M-KS-288. f. 41/3. 1964. január 25. 41/18. ő. e. *Javaslat a tudományos munka és az oktatásügy kérdéseire.* 1964. január 23. MOL XIX-I-4-aaa.64. d. A szovjet viszonyokról még Loren (1998).

[161] A technológiai fejlődés által életre hívott technokrata-menedzser-réteg térnyeréséről, társadalmi ellentéteiről, a folyamat struktúraformáló hatásairól Nyugaton már a harmincas évektől nagy hatású, irányzatokat megalapozó művek születtek, köztük kiemelkedően a következő szerzőké: Berle–Means (1932), Burnham (1941), Galbraith (1967), Bell (1960). Ezek az elemzők a klasszikus liberális tendenciáktól eltérő vonásokat emelték ki a posztmodern ipari államok működéséből: a tervezést, az elkülönült kontrolláló eliteket, a korporativizmusra utaló jegyeket. A később „technotronnak" nevezett korszak jellemzőiről l. még Brzezinski (1974), a tudomány és politika kapcsolatáról a szovjet régió nézőpontjából: Richta (1968, 174–241). *Ember–tudomány* (1977, 170–180, 234–240); Kulcsár (1980); Farkas (1981); Nyilas (1987).

[162] Magyarországon az 1961-ben megalakított Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság (OMFB) nőtte ki magát végül a legfőbb stratégiai szervvé. L. *Jelentés az ideológiai élet egyes jelenségeiről.* 1957. március 15. MNL OL M-KS-288. f. 22/1957/1. ő. e. *Javaslat a társadalomtudományi munka szervezésének és irányításának megjavítására.* 1963. május 14. MNL OL M-KS-288. f. 41/8. ő. e. *A tudományos kutatások irányítása és a legfontosabb tennivalók.* 1966. február 1. MNL OL M-KS-288. f. 5/386. ő. e.

[163] Az ideológiai és kulturális kérdésekről: *Jelentés a Szovjetunióban járt ideológiai delegáció tapasztalatairól.* MNL OL M-KS-288. f. 41/21. ő. e. A kelet-európai szemléleti váltás jeleiként l. még a *Társadalmi Szemle* havi cikk-bibliográfiáit a régióból.

[164] Decentralizáció, dekoncentráció, devolúció és delegáció fogalmainak rövid elkülönítő összefoglalására l. Yuliani (2004).

[165] Rosenberg–Young (1982, 77–79).

[166] Erre az ellentmondásos jelenségre hívja fel a figyelmet Bunce (1983). Az elitcsoportok megfontolásait és pályáit, átalakulását rekonstruáló különböző megközelítésű hazai elitkutatásokra l. Hankiss (1989); Szalai (1990, 1994, 1996); Szelényi (1996). Játékelméleti megközelítésében Husz (1997) azt emeli ki, hogy a központtal szembeni követelés nem egyszerűen anyagi jellegű: a befolyás újraosztása iránti állandó igény a cirkuláló eliteken belül nem kevésbé fontos eleme a kompromisszumok, szövetségek újradefiniálásának, s akár egy radikális átalakulásnak is.

[167] A koegzisztencia határozottan offenzív jellegét emelte ki Magyarországon többek közt Lukács György egyik cikke (1963) az MSZMP ideológiai konferenciáján. Szirmai István is úgy értelmezte a békés egymás mellett élés politikáját, hogy az lényegében az erőviszonyok, a status quo megváltozására törekszik. A történeti irodalom mindazonáltal gyakran nem kalkulál a koegzisztencia valódi aktív térnyerő jellegével. A kivételek közé tartozik Heller Ágnes és Fehér Ferenc írása (1991, 181–227), amely egyértelműen hangsúlyozza az Európa-semlegesítés offenzív természetét. L. még *Beszámoló az ideológiai tézisek vitáján.* 1964. június 24. MNL OL M-KS-288. f. 41/26. ő. e. Lukács koegzisztenciaértelmezéséről l. még Kalmár (1997).

[168] A kínai és a szovjet fejlődés összehasonlító történeti elemzése: Rosenberg–Young (1982); a kínai útról: Dernberger (1977).

[169] A japán Tokugava-korszak hasonló startégiát követett: Janos (2003, 27).

[170] Dernberger (1977).

[171] L. Dernberger, Cooper, Renssealer, Baum tanulmányait (1977).

[172] Feenberg (1979).

[173] Westad (2000).

[174] Ábri (1976).

[175] *Tézisek Kína Kommunista pártja átmeneti időszakra szóló általános irányvonalának tanulmányozására és propagálására. Valamennyi erő mozgósításával harcoljunk azért, hogy országunk szocialista nagyhatalommá váljék!* 1953. december (továbbiakban: Tézisek). Idézi: Ábri (1976, 175).

[176] A KKP 1956. áprilisi VIII. kongresszusáról: Ábri (1976, 182–185, 192–193).

[177] L. *Tézisek. A nemzetközi kommunista...* (Fencsik szerk. 1977, 301–307); Fleron Jr. (1977, 42–45); Feenberg (1979).

[178] Westad (2000).

[179] MSZMP KB 1964. július 10. MNL OL M-KS-288. f. 4/69. ő. e.

[180] L. még Hruscsov és Mao vitái többek között a Sztálin által erősen preferált vegyes vállalkozások kérdésében. Közreadja: Zubok (2002).

[181] A szovjetek maguk is úgy értelmezték, hogy a nyugati országokkal való élénkebb kulturális kapcsolatok a politikai eredményeken túl közvetlen anyagi előnyökkel is járnak, mivel már „felajánlották segítségüket ezen a területen is". *Jelentés a Szovjetunióban járt 2. sz. ideológiai delegáció tapasztalatairól. Az ideológiai és kulturális kérdésekről.* MNL OL M-KS-288. f. 41/21. ő. e.

[182] *Beszámoló az Andropovval történt megbeszélésről. Magyar–szovjet ideológiai tárgyalások.* MNL OL M-KS-288. f. 41/17. ő. e.

[183] Nyugat-Irián (Új-Guinea nyugati, nagyobbik felén) Indonézia függetlenné válása után is holland birtok maradt, s csak 1963 májusában vált a szigetország részévé. A Szovjetunió támogatta a függetlenedési mozgalmat. *A nemzetközi kommunista...* (Fencsik szerk. 1977, 222).

[184] Maurice Thorez záróbeszéde a Francia Kommunista Párt VII. kongresszusán. 1964. május 18. *A nemzetközi kommunista...* (Fencsik szerk. 1977 részlet, 232–240).

[185] Az MSZMP KB levele az RKP-hoz. MSZMP PB 1964. március 3. MNL OL M-KS-288. f. 5/328. ő. e.

[186] 1953 novemberében a kínai kormány nyolcszáz millió jüan térítés nélküli segélyt adott a KNDK-nak a népgazdaság helyreállításához. Hasonló célokra ugyanekkora összeget ajándékozott a VDK-nak 1955 júliusában, 1956 júniusában pedig 160 millió rubel hitelt nyújtott a Mongol Népköztársaságnak. Ábri (1976, 178–179). Az elemzők egy része (l. Heller–Nyekrics 2003, 510) szerint Kína és a Szovjetunió valójában kölcsönösen, lényegében kiegyenlítetten támogatták egymást, amíg nem váltak nyílttá a KKP térségi hegemón törekvései. Mások (például Westad 2005, 69; Zubok 2007, 111) viszont úgy vélik, a szovjet támogatás volt számottevőbb.

[187] *Feljegyzés a Ponomarjovval folytatott beszélgetésről. Jelentés a Szovjetunióban járt 2. sz. ideológiai delegáció tapasztalatairól.* MNL OL M-KS-288. f. 41/21. ő. e.

[188] Az Andropovval folytatott beszélgetésből. *Jelentés a Szovjetunióban járt 2. sz. ideológiai delegáció tapasztalatairól.* MNL OL M-KS-288. f. 41/21. ő. e.

[189] Fischer (2005, 86, 144–145).

[190] *Feljegyzés a Ponomarjovval folytatott beszélgetésről.* MNL OL M-KS-288. f. 41/21. ő. e.

[191] Togliatti (1964).

[192] *A magyar delegáció megbeszélése Andropovval. Magyar–szovjet ideológiai tárgyalások.* MNL OL M-KS-288. f. 41/17. ő. e.

[193] A szovjetek 1963. március 30-án válaszoltak, s ekkorra már láthatóan több magabiztosságot mutattak. *Az SZKP levele a KKP KB-nak.* In *A nemzetközi kommunista...* (Fencsik szerk. 1977, 211–230, 206–209).

[194] Uo. (211–229).

[195] A szovjet álláspont az volt, hogy a szocializmus erői „ne engedjék a termonukleáris háborút kirobbantani és saját magával emberek százmillióit a sírgödörbe rántani." Uo. (217).

[196] Uo. (222).

[197] *Az SZKP KB 1963. március 30-i levele. A nemzetközi kommunista...* (Fencsik szerk. 1977, 223–225).

[198] *A nemzetközi kommunista...* (Fencsik szerk. 1977, 226).

[199] *Megbeszélések Andropovval. Magyar–szovjet ideológiai tárgyalások.* MNL OL M-KS-288. f. 41/17. ő. e. 1969 márciusában már súlyosabb határkonfliktusra is sor került, de már addig is 4000 (!) kisebb-nagyobb incidens volt a szovjet–kínai határon. Fischer (2005, 236–239); Heller–Nyekrics (2003, 565–566).

[200] Az SZKP 1963. februári levelét közölte a *Népszabadság* 1963. március 14-i száma. Előzetesen február 23-án találkozott Mao és Cservonyenko, a Szovjetunió pekingi nagykövete. *A nemzetközi kommunista...* (Fencsik szerk. 1977, 206–207). *A KKP 1963. március 9-i válaszlevele.* Uo. (206). A szovjet értelmezésre l. még *Magyar–szovjet ideológiai tárgyalások. Megbeszélések Andropovval, Ponomarjovval.* MNL OL M-KS-288. f. 41/17. ő. e.

[201] *Beszélgetés B. M. Ponomarjovval, az SZKP KB titkárával. Magyar–szovjet ideológiai tárgyalások.* MNL OL M-KS-288. f. 41/17. ő. e.

[202] *Kádár helyettese Biszku Béla lett.* MSZMP KB 1963. december 5. MNL OL M-KS-288. f. 4/65. ő. e. MSZMP PB 1963. december 3. MNL OL M-KS-288. f. 5/321. ő. e. A koegzisztenciális diplomácia is professzionalizálódott valamelyest. A londoni követségi poszt betöltésének dilemmáját például Kádár a következőképpen értelmezte: „Ez nem egyszerű kérdés, oda nem lehet egy jó munkásőr-szakaszparancsnokot küldeni, hogy csináljon rendet a britek között, hanem oda ilyen ügyekben járatos ember kell. Egyébként mi a britekkel nem eszméket akarunk cserélni, hanem árut szeretnénk cserélni." MSZMP KB 1963. december 5. MNL OL M-KS-288. f. 4/65. ő. e.

[203] *A magyar delegáció megbeszélése Andropovval. Magyar–szovjet ideológiai tárgyalások.* MNL OL M-KS-288. f. 41/17. ő. e.

[204] MSZMP KB 1964. július 10. MNL OL M-KS-288. f. 4/69. ő. e. *Maurice Thorez záróbeszéde az FKP VII. kongresszusán.* 1964. május 18. In *A nemzetközi kommunista...* (Fencsik szerk. 1977, 233). (*A francia kommunista párt is elítélte saját kormányát, és a kínaihoz hasonló felelőtlen álláspontként értelmezte, hogy a Charles de Gaulle vezette Franciaország nem csatlakozott az egyezményhez.*) L. még Fischer (2005, 236–239).

[205] *A nemzetközi kommunista...* (Fencsik szerk. 1977), 230–31. MSZMP PB 1964. március 3. MNL OL M-KS-288. f. 5/328. ő. e.; MSZMP KB 1964. július 10. MNL OL M-KS-288. f. 4/69. ő. e. Részletesebben l. Kalmár (2014, 210–228).

[206] *Az SZKP KB levele az KKP KB-nak.* 1964. március 3. MNL OL M-KS-288. f. 5/328. ő. e. *A KKP KB 1964. február 20-i levele az SZKP KB-nak.* MSZMP PB 1964. március 3. MNL OL M-KS-288. f. 5/328. ő. e.

[207] A szovjeteket egyre jobban aggasztotta, hogy Kína „regionális és faji alapon szakadár szervezeteket" alakít ki az ifjúsági, nő-, béke- és más mozgalmi szervezeteken belül. Az SZKP ebben a szakaszban közölte Szuszlov referátumát és a KB-plénum anyagát is, és az európai tábort is felhatalmazta ugyanerre. Elszánta magát a tanácskozásra is, noha feltételezte, hogy a KKP ragaszkodik majd az új pártok részvételéhez. Azt sem lehetett kizárni, hogy a kínai delegáció eljön, majd kivonul. Az MSZMP KB 1964. február 20–22. MNL OL M-KS-288. f. 4/66–68. L. még MSZMP PB 1964. március 3. MNL OL M-KS-288. f. 5/328. ő. e; MSZMP KB 1964. július 10. MNL OL M-KS-288. f. 4/69. ő. e.

[208] MSZMP PB KB 1964. március 3. MNL OL M-KS-288. f. 5/328. ő. e.

[209] Széles körű nemzetközi szakmai viták folynak arról, hogy a térség militarizálódásáért a koreai, illetve a vietnami háború esetében milyen mértékben, illetve arányban felelősek az érdekelt országok, köztük Kína, a Szovjetunió, az USA, Korea vagy Vietnam. Gaddis (2001, 107–163, 287–355); Jian (2001, 49–85); Békés (2004a, 249–250); Fischer (2005, 122).

[210] A Szovjetunió kormányának nyilatkozata a Szovjetunió és a többi szocialista állam közötti barátság és együttműködés további erősítésének és fejlesztésének alapjairól. 1956. október 30. *Magyar Függetlenség*, 1956. október 31. és *Népszava*, 1956. november 1. Később közli többek közt: *História*, 1986/5–6. 9.

[211] A LEMP képviselői például az MSZMP vezetésével folytatott tárgyalásokon kertelés nélkül hivatkoztak Togliatti nagyobb szuverenitást propagáló elveire, de több más kérdésben is jelezték határozott álláspontjukat. Az atomcsendvitával kapcsolatban felvetették például, hogy az egyezmény aláírása előtt Kennedy konzultált szövetségeseivel, a szovjetek viszont nem, holott a megállapodást az államoknak is alá kellett írniuk. Úgy látták, hogy Kína sértődöttségével is csak a Nyugat nyert. Az európai integráció bővítését a lengyel párt élesen ellenezte, éppúgy Kuba felvételét a Varsói Szerződésbe. Azzal érvelt, hogy a szervezetnek Németország és nem az Egyesült Államok ellen kell irányulnia, ezért szükségtelen, sőt káros lenne egy ilyen bővítés, főként mert a karibi országot az USA szárazföldön úgyis megtámadhatja, a VSZ viszont semmiképp nem védheti meg, atomfegyvereket telepíteni tehát csak provokálás lenne, ami viszont az enyhülés közepette különösen kerülendő. L. Az MSZMP PB 1963. november 26-i ülésének zárt napirendje. *A lengyel párt- és kormányküldöttség vezetőivel folytatott megbeszélések a nemzetközi munkásmozgalom kérdéseiről és a külpolitikai lépések összehangolása.* MNL OL M-KS-288. f. 5/320. ő. e.

[212] MSZMP PB 1965. február. 16. *A kommunista pártok nemzetközi tanácskozásának előkészítése.* MNL OL M-KS-288. f. 5/359. ő. e. 63.

[213] A magyar–kínai kapcsolatok alakulásáról ebben az időszakban l. Vámos Péter: *Magyar–kínai kapcsolatok, 1949–1989.* Budapest, 2021, L'Harmattan.

[214] A negyvenes évekbeli geopolitikai fordulatról és a térképek használatával kapcsolatos stratégiai elképzelésekről részletesen Fischer (2005, 29–36).

[215] Fischer (2005, 14, 52–54).

[216] Békés (1997); Békés (2019, 76–85).

[217] Részletesebben Kalmár (2014, 81–84, 175–176, 187–188).

[218] Lippmann (1961, 33); Mosely (1962); *Neue Zürcher Zeitung*, 1960. aug. 30.

[219] Idézi Görög Tibor: *A mai szovjetológia és a konvergencia elmélete.* MTA Levéltára II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya 13 d.

[220] *Az SZKP XX. kongresszusa. 1956. február 14–25.* é. n.

[221] Videó: Nixon – N. Hruscsov – The Kitchen Debate. www.youtube.com. Az enyhülés jeleként korábban New Yorkban is volt hasonló szovjet kiállítás, de az életmód témájában az kevésbé vált híressé.

[222] Az eseményről cikkeket közölt a *The New York Times* és a *Time Magazine* is. A társadalmi-kulturális-ideológiai kontextusokról: Rapaport et. al. (2001, 49–51).

[223] Kennedy állítólag azt mondta egy külföldre utazó diáktársaságnak, hogy aki nem tudja népszerűsíteni az amerikai életformát, az maradjon otthon. MSZMP PB 1965. február 16. MNL OL M-KS-288. f. 5/359. ő. e.

[224] Zubok (2007, 172–176).

[225] Uo. (174–175).

[226] Rainer (2002, 51–52).

[227] Cooper (1977, 166–167, 175–176).

[228] 1964-től például a Harvard Egyetem indított tízéves programot *Technika és társadalom* címmel, vizsgálva többek között a munka és gazdaság viszonyát, az államformákat és társadalmi berendezkedéseket, a munkaerő művelődését, a fogyasztást és a szabadidő-struktúrát. Hasonló célokra adott ötmillió dollárt az IBM, miközben a Műszaki Automobilizálási és Gazdaságfejlesztési Nemzeti Bizottság is megjelentetett egy hatkötetes művet *Technology and the American Economy* címmel. Különösen figyelemfelkeltő eseménynek számított, amikor nyugati tudósok egy csoportja 1964-ben *Hármas forradalom* elnevezéssel kiáltványt bocsátott ki a TTF-hatások rendszerének elemezésére. *The Triple Revolution. Complete Text of the Ad Hoc Committee's Controversial Manifesto.* New York, 1964. Magyarul: Válság és útkeresés. Egy amerikai programnyilatkozat. *Társadalmi Szemle,* 1965. 8–9, 105–114. A szovjetek figyelmét különösen felkeltették még az amerikai Rand Corporation és „A 2000. évvel foglalkozó bizottság", valamint a francia 1985-ös bizottság és a Futuribles kutatásai. Röviden l. Richta (1968, 11–12).

[229] Uo. (43, 56).

[230] Uo. (278).

[231] Uo. (88).

[232] Uo. (87–88).

[233] A fiatal Ford háború utáni cikkeiben azt hirdette, hogy a gép felől az emberi tényező felé kell fordulni (l. *MetLife*). Idehaza akadémiai tanulmányok készültek többek közt arról, hogy a munkát végző ember az automatizálás következtében mechanikusan alárendelődik a munkafolyamatoknak, viszont a fejlett régiókban ezzel ellentétes tendencia is van, ahol éppen az erősödő tercier szektor emel ki olyan szakmákat – például az orvosit, tanárit, mérnökit – amelyek kevésbé teszik az embert egy szervezet fogaskerekévé. MTA Levéltára II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya 14. d.

[234] A művelődésiparról: Richta (1968, 106–110, 37).

[235] A pártok ideológiai és külügyi kérdésekkel foglalkozó KB titkárainak 1973. decemberi moszkvai értekezlete. MNL OL M-KS-288. f. 5/628. ő. e. Egyéb csereértékre l. még *Record of the main content of Gromyko's conversation with the US President J. Carter.* September 23, 1977 National Security Archive, Washington DC, Carter-Brezhnev Project.

[236] Emlékeztető feljegyzés Brezsnyev felszólalása a testvérpártok 1972. július 31-i krími találkozóján. 288. f. 5/587. ő. e.

[237] A pártok ideológiai és külügyi kérdésekkel foglalkozó KB titkárainak 1973. decemberi moszkvai értekezlete. MNL OL M-KS-288. f. 5/628. ő. e. Az SZKP XXIV (1971).

[238] A testvérpártok első titkárainak 1972. július 31-i krími találkozója. MSZM PB 1972. augusztus 2. MNL OL M-KS-288. f. 5/587. ő. e.

[239] *A környezetvédelem helyzete és irányelvek a további feladatokra.* Előterjesztés. 1974. március 12. MSZMP PB 1974. március 26. MNL OL M-KS-288. f. 5/633.

[240] A pártok ideológiai és külügyi kérdésekkel foglalkozó KB titkárainak 1973. decemberi moszkvai értekezlete. MNL OL M-KS-288. f. 5/628. ő. e. Az SZKP XXIV (1971). Bolgár felszólalás.

[241] Jelentés az APB-nek a Magyar Rádió külföldi adásairól. 1967. szeptember 19. MNL OL M-KS-288. f. 41/83. ő. e. *A külföldre irányuló adások térségek, országok szerinti megoszlása, a feltételezett befogadói attitűdök rövid elemzése: Jelentés az APB-nek a külföldi adások helyzetéről, javaslat a további feladatokra.* 1979. október 20. MNL OL M-KS-288. f. 41/334. ő. e.

[242] Brezsnyev felszólalása az 1969-es moszkvai tanácskozáson. Fencsik (1977, 170).

[243] A kommunista és munkáspártok nemzetközi tanácskozása. 1969. június 5–17. Fencsik (1977, 66–70, 81–82).

[244] Spiegel-Rösin – De Solla Price (1977).

[245] Mikulinskiĭ–Richta (1983, 225–227, 273).

[246] Kende–Dusek (1977). A könyv ötlete: 1970 őszén Smolenicében, a harmadik szovjet–csehszlovák szimpóziumon született. Részt vevő intézmények: Csehszlovák Tudományos Akadémia Filozófiai és Szociológiai Intézet, Szovjetunió Tudományos Akadémiája Filozófiai Intézete és a Szovjetunió Természettudomány- és Technikatörténeti Intézete, Szlovák Tudományos Akadémia Filozófiai Intézete, Szlovák Tudományos Akadémia Szociológiai Intézet, MTA Filozófiai Intézete, Örmény SZSZK Tudományos Akadémia Filozófiai Intézete, Grúz SZSZK Tudományos Akadémia Filozófiai Intézete, Szovjetunió Tudományos Akadémia Orientalisztika Intézet munkatársai. A magyarokat meghívták Smolenicébe. Köpeczi Béla főtitkár iktatott levelezéséből, MTA Archívum F–76/1973. A magyarok részvételéről: MTA Levéltár Filozófiai és Történettudományok Osztálya 13. doboz.

[247] *Az APO jelentése az Agit. Prop. Bizottságnak az MSZMP PB 1973. május 22-i határozatának végrehajtásáról: az imperialista propaganda ellen folytatott harc tapasztalatairól és erősítéséről, javaslat a további feladatokra.* 1978. október 18. MNL OL M-KS-288. f. 41/314. ő. e.

[248] Simai (1985, 151–162).

[249] Példaként l. *A párt időszerű ideológiai feladatai.* (Az MSZMP KB irányelvei.) MSZMP PB 1965. február 16. MNL OL M-KS-288. f. 5/359. ő. e.

[250] Ember–tudomány (1977, 170–180). hivatkozásai közt: Buckingham, W. S.: *Theoretical Economic System. A Comparative Analysis.* N.Y. 1958. 27.

[251] Görög Tibor: *A mai szovjetológia és a konvergencia.* MTA Levéltár F—76/1973. Az összefoglaló ismert, gyakran idézett teóriákat idézett, többek közt James Burnham: *A managerek forradalma.* (Magyarul: *Modern polgári szociológiai szöveggyűjtemény.* II. kötet. 3–84.) és W. Kraus: *Der fünfte Stand* (Bern–München–Bécs, 1966, 136) című munkáit.

[252] *U. S. News and World Report* 1962. december 24–26. sz. 40. Zbigniew Brzezinski (1969, *Nesweek,* 1971. november 1. Magyarul: MTI C XVI. évf. 95.). Idézi: Görög Tibor: *A mai szovjetológia és a konvergencia.* MTA Levéltár F–76/1973.

[253] A szakértői körökről l. még Sandle (2002a, 140).

[254] A szovjet régió is igyekezett felmérni, hogy miként viszonyulnak az új nyugati elméletek a koegzisztenciához és a konvergenciához, és milyen jövőt prognosztizálnak a két modell számára. Az MTA-n belül külön bizottság alakult ennek tanulmányozására. A tábor más hasonló szervezőDéseivel egyeztetve arra a következtetésre jutott, hogy az ötvenes évek közepéig uralkodó nyugati hidegháborús ideológiákat egy időre felváltották a liberálisak, melyek a „hard sell" propagandáról a „tárgyilagos és tudományos soft sell"-re tértek át. A belső elemzők figyelmét azonban sem kerülhette el, hogy a hatvanas évek második felétől a konzervatív elemzők már egyre hatékonyabban bírálták a közeledésről szóló elméleteket. L. 1969-es hamburgi cikkgyűjtemény az elkövetkező

évtized tendenciáiról, benne Z. Brzezinski írásával. Das 198... Jahrzehnt. Eine Team-Prognose für 1970. bis 1980. Utal rá: Görög Tibor: *A mai szovjetológia és a konvergencia.* MTA Levéltár F–76/1973.

[255] Az 1972. július 31-i krími találkozó. MNL OL M-KS-288. f. 5/587. ő. e.

[256] Brzezinski–Huntington (1964/2002, 419–431).

[257] Brzezinski (1974; 1969). Az összeomlásnak már a Hruscsov-korszakban is volt szovjet hirdetője: Andrej Amalrik (megjelenés: 1970).

[258] Brzezinski–Huntington (1964/2002, 433–434).

[259] Garadnai (2006).

[260] Sandle (2002b, 2, 165–188). Terry (1984); A terminológiai váltásról l. még Evans Jr. (1977, 1986; 1993, 105–115).

[261] Thompson (1988, 172). L. még Kanet (1986).

[262] Kelley (1980, 184–91; 1984, 1986); hivatkozásai közt: E. M. Chekharin: *The Soviet Political System under the Developed Socialism.* Moscow, 1977, Progress, oroszul is. L. S. Blyakhman and O. I. Shkaratan: *Man at Work: The Scientific and Technological Revolution, the Soviet Working Class, and Intelligentsia.* Moscow, 1977, Progress. 1973-ban oroszul is. L. S. Blyakhman and O. I. Shkaratan: *Mankind in the Year 2000.* Moscow, 1976, Progress. 1973-ban oroszul is.

[263] Sandle (2002b).

[264] Bunce (1983, 134).

[265] Sandle (2002a, 147). A strukturális elmozdulásokról l. még Schmitter (1974; 1977); Panitch (1977); Hoffmann–Laird (1982; 1985); Sandle (2002b).

[266] Hough (1972, 1976a, 1967b) hangsúlyozza a hruscsovi és a brezsnyevi koncepció folytonosságát a politikai részvétel fokozatos növelésében, és mindkét korszakról adatsorokat is közöl.

[267] Ember–tudomány (1977, 235).; A *Kommuniszt* 1971/14-i számát idézi Görög Tibor: *A mai szovjetológia és a konvergencia elmélete.* MTA Archívum F–76/1973. Az SZKP XXIV. (1971); Farkas–Gyenes–Naményi (1971): *Szovjet szociológiai gyűjtemény.*

[268] Ember–tudomány (1977, 186, 190–197).

[269] Uo.

[270] *Az ideológiai élet, a politikai tudatformáló munka tapasztalatai. Irányelvek az ideológiai munka fejlesztésének feladataira.* 1987. július 7. MNL OL M-KS-288. f. 50/16. ő. e.

[271] A testvérpártok első titkárainak 1972. július 31-i krími találkozója. MSZM PB 1972. augusztus 2. MNL OL M-KS-288. f. 5/587. ő. e.

[272] Uo. (279–336, 197–236).

[273] Az európai biztonsággal kapcsolatos kérdések vizsgálatára szovjet, a keletnémet, a lengyel és a csehszlovák tudományos intézetek képviselőiből állandó bizottság alakult, amely tudományos konferenciát rendezett 1961-ben Prágában, 1964-ben és 1965-ben pedig Berlinben. A magyarok az 1956 utáni diplomáciai elszigeteltség miatt ehhez csak később csatlakozhattak. Az MSZMP KB Külügyi Intézet javaslata az MSZMP PB-nek. Az európai biztonság kérdésével foglalkozó magyar munkaközösség felállítása. 1965. szeptember 17., MSZMP PB 1965. október 12. MNL OL M-KS-288. f. 5/377. ő. e. Az MSZMP PB ekkor döntött a részvételről, a magyar szekció elnöke Réczei László volt. Az Európa-politikával kapcsolatban l. még az 1967-es Karlovy Vary-i és az 1969-es moszkvai nyilatkozatokat. *A nemzetközi kommunista...* (Fencsik szerk. 1977, 63–101, 152–203, 234–251). (Később: *A KB Külügyi Osztály jelentése a szocialista, szociáldemokrata pártokkal kialakított kapcsolatainkról; javaslatok a további feladatokra.* 1974. május 13.; Berecz János.) MNL OL M-KS-288. f. 5/637. ő. e.

[274] A magyar párt kezdeti kapcsolatainak rövid áttekintésére: *Jelentés a szocialista, szociáldemokrata pártokkal kialakított kapcsolatainkról; javaslatok a további feladatokra. 1974.* május. MNL OL M-KS-288. f. 5/637. ő. e. A korszak egészére l. Simon (2012).

[275] A háborút követően a kelet-európai zsidóság egy része több kisebb hullámban hagyta el a régió országait. Az itteni kormányok általában közvetve (nyílt vagy kevésbé látványos antiszemita kampányokkal) és közvetlenül (kiutasítással, kém- és fogolycserével) olykor ösztönözték is a kivándorlást, de mindenkor az aktuális politikai, gazdasági érdekeknek alárendelve. A hetvenes évek elejének erősödő antiszemita jelenségei a Szovjetunióban (ennek részeként Szolzsenyicin kiutasítása) mindhárom oldalról erősítették a tendenciát: a zsidóság növekvő kivándorlási szándékát a helyi vezetők alapvetően támogatták (bár a tárgyalási előkészületekkor ezt engedményként akarták feltüntetni), a Nyugat pedig el akarta érni, hogy aki akar, akadálytalanul és pénzbeli kiváltás nélkül elhagyhassa a Szovjetuniót. Heller–Nyekrics (2003, 591–594). *Record of the main content of Gromyko's conversation with the US President J. Carter.* September 23, 1977. National Security Archive, Washington DC, Carter-Brezhnev Project. A szovjet Andrej Szaharov kezdeményezte bizottság alakítását az emberi jogok védelmére, szorgalmazták azt is, hogy a szovjet zsidóság egy része áttelepülhessen Izraelbe. Egyes szakértők szerint nyugati nyomásra ebben az időszakban a zsidó származású posztgraduálisok negyven százaléka hagyta el a Szovjetuniót. Fowkes (2002, 72).

[276] *A mai szovjetológia és a konvergencia elmélete.* Összeállította Görög Tibor tudományos munkatárs. MTA Archívum F–76/1973. Adalék *A Magyar Népköztársaság ellen irányuló imperialista propaganda 1972. IV. negyedév* c. összefoglalóhoz. 1972. január 15. MNL OL M-KS-288. f. 22/1972/35. ő. e.

[277] *A nemzetközi kommunista...* (Fencsik szerk. 1977, 176). A szovjet blokk hírszerzői tudni vélték azt is, hogy 1973 júliusában az amerikai kongresszus ötvenmillió dollár pótlólagos támogatást hagyott jóvá a SZER és a Szabadság Rádió működésére. Bolgár felszólalás a pártok ideológiai és külügyi KB-titkárainak 1973. decemberi moszkvai értekezletén. MNL OL M-KS-288. f. 5/628. ő. e.

[278] Az 1969-es tanácskozás is kiemelte a növekvő állami részvétel tendenciáját. A kommunista és munkáspártok nemzetközi tanácskozása. 1969. június 5–17. *A nemzetközi kommunista...* (Fencsik szerk. 1977, 80, 82).

[279] *A fellazítási taktika politikai tartalma, megnyilvánulási formái. A fellazítási törekvések elleni harc kérdései.* D. n. MNL OL M-KS-288. f. 22/1971/35. ő. e. A pártok ideológiai és külügyi kérdésekkel foglalkozó KB-titkárainak 1973. decemberi moszkvai értekezlete. Tézisek és bolgár felszólalás MNL OL M-KS-288. f. 5/628. ő. e.

[280] Szovjet felszólalás az 1973-as moszkvai ideológiai találkozón. MNL OL M-KS-288. f. 5/628. ő. e.

[281] Tájékoztató a külföldön dolgozó magyar sajtóattasék és tudósítók munkaértekezletéről. 1970. szeptember.14. MNL OL M-KS-288. f. 41/145. ő. e. Jelentés az Agit. Prop. Bizottságnak az imperialista propaganda új vonásairól; javaslat a tartalmi, módszerbeli és szervezeti feladatokra. 1983. április 20. Lakatos Ernő MNL OL M-KS-288. f. 41/411. ő. e.

[282] Az MSZMP PB 1983. október 11-i határozata az imperialista propaganda új vonásairól, a további feladatokról. MNL OL M-KS-288. f. 5/893. ő. e.

[283] Jelentés a Magyarországgal szembeni „imperialista propaganda" ellen folytatott harc tapasztalatairól. MSZMP PB 1973. május 22-én MOL MKS-288. f. 5/611. ő. e. *A mai szovjetológia és a konvergencia elmélete.* Összeállította Görög Tibor. MTA Archívum F–76/1973. Csizmadia (1995): *A szovjet és kelet-európai ellenzék szerveződéséről részletesen.* Monográfia. 88–98.

[284] Schillert idézte a bolgár felszólaló a pártok ideológiai és külügyi KB-titkárainak 1973. decemberi moszkvai értekezletén. MNL OL M-KS-288. f. 5/628. ő. e. L. még Schiller (1969); Gienow-Hecht (letöltve 2011): *Az amerikai kulturális „diplomáciáról" és annak kritikai irányzatairól röviden.*

[285] A tanácskozás összefoglalóan kijelentette, hogy ez a politika nem jelenti sem a társadalmi, politikai status quo fenntartását, sem az ideológiai harc gyengítését. A kommunista és munkás-

pártok nemzetközi tanácskozása. 1969. június 5–17. *A nemzetközi kommunista...* (Fencsik szerk. 1977, 91–93). L. előtte: VSZ PTT 1969. március 17. A budapesti felhívásról: Békés (2004c).

[286] Magyar felszólalás. A pártok ideológiai és külügyi kérdésekkel foglalkozó KB titkárainak 1973. decemberi moszkvai értekezlete. MNL OL M-KS-288. f. 5/628. ő. e.

[287] A szovjet Novosztyi (APN), a csehszlovák Pragopress (Orbis), a lengyel Interpress, a bolgár Sofiapress és a keletnémet Panoráma. Az MSZMP sajtóirodává fejlesztette a moszkvai nagykövetség sajtóosztályát. A pártok ideológiai és külügyi kérdésekkel foglalkozó KB-titkárainak 1973. decemberi moszkvai értekezlete. MNL OL M-KS-288. f. 5/628. ő. e. Tervezet a Tájékoztatást Koordináló Bizottság 1972. évi feladataira. MNL OL M-KS-288. f. 41/178. ő. e. Az EBEÉ záróokmányának szövegét Kádár János beszédével együtt nem sokkal később a Kossuth Kiadó adta ki százezer példányban. *Az európai biztonsági és együttműködési értekezlet záróokmánya. Kádár János felszólalása és a Magyar Televíziónak adott nyilatkozata.* Budapest, 1975, Kossuth, 113. o.

[288] Tervezet a Tájékoztatást Koordináló Bizottság 1972 évi feladataira. MNL OL M-KS-288. f. 41/178. ő. e. Az APO, TKO és a Külügyi Osztály jelentése az Agitációs és Propaganda Bizottságnak a testvérpártok ideológiai és külügyi titkárainak varsói tanácskozásával kapcsolatos programra. 1976. február 21. MNL OL M-KS-288. f. 41/258. ő. e. Jelentés az APB-nek a fejlődő világ felé irányuló magyar propaganda helyzetéről. 1979. július 11. MNL OL M-KS-288. f. 41/326. ő. e.

[289] *Az ideológiai munka és a külpolitikai propaganda összehangolásának problémái.* Tézisek. A pártok ideológiai és külügyi kérdésekkel foglalkozó KB titkárainak 1973. decemberi moszkvai értekezlete. MNL OL M-KS-288. f. 5/628. ő. e. L. még a Kádár- és Aczél-interjúkat: Kádár (1977); *Egy elmaradt vita helyett* (de Bonis – Aczél, 1975).

[290] A pártok ideológiai és külügyi kérdésekkel foglalkozó KB titkárainak 1973. decemberi moszkvai értekezlete. MNL OL M-KS-288. f. 5/628. ő. e.

[291] A tájékoztatás néhány időszerű kérdése. 1965. június 2. MNL OL M-KS-288. f. 41/42. ő. e. APO és a Min. tan. Táj. Hiv. javaslata a sajtószervek rendkívüli eseményekkel kapcsolatos tájékoztató munkájának szabályozására. 1975. június 28. MNL OL M-KS-288. f. 41/246. ő. e.

[292] Jelentés a tájékoztatás néhány időszerű kérdéséről. 1965. május 29. MNL OL M-KS-288. f. 41/42. ő. e. *A tájékoztatás megjavítása. MSZMP PB 1965. június 8. MNL OL M-KS-288. f. 5/367.* ő. e. Ennek felülvizsgálata: Az MSZMP PB a tájékoztatás megjavításáról szóló 1965. június 8-i határozat végrehajtásáról. 1968. november 12. *Az MSZMP határozatai...* (Vass szerk. 1974, 244–250).

[293] Az Agit. Prop. Bizottság állásfoglalása a X. kongresszus határozatainak végrehajtásával kapcsolatos feladatokról az ideológiai területen. 1972. október 3. MNL OL M-KS-288. f. 41/189. ő. e. Jelentés a Tömegkommunikációs Kutatóközpont munkájáról, továbbfejlesztésének feladatairól. 1984. február 21. MNL OL M-KS-288. f. 41/423. ő. e. Javaslat az Agit. Prop. Bizottságnak a politikai közvélemény-kutatás továbbfejlesztéséről. 1988. január 26. MNL OL M-KS-288. f. 41/501. ő. e. A KB feladatterve az MSZMP Országos Értekezlet állásfoglalásának végrehajtásához. 1988. május 25. *MSZMP PB 1988. május. 31.* MNL OL M-KS-288. f. 5/1027. ő. e.

[294] Munkaterv a kongresszussal kapcsolatos témák kidolgozására 1970. február 25. MNL OL M-KS-288. f. 41/132. ő. e. Tézistervezet az ideológiai, tudományos, kulturális élet és az agitációs és propagandamunka kérdéseiről. 1970. április 14. MNL OL M-KS-288. f. 41/135. ő. e. 27. Javaslat az Agit. Prop. Bizottságnak. 1975. szeptember 25. MNL OL M-KS-288. f. 41/250. ő. e.

[295] A különböző források adatai eltérőek, de a trendek azonosak. A hatvanas évek elejétől a nyolcvanas évek közepéig Magyarországon a napilapok példányszáma majdnem megkétszereződött, a hetilapoké szintén, a rádió- és tévé-előfizetés az apparátus állítása szerint együttesen elérte a négymilliót, és egyre keresettebbek lettek a megyei lapok is. Jelentés az Agit. Prop. Bizottságnak a belpolitikai újságírás helyzetéről. 1971. május 25. MNL OL M-KS-288. f. 41/159. ő. e. Statisztikákat az időszaki sajtótermékekre (1945–1990) és a rádió/televízió főbb adataira (1946–1990) l. még Bencsik (2002–2013): *Statisztikák.* A „fogyasztás szerkezetére" belső elemzésként l. még *A tömegkommunikációs eszközök agitációs és propaganda tevékenységének hatékonysága az egyes társadalmi csoportok körében.* 1974. március MNL OL M-KS-288. f. 41, 26. ő. e.

[296] Jelentés az Agit. Prop. Bizottságnak az MTI tevékenységének néhány problémájáról. 1969. december 5. MNL OL M-KS-288. f. 41/123. ő. e.

[297] Javaslat az Agit. Prop. Bizottságnak a Kormány Tájékoztatási Hivatala tevékenységének továbbfejlesztésére, hatáskörének módosítására. 1969. március 3. MNL OL M-KS-288. f. 41/111. ő. e. és ue. 1969. március 11. MNL OL M-KS-288. f. 41/111. ő. e. A Tájékoztatási Hivatal tevékenységének továbbfejlesztése, hatáskörének módosítása. 1969. március 24. MNL OL M-KS-288. f. 5/486. ő. e. A Tájékoztatási Hivatal hatáskörének rendezése; Jelentés az Agit. Prop. Bizottságnak a Tájékoztatási Hivatalról hozott határozat végrehajtásáról. 1972. április 6. MNL OL M-KS-288. f. 41/179. ő. e. Jelentés az Agit. Prop. Bizottságnak a munkájáról, javaslat a további feladatokra. 1979. szeptember 12. MNL OL M-KS-288. f. 41/331. ő. e.

[298] Javaslat az Agit. Prop. Bizottságnak egy félhivatalos kormánylap megjelentetésére. 1967. augusztus 31. MNL OL M-KS-288. f. 41/80. ő. e. Jelentés a Magyar Hírlapról. 1969. február 4. MNL OL M-KS-288. f. 41/112. ő. e. APO-megjegyzések a Magyar Hírlap szerkesztőségének jelentéséhez. 1969. március 23. MNL OL M-KS-288. f. 41/112. ő. e. Az APO és a Táj. Hiv. jelentése az Agit. Prop. Bizottságnak a Magyar Hírlap szerkesztőségének munkájáról. 1980. október 14. MNL OL M-KS-288. f. 41/355. ő. e.

[299] Az USA attól is tartott, hogy a szovjet vezetés érdeklődést mutat Délkelet-Ázsia iránt, és esetleg ismét összefog Kínával. Zubok (2007, 257).

[300] Ideológiai és külügyi titkárok 1978. február 27-i budapesti tanácskozása. MNL OL M-KS-288. f. 41/301. ő. e. Emberi jogok kérdése az amerikai diplomáciában: Zubok (2007, 254–257).

[301] Zubok (2007, 237).

[302] Az ideológiai munka és a külpolitikai propaganda összehangolásának problémái. Tézisek az 1973-as moszkvai ideológiai találkozóra, valamint a szovjet felszólalás. MNL OL M-KS-288. f. 5/628. ő. e. Kádár János és L. I. Brezsnyev 1977. júliusi krími megbeszélése. MNL OL M-KS-288. f. 5/723. ő. e.

[303] Jelentés a nemzetközi helyzet kérdéseivel kapcsolatos agitációs és propagandamunka budapesti tapasztalatairól; javaslat a további tartalmi és módszertani feladatokra. 1979. június. MNL OL M-KS-288. f. 41/306. ő. e.

[304] Az eurokommunista elméleteket a szovjetek deleninizálónak tartották, és arra intették a nyugati baloldali pártokat, hogy ne adjanak támogatást ilyen központ megalakulásához. Ideológiai és külügyi titkárok 1978. február 27-i budapesti tanácskozása. MNL OL M-KS-288. f. 41/301. ő. e. A Külügyi Osztály jelentése a PB-nek a nyolc szocialista ország testvérpártjai központi bizottsági titkárainak zártkörű tanácskozásáról. 1978. március. MNL OL M-KS-288. f. 5/739. ő. e. Jelentés a PB-nek a szocialista országok kommunista és munkáspártjai központi bizottságai ideológiai és külügyi titkárainak berlini találkozójáról. D. n. az 1979. július 24-i PB-ülésre. MNL OL M-KS-288. f. 5/777. ő. e. Jelentés az 1979. júliusi berlini ideológiai és külügyi találkozó megállapodásainak végrehatásáról. 1979. július 24. 41/329. ő. e.

[305] Az egyházak belső mozgásoktól hajtva maguk is az átalakulás, alkalmazkodás, „aggiornamento" időszakát élték. A magyar *Katolikus Szemle,* 1972. 3. negyedévi számában András Imre *A társadalomváltozás következményei* című írása elemezte ennek körülményeit: a legfőbb bázist jelentő parasztság évszázados kultúrája felbomlott, a nők tömegesen munkába álltak, az értelmiség vallásos kultúrája elapadt, a papság jórészt elöregedett, és mindehhez képest a magyar egyház lé-

péshátrányba került. Úgy látta, hogy a fiatal papság tudna új híveket hatékonyan megnyerni. Az új generáció már dolgozott is a hitéletet kiszélesítő megoldásokon: ismét szorgalmazta a hitoktatást, a ministránscsoportok alakítását, vetítéseket, társasjátékokat szervezett a maga közösségeiben. Konkrét anyagi támogatást nyugati segélyszervezeteken, egyházi személyeken keresztül – elsősorban közvetlenül a papoknak címezetten – kaphattak egyházi épületek felújítására, építésére és vallásos propagandaanyagokra. Szóbeli előterjesztés a PB 1966. április 26-i határozatának végrehajtásáról. MNL OL M-KS-288. f. 22/1972/35. ő. e. Adalék *A Magyar Népköztársaság ellen irányuló imperialista propaganda 1972. IV. negyedév* c. összefoglalóhoz. 1972. január 15. MNL OL M-KS-288. f. 22/1972/35. ő. e.

[306] Jelentés a PB 1973. május 22-i – az imperialista propaganda ellen folytatott harc tapasztalatairól és erősítésértől szóló – határozatának végrehajtásáról; javaslat a további feladatokra. 1978. október 18. MNL OL M-KS-288. f. 41/314. ő. e. A Külügyi Osztály jelentése a PB-nek a nyolc szocialista ország testvérpártjai központi bizottsági titkárainak zártkörű tanácskozásáról. 1978. március. MNL OL M-KS-288. f. 5/739. ő. e. A geopolitikai gondolkodás feléledéséről: Fischer (2005, 30–51, 92–98).

[307] 1979–1980-ban az UNESCO nyilatkozatot tett közzé a nők diszkriminációjának felszámolásáról: *Against discrimination: UN Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women* (CEDAW).

[308] Az International Communication Agency (ICA) összehangolta a külföldre sugárzó rádióállomások, az Egyesült Államok Tájékoztató Ügynöksége (USIA), illetve a műszaki és kulturális cserét lebonyolító központok tevékenységét. Változások a hazánk ellen irányuló imperialista propaganda irányításában és felépítésében. MNL OL M-KS-288. f. 41/314. ő. e. A nyugatnémet rádiópropaganda technikai teljesítőképességét szintén jelentős mértékben növelték ebben az időszakban. Adalék *A Magyar Népköztársaság ellen irányuló imperialista propaganda 1972. III. negyedév* c. összefoglalójához. MNL OL M-KS-288. f. 5/1045. ő. e.

[309] A keleti hírszerzés szerint az amerikai kormány 1982-ben módosította a SZER nehézkesnek ítélt irányítási, felügyeleti rendszerét, és más szervezeti, személyi változtatásokat is végrehajtott; az adások műsorszerkezete differenciáltabb, politikai tartalma koncentráltabb, ideológiája polemikusabb lett. *Változások a hazánk ellen irányuló imperialista propaganda irányításában és felépítésében.* MNL OL M-KS-288. f. 41/314. ő. e. *Jelentés az APB-nak az imperialista propaganda új vonásairól; javaslat a tartalmi, módszerbeli és szervezeti feladatokra.* 1983. április. 20. MNL OL M-KS-288. f. 41/411. ő. e.

[310] 1983 novemberében Andropov nyilatkozatban jelentette be a kelet-európai rakétatelepítéseket válaszul az amerikai „eurorakéták" ekkor megkezdett telepítésére. Moszkva támogatásra szólította fel szövetségeseit, valamint arra, hogy fagyasszák be kapcsolataikat az USA-val és azokkal a nyugati államokkal, amelyek rakétákat fogadtak be.

[311] Ekkor születnek az első jóslatok a szovjetrendszer összeomlásáról; rövid áttekintésükre l. Lipset–Bence (1994, 30–31, 36).

[312] *A szocialista hazafiság és a proletár internacionalizmus néhány időszerű kérdése.* 1974. június 18. MNL OL M-KS-288. f. 41/227. ő. e. Nyilvános változat: *A szocialista hazafiság és a proletár internacionalizmus néhány időszerű kérdései. Az MSZMP Kultúrpolitikai Munkaközösségének állásfoglalása.* 1974. szeptember. *Az MSZMP határozatai...* (Vass szerk. 1979, 830–849, a hivatkozott rész: 833). *A nemzeti tudat hazánkban és a nemzeti-nemzetiségi kérdés korunkban.* 1986. február MNL OL M-KS-288. f. 41/459. ő. e. *A nemzeti tudat hazánkban, a nemzetiségi kérdés korszakunkban.* 1986. február 26. MNL OL M-KS-288. f. 50/15. ő. e.

[313] Jelentés és állásfoglalás-tervezet az APB és a PB számára az MSZMP művészetpolitikájának néhány időszerű feladatáról. 1984. június 20. MNL OL M-KS-288. f. 41/429. ő. e. Állásfoglalás-tervezet az MSZMP művészetpolitikájának időszerű feladatairól. 1984. július 25. MNL OL M-KS-288. f. 5/917. ő. e.

[314] Jelentés az MTI munkájáról, feladatairól. 1978. július 28. MNL OL M-KS-288. f. 41/309. ő. e.

[315] Andrej Gromiko levele Kurt Waldheimhoz. 1972. augusztus MNL OL M-KS-288. f. 41/189. ő. e.

[316] Tomlinson (2015, 363).

[317] A hetvenes évek elején az UNESCO Oktatási, Tudományos és Kulturális Szervezetének keretében nemzetközi tárgyalások indultak – a gazdasági rendszerekről folytatott vitákkal párhuzamosan – a világ új információs és kommunikációs rendjéről. A globális politikai hatásokat értelmező első nagy konferenciákat az el nem kötelezett országok tartották Algírban, illetve Újdelhiben 1973-ban és 1976-ban (New World Information and Communication Order, NWICO). Az összefoglaló javaslatot az évtized végén Tunézia információs minisztere Mustapha Masmoudi állította össze, majd a kommunikációs kérdésekkel foglalkozó ENSZ McBride-bizottság elé terjesztette. 1975 és 1984 között a szervezet égisze alatt Párizsban számos hasonló konferenciát rendeztek, melyeken világossá vált, hogy a résztvevők több kérdésben alapvetően megosztottak.

[318] A McBride-jelentés (1983). A harmadik világ és a baloldal ellenvetéseiről: Grenada File, www.thegrenadarevolutiononline.com.nwico.html.

[319] Szerződés az államok tevékenységét szabályozó elvekről a világűr kutatása és felhasználása terén, beleértve a holdat és más égitesteket http://www.hso.hu/showbinary.php?did=101. Korábban: 1962. évi 1. törvényerejű rendelet a genfi 1959. december 21-i nemzetközi távközlési egyezmény kihirdetéséről. L. még *Az MTV tájékoztatója az APB-nak a műholdas televíziós műsorszórás helyzetéről és feladatainkról.* d. n. (1983. június) MNL OL M-KS-288. f. 41/411. ő. e.

[320] C. Cherry: *Az információelmélet társadalmi alapjai és a szociológia alkalmazása.* A cikket lengyel forrásra hivatkozva ismertette a *Valóság* 1960/2. száma. Említi: Szántó (1999, 59).

[321] Jelentés az APB-nak az imperialista propaganda új vonásairól; javaslat a tartalmi, módszerbeli és szervezeti feladatokra. 1983. június. 20. MNL OL M-KS-288. f. 41/411. ő. e.

[322] Az MTV tájékoztatója az APB-nak a műholdas televíziós műsorszórás helyzetéről és feladatainkról. D. n. (1983. június) MNL OL M-KS-288. f. 41/411. ő. e. Jelentés a műhold közvetítésével sugárzott ellenséges televíziós propaganda várható alakulásáról és javaslatai a politikai tennivalókra. 1972. szeptember 16. MNL OL M-KS-288. f. 41/189. ő. e.

[323] Előterjesztés az MRT vidéki stúdióinak fejlesztéséről. 1971. (november) MNL OL M-KS-288. f. 41/169. ő. e. Tájékoztató a Magyar televízió második programjának előkészítéséről. (1971. november) MNL OL M-KS-288. f. 41/169. ő. e. Az APO tájékoztatója a kábeltelevíziózás hazai lehetőségeiről. 1983. szeptember 15. MNL OL M-KS-288. f. 41/414. ő. e. Jelentés a Képújság működési rendjéről. 1986. április 23. MNL OL M-KS-288. f. 41/467. ő. e.

[324] Jelentés a tájékoztatás megjavításáról szóló 1965. június 8-i politikai bizottsági határozat végrehajtásáról. 1968. szeptember 16. MNL OL M-KS-288. f. 41/101. ő. e. Az MSZMP PB állásfoglalása a tájékoztatás megjavításáról szóló 1965. június 8-i határozat végrehajtásának helyzetéről. 1968. november 12. *Az MSZMP határozatai...* (Vass szerk. 1974, 244–250.) Az alapvetően rendeleti működtetésnek megfelelően a sajtóirányítás egyes kérdéseit a 26/1959. (V. 1.) számú, a helyreigazításhoz fűződő jogokat és a kiadást, engedélyezést a 26/1959. (V. 1.) számú, a Tájékoztatási Hivatal feladatkörét pedig az 1039/1969. (X. 28.) számú kormányrendelet szabályozta. *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye.* 1969, 334–335.

[325] Magyarországon kihirdetve az 1985. évi XVIII. tv.-nyel.

[326] Az MTV tájékoztatója az APB-nak a műholdas televíziós műsorszórás helyzetéről és feladatainkról. D. n. (1983. június) MNL OL M-KS-288. f. 41/411. ő. e. A televíziózással kapcsolatos

általános rendelkezésekről l. a Postáról és távközlésről szóló rendelet és az ahhoz csatlakozó 7/1973. (XII. 27.) KPM számú rendelettel közzétett rádió és televízió szabályzat.

[327] A tájékoztatás irányelvei, jogi szabályozásának elvi alapjai. 1970. január 22. MNL OL M-KS-288. f. 41/130. ő. e.

[328] Adalék *A Magyar Népköztársaság ellen irányuló imperialista propaganda 1972. IV. negyedév* c. összefoglalóhoz. 1972. január 15. MNL OL M-KS-288. f. 22/1972/35. Az APO tájékoztatója a XXV. kongresszus visszhangjáról és a véleményekről. 1976. március 10. MNL OL M-KS-288. f. 41/259.

[329] Az Európai Integráció története. https://eduline.hu/segedanyagtalalatok/letolt/2741.

[330] Ideológiai és külügyi titkárok 1978. február 27-i budapesti tanácskozása. MNL OL M-KS-288. f. 41/301. ő. e. A Külügyi Osztály jelentése a PB-nek a nyolc szocialista ország testvérpártjai központi bizottsági titkárainak zártkörű tanácskozásáról. 1978. március. MNL OL M-KS-288. f. 5/739. ő. e. A Külügyi Osztály jelentése a PB-nek a nemzetközi kommunista és munkásmozgalom egyes időszerű kérdéseiről. 1978. október MNL OL M-KS-288. f. 5/757. ő. e.

[331] Berend (1999, 279–280) hivatkozásai közt: Antonian, Armen: *Toward a Theory of Eurocommunism. The Relationship of Eurocommunism to Eurosocialism.* Westport, Conn., 1987, Greenwood; Hassner, Pierre: „Postwar Western Europe: The Cradle of Eurocommunism?" In Rudolf L. Tokes (ed.): *Eurocommunism and Détente.* New York, 1976, New York Univ. Press.

[332] Az MSZMP továbbra is széles körű kapcsolatokat akart fenntartani a nyugati szervezetekkel, de országonként lehetőleg csak egy kommunista párttal. Az MSZMP PB 1974. május 21-i határozata a szocialista, szociáldemokrata pártokkal kialakított kapcsolatainkról, javaslatok a további feladatokra. MNL OL M-KS-288. f. 5/637. ő. e.

[333] Az ideológiai élet, a politikai tudatformáló munka tapasztalatai. Irányelvek az ideológiai munka fejlesztésének feladataira. 1987. július 7. MNL OL M-KS-288. f. 50/16. ő. e. A mai ideológiai problémák értelmezéséről. 1987. augusztus 10. MNL OL M-KS-288. f. 41/491. ő. e.

[334] Az MSZMP PB 1982. április 14-i állásfoglalása: nyugat-európai testvérpártjaink újabb értékelései a szocialista országokról, különös tekintettel a szocializmus építésének magyarországi a tapasztalataira. MNL OL M-KS-288. f. 5/851. ő. e.

[335] A Külügyminiszter és a Művelődési Miniszter előterjesztése az APB-nek a Kulturális Fórumon benyújtott javaslatok további gondozásáról. 1986. április 21. MNL OL M-KS-288. f. 41/466. ő. e.

[336] Ma már tudjuk, hogy Günter Grass kapcsolatban állt a keletnémet titkosszolgálattal, ezért nem zárhatjuk ki, hogy közvetlen vagy inkább közvetett szovjet ösztönzésére szorgalmazta az európai összehangolódást. Később élénken támogatta a finlandizálás-elképzeléseket is. Heller–Fehér (1991, 192).

[337] A Külügyminiszter és a Művelődési Miniszter előterjesztése az APB-nek a Kulturális Fórumon benyújtott javaslatok további gondozásáról. 1986. április 21. MNL OL M-KS-288. f. 41/466. ő. e. Az APO 1972. IV. negyedévi jelentése: a Magyar Népköztársaság ellen irányuló imperialista propaganda. 1973. január 15. MNL OL M-KS-288. f. 22/1972/35. ő. e.

[338] Tájékoztató a Kulturális Fórum nemzetközi ideológiai harcban hasznosítható tapasztalatairól. 1986. január 13. MNL OL M-KS-288. f. 41/466. ő. e.

[339] A TKKO és a Külügyi Osztály jelentése a PB-nek a Kulturális Fórum munkájáról. 1985. november 28. MNL OL M-KS-288. f. 5/957. ő. e. A nemzeti tudat hazánkban – a nemzeti-nemzetiségi kérdés korunkban. 1986. január 21. MNL OL M-KS-288. f. 41/459. ő. e.

[340] Jelentés az APB-nek *A szocializmus fejlődésének időszerű kérdései hazánkban* című országos elméleti tanácskozásról. 1987. február 25. MNL OL M-KS-288. f. 41/483. ő. e. Az ideológiai élet, a politikai tudatformáló munka tapasztalatai. Irányelvek az ideológiai munka fejlesztésének feladataira. 1987. július 7. MNL OL M-KS-288. f. 50/16. ő. e.

[341] Bognár (1980, 16–17). Ugyanitt Kulcsár Kálmán (1980) idézte Toynbeet, aki a társadalmi mozgásokat a *kihívás és válasz* jelenségeire vezette vissza, mondván, a kultúrákat is valójában a kihívásra adandó megfelelő válasz hívja életre, hanyatlásukat ennek elmaradása vagy a nem kielégítő válasz okozhatja. Kulcsár röviden elemezte a magyar gazdaságra ható belső és külső kihívásokat és a rájuk adandó társadalmi válaszokat, illetve a visszahúzó tényezőket is.

[342] Irányelvek az ideológiai munka fejlesztésének feladataira, a KB munkatervében szereplő dokumentumtervezet első változata. 1987. július 7. MNL OL M-KS-288. f. 50/16. ő. e.

[343] *A mai ideológiai problémák értelmezéséről.* Szakértői tanulmány 1987. augusztus 10. MNL OL M-KS-288. f. 41/491. ő. e.

[344] A mai ideológiai problémák értelmezéséről. 1987. augusztus 10. MNL OL M-KS-288. f. 41/491. ő. e.

[345] Jelentés a tudománypolitikai irányelvek felülvizsgálatának néhány kérdésére. 1988. október 17. MNL OL M-KS-288. f. 41/439. ő. e.

[346] Búza (1981, 119); Halay (1981, 103); Halász (1985). A Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság tájékoztatója az APB-nak a VII. ötéves tervidőszak Országos Középtávú Kutatási-Fejlesztési Tervének társadalomtudományi programjairól. 1985. november 20. MNL OL M-KS-288. f. 41/456. ő. e.

[347] Szabó (1974, 265–266).

[348] Jelentés *A szocializmus fejlődésének időszerű kérdései hazánkban* című országos elméleti tanácskozásról. 1987. február 25. MNL OL M-KS-288. f. 41/470. MNL OL M-KS-288. 41/483.

[349] Szakmai és politikai körökben idehaza is ismertek voltak ezek az elméletek; többek közt Kulcsár Kálmán is hivatkozott rájuk könyvében (1974), illetve 1980-as akadémiai előadásában (1980, 31, 39). Többek közt: Welsh, William: *Elites and Leadership in Communist Systems: Some New Perspectives. Laboratory for Political research.* Reprint Series No. 63. The University of Iowa 1976; Field, Mark G. (ed.): *Social Consequences of Modernization in communist Societies.* Baltimore and London, 1976. A későbbi elemzők közül is sokan a rendszerlebomlás egyik *fontos* vagy éppen legfontosabb elemének tartják a professzionális csoportok, hálózatok, lobbik megjelenését. L. Bacon–Sandle (2002); hivatkozással többek közt: M. Lewin: *The Gorbachev Phenomenon.* Berkeley, 1988, University of California Press; G. Hosking: *The Awakening of the Soviet Union.* Cambridge, Mass., 1991, Harvard U. Press; T. J. Colton: *The Dilemma of Reform in the Soviet Union.* New York: Council on Foreign Relations, 1986; P. Schroeder: Red Sunset: *The failure of the Soviet Politics.* Princeton U. Press, 1993. esp. Chapter 1; M. R. Beissinger: *In Search of Generation in Soviet Politics.* Princeton U. Press, 1993.

[350] Az ideológiai élet, a politikai tudatformáló munka tapasztalatai. Irányelvek az ideológiai munka fejlesztésének feladataira. 1987. július 7. MNL OL M-KS-288. f. 50/16. ő. e.

[351] Schmitter (1974, 85–134; 1977). A hivatkozott írás: Mihail Manoïlesco: *Le Siècle du Corporatisme.* (rev. ed. Paris, 1936. eredeti kiadás: 1934.)

[352] Bunce-Echols III (1980). Schmitter tanulmányát követően a szovjetrendszerek korporativizálódásáról több vázlatos elmélet született. Nem kevesen kerestek korporációs összefüggéseket az ázsiai – főként a kínai és a tajvani – formációs változásokban is, s vannak, akik hasonló tendenciákat emlegetnek Indonéziával, Dél-Koreával, Kenyával, Oroszországgal, Kazahsztánnal és néhány latin-amerikai országgal kapcsolatban. Panitch (1977); Kelley (1980); Hough (1972; 1976); Unger–Chan (1994); Ying-Lan Hsiao (2001); Ming-sho Ho (2006); Chang–Bain (2006); Kamimura (2008). A korporáció újraértelmezett fogalmáról még röviden: Czada (2011).

[353] O'Donnell–Schmitter–Whitehead (1989, 1–4. kötet); Katzenstein (1985).

[354] Katzenstein (1985).

[355] Katzenstein (1985).

[356] Stepan (1978); Ruble (1980; 1983); McCain, Jr. (1983); Ziegler (1986).

[357] Bunce–Echols III (1980). A szerzők érvelésével lényegében egyetért D. Kelly (1980a, 1980b), aki szerint a Brezsnyev-éra különbözik a plurális demokráciáktól, de a korábbi szovjet szakaszoktól is. Azaz sem a konzervatív, sem a liberális kategóriák nem írják le egyértelműen, ezért érdemes kísérletezni a korporativizmus ismérveinek alkalmazásával. A folyamatos reformok ekkor elérték a vezetői módszereket, és szélesebb társadalmi bevonódásra utalt a párttagság bővülése, összetételének felfrissülése is (generációs, képzettségbeli és nemzetiségbeli arányok változása; a nők részvétele kevéssé). Az ideológia eközben kiemelte az egyensúly jelentőségét: elkerülhetetlennek mutatta a termelési, gazdasági, oktatási és politikai változásokat, ugyanakkor biztonságot, fokozatosságot, egyezségeket, érdekegyeztetést szorgalmazott, azaz döntően evolúciós mozgásokat ígért, békés növekedést. Két évtizeddel később újabb, főként revizionistának mondott szerzők kezdték hangsúlyozni a rendszerben hasonló vonásokat. Thatcher (2002) például azt, hogy Brezsnyev világosan kijelölte a preferenciákat, tartózkodott a szélsőségektől, bár kellemetlen, de megbízható tárgyalópartnernek számított külföldön, míg belföldön csapatmunkában kormányzott, populista döntéseket hozott, többek közt bevezette az ötnapos munkahetet, és csökkentette a nyugdíjkorhatárt. Lényegében Fowkes (2002) is ilyen következtetésekre jutott a korszak értékelésekor. A korporatizmus három elemét emelte ki: az állam és az elitek konfliktusának kerülését, azaz a kompromisszumkeresést, a nagyobb érdekcsoportok bevonását a politikaformálásba és az elitek stabilizálását.

[358] Hough (1972, 24–25). A magyar kompromisszumos politizálást regisztráló, leíró kortárs elemzések rövid ismertetését l. Rainer (2011, 110–118).

[359] L. Martins (1989).

[360] Williams (1997, 24–28).

[361] Zielinsky (1984, 157–159). Táblázat a régió országainak kétoldalú politikai és kulturális szerződéseiről 1945–1952 között: Brzezinski (1963, 109).

[362] A háború alatti és közvetlenül az azt követő térségi föderációs és konföderációs elképzelésekről, illetve az ezekkel kapcsolatos szovjet álláspontról összefoglalóan: Fischer (2005, 108–108); Ormos (2007, 198–233). Magyar vonatkozások: Gyarmati (2005); Németh (2001). A szovjet elképzelésekről l. még Baráth (1996, 140, 181–182); Zubok (2007, 23); Heller–Nyekrics (2003, 66–72, 87–89, 147, 374).

[363] Baráth (2017).

[364] Békés (2019, 195–198).

[365] T. Varga (1992, 267).

[366] A szovjet előny titka a rakétatechnikában, annak meghajtó erejében rejlett. Az USA az európai támaszpontok közelsége miatt kevésbé kényszerült gyors ütemű fejlesztésre, így hamarosan lemaradt. Az interkontinentális rakéták előállításában érdekelt keleti fél azonban az űrkutatásban is lépéselőnyt szerezett: előbb tudott nagy tömegű műholdakat a világűrbe juttatni, így az ötvenes évek második felében – éppen TTF-gyorsulás realizálásakor – átmenetileg technikai fölényben érezhette magát. Az űrversenyről és az eredményekről l. *A XX. század...* (1994, 845–847, 858, 860, 867, 869, 889, 891, 905, 912, 916); Fisher (2005, 16–17. V. sz. tábla).

[367] *Az SZKP XX....* (1956, Fedor szerk. 28, 548). A szovjetek az ázsiai mellett az afrikai függetlenedést is ösztönzőnek, biztatónak találták (Tunézia, Marokkó, Algéria).

[368] A békülékenyebb politikáról l. Zubok–Plesakhov (1997). Mindazonáltal hadiereje tudatában, a meghirdetett koegzisztencia ellenére Hruscsov szívesen és gyakran riogatta a világot. Leghíresebbként l. az 1956. november 5-i Bulganyin-rakétajegyzékeket. Békés (2006, 120).

[369] Az értekezletet megtartására 1954. április–májusban a colombói konferencián tett javaslatot India, Pakisztán, Burma és Indonézia. A térségi együttműködés alapjaként fogadták el az öt elvet, a Pancsa Szilát. Ugyanerre hivatkozva kötött egymással külön megállapodást India és Kína viszonyaik békés rendezéséről. A maga köreiben a Nyugat is szorgalmazott regionális integrációkat mindjárt az ENSZ megalakulása előtt, majd azt követően is. A szovjet vezetést a riválisalternatív tömbök formálódása nyugtalanította, és semlegesítésükre mindent megtett. Visszatérően javasolta legalább részbeni felszámolásukat, de közben szervezte a maga saját tömbjeit. Halmosy (1985, 223, 234–238, 273); Fischer (2005, 125–126, 146, 148); Kende (1970, 35–38).

[370] Az 1954-es stockholmi béketalálkozó egyike volt az első kapcsolatépítő megmozdulásoknak, amely húsz évvel a helsinki megállapodás előtt már *civil viszonyokat* szövögetett a nyugati és a keleti befolyásos közvélemény köreiben. A részt vevő Lukács György szerint a rendezvény fő célja olyan neves közéleti tudósok, művészek bevonása volt, akik addig távol tartották magukat a békemozgalomtól. Különösen sikeresnek ítélte a népes indiai és japán jelenlétet, a nyugati részvételt azonban kevésbé. Lukács György levele az MDP PB-hez 1954. június 27. MTA Filozófiai Intézet Archívuma (LUK Archívum). Szintén jó alkalmaknak tűnhettek a tudósok megnyerésére az ún. Pugwash-konferenciák, melyeket Albert Einstein és Bertrand Russel kezdeményeztek 1955-ben. L. Russell–Einstein Manifesto. London, 1955. http://www.pugwash.org/about/manifesto.htm

[371] Békés (2019, 91–92).

[372] Baráth (2012, 23).

[373] Erre az értelmezésre: Békés (2000).

[374] Erre az értelmezésre: Kalmár (2014, 108, 179, 224–225).

[375] MSZMP PB 1964. február 4. MNL OL M-KS-288. f. 5/326. ő. e. Szovjet párt- és kormánydelegáció Magyarországon Hruscsov vezetésével 1964. március 31. – április 9. L. a Különfélék között: Kállai Gyula bejelentése. MSZMP PB 1964. március 17. MNL OL M-KS-288. f. 5/329. ő. e.

[376] MSZMP PB 1963. július 31. MNL OL M-KS-288. f. 5/309. ő. e. Idézi: Békés (2003, 36). L. még Magyar–szovjet ideológiai tárgyalások. MNL OL M-KS-288. f. 41/17. ő. e. Kádár már 1958-ban is tett erre javaslatot: Baráth (2003) és Baráth (2012).

[377] Az MSZMP PB, KB, a KEB és a Központi Revíziós Bizottság együttes határozata. 1963. július 31. MNL OL M-KS-288. f. 5/309. ő. e. A szovjet–kínai vita kelet-európai regionális integrációs hatásairól: Kalmár (2014, 210–228).

[378] MSZMP PB 1966. december 13. MNL OL M-KS-288. f. 5/412. ő. e.

[379] Lundestad (2005).

[380] Jelentés a PB-nek a szovjet párt- és kormányküldöttség 1972. november 27. – december 1. közötti tárgyalásáról. MNL OL M-KS-288. f. 5/599. A KÜM 1972-es jelentése: A Közös Piac és a szocialista országok (Puja Frigyes konzultációja a MID-ben). 1972. február 4. XIX-J-1-j-Szm-144-001190/1/1972. 95. Tyurina (2002); Lukács (2004).

[381] Dobrynin (1995, 189).

[382] Az 1971-es KGST Komplex Program (XXV. ülésszak, Bukarest) a régió országainak a szoros integrációját tűzte ki célul. A tagországok ekkorra kidolgozták az átfogó *integrációs váltás* főbb elveit. A TKKO jelentése az APB-nak a magyar–szovjet társadalomtudományi együttműködésről. 1974. május 29. MNL OL M-KS-288. f. 41/228. ő. e. Javaslat Magyar–Szovjet Társadalomtudományi Együttműködési Bizottság létrehozására. 1974. augusztus 28. MNL OL M-KS-288. f. 41/231. ő. e.

[383] L. I. Brezsnyev felszólalása az 1969-es moszkvai tanácskozáson. A szovjet blokk ez idő tájt különösen érdeklődött a harmadik világ nemkapitalista fejlődési modelljei iránt is. Fencsik (1977, 168–176).

[384] Borisz Ponomarjov felszólalása az 1973. decemberi moszkvai találkozón. MNL OL M-KS-288. f. 5/628. ő. e.

[385] Az együttműködés további elmélyítésének és tökéletesítésének, valamint a KGST-államok szocialista integrációja fejlesztésének komplex programja. 1971. július. Fencsik (1977, 490–492).

[386] A szervezet működésével kapcsolatban Békés Csaba hangsúlyozza, hogy a hatvanas évek közepétől ez a keleti blokk politikai egyeztető mechanizmusának legfontosabb fóruma lett, míg katonai szerepe korántsem tekinthető különösebben sikeresnek. Békés (2003, 9–54).

[387] Baráth (2012, 23).

[388] Jelentés és Emlékeztető a testvérpártok Központi Bizottságai titkárainak 1973. decemberi moszkvai tanácskozásáról. MNL OL M-KS-288. f. 5/628. ő. e.

[389] *A szocialista hazafiság és proletár internacionalizmus néhány időszerű kérdése* című tervezet. 1974. június 26. MNL OL M-KS-288. f. 41/227. ő. e.

[390] Kádár János szóbeli tájékoztatója a Brezsnyevvel folytatott 1976. augusztusi krími megbeszélésről. MSZMP PB 1976. szeptember 7. MNL OL M-KS-288. f. 5/700. ő. e. Kádár János és L. I. Brezsnyev megbeszélése. Jelentés és PB-vita. 1972. február MNL OL M-KS 288. f. 5/575. ő. e. Jelentés a PB-nek a szovjet párt- és kormányküldöttség magyarországi látogatásáról. 1972. december 4. MNL OL M-KS-288. f. 5/599. ő. e.

[391] Jelentés a magyar kormányküldöttség 1972. márciusi moszkvai tárgyalásáról. MNL OL M-KS 288. f. 5/578. ő. e.

[392] Kádár többször szót emelt a bővítés mellett, mondván, a közös politika nem jelentheti a hatok (Románia nélküli) elkülönülését a VSZ-ben és a KGST-ben. Földes (2001, 109–110).

[393] Kádár János és L. I. Brezsnyev megbeszélése. Jelentés és PB-vita. 1972. február MNL OL M-KS 288. f. 5/575. ő. e. L. még Földes (2001, 112).

[394] Földes (2001, 110–112).

[395] Kovács (1985, 27).

[396] Békés (2006, 51).

[397] Elődtestületeit hivatalosan elsősorban katonai, védelmi ügyekkel bízták meg, de figyelemre méltó, hogy tagjaik a legfelső szintű vezető réteg legszűkebb csoportjaiból tevődtek össze, valódi tevékenységük nehezen feltárható, döntéseiknek, tárgyalásaiknak és hatókörüknek pedig alig van hozzáférhető nyoma, dokumentuma. A Minisztertanács és a Honvédelmi Tanács közti személyi összefüggéseiről és a rendkívüli hatalomkoncentrációról l. Germuska–Nagy (2004, 196, 202, 204–207).

[398] Kovács (1985, 148–9, 169, 171, 328– 339, 370–371, 387, 400).

[399] VSZ PTT 1969. március 17. Mastny–Byrne (2005, 330–331).

[400] Heller–Nyekrics (2003, 577, 620). A VSZ előkészítésének időszakában (1955 februárjában) Hruscsov is de facto hadseregparancsnok lett, és innentől fogva az első, illetve főtitkárok mintegy automatikusan megörökölték ezt a pozíciót. Zubok (2007, 98–99).

[401] Javaslat az új Alkotmány előkészítésének programjára. MSZMP PB 1968. február 20. MNL OL M-KS-288. f. 5/446. ő. e. Javaslat a PB-nek a Magyar Népköztársaság alkotmányának módosítására és a közjogi reformra. 1968. szeptember 23. MNL OL M-KS-288. f. 5/473. ő. e.; Javaslat néhány rendezendő közjogi kérdésre. MSZMP PB 1968. október 1. MNL OL M-KS-288. f. 5/473. ő. e. Javaslat a KB-nek az állami élet fejlesztésére. MSZMP PB 1969. február 18. MNL OL M-KS-288. f. 5/484. ő. e. Javaslat társadalmunk és államszervezetünk alkotmányos kérdéseire. MSZMP PB 1970. augusztus 11. MNL OL M-KS-288. f. 5/524. ő. e. Előterjesztés az Alkotmány egyes pontjainak módosítására. MSZMP PB 1971. július 27. MNL OL M-KS-288. f. 5/560. ő. e. Javaslat az alkotmánymódosítás tervezetének jóváhagyására. MSZMP PB 1972. február 1. MNL OL M-KS-288. f. 5/573. ő. e. A KB által kiküldött bizottság javaslata a PB-nek az alkotmánymódosításra. 1971. július 17. A PB által kiküldött bizottság javaslata a társadalom és államszervezet alkotmányos kérdéseire. 1970. július 30. MSZMP PB MNL OL M-KS-288. f. 5/524. ő. e. L. még Germuska–Nagy (2004).

[402] Uo.

[403] A Külügyi Osztály jelentése a PB-nek a nyolc szocialista ország testvérpártjai központi bizottsági titkárainak zártkörű tanácskozásáról. 1978. március. MNL OL M-KS-288. f. 5/739. ő. e.

[404] Jelentés az PB-nek a Magyar Hét munkájáról, javaslat a fejlesztésre. 1980. február 13. MNL OL M-KS-288. f. 41/340. ő. e.

[405] *Magyarország*, 1973. június 10. Kádár (1977, 332–341).

[406] *A szocialista hazafiság és a proletár internacionalizmus néhány időszerű kérdése.* 1974. június 18. MNL OL M-KS-288. f. 41/227. ő. e.

[407] Javaslat az ideológiai életről és a párt ideológiai munkájáról szóló központi bizottsági napirend előterjesztésére. Kádár János hozzászólása. MSZMP PB 1987. szeptember 8. MNL OL M-KS-288. f. 5/1007. ő. e.

[408] A nemzeti tudat hazánkban – a nemzeti-nemzetiségi kérdés korunkban. 1986. január 21. MNL OL M-KS-288. f. 41/459. ő. e. 652. A szocialista hazafiság és a proletár internacionalizmus néhány időszerű kérdése. 1974. június 18. MNL OL M-KS-288. f. 41/227. ő. e.

[409] Szirmai István felszólalása. MNL OL M-KS-288. f. 288.f. 11/1406. ő. e.

[410] A szocialista hazafiság és a proletár internacionalizmus néhány időszerű kérdése. 1974. június 18. MNL OL M-KS-288. f. 41/227. ő. e. A szocialista hazafiság és a proletár internacionalizmus időszerű kérdései. Az MSZM KB Kultúrpolitikai Munkaközösségének állásfoglalása. 1974. szeptember. *Az MSZMP határozatai...* Vass (1979, 843).

[411] A nemzeti tudat hazánkban – a nemzeti-nemzetiségi kérdés korunkban. 1986. január 21. MNL OL M-KS-288. f. 41/459. ő. e.

[412] Békés (2000, 814–819).

[413] Gorbacsov kezdettől hangsúlyozta az „újfajta" integráció (a térségi partnerekkel kötendő „demokratikus koalíció") kiépítésének fontosságát, de hangsúlyai néhány év alatt módosultak. Eleinte főként az intrablokk kapcsolatok multilaterális intézményeiről beszélt gyakrabban, később viszont a keleti integrációt egyértelműen tágabb koncepcióba helyezte: az európai integrálódás tervébe. Savranskaya (2010, 7, 9, 14, 18–22).

[414] A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Szocialista Világrendszer Intézetének feljegyzése Alekszandr Jakovlev KB-titkár részére; a Kelet-Európában zajló változások és hatásuk a Szovjetunióra 1989. február In Baráth–Rainer (2000, 435, 437–438).

[415] Mastny (2001).

[416] Francia forrásokra hivatkozva: Rey (2004, 56–57, 40–41, 48); Idealisztikusabb megközelítéssel a közös intézmények szovjet tervére utal Savranskaya (2010, 21, 46); Az internacionalizálást első körben csak a blokkon belüli országok közös felügyeletére értették. L. Az SZKP KB Nemzetközi Osztályának feljegyzése Alekszandr Jakovlev KB-titkár részére az európai szocialista országokkal való kapcsolatok fő kérdéseiről (1989. február). In Baráth–Rainer (2000, 417). A szovjet Európa-politikáról és Európa Ház koncepcióról még Kalmár (2014, 540–545).

[417] Az Európa-centrikus – USA-val konkuráló – eurázsista program szellemi atyja ekkoriban Jakovlev volt. Figyelemre méltó, hogy 1988 elején megalakult a Szovjet Akadémia Európa Intézete. A kontinensre vonatkozó tervekben érthetően mindig a német kérdést tekintették központi elemnek; Németország semlegesítése nagy lépést jelentett volna a nyugati térség semlegesítése felé (remélve, hogy csökken a NATO és az USA szerepe is), ezért a moszkvai vezetés erre újra és újra visszatért. L. V. Dasicsov tervezete 1987 novemberében. Lévesque (2001, 73–76).

[418] Rey (2004, 34–37).

[419] Proposal of the Soviet Delegation. Department of State, Conference Files: Lot 63 D 123, CF 514. This proposal was made at the Fourth Plenary Session of the Heads of Government, July 20; See Document 207. *Foreign Relations of the United States (FRUS) 1955–1957. Volume V,* Austrian State Treaty; Summit and Foreign Ministers Meetings, 1955, Document 251. Az előzményeket l. Mastny (2001).

[420] Zubok (2007, 229).

[421] Francia forrásokra hivatkozva Rey (2004, 56–57, 40–41, 48). Idealisztikusabb megközelítéssel a közös intézmények szovjet tervére utal Savranskaya is (2010, 21, 46).

[422] Rey (2004, 41); Savranskaya (2010, 7, 9, 14, 18–22) A „kis peresztrojkák" tervezett jellemzőiről uo. (5, 8, 13, 32, 44).

[423] Rey (2004, 51, 53).

[424] Magyarországon 1979 augusztusában vetítették az első filmet; nem kizárt, hogy az aktuális magyar–amerikai alkuk részeként.

[425] A bevallott hadi kiadások összessége már a hetvenes években is meghaladta a kiadások negyven százalékát, Gorbacsov pedig már egyértelműen a teherbíró-képesség túlhaladásáról, potenciálisan elképzelhetetlen mértékű nyomásról beszélt. Zubok (2007, 277, 291–292, 298–299, 307).

[426] Uo. (289).

[427] Hasonló megfontolásból leginkább a francia vezetést érdekelte a javaslat, mivel az emlékeztetett de Gaulle európai elképzeléseire. Az integrálódó kontinensen feltehetően most sem a szovjeteket látták volna szívesen központi szervezőerőként. Rey (2004).

[428] Ostermann (2001b, 238–40). Idézi: Rey (2004, 41). Vö. az *Eurázsiai Unió* 2011. októberi, lazább, virtuális regionális integrációs tervét, melyet az *Ivesztyija* ismertetett. Eszerint a 2015-re megalakítandó szervezet alapja lenne a 2012. január 1. óta működő orosz, belorusz és kazah Közös Gazdasági Térség, de később túlmenne a volt szovjet köztársaságok határainál, és bevonna „az orosz gazdasági érdekekkel lojális államokat", mint Magyarország, Finnország, Bulgária, Csehország, Vietnam, Kuba és Venezuela. Szuverén államok szövetségeként működve ezek az oroszt fogadnák el közvetítő nyelvként. http://www.napi.hu/nemzetkozi_gazdasag/magyarorszag_putyin_uniojahoz_csatlakozik.502445.html.

[429] Savranskaya (2010, 10–11, 43–45).

[430] A szovjet geopolitikai gondolkodásról többek közt: Heller–Fehér (1991); Gecse (1993); Brzezinski (1999); *Heller–Nyekrics* (2003); *Ljubov–Gazdag* (2004).

[431] Békés (2000, 798–800; 2004a, 291); Békés (2006, 85).

[432] Lenin 1920-ban ezt az elgondolást világosan kifejtette a vilniusi példán. Pipes (szerk. 2002, 131–134).

[433] Békés (2000, 798–800).

[434] Rainer M. János (2000, 651) szerint az 1956-os hagyomány kétféle volt: az egyik tudati, politikai szempontból egyaránt elnyomó, megtorló, a másik viszont forradalmi. A kettő a hallgatásban találkozott. Hozzátehetjük: a vérontás elkerülésére való törekvésben ezek szintén megegyeztek.

[435] Alexander N. Jakovlev a peresztrojka-stratégia egyik fő kidolgozója, 1987-től 1990-ig az SZKP PB tagja, a Világgazdasági és a Nemzetközi Kapcsolatok Intézet igazgatója, legfőbb politikai tanácsadó, részt vett a Gorbacsov–Reagan-találkozókon is. Jegor Ligacsovra hivatkozva Jacques Lévesque (2001, 54) azt állítja, hogy Gorbacsov számára minden külpolitikai szöveget Jakovlev írt.

[436] A korszak elemzői általában kiemelt jelentőséget tulajdonítanak a lengyel „modellnek" a szovjet rendszerformáló elképzelések alakulásában: az elnöki rendszer, később kombinálva a paktumos parlamentarizmussal, megfelelő módosításnak tűnhetett az egész régió számára. A lengyel felkelésnek erről az aspektusáról l. még Gooding (2002, 197–198); Lévesque (2001, 88, 97–98, 111–112); Bozóki (2000, 14).

[437] Casanova (2000, 686, 707–708).

[438] L. Casanova elemzése a spanyol példán (2000, 690–691, 701–706).

[439] Szalontai Balázs is megállapítja a közép-ázsiai és a mongol átmenetet vizsgálva, hogy az erősödő nemzeti identitás el tudta terelni a figyelmet a demokratikus intézmények kialakításának fontosságáról, ezért a szovjet galaxis közvetlen vonzásában élő népeknél nemegyszer a komolyabb strukturális átalakulás ellen hatott. Az eredmény a közép-ázsiai országokban: erős elnöki rendszer és gyengécske pártok. Ennek ellentéte a mongol átmenet, ahol (különböző okoknál fogva) a nemzeti narratíva kevéssé volt erős, ami közrejátszhatott abban, hogy a demokratikus átalakulás hatékonyabb és ellentmondásmentesebb volt (kézirat).

[440] A nemzetközi politológia több demokratizálódási hullámot különít el, kezdve a görög katonai diktatúra 1974-es bukásával, folytatva az ibériai tekintélyelvű rendszerek és a latin-amerikai katonai rezsimek átalakulásával, majd a kelet-európai demokratizálódással. Ez a megközelítés – a nyilvánvaló különbségek mellett – fontosnak tartja számon tartani az éppoly nyilvánvaló hasonlóságokat is. Huntington (1993); Ilcheva (2004).

[441] Ezt hangsúlyozza Casanova (2000, 687).

[442] Az ellenzék gyengeségéből adódó önkorlátozást José Casanova (2000, 699) „fenomenológiai reflexivitásnak" nevezi, hivatkozva többek között Przeworskira. Hangsúlyozza még, hogy alapvetően éppen a civil szféra (illetve az állam) elkülönültségének hiánya miatt nyílt kevés lehetőség valódi tárgyalásos átalakulásra a Szovjetunióban, Jugoszláviában és az NDK-ban.

[443] Arató (2000, 784); Berend (1999, 218).

[444] Az ideológiai élet, a politikai tudatformáló munka tapasztalatai. Irányelvek az ideológiai munka fejlesztésének feladataira. Az MSZMP KB munkatervében szereplő dokumentumtervezet első változata. 1987. július 7. MNL OL M-KS-288. f. 50/16. ő. e. A mai ideológiai problémák értelmezéséről. 1987. augusztus 10. MNL OL M-KS-288. f. 41/491. ő. e.

[445] Az MTA 1980-as közgyűlésén Bognár József (1980, 80, 25) szerint a korszakot egyértelműen az átmenetiség jellemezte, melyben a vezetés kereste a politika és a gazdaság egyensúlyát, illetve az állam szerepét.

[446] *Fordulat és reform.* 1987. április 13. MNL OL M-KS-288. f. 16/38. ő. e. Megjelent: *Medvetánc,* 1987.2.

[447] A bal- és jobboldali harmadikutasság rendszeres keveredéséről, az érintkezési pontokról: Bozóki (2003, 65–75, 521–530).

[448] A Nyugat átalakulásmérséklő politikájáról: Békés (2000, 802–806); Borhi László (2007) magyar külügyi iratok alapján hívja fel a figyelmet a nyugati hatalmaknak a status quo megőrzését szorgalmazó politikájára. Mindemellett vannak – még az MSZMP akkori vezetői közt is –, akik úgy vélik: a Nyugat *a nagyhatalmak megállapodása alapján* támogatta a *mérsékelt* politikai átalakulást. Hoós (2007; 2008). Uő. nem sokkal a rendszerváltás után könyvet írt a korporatív irányítás előnyeiről *A közösségi döntés* címmel. (Angol nyelvű kiadás: *Corporate governance.*) A nyolcvanas évek első felétől a Nyugat teoretikus leírásai is akarva-akaratlanul adhattak támpontokat a szovjetrendszer rugalmasabb formáinak kialakításához. Charles E. Ziegler (1986) például úgy vélte: a legcélszerűbb lenne egy állami korporatista modell, amely alkalmasbb lenne a sajátos térségi érdekek megfogalmazására, mint a totalitárius vagy akár a pluralista modellek. Alfred Stepanra (1978) hivatkozva azonban ezen belül megkülönböztetett befogadó és kizáró típusú lehetőségeket. Blair A. Ruble (1980; 1983) és Moms A. McCain (1983) úgy vélték, a szovjetrendszer a hatvanas évek közepétől már közeledett a kizáró mechanizmusok felől a befogadók felé.

[449] Lévesque (2001, 101, 136); Borhi (2007), Békés (2004a).

[450] Fehér–Heller (1990, 262–290); Ormos (2007, 253–264).

[451] Az elemzők gyakran említik a szovjet alternatív teoretikusok közt Birkman és Zaszlavszkaja nevét. Utóbbi a párt érdekeire hivatkozva sürgetett új ideológiát, új modellre építő stratégiát és olyan multidimenzionális termelési struktúrát, amely változásra ösztönzi az érdekcsoportokat, ugyanakkor *megelőzheti a konzervatív fordulatokat is.* A Brezsnyev-korszakot újraértelmező tanulmányában John Gooding (2000) az ilyen teóriákkal kapcsolatban arra utal, hogy a későbbi gorbacsovi politikai filozófiát is jórészt ezek a mélyen gyökerező alternatív tradicionális nézetek határozták meg. A szakirodalom általában a harmadikutasság valamely verziójaként beszél róluk. *Bunce–Echols (1980) és néhány más szakértő viszont úgy véli, hogy átláthatóbb lenne az alternativitásnak ezeket az elképzeléseit korporatistaként elemezni.*

[452] Matynia (2000, 733). L. még Ota Sik vagy Milovan Gyilasz írásait. A szovjet ellenzéki Szolzsenyicin más oldalról közelítve szintén az átmenet szükségszerűségét hangsúlyozta a nyolcvanas évek elején. Úgy vélte: a diktatúrából nem lehet a demokráciához közvetlenül eljutni, csakis egy köztes – tekintélyuralmi rendszer – közbeiktatásával. Heller–Nyekrics (2003, 593).

[453] Matynia (2000, 736).

[454] A szovjetrendszernek kialakult már a saját legbelső ellenzéke is, melyet azonban sikerült rendszeres „tisztogatási hullámok" révén szűk keretek közt tartani. Heller–Nyekrics (2003, 526–528, 547–552, 554, 579–580, 596–597).

[455] Evans (1993, 159, 166–167); hivatkozása: Mihail Gorbacsov: Zsivoje tvorcsesztvo naroda, Moszkva. *Politizdat,* 1984, 19.; uő.: Korennoj vaprosz economicseszkoj politki partiji. *Kommunist,* 1985, no. 9: 13.; uő.: O sozuve ocserednovo XXVII sezda KPSS i zadacsah, szvjazannuh s jevo podgotovkoj i providenjem. *Kommunist, 1985,* no. 7:5.

[456] A gyorsítás és az újrastrukturálás jelenségeire uo. (159, 163–167).

[457] Paczkowski (1997, 364).

[458] Jacques Lévesque szerint (2001, 94–105, 135–7, 156–161) az ideológiai óvatosság általában arra utal, hogy a szovjet vezetés szándéka szerint leginkább *fokozatosan* haladt volna egy szociáldemokrácia *felé orientálódó „szovjet típusú többpárti rendszer" felé,* de ebben a gorbacsovi vezetést alapvetően a *nemzetközi* körülmények (többek közt a berlini fal leomlása) akadályozták meg. L. még Evans (1993, 153–156); Sandle (2002b, 165–188).

[459] *Ideológiai élet, a politikai tudatformáló munka tapasztalatai, és az ideológiai munka fejlesztésének feladatai* című, a KB napirendjére kerülő jelentés előkészítésének vázlatára. 1986. március 6. MNL OL M-KS-288. f. 41/463. ő. e.

[460] Kádár János felszólalása az MSZMP PB 1987. szeptember 8-i (ideológiai) ülésén. MNL OL M-KS-288. f. 5/1007. ő. e.; Az APB 1987. december 22-i állásfoglalása I. István király halálának 950. évfordulójáról történő megemlékezésre. MNL OL M-KS-288. f. 41/499. ő. e. Pach (1985, 82–84).

[461] MSZMP PB 1987. szeptember 8. MNL OL M-KS-288. f. 5/1007. ő. e.

[462] Halász (1985, 93–94); Benke (1985, 14, 16).

[463] A *Medvetáncban* Bruszt, Lengyel, Papp, Szelényi, Szegő, Antal írásai (1983); l. még Antal–Csillag–Lengyel–Matolcsy: Fordulat és reform (1987); Bihari Mihály: Reform és demokrácia (1987); Kis János – Kőszeg Ferenc – Solt Ottilia: Társadalmi Szerződés. 1987. június. *Beszélő Összkiadás* (1992, II. 751–791).

[464] Berend T. (1985, 37).

[465] Uo.

[466] Szűcs (1974, 1983, 1986).

[467] Ormos (2007, 248–272); Lendvai L. (1997); Kis J. (1988, 81).

[468] Szűcs Jenő az Új Márcusi Front elnevezésű reformkommunista alapítású koalíciós szervezet tagja volt 1988 őszi öngyilkosságáig.

[469] William E. Odom 1987-ben úgy látta: Gorbacsov nem akar rendszerváltást, csak életet akar lehelni az új rendszerbe; kerüli a radikális reformokat, mert ellenőrzése alatt karja tartani a folyamatokat. Idézi: Lipset–Bence (1994, 30).

[470] A forradalom fogalmának értelmezésére nem térünk ki, a működésbeli elmozdulás korábbiaknál radikálisabb mértékére utalunk. A forradalom és evolúció fogalmának értelmezésére: Gyáni (2007) a hazai és külföldi elméleti diskurzusról összefoglalóan: Rainer (2011, 262–269).

[471] Lévesque (2001).

[472] *Ezt a kettős célt Gorbacsov is egyértelműen hangsúlyozta a Grósz Károllyal folytatott 1989. márciusi megbeszélésen.* In Békés–Byrne–Kalmár–Ripp–Vörös (1999, 27. dokumentum).

[473] Uo. és Gorbacsov és Németh Miklós megbeszélései. 1989. március 3. In Békés–Byrne–Kalmár–Ripp–Vörös (1999, 22, 27. dokumentum).

[474] A Bogomolov Intézet memoranduma Jakovlev részére a kelet-európai változásokról és ezek Szovjetunióra gyakorolt hatásáról. 1989. február. Uo. 13. sz. dokumentum.

[475] Lévesque (2001, 77) hivatkozása: Oleg Bogomolov: Mir szocializma na putyi peresztrojki. *Kommuniszt,* 1987. 92–102.; és V. B.: Le monde du socialisme à l'étape criciale. *La Vie Internationale,* 1987. november, 12–23.

[476] Raun (1999, 354–346). A balti államok peresztrojkájának rövid áttekintésére: Bojtár (2001), Farkas I. (2001).

[477] 1989. december 7-én a Litván Legfelsőbb Tanács törölte az alkotmányból az SZKP vezető szerepét, s a Szovjetunióban elsőként törvénybe iktatta a többpártrendszer lehetőségét. December végén a Litván KP *önállónak nyilvánította magát,* és elszakadt az SZKP-tól. 1990 márciusában megválasztották államfőjévé Vytautas Landsbergist, de a litván függetlenségi nyilatkozatot semmisnek nyilvánította a Szovjetunió népi küldötteinek III. (rendkívüli) kongresszusa. Farkas (2001).

[478] Görög (1993, 219–220). Krickus (1999) 1989 áprilisában Tbiliszibe is csapatokat küldtek, ott *tizenkilencen vesztették életüket.* Savranskaya (2010, 28).

[479] Plakans (1999).

[480] Lévesque (2001, 95–96). Az SZKP Nemzetközi Kapcsolatok Osztályának Jakovlev részére készített emlékeztetője. Kapcsolatok a kelet-európai országokkal, stratégiai alapvonalak. 1989. február. A Bogomolov Intézet memoranduma Jakovlev részére a kelet-európai változásokról és *ezek Szovjetunióra gyakorolt hatásáról.* 1989. február. Békés–Byrne–Kalmár–Ripp–Vörös (szerk. 1999, 9. és 13. sz. dokumentum).

[481] Uo. Az önfinlandizáció kifejezést egy esetleges nyugat-európai stratégia részeként használja: Heller–Fehér (1991, 192).

[482] Glenn (2000), Matynia (2000), Peeva (2000), Goina (2000).

[483] Lévesque (2001, 105) hivatkozása: *K Sztrategii Otnosenyii sz Jevropejszkimi Szocialiszticseszkimi Sztranami.* 11–12. Bunce (1989, 237). A szovjet–magyar megbeszéléseken ezt visszatérően hangsúlyozták. L. a vonatkozó dokumentumokat: Békés–Byrne–Kalmár–Ripp–Vörös (szerk. 1999).

[484] Jacques Lévesque beszélgetése Alexander Jakovlevvel. Moszkva, 1998. november 4. Idézi: Lévesque (2001, 84).

[485] Uo. 61.; Paczkowski (1997), Lévesque (2001).

[486] Tischler (1999. jan.).

[487] Lévesque (2001, 110); Paczkowski (1997, 365–378).

[488] Uo.

[489] Savranskaya (2010, 24–25, 41–43).

[490] Gorbacsov személyes utasítására az SZKP nem küldött feddő nyilatkozatot a magyar pártnak a Pozsgay-akcióval kapcsolatban. Grósz Károly kérése ellenére a szovjet vezetés nem avatkozott be közvetlenül kettejük harcába, viszont Grósz fogadását többször is visszautasították. Lévesque (2001, 128–129).

[491] Paczkowski (1997, 355).

[492] J. Lévesque (2001, 58) úgy értelmezi, hogy mindez főként a nemzeti problémák új típusú megközelítésének, a nemzeti érzelmek semlegesítésének eszköze volt.

[493] *Record of Conversations between Mikhail Gorbachev and Józef Czyrek.* September 23, 1988. In Blanton–Savranskaya–Zubok (2010, 43, 292–305).

[494] A határokat a magyar vezetés is ismerte, a szovjetek ezt mindvégig világosan artikulálták. Gorbacsov és Németh Miklós megbeszélései. 1989. március 3. és Gorbacsov és Grósz megbeszélése. 1989. *március 23–24.* L. *Békés–Byrne–Kalmár–Ripp–Vörös (1999,* 22, 27. dokumentum).

[495] A szovjetek részben azt várták, hogy a kelet-európai vezetők *az adott kereteken belül* maguk találják meg a legjobb megoldást. Ugyanígy volt ez a 2. világháború utáni rendszerépítő szakaszban is, de később is nemegyszer a birodalmi működésben. Jaruzelski maga is azt mondta, hogy az átalakulás módját a szovjetekkel együtt keresik. Lévesque (2001, 111–112).

[496] Plakans (1999, 254-256), Raun (1999, 344) Peeva (2000, 746–747), Ripp (2006, 175–178, 183–187). L. még *Javaslat a környezet- és természetvédelmet szolgáló társadalmi aktivitás szervezeti kereteinek továbbfejlesztéséről.* 1986. április 8. MNL OL M-KS-288. f. 41/465. ő. e. Görög (1993, 207). Ha kételkednénk, hogy az ilyen felülről is motivált politikai cselekvéseknek a politika számára van értelme, akkor gondoljunk a mai orosz – ellenőrizhető aktivitásokat generáló – technikákra, vagy arra, hogy Sztálin maga javasolta egy nemzeti demokratikus párt létrehozását korábbi nácik integrálásával az 1945 utáni Csehszlovákiában. Zubok (2007, 70–71).

[497] Peeva (2002, 758).

[498] Peeva (2000, 752–753); l. még Paczkowski (1997, 378).

[499] Az elitek átalakulásáról: Hankiss (1989); Szalai (1990; 1994; 1996); Szelényi (1996); Husz (1997).

[500] Peeva (2000, 746) a mintáztok vázlatos összegyűjtésekor arra is utal, hogy a *nacionalista* nyomás és a környezetvédelmi lendület gyorsította a rendszerváltó ügymenetet.

[501] Lengyelországot korábban is egyértelműen az Európa felé vezető hídnak tekintették (Heller–Nyekrics 2003, 87–89), s bár ennek lényegesen csökkent a jelentősége, sok más szemponttal együtt mégis a kiemelten fontos belső nyugati területek közé számított.

[502] A lengyelországi változásokról l. Paczkowski (1997, 372–378); Tálas (1993, 133–235); Tischler (1999).

[503] Az alkotmánymódosítás, az egyesülési és a gyülekezési jog törvényjavaslatainak együttes vitáját az Országgyűlés 1988. december 20-i, majd 1989. január 10–11-i ülésére tűzték ki, a pártok működésére vonatkozó részletes szabályozást viszont külön párttörvényre akarták bízni. Törvények és rendeletek 1989 (1990, I. köt. 3–18).

[504] Az átalakulás jellegének meghatározására többféle kategóriát használnak: áthelyezést, helyettesítést, beavatkozást (Huntington 1993), paktumot, felülről érvényesített reformot és forradalmat (Karl 1989 és Schmitter 1991), mások pedig kiemelik a reform és törés különbségét (Kis 2000/1993). A különböző megközelítésekről l. Rainer (2011, 242–269); Glenn (2000, 729). Az elnöki funkciókra és a kompromisszumokra l. még Matynia (2000, 719–20, 741–742).

[505] Matynia (szerk. 2000, 738). A magyar tárgyalások résztvevőinek névsora és életrajza: Elbert–Bozóki (1999, 211–331).

[506] Bozóki (2000, 33) kiemeli a gazdasági szakértői tárgyalásokon, a Kék Szalag Bizottságban és a Híd Csoportban folyó egyeztetések jelentőségét.

[507] A magyar tárgyalásoknak erre az értelmezésére bővebben: Kalmár (2014, 28–42.) A tárgyalások jegyzőkönyveit és a résztvevők életrajzát l. Bozóki – Elbert – Kalmár – Révész – Ripp Erzsébet – Ripp Zoltán (1999, 2000). Monografikusan a rendszerváltásról: Ripp (2006) és Bozóki (2003).

[508] Telegram from the US Embassy in Prague to the US Department of the State, on the issue of the Czechoslovak Presidency, 1989. december 12. Prečan–Paton (szerk. 1999).

[509] Végül Václav Havel lett az elnök. A november közepi tüntetéssorozat után leváltották Miloš Jakeš pártfőtitkárt, majd tárgyalások kezdődtek az ellenzék és a hatalom képviselői között. December 3-án leváltották Gustáv Husák köztársasági elnököt, négy nap múlva lemondott a kormány is, majd 1989. december 10-én Marián Čalfa vezetésével megalakult a nemzeti közmegegyezés kormánya, amelyben tíz kommunista miniszter mellett két-két szocialista és néppárti, valamint hét párton kívüli ellenzéki vett részt. Glenn (2000, 728).

[510] A Civil Fórum vezetőinek megbeszélése. 1989. december 15. In Precan–Paton (eds.) (1999), Doc. 104.; Telegram from the US Embassy in Prague to the US Department of the State, on the issue of the Czechoslovak Presidency, 1989. December 12. Uo. Doc. 102.

[511] Glenn (2000, 724–728).

[512] Kiss (2009).

[513] „Más szóval a feleknek meg kellett határozniuk álláspontjaikat és egyeztetni célkitűzéseiket mind a három tervezettel kapcsolatban." Peeva (2000, 750).

[514] Zahorán (2009); Helmut Kohl szerint Honecker felesége az NDK-diákokat arra szólította fel, hogy akár fegyverrel is védjék meg a szocializmust a reformista kelet-európai országokkal – főként Magyarországgal és Lengyelországgal – szemben. Gorbacsov és Kohl négyszemközti tárgyalása. 1989. június 14. In Békés–Byrne–Kalmár–Ripp–Vörös (1999, 62. dokumentum).

[515] Goina (2000, 774, 777).

[516] Megalakult a Nemzeti Szövetség Ideiglenes Tanácsa. Goina (2000, 777). L. még Pándi (1991, 244, 374–377, 591–593). Az eltérő interpretációk összefoglalására: Bottoni (2015, 235–241).

[517] Savranskaya (2010, 37–38); Zubok (2007, 324–329).

[518] A folyamat enigmatikus jellegére utal Lévesque (2001) könyvének angol címe (*The enigma of 1989: the USSR and the Liberation of Eastern Europe*), a bársonyosság kifejezést nyugati újságírók használták elsőként.

[519] Zubok (2007, 314).

[520] Savranskaya (2010, 29, 39–40).

[521] Martins (1989, 91).

[522] A magyar átmenet rendszer-átalakító csoportjainak interakciós megfontolásai alapján állít fel politikai-játékelméleti modelleket a váltás preferenciáira, kimeneteleire: Husz (1997). Ő négy fő lehetséges választást különít el: változás nélküli fenntartás, kooptáció, reform, szakítás a rendszerrel.

[523] A bukás okait értelmező történeti diskurzus értékelő áttekintésére: Rainer (2011).

[524] Offe (1994, 20–21).

[525] Az olajárak alacsonyak voltak, az állami bevételek más területeken is csökkentek, a harmadik világból nem tudtak elég gyorsan kivonulni, gazdasági támogatást hiába kértek az USA-tól. Zubok (2007).

[526] Brzezinski–Huntington (1964/2002).

[527] Williams (1997, 28). Hasonló következtetésre jut Bunce (1989, 235) már a korai válságok kapcsán is. Úgy véli, a kelet-európai válságok mélysége kezdettől fogva részben abból adódott, hogy időhiány miatt kevésbé szervesültek, mint a központibb területeken.

[528] Savranskaya (2010, 10).

[529] Talán nem érdektelen arra gondolni, hogy fennmaradása érdekében a felbomló Római Birodalom *is föderálni igyekezett a végeken élőket, közben pedig korporációkat kényszerített a szabad termelőkre, hogy biztosítsa a birodalom ellátását.* Kinder–Hilgemann (1999, 101, 103, 105, 115, 117).

[530] *A politológiai elméletek már az említett jelenségek – posztmodern korporációk és (fél)elnöki rendszerek összefüggéseinek – teoretizálásán, a differenciáló megközelítéseken és a tipológiai leírásokon dolgoznak.* Duverger (1980); Linz–Valenzula (1994); Sartori (1997); Gianfranco (1997); Körösényi (2001; 2003); Enyedi (2001); Kucera (2006).

[531] Heller–Nyekrics (2003, 169, 291).

[532] Schmitter (1974, 85–134; 1977).

[533] A latin-amerikai és dél-európai rendszerek sajátosságairól, a kontrollált átalakulásokról *négy kötetben* l. O'Donnell–Schmitter–Whitehead (ed. 1986; 1988; 1989).

[534] Ezekre utal például Berend (1999, 218). A rendszer kifejtett teóriájára l. Salazár (1937).

[535] Bunce (1983).

[536] Vannak elemzők, akik szerint az elnöki *típusú rendszer még nem jelenti* a központosítás közvetlen veszélyét, mások viszont – például Szilágyi (2011), Tölgyessy (2006) – azt hangsúlyozzák, hogy adott viszonyok között nagyon is biztosíthatja akár az egyszemélyi kormányzást is.

[537] Köztük: Lipjhart (1992; 1997); Linz–Valenzula (1994); Poguntke (2000); Körösényi (2001; 2003); Enyedi (2001); Poguntke–Webb (2005); Gombár–Körösényi–Lengyel–Stumpf–Tölgyessy (2006).

[538] Gombár–Körösényi–Lengyel–Stumpf–Tölgyessy (2006).

[539] Brzezinski (2008); A putyini irányított „szuverén" demokráciáról l. még Krastev (2006); Anderson (2007); Szilágyi (2011) hivatkozása többek közt: Nyikolaj Petrov: Rosszijszkaja polityicseskaja mehanyika i krizisz. http://www.poli.ru/lectutóres/2009/06/25/crisi.html.

[540] L. Winkler (1976).

FELHASZNÁLT IRODALOM

Az 1970-es évtized a magyar történelemben. Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok, a Filozófia és Történettudományok és a Gazdaság és Jogtudományok Intézetének közgyűlési együttes ülése. Szerk.: Stier Miklós. Budapest, 1980, MTA.

Ábri Gábor: A szocialista átalakulás kibontakozása a Kínai Népköztársaságban 1953–1957. In *Honfi*, 1976, 173–196.

Aczél Tamás – Méray Tibor: *Tisztító vihar.* München, 1982, Griff.

Aczél Tamás: Lukács György – irodalom és demokrácia. *Emberség*, 1947 június. In Ambrus János szerk.: A Lukács-vita dokumentumai. Irodalom és demokrácia. *Szöveggyűjtemény* I–II. Budapest, 1982, Filozófiai Figyelő Évkönyve.

Afanaszjev, Viktor Grigorievič: *Irányítás, képzés. Tudományos-technikai forradalom.* Budapest, 1972, Kossuth.

Agárdi Péter szerk.: *Művészet és politika. Tanulmányok, dokumentumok, 1977–1983.* Budapest, 1984. Kossuth.

Agárdi Péter: Közművelődés, közműveltség Magyarországon. In Glatz Ferenc – Marosi Ernő – Szabó B. István szerk.: *Kultúra.* Magyar tudománytár 6. Budapest, 2006, MTA Társadalomkutató Központ – Kossuth, 59–134.

Ágh Attila – Géczi József – Sipos József szerk.: *Rendszerváltók a baloldalon. Reformerek és reformkörök, 1988–1989. Válogatott dokumentumok.* Budapest, 1999, Kossuth.

Agócs Sándor – Medvigy Endre *A magyarság esélyei. A tanácskozás hiteles jegyzőkönyve. Lakitelek 1987. szeptember 27.* Antológia. Budapest, 1991, Püski.

Amalrik, Andrej: *Megéli-e a Szovjetunió 1984-et?* New York, 1970, Haper and Row.

Ambrus János szerk.: *A Lukács-vita dokumentumai. Irodalom és demokrácia. Szöveggyűjtemény I–II.* Budapest, 1982, Filozófiai Figyelő Évkönyve.

Amin, Samir: Beyond US Hegemony? Assessing the Prospects for a Multipolar World. Trans. by P. Camiller. London, 2006, Zed Books.

Anderson, Perry: Az irányított orosz demokrácia. *2000*, 2007. 6 – 7, 13–30.

Antal László – Csillag István – Lengyel László – Matolcsy György: Fordulat és reform. *Medvetánc*, 1987, 2. Melléklet.

Antal László: Koncepciózus vádirat – bizonyítás nélkül. Hozzászólás Szegő Andrea tanulmányához. *Medvetánc*, 1983, 2–3, 92–123.

Apor, Balázs – Apor, Péter – Rees, E. Arfon eds.: *The Sovietization of Eastern Europe. New Perspectives on the Postwar Period.* Washington, 2008, New Academia Publishing.

Apor, Péter – Mark, James: Socialism Goes Global: Decolonization and the Making of a New Culture of Internationalism in Socialist Hungary, 1956–1989. *Journal Of Modern History*, 2015. 87:4, 852–891.

Arató András: *Kerekasztalok, demokratikus intézmények és az igazságosság problémája.* In Bozóki András szerk.: *A rendszerváltás forgatókönyve. Alkotmányos forradalom. Tanulmányok.* Budapest, 2000, Új Mandátum, 780–791.
Arendt, Hanna: *A totalitarizmus gyökerei.* Budapest, 1992, Európa.
Arquilla, John: The Big Kill. Sorry, Steven Pinker, the world isn't getting less violent. *Foreign Policy,* 2012. december 3. https://foreignpolicy.com/2012/12/03/the-big-kill/ Eredeti letöltés: 2018. 11. 19. Utolsó megtekintés: 2020. 07. 12.
Arrighi, Giovanni – Silver, Beverly J.: *Chaos and Governance in the Modern World System.* Minneapolis, MN, 1999, University of Minnesota Press.
Aszalós Éva: *Szórakozás, te Janus-arcú!* 1993, MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei tudományos testületének közleményei.
Atta, Don Van: Why Is There No Taylorism in the Soviet Union? *Comparative Politics,* Vol. 18, No. 3. 1986. Apr., 327–337.
Aub, Max: Beszélgetések Buñuellel. *Filmvilág,* 48, 1990. november.
Baade, Fritz: *Versenyfutás a 2000. évig.* Budapest, 1962, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
Bacon, Edwin – Sandle, Mark eds.: *Brezhnev Reconsidered.* New York, 2002, Palgrave – Macmillan.
Bailes, E. Kendalle: The American Connection Ideology and the Transfer of American Technology to the Soviet Union, 1917–1941. *Comparative Studies in Society and History,* Vol. 23, No. 3. 1981 July, 421–448.
Bailes, E. Kendalle: Alexei Gastev and the Soviet Controversy over Taylorism. *Soviet Studies,* XXIX, 1997 July, 500–514.
Bakos Katalin: Folyamatosság és törés a plakátművészetben. In Standeisky Éva – Kozák Gyula – Pataki Gábor – Rainer M. János szerk: *A fordulat évei 1947–1949.* Budapest, 1998, 1956-os Intézet.
Balázs Péter: *Az Európai Unió külpolitikája és a Magyar–EU kapcsolatok fejlődése.* Budapest, 2003, KJK – Kerszöv Jogi és Üzleti Kiadó.
Balogh József szerk.: *Modern polgári szociológia. Szöveggyűjtemény.* Budapest, 1964–1968, ELTE BTK.
Balogh Margit – Gergely Jenő szerk.: Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon 1790–2005. Dokumentumok. *História,* Budapest, 2005, MTA Történettudományi Intézete.
Baráth Magdolna – Feitl István – Némethné Vágyi Karola – Ripp Zoltán szerk.: *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei.* V. 1956. november 14 – 1957. június 26. Budapest, 1993, Intera Rt.
Baráth Magdolna – Feitl István szerk.: *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei.* III. 1957. április 5 – 1957. május 17. Budapest, 1993, Intera Rt.
Baráth Magdolna – Rainer M. János szerk.: *Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőkkel. Dokumentumok az egykori SZKP és MSZMP archívumaiból.* Budapest, 2000, 1956-os Intézet.
Baráth Magdolna – Ripp Zoltán szerk.: *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei.* IV. 1957. április 5 – 1957. május 17. Budapest, 1994, Intera Rt.
Baráth Magdolna szerk.: *Szovjet diplomáciai jelentések Magyarországról a Hruscsov-korszakban.* Budapest, 2012, Napvilág – Politikatörténeti Intézet.
Baráth Magdolna 2003. *Magyarország a szovjet diplomáciai iratokban, 1957–1964.* In Rainer M. (szerk.) 2003, 55–89.
Baráth Magdolna: Az SZKP XX. kongresszusa a legújabb orosz szakirodalom tükrében. *Múltunk,* 2. 2006,177–200.

Baráth Magdolna: Kis októberi forradalom. Hruscsov leváltása és a magyar pártvezetés. *Múltunk,* 4. 2007, 178–212. http://www.multunk.hu/wp-content/uploads/2017/01/barathm3.pdf. Utolsó letöltés: 2021. június 2.
Baráth Magdolna: *A szovjet tényező. Szovjet tanácsadók Magyarországon.* Budapest, 2017, Gondolat.
Bartha Eszter: A tranzitológiától a transzformációig. Régi és új paradigmák a rendszerváltás nemzetközi szakirodalmában. *Eszmélet,* 2001, 52. 40–50.
Báthory Zoltán – Junghaus Ibolya szerk.: *A szentlőrinci iskolakísérlet értékelése.* Budapest, 1997, Művelődési Minisztérium, Országos Középtávú Kutatási-fejlesztési terv Ts-4/1, Közoktatási Kutatások Titkársága.
Bauer Tamás: *Tervgazdaság, beruházás, ciklusok.* Budapest, 1981, Közgazdasági és jogi Könyvkiadó.
Békés Csaba: *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában.* Második, bővített, átdolgozott kiadás. Budapest, 2006, 1956-os Intézet.
Békés, Csaba: East Central Europe, 1953–1956. In Leffler, P. Melvyn – Westad, Odd Arne eds.: *The Cambridge History of the Cold War.* I–III. Cambridge NY, 2010, Cambridge University Press, 334–352.
Békés Csaba *Enyhülés és emancipáció. Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika, 1944–1991.* Budapest, 2019, Osiris – MTA TK.
Békés Csaba: *Európából Európába. Magyarország konfliktusok kereszttüzében, 1945–1990.* Budapest, 2004, Gondolat.
Békés Csaba: *Hidegháború, enyhülés és az 1956-os magyar forradalom. Évkönyv V. 1996–1997* (Köt. 1996–1997). 1997, 1956-os Intézet.
Békés Csaba: Kádár János és a prágai tavasz. *Beszélő,* 2008, 7–8. 97–115.
Békés Csaba: Magyarország, a szovjet blokk, a német kérdés és az európai biztonság, 1967–1975. In Tischler János szerk.: *Évkönyv 2009.* Budapest, 2009, 1956-os Intézet, 315–351.
Békés Csaba: Magyarország és az európai biztonsági konferencia előkészítése, 1965–1970. In Rainer M. János – Standeisky Éva szerk.: *Évkönyv 2004.* Budapest, 2004, 1956-os Intézet, 291–309.
Békés Csaba: Magyar külpolitika a szovjet szövetségi rendszerben, 1968–1989. In Gazdag Ferenc – Kiss J. László szerk.: *Magyar külpolitika a 20. században.* Budapest, Zrínyi, 2004, 133–172.
Békés Csaba: Magyar–szovjet csúcstalálkozók 1957–1965. In Litván György szerk.: *Évkönyv 1998.* Budapest, 1998, 1956-os Intézet, 143–183.
Békés Csaba: Soviet plans to establish COMINFORM in early 1946. New evidence from Hungarian archives. *Bulletin, Cold War International History Project, Woodrow Wilson International Center for Scholars,* issue 10, Washington D.C., 1998a, March. 135–137.
Békés Csaba: Titkos válságkezeléstől a politikai koordinációig. Politikai egyeztetési mechanizmus a Varsói Szerződésben, 1954–1967. In Rainer M. János szerk.: *Múlt századi hétköznapok. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásnak időszakáról.* Budapest, 2003, 1956-os Intézet., 9–54.
Békés Csaba: Vissza Európába. A magyarországi rendszerváltás nemzetközi háttere. In Bozóki Csaba szerk.: *A rendszerváltás forgatókönyve. Alkotmányos forradalom. Tanulmányok.* Budapest, 2000, Új Mandátum, 792–825.
Békés Csaba szerk.: *Evolúció és revolúció. Magyarország és a nemzetközi politika 1956-ban.* Budapest, 2007, Gondolat – 1956-os Intézet.

Békés Csaba – Kecskés D. Gusztáv szerk.: *Az Egyesült Nemzetek Szervezete és a magyar forradalom, 1956–1963. Tanulmányok, dokumentumok, kronológia.* Budapest, 2006, Magyar ENSZ Társaság.

Békés Csaba – Malcolm Byrne – Kalmár Melinda – Ripp Zoltán – Vörös Miklós szerk.: *Rendszerváltozás Magyarországon 1989–1990. Dokumentumok.* Budapest, 1999, National Security Archive Washington – Hidegháború-történeti Kutatóközpont – 1956-os Intézet.

Békés Csaba – Malcolm Byrne – Rainer M. János szerk.: *The 1956 Hungarian Revolution. A History Documents.* Budapest – New York, 2002, CEU Press.

Bell, Daniel: Ten Theories in Search of Reality. The Prediction of Soviet Behavior in the Social Sciences. *World Politics*, X, 1958. April.

Bell, Daniel: *The End of Ideology. Exhaustion of Political Ideas in the Fifties.* New York – London, 1971 [1960], Glencoe [Free Press].

Bence György – Kis János – Márkus György: *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* Budapest, 1992 [1972], T-Twins – Lukács Archívum.

Bence György: *Kritikai előtanulmányok egy marxista tudományfilozófiához.* Budapest, 1990, MTA Filozófiai Intézet.

Bencsik Péter szerk.: Az államszocializmus kora Magyarországon és Kelet-Közép-Európában 2002–2019. *allamszocializmus.lapunk.hu*

Benke Valéria Üdvözlő beszéde a *társadalom–tudomány–gazdaság–kultúra 40 éve tudományos ülésszakhoz.* 1984. december 10. In Kulcsár Kálmán – Pritz Pál szerk.: *Az új Magyarország 40 éve. Társadalom – politika – gazdaság – kultúra.* Budapest, 1985, Akadémiai Könyvkiadó – Kossuth, 9–19.

Berend T. Iván: Utunk a hetvenes évtizedig. In *Az 1970-es évtized a magyar történelemben.* Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok, a Filozófia és Történettudományok és a Gazdaság és Jogtudományok Intézetének közgyűlési együttes ülése. Szerk.: Stier Miklós. Budapest, 1980, MTA, 5–15.

Berend T. Iván: *Gazdasági útkeresés 1956–1965.* Budapest, 1983, Magvető.

Berend T. Iván: Az elmúlt négy évtized a magyar történelemben. In Kulcsár Kálmán – Pritz Pál szerk.: *Az új Magyarország 40 éve. Társadalom – politika – gazdaság – kultúra.* Budapest, 1985, Akadémiai Könyvkiadó – Kossuth, 19–44.

Berend T. Iván: *A magyar gazdasági reform útja.* Budapest, 1988, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Berend T. Iván ed.: *Transition to the Market Economy at the end of the 20th Century.* Munich, 1994, Südosteuropea-Gesellschaft.

Berend T. Iván: *Terelőúton. Szocialista modernizációs kísérlet Közép- és Kelet-Európában 1944–1990.* Budapest, 1999, Vince.

Berle, Adolf A. – Means, Gardiner C.: *The modern corporation and private property.* New Brunswick London, 1967, Transaction.

Beszélő összkiadás, 1981–1989. Sajtó alá rend.: Havas Fanny, jegyzetek Rainer M. János, Csicskó Mária, Hegedűs B. András. Budapest, 1992, AB-Beszélő.

Bihari Mihály szerk.: *Politika és politikatudomány.* Budapest, 1982, Gondolat.

Bihari Mihály szerk.: *A többpártrendszer kialakulása Kelet-Közép-Európában 1989–1992.* Budapest, 1993, Kossuth.

Bihari Mihály: Reform és demokrácia. *Medvetánc*, 1987. 2. Melléklet.

Blanton, Tom – Savranskaya, Svetlana – Zubok, Vladimir eds.: *Masterpieces of history. The peaceful end of the Cold War in Europe, 1989.* Budapest – New York, 2010, CEU Press.

Bognár József: Strukturális váltásunk társadalmi-gazdasági összetevői és ellentmondásai. In *Az 1970-es évtized a magyar történelemben.* Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok, a Filozófia és Történettudományok és a Gazdaság és Jogtudományok Intézetének közgyűlési együttes ülése. Szerk.: Stier Miklós. Budapest, 1980, MTA, 16–27.

Bojtár Endre: A rendszerváltás a balti államokban. *História*, 2001, 9–10.

Bolvári-Takács Gábor: Az MSZMP művelődéspolitikai irányelvei. *Múltunk*, 1995, 4.

Borhi László: *A vasfüggöny mögött. Magyarország nagyhatalmi erőtérben, 1945–1968.* Budapest, 2000, Ister.

Borhi László: „Magyarország kötelessége a Varsói Szerződésben maradni" – Az 1989-es átmenet nemzetközi összefüggései magyar források tükrében. *Külügyi Szemle*, 2007, 2–3.

Borhi László: *Magyar–amerikai kapcsolatok 1945–1989.* Budapest, 2009, MTA Történettudományi Intézet.

Boriszov, O. – Koloszkov, B. 1973. A szovjet–kínai kapcsolatok megromlásának története. In Pálos Tamás –Polonyi Péter szerk.: *Kínai múlt és jelen.* Budapest, 1973, Kossuth, 176–254.

Bottoni, Stefano: *A várva várt Nyugat.* Budapest, 2015, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont.

Boyer, Paul: The United States 1945–1963. A Historical Overview. In Rapaport, Brook K. – Stayton, Kevin L. –Boyer, Paul et al. eds.: *Vital Forms. American Art and Design in the Atomic Age 1940–1960.* New York, 2003, Harry N. Abrams, 38–78.

Bozóki András – Elbert Márta – Kalmár Melinda – Révész Béla – Ripp Erzsébet – Ripp Zoltán szerk.: *A rendszerváltás forgatókönyve. Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben.* I–IV. Budapest, 1999, Magvető.

Bozóki András – Elbert Márta – Kalmár Melinda – Révész Béla – Ripp Erzsébet – Ripp Zoltán szerk.: *A rendszerváltás forgatókönyve kerekasztal-tárgyalások 1989-ben.* V–VIII. Budapest, 2000, Új Mandátum.

Bozóki András szerk.: *A rendszerváltás forgatókönyve. Alkotmányos forradalom. Tanulmányok.* Budapest, 2000, Új Mandátum.

Bozóki András: A kerekasztal-tárgyalások és a rendszerváltozás. In Bozóki András szerk.: Bozóki András szerk.: *A rendszerváltás forgatókönyve. Alkotmányos forradalom. Tanulmányok.* Budapest, 2000, Új Mandátum, 21–54.

Bozóki András: *Politikai pluralizmus Magyarországon 1987–2002.* Budapest, 2003, Századvég.

Böcskei Balázs – Szabó Andrea szerk.: *Hibrid rezsimek.* Budapest, 2019, MTA TK PTI – Napvilág.

Bőhm Antal: Nemzettudat a nyolcvanas évek második felében. *Kritika*, 1987, 5, 15–18.

Brjuszov, Valerij. *A sajtószabadság.* In Köpeczi Béla szerk.: *A szocialista realizmus.* Budapest, 1970, Gondolat, 195–197.

Brooker, Paul: *Non-Democratic Regimes: Theory, Government and Politics.* New York, 2000, Palgrave-UK-USA.

Brown, Archie: The Soviet Political Scene. The Era of Gorbachev? In Lerner, Lawrence W. – Treadgold, Donald W. eds.: *Gorbachev and the Soviet Future.* Westview Press, 1988, Boulder, 21–43.

Bruszt László – David Stark: A politikai játéktér újraformálása Magyarországon a konfrontáció politikájától a kompetíció politikájáig. In Bozóki András szerk.: *A rendszerváltás forgatókönyve. Alkotmányos forradalom. Tanulmányok.* Budapest, 2000, Új Mandátum, 54–91.

Bruszt László: Érdekszervezetek a politikai rendszerben. Korporatizmus elméletek. *Medvetánc*, 1983, 1, 83–115.

Bruszt László: A többszólamú politikai rendszer felé. *Valóság*, 1987, 5, 77–86.

Brzezinski, Zbigniew ed.: *Dilemmas of Change in Soviet Politics.* New York, 1969, Columbia University Press.
Brzezinski, Zbigniew K.: *The Soviet Bloc Unity and Conflict.* New York, 1963, Frederic A. Praeger.
Brzezinski, Zbigniew K.: *Két korszak között.* Budapest, 1974, Kossuth.
Brzezinski, Zbigniew K. *The grand chessboard: American primacy and its geostrategic.* New York, 1997, Basic Books. http://www.academia.edu/3631166/Zbigniew_Brzezinski_-_The_Grand_Chessboard_American_Primacy_and_Its_Geostrategic_Imperatives.
Brzezinski Zbigniew: Értékelés a putyini nyolc esztendőről. posztinfo.hu 2008.03.17.
Brzezinski, Zbigniew K. – Huntington, Samuel: *Political Power USA/USSR.* New York, 2002 [1964], The Viking Press.
Buchmuller, Eva – Koós, Anna: *Squat Theatre.* New York, 1996. Artist Space.
Bunce, Valerie – Echols, John M. III.: Power and Policy in Communist Systems. The Problem of „Incrementalism". *The Journal of Politics,* Vol. 40, No. 4. 1978 (Nov.), 911–932.
Bunce, Valerie – Echols, John M. III.: Soviet Politics in the Brezhnev Era „Pluralism" or „Corporatism"? In Kelley, Donald R. ed.: *Soviet Politics in the Brezhnev Era.* New York, 1980, Praeger.
Bunce, Valerie: The Succession Connection Policy Cycles and Political Change in the Soviet Union and Eastern Europe. *The American Political Science Review,* Vol. 74, No. 4. 1980 (Dec.), 966–977.
Bunce, Valerie: The Political Economy of the Brezhnev Era. The Rise and Fall of Corporatism. *British Journal of Political Science,* Vol. 13, No. 2. 1983 (Apr.), 129–158.
Bunce, Valerie: Eastern Europe Is the Party over? *Political Science and Politics,* Vol. 22, No. 2. 1989 (Jun.), 233–241.
Burlatskii, Fyodor M.: *Khrushchev and the First Russian Spring.* London, 1991, Weidenfeld & Nicholson.
Burnham, James: A managerek forradalma. In dr. Balogh József szerk.: Modern polgári szociológia szöveggyűjtemény II. Budapest,1965 [1941], Tankönyvkiadó, 3–84.
Búza Márton: A tudományos-technikai forradalom és a munkások. In Markó Lajos szerk.: *A tudományos-technikai haladás társadalmi-gazdasági összefüggései. Propagandisták elméleti tanácskozása, 1980. Szolnok.* Budapest, 1981, Kossuth, 109–120.
Calvino, Italo: *The Literature Machine.* London, 1989, Picador by Pan Books Ltd.
Casanova, José: A spanyolországi demokratikus átalakulás tapasztalatai. In Bozóki András szerk.: *A rendszerváltás forgatókönyve. Alkotmányos forradalom. Tanulmányok.* Budapest, 2000, Új Mandátum, 681–712.
Chang, Chyi-Herng – Bain, Trevor: Employment Relations Across the Taiwan Strait Globalization and State Corporatism. *Journal of Industrial Relations,* 48, 1, 2006, 99–115.
Ciepielewski, Jerzy – Kostrowicka, Irena – Landau, Zbigniew – Tomaszewski, Jerzy: *A világ gazdaságtörténete a XIX. és a XX. században.* Budapest, 1974, Kossuth.
Coleman, William – Sajed, Alina: Fifty Key Thinkers on Globalization. USA–Canada, 2012, Routledge.
The Cominform minutes of the three conferences 1947/1948/1949. Ed. by Procacci, Giuliano, co-eds. by Grant Adibekov et. al. Milano, 1994, Feltrinelli.
Cooper, Julien: The Scientific and Technological Revolution in Soviet Theory. In Fleron, Jr. Frederic J. ed.: *Technology and Communist Culture. The Socio-Cultural Impact of Technology under Socialism.* New York, 1977, Praeger, 146–183.
Czada, Roland: Corporativism (corporatism). In *International Encyclopedia of Political Science* (eds. by Badie, Bertrand – Berg-Schlosser, Dirk – Morlino, Leonardo). London, 2011, Sage.

Czimer József: A könyvnap száz könyvéből 28. *Új Magyarország,* 1947. június 5. In Ambrus János szerk.: *A Lukács-vita dokumentumai. Irodalom és demokrácia. Szöveggyűjtemény I–II.* Budapest, 1982, Filozófiai Figyelő Évkönyve. II/310–311.
Csaba László: Változó erőtérben – változó egyensúlyozás. Adalék Magyarország háború utáni gazdaságtörténetéhez. In Majtényi György – Szabó Csaba szerk.: *Rendszerváltás és Kádár-korszak.* Budapest, 2008, Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára – Kossuth, 199–217.
Cseh Gergő Bendegúz – Kalmár Melinda – Pór Edit szerk.: *Zárt, bizalmas, számozott. Tájékoztatáspolitika és cenzúra.* Budapest, 1999, Osiris.
Cseh Gergő Bendegúz: Külpolitikai propaganda, belső tájékoztatás a Kádár-rendszer első éveiben. *Társadalmi Szemle, 1997,* 6. 86–94.
Csicsmann László: Iszlám és demokrácia a Közel-Keleten és Észak-Afrikában. A nyugati típusú demokrácia adaptálásának lehetőségei és korlátai a tágabb értelemben vett Közel-Keleten. PhD-értekezés. Budapest, 2007. http//phd.lib.uni-corvinus.hu/39/1/csicsmann_laszlo.pdf.
Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék 1968–1988.* I–III. Budapest, 1985, T-Twins.
Csizmadia Ervin: *Diskurzus és diktatúra. A magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról a késő Kádár-rendszerben.* Budapest, 2001, Századvég.
Dahl, Robert A.: *Democracy and its Critics.* New Haven – London, 1989, Yale University Press.
Dawisha, Karen – Parrott, Bruce eds.: *The Consolidation of Democracy in East-Central Europe. Democratization and Authoritarianism in Post-Communist Societies.* Cambridge: 1999, Cambridge University Press.
A demokrácia alternatívái hazánkban. Az MSZMP és a Magyar Demokrata Fórum képviselőinek vitafóruma a Politikai Főiskolán 1989. január 20-án. Budapest, 1989, Kossuth.
Dernberger, Robert F.: Economic Development and Modernization in Contemporary China The Attempt to Limit Dependence on the Transfer of Modern Industrial Technology from Abroad and to Control its Corruption of Maoist Social Revolution. In Fleron, Jr. Frederic J. ed.: *Technology and Communist Culture. The Socio-Cultural Impact of Technology under Socialism.* New York, 1977, Praeger, 224–265.
Dobrynin, Anatoly: *In Confidence. Moscow's Ambassador to America's Six Cold War Presidents (1962–1986).* New York – Toronto, 1995, Times Books – Random House.
Dorn, Harold: Hugh Lincoln Cooper and the First Détente. *Technology and Culture,* Vol. 20, No. 2. 1979 (Apr.), 322–347.
Dunay Pál – Gazdag Ferenc szerk.: *A Helsinki folyamat. Az első húsz év. Tanulmányok és dokumentumok.* Budapest, 1995, Stratégiai és Védelmi Kutató Intézet – Magyar Külügyi Intézet – Zrínyi.
Duverger, Maurice: A new political system model Semi-presidential government. *European Journal of Political Research,* 6. Volume 8, Issue 2, 1980, 165–187.
Eden, Sir Anthony: 1960. *The Memoirs of Sir Anthony Eden.* London, Cassel.
Egy elmaradt vita helyett. Jacques de Bonis *(France Nouvelle)* interjúja Aczél Györggyel. Budapest, 1975, Kossuth.
Elbert Márta – Bozóki András: *A rendszerváltás forgatókönyve. Portrék és életrajzok.* Budapest, 1999, Új Mandátum.
Ember–tudomány–technika. Kísérlet a tudományos-technikai forradalom marxista elemzésére. A Csehszlovák Tudományos Akadémia Filozófiai és Szociológiai Intézete, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Filozófiai Intézete és a Szovjetunió Természettudomány- és Technikatörténeti Intézete közös munkája. Budapest, 1977, Kossuth. (Eredeti: *Človek, nauka, technika.* Bratislava, 1973, Philosophy at the Slovakian Academy of Sciences.)

Engels, Friedrich: *Levél W. Brackéhoz 1878. április 30.* In Marx, Karl és Engels, Friedrich *művei* (a továbbiakban MEM) 1–48. kötet. Budapest, 1957–1988, 34. kötet. Budapest, 1977, Kossuth, 324–325.

Engels, Friedrich: *A kereskedelmi szerződés Franciaországgal 1881.* In MEM 19. kötet. Budapest, 1969, Kossuth, 297–300.

Engels, Friedrich: *Levél Ny. F. Danyielszonhoz 1892. június 18.* In MEM 38. kötet. Budapest, 1977, Kossuth, 361–365.

Engels, Friedrich: *Előzetes megjegyzés „A német paraszthábor" 1870-es és 1875-ös kiadásához.* In MEM 7. kötet. Budapest, 1962 [1874], Kossuth, 546–558.

Az ENSZ és Magyarország, 1957. Dokumentumok az ENSZ Ötös bizottságának jelentése elleni magyarországi tiltakozó kampány szervezéséhez. Közread., bev. és jegyz. ell.: Pór Edit – Cseh Gergő. *Társadalmi Szemle,* 50, 1995/5, 80–90.

Enyedi Zsolt: Prezidencializálódás Magyarországon és Nagy-Britanniában. *Századvég,* 2001. ősz, 22, 17–134.

Az európai biztonsági és együttműködési értekezlet záróokmánya. Kádár János felszólalása és a Magyar Televíziónak adott nyilatkozata. Budapest, 1975, Kossuth.

Evans, Jr. Alfred B.: Developed Socialism in Soviet Ideology. *Soviet Studies,* 1977, 29, 409–428.

Evans, Jr. Alfred B.: The Decline of Developed Socialism? Some Trends in Recent Soviet Ideology. *Soviet Studies,* 1986, 38, 1–23.

Evans, Jr. Alfred B.: The Polish Crisis in the 1980s and Adaptation in Soviet Ideology. *Journal of Communist Studies,* 2, No. 3. 1986. September, 263–285.

Evans, Jr. Alfred B.: *Soviet Marxism–Leninism. The Decline of the Ideology.* Westport, Connecticut – London, 1993, Praeger.

Fagyejev, Alekszandr: Az irodalmi kritika feladatai. In Ambrus János szerk.: *A Lukács-vita dokumentumai. Irodalom és demokrácia. Szöveggyűjtemény. I–II.* Budapest, 1982, Filozófiai Figyelő Évkönyve. I/243–260.

Faragó Jenő szerk.: *Mr. Kádár.* Budapest, 1989, Hírlapkiadó Vállalat.

Farkas Ildikó szerk.: Balti kronológia. *História,* 2001, 9–10.

Farkas János szerk.: *Szovjet szociológia.* Budapest, 1971, Kossuth.

Farkas János: A tudományos-technikai haladás és a közgondolkodás. In Markó Lajos szerk.: *A tudományos-technikai haladás társadalmi-gazdasági összefüggései. Propagandisták elméleti tanácskozása, 1980. Szolnok.* Budapest, 1981, Kossuth, 178–185.

Fava, Valentina: Between American Fordism and 'Soviet Fordism' Czechoslovak Wax towards Mass Production. In Apor, Balázs – Apor, Péter – Rees, E. Arfon eds.: *The Sovietization of Eastern Europe. New Perspectives on the Postwar Period.* Washington, 2008, New Academia Publishing, 47–64.

Feenberg, Andrew: Technology Transfer and Cultural Change in Communist Societies. *Technology and Culture,* Vol. 20, No. 2, 1979. Apr., 348–354.

Feitl István – Horváth Sándor – Majtényi György – Tóth Eszter Zsófia: *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Titkárságának jegyzőkönyvei 1957. július 1 – december 1.* Budapest, 2000, Napvilág.

Feitl István: Pártvezetés és Országgyűlési választások 1949–1988. In Földes György – Hubai László szerk.: *Parlamenti képviselőválasztások Magyarországon 1920–1988.* Budapest, 1999, Politikatörténeti Alapítvány, 276–296.

Fejtő Ferenc: *A népi demokráciák története I–II.* Budapest–Párizs, 1991 [1971] Magvető – Magyar Füzetek.

Ferkai András: A sztálinizmus építészetéről. In: György Péter – Turai Hedvig szerk.: *A művészet katonái. Sztálinizmus és kultúra.* Budapest, 1992, Corvina, 24–33.

Fischer Ferenc: *A kétpólusú világ 1945–1989.* Budapest–Pécs, 2005, Dialóg Campus Ld.

Fischer Ferenc: *A megosztott világ. A Kelet–Nyugat, Észak–Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai 1945–1989.* Budapest, 1992, IKVA.

Fischer György: Kezdetben vala az ige. *Replika,* 1991, 2–3, 131–140.

Fitzpatrick, Sheila: *Education and Social Mobility in the Soviet Union 1921–1934.* Cambridge, 1979, Columbia University, New York. Cambridge University Press.

Fleron, Jr. Frederic J. – Hoffman, Eric P. – Laird, Robin. F.: *Classic Issues in Soviet Foreign Policy. From Lenin to Brezhnev.* New York, 1991, Aldine de Gruyter.

Fleron, Jr. Frederic J. ed.: *Technology and Communist Culture. The Socio-Cultural Impact of Technology under Socialism.* New York, 1977, Praeger.

Fogarasi Béla: A marxizmus és revizionizmus harca a tudományban. *Magyar Filozófiai Szemle,* 1958, 3–4. 265.

Fónyi Mihály: Művelődéspolitika és tömegkultúra a Kádár-rendszerben. In Aszalós Éva: *Szórakozás, te Janus-arcú!* Debrecen, 1993, MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei tudományos testületének közleményei, 81–92.

Foreign Relations of the United States 1955–1957. Volume XXV, Easter Europe. Washington DC, 1990, Government Printing Office.

Fossler-Lussier, Danielle: Music divided. Bartók's legacy in cold war culture. Berkeley, 2007, University of California Press.

Fossler-Lussier, Danielle: *The Transition to Communism and the Legacy of Bela Bartok in Hungary, 1945–1956.* UMI Dissertation Services. Berkeley, 2000, University of California – Bell & Howell Information and Learning Company.

Fowkes, Ben: The National Question in the Soviet Union under Leonid Brezhnev Policy and Response. In Bacon, Edwin – Sandle, Mark eds.: *Brezhnev Reconsidered.* New York, 2002, Palgrave – Macmillan, 68–90.

Földes György – Hubai László szerk.: *Parlamenti képviselőválasztások Magyarországon 1920–1988.* Budapest, 1999, Politikatörténeti Alapítvány.

Földes György: *Az eladósodás politikatörténete 1957–1986.* Budapest, 1995, Maecenas.

Földes György: Kötélhúzás felsőfokon. Kádár és Brezsnyev. In Rácz Árpád szerk.: *Ki volt Kádár? (Harag és részrehajlás nélkül a Kádár-életútról.)* Debrecen–Budapest, 2001, Aquila–Rubicon, 110–112.

Földes György: *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés 1956–1989.* Budapest, 2007, Napvilág.

Földes László szerk.: *A lenini úton. A Népszabadság cikksorozata az MSZMP politikájáról.* Budapest, 1981, Kossuth.

Fukász György: A tudományos-technikai haladás és a szocialista életmód. In Markó Lajos szerk.: *A tudományos-technikai haladás társadalmi-gazdasági összefüggései. Propagandisták elméleti tanácskozása, 1980. Szolnok.* Budapest, 1981, Kossuth, 186–201.

Fukuyama, Francis: *A történelem vége és az utolsó ember.* Budapest, 1994, Európa.

Fülöp Mihály – Sipos Péter szerk.: *Magyarország külpolitikája a XX. században.* Budapest, 1998, Aula.

Gaddis, John Lewis: *Most már tudjuk.* Budapest, 2001, Európa.

Gál Vilmos – Tar Attila Szilárd szerk.: *Dokumentumok a XX. század történetéhez.* Budapest, 2001, Nemzeti Tankönyvkiadó.

Galbraith, John Kenneth: *The new industrial state.* London, 1967, Hamilton.

Gantt, Henry L.: *Organizing for Work.* New York, 1919, Harcourt, Brace and Howe. http//www.ganttchart.com/OrganizingforWork.pdf

Garadnai Zoltán: Kelet-Közép-Európa helye és Magyarország szerepe Franciaország külpolitikájában. 2006. http://www.grotius.hu/doc/pub/DSWWBG/garadnai-kke_es_mo_szerepe_fo_kulpolitikajaban.pdf. A letöltés ideje: 2021. június 10.

Garaudy, Roger: Parttalan realizmus? Budapest, 1964, Európa.

Garthoff, Raymond: *Détente and Confrontation. American–Soviet Relations from Nixon to Reagan.* Revised edition. Washington DC, 1994, Brooking Institution.

Gáspár László: *A szentlőrinci iskolakísérlet.* Budapest, 1984, Tankönyvkiadó.

Gati, Charles: *Magyarország a Kreml árnyékában.* Budapest, 1990, Századvég.

Gati, Charles: *Vesztett illúziók. Moszkva, Washington, Budapest és az 1956-os forradalom.* Budapest, 2006, Osiris.

Gazdag Ferenc – Kiss J. László szerk.: *Magyar külpolitika a 20. században.* Budapest, 2004, Zrínyi.

A gazdasági mechanizmus továbbfejlesztéséről a Szovjetunióban. Budapest, 1985, Kossuth.

Gecse Géza: *Bizánctól Bizáncig – Az orosz birodalmi gondolat.* Budapest, 1993, Interetnica.

Germuska Pál – Nagy Tamás: Az MDP Államvédelmi Bizottsága, Honvédelmi Bizottsága és a Honvédelmi Tanács. *Múltunk,* 2004, 49, 1, 180–210.

Gerner, Kristian – Hedlund, Stefan: *Ideology and Rationality in the Soviet Model.* London – New York, 1989, Routledge.

Gerschenkron, Alexander: *A gazdasági elmaradottság – a történelmi távlatból.* Budapest, 1984, Gondolat.

Geyer, David C. – Schaefer, Bernd eds.: *American Détente and German Ostpolitik, 1969–1972.* Washington D.C., 2004, Bulletin of the German Historical Institute.

Gianfranco, Pasquino: Semi-presidentialism. A political model at work. *European Journal of Political Research,* 1997, 31, 128–137.

Gienow-Hecht, Jessica C. E.: *Cultural Imperialism. Gale Encyclopedia of US Foreign Policy.* H. n., 2010, Digital Publisher, 397–408.

Ginelli, Zoltán: The Clash of Colonialisms: Hungarian Communist and Anti-Communist Decolonialism in the Third World. *Critical Geographies Blog,* 2019, https://kritikaifoldrajz.hu/2019/12/23/the-clash-of-colonialisms-hungarian-communist-and-anti-communist-decolonialism-in-the-third-world/; https://kritikaifoldrajz.hu/2019/12/23/the-clash-of-colonialisms-hungarian-communist-and-anti-communist-decolonialism-in-the-third-world. A letöltés ideje: 2021. május 20.

Glatz Ferenc – Marosi Ernő – Szabó B. István szerk.: *Magyar tudománytár 6. Kultúra.* Budapest, 2006, MTA Társadalomkutató Központ – Kossuth.

Glatz Ferenc – Vida István – Varga F. János – Borus József szerk.: *Magyarország történeti kronológiája.* Budapest, 1982, Akadémiai Kiadó.

Glatz Ferenc: Ünnepeink 1945–90. *História,* 1992, 10.

Gleick, James: *Chaos. Making of a New Science.* New York, 1987, Viking.

Glenn, John K.: Kerekasztal-tárgyalások és demokratizálás Lengyelországban és Csehszlovákiában. In Bozóki András szerk.: *A rendszerváltás forgatókönyve. Alkotmányos forradalom. Tanulmányok.* Budapest, 2000, Új Mandátum, 712–731.

Goina, Calin: Románia esete: tárgyalások a forradalom után. In Bozóki András szerk.: *A rendszerváltás forgatókönyve. Alkotmányos forradalom. Tanulmányok.* Budapest, 2000, Új Mandátum, 767–780.

Golan, Galia: *The Czechoslovak reform Movement.* London-New York, 1971, Cambridge University Press.

Gombár Csaba – Hankiss Elemér – Kende Péter - Lengyel László – Nova Eszter – Standeisky Éva – Szilágyi Ákos: A konszolidációról. Elméleti és Történeti elemzések. Pozsony, 2012, Kalligram–Korridor.

Gombár Csaba – Körösényi András – Lengyel László – Stumpf István – Tölgyessy Péter: *Túlterhelt demokrácia: Alkotmányos és kormányzati alapszerkezetünk.* Budapest, 2006, Századvég.

Gooding, John: The Roots of Perestroika. In Bacon, Edwin – Sandle, Mark eds.: *Brezhnev Reconsidered.* New York, 2002, Palgrave – Macmillan, 188–203.

Görög Tibor: Lettország. Pártosodás és demokrácia. In Bihari Mihály szerk.: *A többpártrendszer kialakulása Kelet-Közép-Európában 1989–1992.* Budapest, 1993, Kossuth, 203–217.

Görög Tibor: Pártosodás Litvániában. Korszerűség és tradicionalizmus. In Bihari Mihály szerk.: *A többpártrendszer kialakulása Kelet-Közép-Európában 1989–1992.* Budapest, 1993, Kossuth, 218–230.

Guriev, Sergei – Treisman, Daniel: How Modern Dictators Survive: Cooptation, Censorship, Propaganda, and Repression. *CEPR Discussion Papers* 10454, 2015. https://extranet.sioe.org/uploads/isnie2015/guriev_treisman.pdf. Eredeti letöltés: 2018. 11. 19.; utolsó megtekintés: 2020. 07. 12.

Gvisianyi, Džermen Mihajlovič: *Szervezés és irányítás.* Budapest, 1972, Kossuth.

Gyáni Gábor – Rainer M. János szerk.: *Ezerkilencszázötvenhat az újabb történeti irodalomban. Tanulmányok.* Budapest, 2007, 1956-os Intézet.

Gyáni Gábor: Forradalom, felkelés, polgárháború. 1956 fogalmi dilemmái. In Gyáni Gábor – Rainer M. János szerk.: *Ezerkilencszázötvenhat az újabb történeti irodalomban. Tanulmányok.* Budapest, 2007, 1956-os Intézet, 25–37.

Gyarmati György: *A Rákosi-korszak – Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon 1945–1956.* Budapest, 2013, ÁBTL-Rubicon.

György Péter – Turai Hedvig szerk.: *A művészet katonái. Sztálinizmus és kultúra.* Budapest, 1992, Corvina.

György Péter: *Néma hagyomány.* Budapest, 2000, Magvető.

Gyulai Attila – Stein-Zalai Juliane: Hibrid rezsimek és a szürke zóna: új válaszok a politikai rezsimek rendszertanának örök kérdéseire. *Metszetek,* 5. évf. 2016, 2. sz. 42–59.

Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története.* Budapest, 2007, Osiris.

H. Sas Judit: A „szabadművelődési" korszak néhány problémája. *Népművelési Értesítő,* 1960, 2, 71–86.

Hahn Lívia: Újrakezdés. Külföldi turisták Magyarországon 1958–1968. *História,* 1983, 4, 32–34.

Hajdú Tibor: Magyar irodalom Moszkvából nézve. 1952. *Mozgó Világ,* 1993, 3, 21–26.

Halász József: A népi demokratikus államiság alakulása és fejlesztésének irányai. In Kulcsár Kálmán – Pritz Pál szerk.: *Az új Magyarország 40 éve. Társadalom – politika – gazdaság – kultúra.* Budapest, 1985, Akadémiai Könyvkiadó – Kossuth, 92–97.

Halay Tibor: Tudományos-technikai haladás és a társadalmi fejlődés, különös tekintettel a munkásosztályra. In Markó Lajos szerk.: *A tudományos-technikai haladás társadalmi-gazdasági összefüggései. Propagandisták elméleti tanácskozása, 1980. Szolnok.* Budapest, 1981, Kossuth, 91–108.

Halmesvirta, Anssi: Co-operation Across the Iron Curtain: Hungarian-Finnish scientific relations of the academies from the 1960s to the 1990s. *Studies in General History,* 12. University of Jyväskylä, 2005, Department of History and Ethnology.

Halmosy Dénes szerk.: *Nemzetközi szerződések 1945–1982.* Budapest, 1985, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó – Gondolat.
Hamilton, Richard F.: *Mass Society, Pluralism and Bureaucracy.* Westport (Connecticut), 2001, Praeger.
Hanák Péter: *Jászi Oszkár patriotizmusa.* Budapest, 1985, Magvető.
Hankiss Elemér: *Kelet-európai alternatívák.* Budapest, 1989, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
Hardt, Michael– Negri, Antonio: *Empire.* Cambridge Mass, 2000, Harvard University Press.
Hardt, Michael– Negri, Antonio: Empire. Ritzer, George – Atalay, Zeynep eds.: *Readings in Globalization: Key Concepts and Major Debates.* Chichester, West Sussex, U. K.; Malden, 2010, MA: Wiley-Blackwell, 217–226.
Harenberg, Bodo – Karádi Ilona: *A XX. század krónikája.* Budapest, 1994, Officina Nova.
A „hármas forradalomról". *Társadalmi Szemle,* 1965. október, 103–111.
Hegedűs András: *A szocialista társadalom struktúrájáról.* Budapest, 1971, Akadémiai Kiadó.
Hegedűs B. András – Rainer M. János szerk.: *A Petőfi kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján I. Két közgazdasági vita.* Budapest, 1989, Kelenföld – ELTE.
Hegedüs Dániel – Bozóki András: A Kívülről Korlátozott Hibrid Rendszer – Az Orbán-rezsim a rendszertipológia tükrében. *Politikatudományi Szemle,* XXVI/2, 2017, 7–32.
Heleszta Sándor szerk.: *Művelődésszociológiai szöveggyűjtemény.* Budapest, 1989, Tankönyvkiadó.
Heller, Ágnes – Fehér, Ferenc: *From Yalta to Glasnost. The Dismantling the Stalin Empire.* Oxford, 1991, Basil Blackwell.
Heller Ágnes – Fehér Ferenc: *Jalta után. Közép-Európa hosszú forradalma Jalta ellen.* Budapest, 1990, Kossuth – Kelenföld – ELTE.
Heller, Mihail – Nyekrics, Alekszandr: *A Szovjetunió története.* Budapest, 2003, Osiris.
Héthy Lajos – Makó Csaba: *Munkásmagatartások és a gazdasági szervezet.* Budapest, 1972, Akadémiai Kiadó.
Hitchcock, William I.: The Marshall Plan and the creation of the West. In Leffler, P. Melvyn – Westad, Odd Arne eds.: *The Cambridge History of the Cold War.* I–III. Cambridge NY, 2010, Cambridge University Press, Vol. 1, 154–174.
Ho, Ming-Sho: Challenging State Corporatism. The Politics of Taiwan's Labor Federation Movement. *The China Journal,* No. 56. 2006. July, 107–127.
Hoffman, Eric P.: „Soviet Views of the Scientific-Technical Revolution". *World Politics,* 30, 1978. July, 616–644.
Hoffman, Eric P. – Laird, Robin. F.: *Technocratic Socialism. The Soviet Union in the Advanced Industrial Era.* Durham, 1985, Duke University Press.
Hoffman, Eric P. – Laird, Robin. F.: *„The Scientific-Technological Revolution" and the Soviet Foreign Policy.* New York – Oxford – Toronto – Sidney – Paris – Frankfurt, 1982, Pergamon Press.
Honfi József szerk.: *A szocialista országok az ötvenes években.* Budapest, 1976, Oktatási Minisztérium Marxizmus–leninizmus Főosztálya.
Honvári János: *Magyarország gazdaságtörténete Trianontól a rendszerváltásig.* Budapest, 2005, Aula.
Honvári János: *XX századi magyar gazdaságtörténet.* Budapest, 2006, Aula.
Hoós János: *A közösségi döntési rendszer.* Budapest, 2002, Aula.
Hoós János: Kádárék politikája – ahogy Hoós János látja. Interjú. *HVG,* 2008. május 25.
Hoós János: Visszaemlékezés. *Napkút,* 10, 2007.
Horváth Jenő: *Az európai integráció története napról napra.* Budapest, 1997, a szerző kiadása.

Horváth Márton: *A népi demokrácia közoktatási rendszere 1945–1948.* Budapest, 1975, Tankönyvkiadó.
Horváth Sándor: Huligánok, jampecok, galerik. In Rainer M. János szerk.: *Hatvanas évek Magyarországon.* Budapest, 2004, 1956-os Intézet, 408–426.
Hough, Jerry F.: Brezhnev Era. The Man and the System. *Problems of Communism,* 1976, 25, 14.
Hough, Jerry F.: Political Participation in the Soviet Union. *Soviet Studies,* Vol. 28, No. 1. 1976. Jan, 3–20.
Hough, Jerry F.: The Soviet System Pluralism of Petrifaction. *Problems of Communism,* 1972, 12, 25–45.
Hruscsov, Nyikita: *A személyi kultuszról és következményeiről. Beszámoló az SZKP XX. Kongresszusának zárt ülésén. 1956. február 25.* Budapest, 1988, Kossuth.
Hsiao, Ying-Lan: *The Comparison of Authoritarian Corporatism in Taiwan and Indonesia.* 2001.
Hughes, Thomas P.: *American Genesis. A Century of Invention and Technological Enthusiasm 1870–1970.* Chicago, 2004, The University of Chicago Press.
Huntington, Samuel P.: *A civilizációk összecsapása és a világrend kialakulása.* Budapest, 1999, Európa.
Huntington, Samuel P.: How countries democratize? *Political Science Quarterly,* 1991–1992, (106) 4, 579–616.
Huntington, Samuel P.: *The third wave – Democratization in the late twentieth century.* Julian J. Rothbaum Distinguished Lectures Series, Vol. 4, London, 1993, University of Oklahoma Press.
Husz Dóra: Elit-játszmák a posztkommunista elitek kialakulása. Játékelméleti elemzés. *Politikatudományi Szemle,* 1997, 3, 71–140.
Huszár Tibor: *Kádár. I–II.* Budapest, 2001, 2003, Szabad Tér – Kossuth.
Huszár Tibor: A tudományos-technikai forradalom és az értelmiség. In Markó Lajos szerk.: *A tudományos-technikai haladás társadalmi-gazdasági összefüggései. Propagandisták elméleti tanácskozása, 1980. Szolnok.* Budapest, 1981, Kossuth, 128–140.
Iacob, Bogdan C. – Mark, James – Rupprecht, Tobias – Spaskovska, Ljubica: *A Global History of Eastern Europe.* Cambridge, 2019, Cambridge University Press.
Ilcheva, Maria: *The Third Wave of Democracy The Latin American and the Eastern European Experience.* Paper presented at the annual meeting of the Midwest Political Science Association, Palmer House Hilton, Chicago, Illinois, 2004. Apr. 15. http//www.allacademic.com/meta/p84107_index.html. Utolsó megtekintés: 2019. december 7.
Illyés Gyula: Egy mondat a zsarnokságról. *Irodalmi Újság,* 1956. november 2.
Iszuszov, Mito: *A forradalmi folyamat és a népi demokrácia politikai rendszere Bulgáriában 1944–1948.* In Kárpáti Sándor szerk.: *A proletárdiktatúra államának történelmi tapasztalatai.* Budapest, 1984, Akadémiai Kiadó, 257–292.
Izsák Lajos: *Rendszerváltástól rendszerváltásig. Magyarország története 1944–1990.* Budapest, 1998, Kulturtrade.
Janos, Andrew C.: *Haladás, hanyatlás, hegemónia Kelet-Közép-Európában.* Budapest, 2003, Helikon.
Jian, Chen: *Mao's China and the Cold War.* Chapel Hill and London, 2001, The University of North Carolina Press.
Judt, Tony: Postwar. *A History of Europe since 1945.* New York, 2005, The Penguin Press.
Kádár János: *Internacionalizmus, szolidaritás, szocialista hazafiság.* Budapest, 1977, Kossuth.
Kalmár Melinda – Révész Béla szerk.: *A rendszerváltás forgatókönyve. A nemzeti Kerekasztal-tárgyalások politikai munkabizottságainak jegyzőkönyvei. 6. kötet.* Budapest, 2000, Új Mandátum.

Kalmár Melinda: A politika poétikája. Irodalomideológia az ötvenes évek első felében. *Holmi*, 1993/5, 715–730.
Kalmár Melinda: *A történeti tudat sokszínűsége.* In Vargyas Zoltán szerk.: *Kádár – Mit kezdjünk vele? Kádár János 1912–1989.* Budapest, 2007, XX. Század Intézet, 100–108.
Kalmár Melinda: Az ideológiaformáló nyilvánosság szerkezetváltozása. *Holmi*, 1995/11, 1603–1617.
Kalmár Melinda: Az irodalmi élet szerkezetváltozása. 1956–1962. *Holmi*, 1997/1, 78–95.
Kalmár Melinda: Az újságíró-ellenállás egy dokumentuma 1955-ből. *Kritika*, 1994/10, 8–9.
Kalmár Melinda: *Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája.* Budapest, 1998, Magvető.
Kalmár Melinda: Interjú Agárdi Péterrel az Aczél-korszakról. *Nappali Ház*, 1997/2.
Kalmár Melinda: Lukács és a koegzisztencia. *Beszélő*, 1997. július, 88–95; augusztus–szeptember, 184–191.
Kalmár Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990.* Budapest, 2014, Osiris.
Kalmár, Melinda: An attempt at optimization. The reform model in culture, 1965–1973. In Rainer, M. János – Péteri, György eds.: *Muddling through in the long 1960s: Ideas and Everyday Life in High Politics and the Lower Classes of Communist Hungary.* Budapest, Trondheim, 2005, Institute for the History of the 1956 Hungarian Revolution, Program on East European Cultures and Societies, 53–82.
Kalmár, Melinda: Fifties Cultural Policy in British Diplomatic Dispatches. *The Hungarian Quarterly*, 6, 1995, Autumn, 88–100.
Kamimura, Yasuhiro: *Big Deal and Small Deal. The New Corporatism in South Korea and Taiwan.* The fifth EASP conference at the National Taiwan University, 4th. 2008. November 1.
Kanet, Roger E.: The Rise and Fall of the 'All-People's State' Recent Changes in the Soviet Theory of the State. *Soviet Studies*, Vol. 20, No. 1, 1986. July, 81–93.
Karl, Terry Lynn – Schmitter, Philippe C.: From an Iron Curtain to a Paper Curtain Grounding Transitologists or Students of Postcommunism? *Slavic Review*, Vol. 54, No. 4, 1995 (Winter), 965–978.
Karl, Terry Lynn: Petroleum and Political Pacts. The Transition to Democracy in Venezuela. In O'donnell, Guillermo – Schmitter, Philippe C. – Whitehead, Laurence eds.: *Transition from authoritarian rule Latin America.* Baltimore – London, 1989, Johns Hopkins University Press 1989, 196–220.
Kárpáti Sándor szerk.: *A proletárdiktatúra államának történelmi tapasztalatai.* Budapest, 1984, Akadémiai Kiadó.
Katzenstein, Peter J.: *Small States in World Markets. Industrial Policy in Europe.* Ithaca – London, 1985, Cornell University Press.
Keefer, Edward C. – Geyer, David C. – Selvage, Douglas E. eds.: *Soviet–American Relations. The Détente Years, 1969–1972.* Washington, Washington, DC, 2007, United States Government Printing Office.
Kelley, Donald R.: Developments in Ideology. In Kelley, Donald R. ed.: *Soviet Politics in the Brezhnev Era.* New York, 1980, Praeger, 182–195.
Kelley, Donald R.: The Communist Party. In i. m. 27–53.
Kelley, Donald R.: Developed Socialism. A Political Formula for the Brezhnev Era. In Seroka, Jim – Simon, Maurice D. eds.: *Developed Socialism in the Soviet Bloc: Political Theory and Political Reality.* Boulder, Colorado, 1982, Westview Press, 3.
Kelley, Donald R.: *The Politics of Developed Socialism.* New York, 1986, Greenwood Press.

Kelley, Donald R. ed.: *Soviet Politics in the Brezhnev Era.* New York, 1980, Praeger.
Kelly, John E.: Understanding Taylorism. Some Comments. *The British Journal of Sociology*, Vol. 29, No. 2, 1978. Jun., 203–207.
Kende István: *Forró béke, hidegháború. A diplomáciai kapcsolatok története 1945–1956.* Budapest, 1970, Kossuth.
Kenedi János: *Kis állambiztonsági olvasókönyv I–II.* Budapest, 1996, Magvető.
Kenéz, Peter: *Hungary from the Nazis to the Soviets. The Establishment of the Communist Regime in Hungary, 1944–1948.* New York, 2006, Cambridge University Press.
A KGST-tagállamok gazdasági integrációjának komplex programja. Budapest, 1971, Kossuth.
Kheinman, S. A.: The Scientific-Technical Revolution. Essence, Directions, and Stages. *Problems of Economics*, 1978. April, 14–34.
Kinder, Hermann – Hilgemann, Werner: *Atlasz. Világtörténelem.* Budapest, 1999, Atheneum.
Kis János: Reform és forradalom közt. In Bozóki András szerk.: *A rendszerváltás forgatókönyve. Alkotmányos forradalom. Tanulmányok.* Budapest, 2000, Új Mandátum, 91–147. (Korábban *Világosság*, 1993, 11.)
Kiss Balázs: Forradalom bársonyos hangulatban. *Múlt-kor*, 2009. november 17.
Kiss J. László: A kádárizmustól az EU-tagságig. A magyar külpolitika metamorfózisa. In Gazdag Ferenc – Kiss J. László szerk.: *Magyar külpolitika a 20. században.* Budapest, 2004, Zrínyi, 45–78.
Kiss J. László: Az első államközi megállapodástól a diplomáciai kapcsolatok felvételéig. A magyar–NSZK kapcsolatok egy évtizede (1963–1973) *Külpolitika*, 1976/3, 3–18.
Kiss J. László: Európa európaizálása – Jelszó vagy stratégia? *Külpolitika*, 1988/1, 81.
Knopp András: A párt értelmiségpolitikájáról. In Tóth István szerk.: *Művelődéspolitikánk 25 éve.* Budapest, *1984, Kossuth, 109–126.*
Kolosi Tamás – Papp Zsolt – Gombár Csaba – Pál László – Barta János: *Réteghelyzet–rétegtudat.* Budapest, 1980, Kossuth.
Koltay Gábor – Bródy Péter szerk.: *El nem égetett dokumentumok.* I. Budapest, 1990, Szabad Tér.
Konrád György – Szelényi Iván: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz.* Budapest, 1978 [1974], Gondolat.
Koós Anna: A nem kívánt hagyaték. *Holmi*, 2005. 11. http://www.holmi.org/2005/11/koos-anna-a-nem-kivant-hagyatek, Letöltés: 2021. június 7.
Kornai János: *Kritikai politikai gazdaságtan.* Budapest, 1993, Heti Világgazdaság.
Koselleck, Reinhart: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája.* Budapest, 1997, Jószöveg Műhely.
Koselleck, Reinhart: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája.* Budapest, 2003, Atlantisz.
Kovács Gábor: Az „inspiráló hatás". Németh László történelemfelfogása, elitelmélete, Európa-képe, politikai koncepciója és Bibó István ezekhez való viszonya. *Forrás*, 2003. november, 78–113.
Kovács Gábor: Forradalom, életmód, hatalom, kultúra. A politikai gondolkodás jellemzői a hatvanas években. In Rainer M. János szerk.: *„Hatvanas évek Magyarországon.* Budapest, 2004, 1956-os Intézet, 198–238.
Kovács István szerk.: *Az európai népi demokráciák alkotmányai.* Budapest, 1985, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
Kovács István: Az európai népi demokráciák alkotmányainak kialakulása és fejlődése. Bevezető tanulmány. In i. m. 9–62.
Köpeczi Béla: *A magyar kultúra harminc éve 1945–1975.* Budapest, 1975, Kossuth.

Köpeczi Béla: *Tudományos-technikai haladás, ideológia, kultúra.* Budapest, 1981, Kossuth.
Köpeczi Béla: Művelődéspolitikai alapelveink dokumentuma. *Társadalmi Szemle,* 1982/4 vagy in Agárdi Péter szerk.: *Művészet és politika. Tanulmányok, dokumentumok, 1977–1983.* Budapest, 1984. Kossuth, 24–35.
Körösényi András: Parlamentáris vagy „elnöki" kormányzás? Az Orbán-kormány összehasonlító perspektívából. *Századvég,* Új folyam, 2001/20, 3–38.
Körösényi András: Politikai képviselet a vezérdemokráciában. *Politikatudományi Szemle,* 2003/4, 5–22.
Kövér György: A bankrendszerváltás – a Külkerbank (MKB) nézőpontjából. In Majtényi György – Szabó Csaba szerk.: *Rendszerváltás és Kádár-korszak.* Budapest, 2008, Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára – Kossuth, 273–286.
Kramer, Mark: 'The Early Post-Stalin Succession. Struggle and Upheavals in East-Central Europe Internal–External Linkages in Soviet Policy Making'. Parts 1–3. *Journal of Cold War Studies,* 1999, 11 (Winter), 3–55; 12 (Spring), 3–38; 13 (Fall), 3–66.
Krastev, Ivan: *„Sovereign democracy", Russian-style.* 2006, 16, 11. https://www.opendemocracy.net/en/sovereign_democracy_4104jsp/ Utolsó letöltés: 2021. június 7.
Krickus, Richard J.: Democratization in Lithuania. In: Dawisha, Karen – Parrott, Bruce eds.: *The Consolidation of Democracy in East-Central Europe. Democratization and Authoritarianism in Post-Communist Societies.* Cambridge, 1999, Cambridge University Press, 289–333.
Kucera, Ondrej: Is Taiwan a Presidential System? 2006. https://journals.openedition.org/chinaperspectives/1036. Utolsó letöltés: 2021. május 21.
Kulcsár Kálmán: Gazdasági „kihívás, társadalmi „válasz". In *Az 1970-es évtized a magyar történelemben.* Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok, a Filozófia és Történettudományok és a Gazdaság és Jogtudományok Intézetének közgyűlési együttes ülése. Szerk.: Stier Miklós. Budapest, 1980, MTA, 28–41.
Kulcsár Kálmán: A politikatudomány a szocialista társadalomban. In Bihari Mihály szerk.: *Politika és politikatudomány.* Budapest, 1982, Gondolat, 5–7.
Kulcsár Kálmán: *Társadalom, politika, jog.* Budapest, 1974, Gondolat.
Kulcsár Kálmán – Pritz Pál szerk.: *Az új Magyarország 40 éve. Társadalom – politika – gazdaság – kultúra.* Budapest, 1985, Akadémiai Könyvkiadó – Kossuth.
Kun Miklós: Kelet-Európa az 1950-es években: reformok és visszarendeződés. Mindentudás Egyeteme, 2006. október 16. http://www.kre.hu/portal/images/kreml/Kun_Miklos.keleteuropa.mindentud.egy..pdf; Utolsó megtekintés: 2021. március 25.
Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László szerk.: *Magyarország évtizedkönyve: a rendszerváltás 1–2.* Budapest, 1998, Demokrácia Kutatások Magyarországi Központja Alapítvány, 2007.
Lechner, Frank J. – Boli, John eds.: *The Globalization Reader.* Hoboken NJ, 2015, Wiley-Blackwell.
Leffler, P. Melvyn – Westad, Odd Arne eds.: *The Cambridge History of the Cold War.* I–III. Cambridge NY, 2010, Cambridge University Press.
Lehmann Miklós: *Az elidegenedés- és antropológiavita politikai összefüggései. A marxista filozófia reneszánszától a filozófusperig.* Budapest, 1998, MTA Filozófiai Intézete. http://lehmann.hu/lm/elidegen.pdf. Utolsó letöltés: 2021. június 7.
Lendvai L. Ferenc: *Közép-Európa koncepciók.* Budapest, 1997, Áron. https://journals.openedition.org/chinaperspectives/1036. Utolsó letöltés: 2021. június 21.
Lengyel László: Adalékok a Fordulat és reform történetéhez. *Medvetánc,* 1987, 2. Melléklet.
Lengyel László: Korporatív vállalat korporatív államban. Az olasz korporatív irányítás. *Medvetánc,* 1983/1. 115–141.

Lenin, Vlagyimir Iljics: A nemzetek önrendelkezési jogáról. 1914. április–június. In: *Lenin válogatott művei.* I–III. Budapest, 1980. Kossuth, I/386–387.
Lenin, Vlagyimir Iljics: A párt szervezete és a pártos irodalom. November 13. In Lenin, Vlagyimir Iljics: *Művészetről, irodalomról.* Budapest, 1966, Kossuth, 42–47.
Lenin, Vlagyimir Iljics: A szovjethatalom soron levő feladatai. 1918. április 23–26. In: *Lenin válogatott művei.* I–III. Budapest, 1980, Kossuth, II/340–344.
Lenin Vlagyimir Iljics: Az Európai Egyesült Államok jelszaváról. 1915. augusztus 23. „Szocial-Demokrat" 44. In: *Lenin válogatott művei.* I–III. Budapest, 1980, Kossuth, I/432–435.
Lenin, Vlagyimir Iljics: Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelső foka. 1916. In Lenin, Vlagyimir Iljics: *Válogatott művei.* I–III. Budapest, 1980, Kossuth, 436–531.
Lenin Vlagyimir Iljics: Előadói beszéd a keleti népek kommunista szervezeteinek II. összoroszországi kongresszusán. 1919. november 22. In: *Lenin válogatott művei.* I–III. Budapest, 1980, Kossuth, III/128–136.
Lenin, Vlagyimir Iljics: *Művei.* Budapest, 1951–1958, Szikra.
Lenin, Vlagyimir Iljics: *Művészetről, irodalomról.* Budapest, 1966, Kossuth.
Lenin, Vlagyimir Iljics: *Válogatott művei.* I–III. Budapest, 1980, Kossuth.
Lerner, Lawrence W. – Treadgold, Donald W. eds.: *Gorbachev and the Soviet Future.* Boulder, 1988. Westview Press Co.
Lévesque, Jacques: *1989. Egy birodalom végnapjai.* Budapest, 2001, Aula.
Lijphart, Arend ed.: *Parliamentary versus Presidential Government.* Oxford, 1992, Oxford University Press.
Lijphart, Arend: „Trichotomy or Dichotomy?" *European Journal of Political Research,* Vol. 31, 1997, 125–46.
Linz, Juan J. – Valenzula, Arthuro eds.: *The Failure of Presidential Democracy.* Baltimore–London, 1994, The John Hopkins University Press.
Lippman, Walter: *The Coming Test with Russia.* Boston–Toronto, 1961, An Atlantic Monthly Press Book – Little, Brown and Company.
Lipset, Martin Seymour – Bence György: *Szovjetológia a szovjetrendszer alkonyán.* Budapest, 1994, Századvég, 23–57.
Litván György: A Nagy Imre-per politikai háttere. *Világosság,* 1992/10.
Litván György: *Évkönyv 1998.* Budapest, 1998, 1956-os Intézet.
Ljubov, Siselina – Gazdag Ferenc szerk.: *Oroszország és Európa. Orosz geopolitikai szöveggyűjtemény.* Budapest, 2004, Zrínyi.
Loren, Graham, R.: *The Ghost of the Executed Engineer. Technology and the Fall of the Soviet Union.* Cambridge–Massachusetts, London–England, 1996, Harvard University Press.
Loren, Graham, R.: *What Have We learned About Science and Technology from the Russian Experience?* California, Stanford, 1998, Stanford University Press.
Losonczy Géza: Az Operaház legyen a népé! *Szabad Nép,* 1950. február 5.
Loth, Wilfried – Soutou, Georges-Henri eds.: *The Making of Détente Eastern and Western Europe in the Cold War, 1965–75.* London – New York, 2008, Routledge.
Löw, Kondrad: *A kommunista ideológia vörös könyve.* Budapest, 2003, XX. Század Intézet.
Lukács György: *A demokratizálódás jelene és jövője.* Budapest, 1988 (németül 1985), Magvető.
Lukács György: *A dogmatizmus kritikája.* Bécs, 1963, Fórum. Itthon közreadta Ambrus János *Népszabadság,* 1988. január 23.
Lukács György: A haladás és a reakció harca a mai kultúrában. *Társadalmi Szemle,* 1956/6–7.

Lukács György: Bírálat és önbírálat. *Társadalmi Szemle*, 1949/8–9. In Ambrus János szerk.: *A Lukács-vita dokumentumai. Irodalom és demokrácia. Szöveggyűjtemény I–II.* Budapest, 1982, Filozófiai Figyelő Évkönyve, I/63–101.
Lukács György: *Irodalom és demokrácia.* Budapest, 1947, Szikra.
Lukács György: *Megélt gondolkodás. – Életrajz magnószalagon.* Eörsi István és Vezér Erzsébet beszélgetése Lukács Györggyel. Budapest, 1989, Magvető.
Lukács György: N. Buharin: A történelmi materializmus eredete. Recenzió. In Lukács György: *Utam Marxhoz.* I. Szerk.: Márkus György. Budapest, 1971 [1925], Magvető, 455–469.
Lukács György: Taktika és etika. In Lukács György: *Utam Marxhoz.* I. Szerk.: Márkus György. Budapest, 1971, Magvető, 187–197.
Lukács György: *Utam Marxhoz.* I. Szerk.: Márkus György. Budapest, 1971, Magvető.
Lukács József Vita a magyar filozófia történeti adottságainak elmaradottságáról. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1958/2, 368–69.
Lukács Péter: 55 éve alakult a KGST. *Múlt-kor*, 2004. január 8.http//www.mult-kor.hu/20040108_55_eve_alakult_a_kgst.
Lukács Péter Az Európai Unió és Ukrajna gazdasági, politikai és kereskedelmi kapcsolatainak bemutatása. Budapesti Gazdasági Főiskola, Külkereskedelmi Főiskolai Kar. Külgazdasági Szak. 2005. http//elib.kkf.hu/edip/D_12013.pdf. Utolsó megtekintés: 2020. szeptember 20.
Lundestad, Geir: *East, West, North, South, major Developments in International Relations since 1945.* London – Thousand Oaks-Delhi, 2005, Sage Publications.
Lundestad, Geir: *The American Non-policy towards Eastern Europe 1943–1947.* New York, 1975, Humanities Press.
Lundestad, Geir: *The United States and Western Europe since 1945 from „Empire" by Invitation to Transatlantic Drift.* Oxford; New York, 2003, Oxford University Press.
Machcewicz, Paweł: *Rebellious satellite Poland, 1956.* Washington D.C. – Stanford Calif., 2009, Woodrow Wilson Center Press – Stanford University Press.
Mackenzie, Donald: Marx and the Machine. *Technology and Culture*, Vol. 25, No. 3, 1984. Jul., 473–502.
Magyar, Bálint – Madlovics, Bálint: *The Anatomy of Post-Communist Regimes: A Conceptual Framework.* Budapest – New York, 2020, Central European University Press.
A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948–1956. Budapest, 1988, Napvilág.
A magyar írók első kongresszusa 1951. április 27–30. Budapest, 1951, Művelt Nép.
A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt dokumentumai 1944–1948. (Szerk. Rákosi Sándor és Szabó Bálint.) Budapest, 1979, Kossuth.
A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai I–VII. (Szerk. Vass Henrik.) Budapest, 1966 (1956–1962), 1968 (1963–1966), 1974 (1967–1970), 1979 (1971–1975), 1983 (1975–1980), 1988 (1980–1985), 1994 (1985–1989), Kossuth.
A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei I–V. 1956. november 11. – 1957. június 26. Budapest, 1993, 1994, Intera Rt.
A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei. Szerk.: S. Kosztricz Anna – Lakos János – Némethné Vágyi Karola – Soós László – T. Varga György. Budapest, 1993, Magyar Országos Levéltár.
A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezletének jegyzőkönyve 1988. május 20–22. Budapest, 1988, Kossuth.
Magyarország népessége és gazdasága – múlt és jelen. Budapest, 1996, KSH.

Magyarország politikai évkönyve, 1988. Szerk.: Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László. Budapest, 1989, R-forma.
Maier, S. Charles: Between Taylorism and Technocracy European Ideologies and the Vision of Industrial Productivity in the 1920s. *Journal of Contemporary History*, Vol. 5, No. 2. 1970, 27–61.
Majszkij, Ivan M.: A jövendő világ kívánatos terve [1944]. Baráth Magdolna közread. *Külpolitika*, 1996 ősz–tél, 154–184.
Majtényi György – Seres Attila: Magyarország és a KGST. A KGST iratainak utóélete – A KGST történelmének nyitott kérdései. *Levéltári Szemle*, 52, 2002/2.
Majtényi György – Szabó Csaba szerk.: *Rendszerváltás és Kádár-korszak.* Budapest, 2008, Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára – Kossuth.
Maltsik Balázs: Péter György közgazdasági reformelképzelései. 1953–1956. In Ormos Mária – Harsányi Iván szerk.: *Kutatási füzetek 1996–2004.* 10. Pécs, 2004, Pécsi Tudományegyetem, 33–52.
Mannheim Károly: *Ideológia és utópia.* Budapest, 1996, Atlantisz.
Markó Lajos szerk.: *A tudományos-technikai haladás társadalmi-gazdasági összefüggései. Propagandisták elméleti tanácskozása, 1980. Szolnok.* Budapest, 1981, Kossuth.
Marling, Karal Ann: Organic Glitz Designing Popular Culture in Postwar Era. In Rapaport, Brook Kamin – Stayton, Kevin L. – Boyer, Paul et al. eds.: *Vital Forms. American Art and Design in the Atomic Age 1940–1960.* New York, 2003, Harry N. Abrams, 208–238.
Martins, Luciano: The „Liberalization" of Authoritarian Rule in Brazil. In O'donnell, Guillermo – Schmitter, Philippe C. – Whitehead, Laurence eds.: *Transition from authoritarian rule Latin America.* Baltimore – London, 1989, Johns Hopkins University Press, 72–94.
Marx és Engels művei (MEM). 1–48. kötet, Budapest, 1957–1981, Kossuth.
Marx, Karl – Engels, Friedrich: A Kommunista Párt Kiáltványa (1847–1848). In *MEM* 4. 1959, 437–470.
Marx, Karl: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai (1857–1859). II. rész. In *MEM* 46/*II.* 1972.
Marx, Karl: A tőke I–III (1863–1867). In *MEM* 23–26. 1986.
Mastny, Vojtech – Byrne, Malcolm eds.: *A Cardboard Castle? An Inside History of the Warsaw Pact, 1955–1991.* Budapest – New York, 2005, Central European University Press.
Mastny, Vojtech: *The Soviet Union and the Origins of the Warsaw Pact in 1955.* Parallel History Project on NATO and the Warsaw Pact, 2001, www.isn.ethz.ch/php.
Matynia, Elzbieta: A demokrácia századvégi berendezkedése, avagy a lengyel kerekasztal-tárgyalások. In Bozóki András szerk.: *A rendszerváltás forgatókönyve. Alkotmányos forradalom. Tanulmányok.* Budapest, 2000, Új Mandátum, 731–744.
McCain, Jr., Moms A.: „Soviet Jurists Divided A Case for Corporatism in the U.S.S.R.?" *Comparative Politics*, 1983. 15. July, 443–60.
Mccauley, Karen A.: Production Literature and the Industrial Imagination. *Slavic and East European Journal*, Vol. 42, No. 3 1998. (Autumn), 444–466.
Az MDP határozatai 1948–1956. Budapest, 1988, Napvilág.
Medgyesi Konstantin: *Szavakkal ölni. Demokráciadiskurzus(ok) Magyarországon az 1945 és 1949 közötti időszakban és időszakról.* Hódmezővásárhely, 2019, Emlékpont.
Merkle, Judith A.: *Management and Ideology. The Legacy of the International Scientific Management Movement.* Berkeley, Los Angeles –London, 1980, University of California Press.
Méry Zsuzsa: *Kádár Nyugdíjba megy.* Dokumentumfilm, 2001.
Mikeln, Milos: *Sztálin a zsarnok élete.* Budapest, 1989, Reform – Corvina.

Mikulinski, S. R. – Richta, Rdovan eds.: *Socialism and Science.* Prague, 1983, Publishing House of the Czechoslovak Academy of Sciences.
Mlynař, Zdenek: Problems of Political Leadership and the New Economic System. *World Marxist Review,* Vol. 8. 1965. Dec, 75–82.
Molnár János: A művelődéspolitikai irányelvek megjelenésének történelmi körülményei és jelentősége. In Tóth István szerk.: *Művelődéspolitikánk 25 éve.* Budapest, 1984, Kossuth, 44–52.
Moseley, Philip E. 1962. *The Meanings of Coexistence. Foreign Affairs,* Oct. Vol. 41, No 1, 46.
Az MSZMP KB Titkárságának jegyzőkönyvei 1957. július 1 – december 31. Szerk.: Horváth Sándor – Majtényi György – Tóth Eszter Zsófia. Budapest, 2000, Napvilág.
Az MSZMP Országos értekezletének jegyzőkönyve. Budapest, 1957, Kossuth.
Murasko, Galina P. – Noszkova, Albina F.: A szovjet tényező Kelet-Európa országainak háború utáni fejlődésében. *Múltunk,* 1996/2. 49–80.
Nagy Imre: *Egy évtized. Válogatott beszédek és írások.* Budapest, 1954, Szikra.
Nagy Imre: A nemzetközi kapcsolatok öt alapelve. In Nagy Imre: *A magyar nép védelmében. Vitairatok és beszédek 1955–1956.* Új, bőv., jav. kiad. Párizs, 1984, *Magyar Füzetek.* XVII, 225–243.
Nagy Imre: *A magyar nép védelmében. Vitairatok és beszédek 1955–1956.* Új, bőv., jav. kiad. Párizs, 1984, *Magyar Füzetek.* XVII.
Naimark, Norman: The Sovietization of Eastern Europe, 1945–1953. In Leffler, P. Melvyn – Westad, Odd Arne eds.: *The Cambridge History of the Cold War.* I–III. Cambridge NY, 2010, Cambridge University Press, I. 175–198.
Németh György: *A Mozgó Világ története 1971–1983.* Budapest, 2002, Új Palatinus Könyvesház.
Némethné Vágyi Karola: *A Magyar Országos Levéltár Segédletei. Az MSZMP vezető szervei ülésének napirendi jegyzékei. I–IV.* Budapest, 1995, 1998, 2000, 2001, MOL.
Némethné Vágyi Karola – Sipos Levente szerk.: *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei.* I. 1956. november 11 – 1957. január 14. Budapest, 1993, Intera.
Némethné Vágyi Karola – Urbán Károly szerk.: *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei.* II. 1957. január 14 – 1957. április 2. Budapest, 1993 Intera.
A nemzetközi kommunista mozgalom dokumentumai 1945–1976. (Szerk. Fencsik László.) Budapest, 1977, Kossuth.
Niedhart, Gottfried – Bange, Oliver eds.: *The CSCE 1975 and the Transformation of Europe.* New York, 2008, Berghahn Books.
Novack, George: *Mills and Marx. International Socialist Review,* New York, 1961. Winter, Volume 22, No. 1, 1/61, 11–16.
Nyilas József: *A tudományos-technikai forradalom második szakasza.* Budapest, 1987, Kossuth.
Nyírő Lajos szerk.: *A szocializmus irodalma.* Budapest, 1966, Gondolat.
O'Donnell, Guillermo – Schmitter, Philippe C. – Whitehead, Laurence eds.: *Transition from authoritarian rule Southern Europe.* Baltimore – London, 1986, 1988 (2 print), 1989 (3 print) Johns Hopkins University Press.
Odom, E. William: How Far Soviet Reform Go? *Problems of Communism* (36). 1987. Nov–Dec. 18–33.
Offe, Claus: A kelet–európai átmenetek intézményeinek tervezése. *Politikatudományi Szemle,* 1994/3, 5–32.
Ormos Mária – Harsányi Iván és mtsai. szerk.: Kutatási Füzetek 1996–2004. Pécs, Pécsi Tudományegyetem.
Ormos Mária: *Közép-Európa. Volt? Van? Lesz?* Budapest, 2007, Napvilág.

Oroszi István: Iparfejlesztés. Adottságainkhoz igazodva. In Földes László szerk.: *A lenini úton. A Népszabadság cikksorozata az MSZMP politikájáról.* Budapest, 1981, Kossuth, 38–43.
Ostermann, Christian ed.: *Uprising in East Germany, 1953. The Cold War, the German Question and the First Major Upheaval behind the Iron Curtain.* Budapest–New York, Central 2001, European University Press.
Ostermann, Christian ed.: At Historic Crossroads. Documents on the December 1989 Malta Summit. *CWIHP Bulletin.* 2001, 12/13, 229–241.
Óvári Miklós: Szövetségi politika és pártirányítás a kulturális életben. In Agárdi Péter szerk.: *Művészet és politika. Tanulmányok, dokumentumok, 1977–1983.* Budapest, 1984. Kossuth, 27–30.
Óvári Miklós: *Történelem, ideológia, kultúra.* Budapest, 1980, Kossuth.
Örkény István: Írás közben. *Irodalmi Újság,* 1953. november 7.
Pach Zsigmond Pál szerk.: *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975.* Budapest, 1975, Akadémiai Kiadó.
Pach Zsigmond Pál: Szocializmus és nemzettudat a felszabadulás utáni magyar fejlődésben. In Kulcsár Kálmán – Pritz Pál szerk.: *Az új Magyarország 40 éve. Társadalom – politika – gazdaság – kultúra.* Budapest, 1985, Akadémiai Könyvkiadó – Kossuth, 75–86.
Paczkowski, Andrzej: *Fél évszázad Lengyelország történetéből 1939–1989.* Budapest, 1997, 1956-os Intézet.
Paizs Gábor szerk.: *Rajk-per. Újságcikkek.* Budapest, 1989, Ötlet.
Pál Lénárd: A tudományos-technikai haladás és társadalmi-gazdasági összefüggései. In *A tudományos-technikai haladás 1981.* Budapest, 1981. Kossuth, 13–37.
Pálffy Géza: *A tizenhatodik század története.* Budapest, 2000, Pannonica.
Pálos Tamás – Polonyi Péter szerk.: *Kínai múlt és jelen.* Budapest, 1973, Kossuth.
Pándi Lajos: *A Kelet-Európai diktatúrák bukása. (Kronológia, dokumentumok, bibliográfia.)* Szeged, 1991, JATE.
Pándi Lajos: *Köztes-Európa kronológia 1756–1997.* Budapest, 1999, Teleki László Alapítvány.
Panitch, Leo: The Development of Corporatism in Liberal Democracies. *Comparative Political Studies,* Special Issue 1977, 10.
Papp Zsolt: A „jóléti állam" problémái – a szociológiai nézőpontból. *Medvetánc,* 1983/1, 141–161.
Parrish, Scott D. – Narinsky, Mikhail M.: New Evidence on the Soviet Rejection of the Marshall Plan, 1947. Two Reports. *Cold War International History Project, Working Paper No. 9.* March, Washington D.C. 1994, 1–53.
Pataki Ferenc: Az identitás-alakulás kérdései a 70-es évtizedben. In *Az 1970-es évtized a magyar történelemben.* Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok, a Filozófia és Történettudományok és a Gazdaság és Jogtudományok Intézetének közgyűlési együttes ülése. Szerk.: Stier Miklós. Budapest, 1980, MTA, 42–51.
Pechatnov, O. Vladimir: The Soviet Union and the World, 1944–1953. In Leffler, P. Melvyn – Westad, Odd Arne eds.: *The Cambridge History of the Cold War.* I–III. Cambridge NY, 2010, Cambridge University Press, I. 90–112.
Pécsi Kálmán – Kolos Miklós – Csernus Imre – Apáti Sándor – Benedeczki János – Szakál Dezső – Oszwald László – Milutinovits László – Váradi Gyula: *Az európai szocialista országok gazdasága.* Budapest, 1975, Kossuth.
Peeva, Ralitsa: A bolgár kerekasztal-tárgyalások összehasonlító szempontból. In Bozóki András szerk.: *A rendszerváltás forgatókönyve. Alkotmányos forradalom. Tanulmányok.* Budapest, 2000, Új Mandátum, 744–767.

Perrie, Maureen: The Economics of Empire. The Industrialization of Russia, 1860–1917. *Foreign and Commonwealth Office,* Clive House, Petty France, London, SWlH 9HD 1993. May, 25–33.
Péteri György: A Fordulat a magyar közgazdaság-tudományban. A magyar Gazdaságkutató Intézettől a Közgazdaság-tudományi Intézetig. In Standeisky Éva – Kozák Gyula – Pataki Gábor – Rainer M. János: *A fordulat évei 1947–1949.* Budapest, 1998, 1956-os Intézet, 185–201.
Péteri György: *Piaci szereplők a magyar gazdaságban 1982–1989.* Budapest, 1990, KSH.
Pető Iván – Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története. 1945–1985.* 1. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka 1945–1968. Budapest, 1985, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
Piel, Gerard: *Consumers of Abundance.* Santa Barbara, CA, 1961, Center for the Study of Democratic Institutions.
Pinker, Steven: *Az erőszak alkonya: hogyan szelídült meg az emberiség?* Budapest, 2019, Typotex.
Pipes, Richard szerk.: *Az ismeretlen Lenin.* Budapest, 2002, XX. Század Intézet.
Plakans, Andrejs: Democratization and political participation in postcommunist societies: the case of Latvia. In: Dawisha, Karen – Parrott, Bruce eds.: *The Consolidation of Democracy in East-Central Europe. Democratization and Authoritarianism in Post-Communist Societies.* Cambridge: 1999, Cambridge University Press, 245–289.
Poguntke, Thomas – Webb, Paul eds.: *The Presidentialization of Politics. A Comparative Study of Modern Democracies.* New York, 2005, Oxford University Press.
Poguntke, Thomas: The Presidentialization of Parliamentary Democracies. A Contradiction in Terms? Paper prepared for presentation at the *ECPR Workshop* „The Presidentialization of Parliamentary Democracies?" 2000. April, Copenhagen.
Pók Attila: *A nemzetközi élet krónikája. 1945–1997.* Budapest, 1998, História – MTA Történettudományi Intézete.
Pokol Béla: Alternatív utak a politikai rendszer reformjára. *Valóság,* 1986/12, 32–46.
Pollac, Sydney interjú. Készítette Ocsovai Gábor. *168 óra,* 1990/15.
Póth Piroska: A koalíciós pártok kultúrpolitikája 1945–1948 között. *Századok,* 1985/2, 498–517.
Pótó János: A kommunizmus „ígérete". *História,* 1986/5–6, 26–29.
Pozsgay Imre: *Demokrácia és kultúra.* Budapest, 1980, Kossuth.
Pozsgay Imre: A szocialista demokrácia fejlődésének néhány problémája. *Társadalmi Szemle,* 1968/10.
Prečan, Vilém – Paton, Derek: *The Democratic Revolution Czechoslovakia Its Precondition, Course, and Immediate Repercussions, 1987–1989.* Briefing Book, Prague, An International Conference 1999. 14–16. October.
Pritz Pál: *Az objektivitás mítosza? Hazánk és a nagyvilág. 20. századi metszetek.* Budapest, 2011, Magyar Történelmi Társulat.
Przeworski, Adam: *Democracy and the Market. Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin-America.* New York, 1991, Cambridge University.
Rácz Árpád szerk.: *Ki volt Kádár? (Harag és részrehajlás nélkül a Kádár-életútról.)* Debrecen–Budapest, 2001, Aquila–Rubicon.
Radványi, János: *Hungary and the Superpowers The 1956 Hungarian Revolution and Realpolitik.* Stanford, Calif., 1979, Hoover Institution Press.
Rainer M. János: *Bevezetés a kádárizmusba.* Budapest, 2011, 1956-os Intézet – L'Harmattan.
Rainer M. János: *Az író helye. Viták a magyar irodalmi sajtóban 1953–1956.* Budapest, 1990, Magvető.
Rainer M. János: *Nagy Imre I–II.* Budapest, 1999, 1956-os Intézet.

Rainer M. János: New Course in Hungary in 1953. *CWIHP Working Paper No. 38.* Washington, D.C. 2002. The June S1–52.
Rainer M. János: *A rendszerváltás és az ötvenhatos hagyomány.* In Bozóki András szerk.: *A rendszerváltás forgatókönyve. Alkotmányos forradalom. Tanulmányok.* Budapest, 2000, Új Mandátum, 651–658.
Rainer M. János szerk.: *Hatvanas évek Magyarországon.* Budapest, 2004, 1956-os Intézet.
Rainer M. János szerk.: *Múlt századi hétköznapok. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásnak időszakáról.* Budapest, 2003, 1956-os Intézet.
Rainer M. János – Standeisky Éva szerk.: *Évkönyv 2004.* Budapest, 2004, 1956-os Intézet.
Rainer M. János – Urbán Károly közl.: „Konzultációk." Dokumentumok a magyar és szovjet pártvezetők két moszkvai találkozójáról 1954–1955-ben. *Múltunk,* 1992/4.
Rákosi Mátyás: *Válogatott beszédek és cikkek.* Budapest, 1950, Szikra.
Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések, 1940–1956.* 1–2. köt. Budapest, 1997, Napvilág.
Ránki György: *Közgazdaság és történelem – a gazdaságtörténet válaszútjai.* Budapest, 1977, Akadémiai Kiadó.
Ránki György: A magyarországi modernizáció történetéhez. *Világosság,* 1987/10.
Raun, U. Toivo: Democratization and political development in Estonia 1987–96. In Dawisha, Karen – Parrott, Bruce eds.: *The Consolidation of Democracy in East-Central Europe. Democratization and Authoritarianism in Post-Communist Societies.* Cambridge: 1999, Cambridge University Press, 334-374.
Révai József: *Élni tudunk a szabadsággal. Válogatott cikkek és beszédek 1945–1949.* Budapest, 1949, Szikra.
Révai József *felszólalása az első Írókongresszuson.* In *A magyar írók első kongresszusa 1951. április 27–30.* Budapest, 1951, Művelt Nép.
Révai József: Megjegyzések irodalmunk néhány kérdéséhez. *Társadalmi Szemle,* 3–4. In Ambrus János szerk.: *A Lukács-vita dokumentumai. Irodalom és demokrácia. Szöveggyűjtemény I–II.* Budapest, 1982, Filozófiai Figyelő Évkönyve, I. köt. 213–242.
Révai József: *Válogatott történelmi írások.* Budapest, 1966, Kossuth.
Révész Sándor 1997. *Aczél és korunk.* Budapest, Sík.
Révész Sándor 1999. *Egyetlen élet Gimes Miklós története.* Budapest, 1956-os Intézet – Sík.
Rey, Marie-Pierre: „Europe is our Common Home." A Study of Gorbachev's Diplomatic Concept. *Cold War History,* Vol 4. No2, 2004. Jan. 33–66.
Richta, Radovan és mtsai.: *Válaszúton a civilizáció.* Budapest, 1968, Kossuth.
Richter, Linda – Békés, Csaba – Kiss, András – Gajdócsi, Levente eds.: *Multilateral meetings of the Soviet Bloc (1947–1991): A chronology.* Budapest, 2009, Cold War History Research Center.
Ricoeur, Paul: Bevezető előadás. Tanulmányok az ideológiáról és az utópiáról. In Zentai Violetta szerk.: *Politikai antropológia.* Budapest, 1997, Osiris – Láthatatlan Kollégium, 116–127.
Ripp Zoltán: *A rendszerváltás forgatókönyve.* 5. kötet. Budapest, 2000, Új Mandátum.
Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990.* Budapest, 2006, Napvilág.
Ritzer, George – Atalay, Zeynep eds: *Readings in Globalization: Key Concepts and Major Debates.* Chichester – West Sussex, U. K.; 2010, Malden, MA – Wiley-Blackwell.
Roberts, Geoffrey: A Chance for Peace? The Soviet Campaign to End the Cold War, 1953–1955. Cold War International History Project, Woodrow Wilson International Center for Scholars, Washington D.C., *Working Paper No. 57.* 2008. December.
Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században.* Budapest, 1999, Osiris.

Romsics Ignác szerk.: *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről.* Budapest, 2002, Osiris.
Rosenberg, William G. – Young, B. Marilyn: *Transforming Russia and China.* New York, 1982, Oxford University Press.
Rostow, Walt W.: *The Stages of Economic Growth. A Non-Communist Manifesto.* Cambridge [Eng.], 1960, University Press.
Rostow, Walt Whitman: *A gazdasági növekedés szakasza.* Budapest, 1968, Kossuth.
Ruble, Blair A.: The Applicability of Corporatist Models to the Study of Soviet Politics. The Case of the Trade Unions. *Pittsburgh Carl Beck Papers in Russian and East European Studies,* No. 303, 1983.
Ruble, Blair A.: „The Emergence of Soviet Environmental Studies." *Environmental Review,* 1980/5, 2–13.
Ruff Mihály: A hivatalos Magyarország nyugatnémet politikai kapcsolatairól 1956–1958. *Századok,* 132, 1998/5, 1113–1132.
Ruff Mihály: A magyar–NSZK kapcsolatok 1960–1963. Útkeresés a doktrínák útvesztőjében. *Múltunk,* 44, 1999/3, 3–40.
Salazar, Oliveira: *Békés Forradalom.* Gróf Teleki Pál előszavával. H. n., 1937 (?), Atheneum.
Sandle, Mark: Brezhnev and the Developed Socialism. The Ideology of Zastoi? In Bacon, Edwin – Sandle, Mark eds.: *Brezhnev Reconsidered.* New York, 2002, Palgrave – Macmillan, 188–203.
Sandle, Mark: A Triumph of Ideological Hairdressing? Intellectual Life in the Brezhnev Era Reconsidered. In Bacon, Edwin – Sandle, Mark eds.: *Brezhnev Reconsidered.* New York, 2002, Palgrave – Macmillan, 135–165.
Sándor Viktória szerk.: *A Mozgó Világ repertóriuma 1989–1998.* Győr, 2000, Városi Könyvtár.
Sarott, Mary Elise: „Take No Risk (Chinese)". The Basic Treaty in the Context of International Relations. In Geyer, David C. – Schaefer, Bernd eds.: *American Détente and German Ostpolitik, 1969–1972.* Washington D.C., 2004, Bulletin of the German Historical Institute, 112–115.
Sartori, Giovanni: *Comparative Constitutional Engineering.* An Inquiry into Structures, Incentives and Outcomes. Basingstoke – London, 1997, Macmillan.
Sartori, Giovanni: *Demokrácia.* Budapest, 1999, Osiris.
Savranskaya, Svetlana: The Logic of 1989 The Soviet Peaceful Withdrawal from Eastern Europe. In Blanton, Tom – Savranskaya, Svetlana – Zubok, Vladimir eds.: *Masterpieces of history. The peaceful end of the Cold War in Europe, 1989.* Budapest – New York, 2010, CEU Press, 1–47.
Schiller, Herbert I.: *Mass Communication and American Empire.* New York, 1969, A. M. Kelley.
Schmidt Mária: *A titkosszolgálatok kulisszái mögött.* Budapest, 2005, XX. Század Intézet.
Schmidt Péter: Szocialista államfejlődés és társadalmasítás. *Társadalmi Szemle,* 1965. november, 47–61.
Schmitter, Philippe: „Introduction" to „Corporatism and Public Policy-Making in Contemporary Western Europe". *Comparative Political Studies, Special Issue,* 10, 1977. April, 3–6.
Schmitter, Philippe: Still the century of Corporatism. *Review of Politics,* 36, 1974, 85–134.
Seroka, Jim – Simon, Maurice D. eds.: *Developed Socialism in the Soviet Bloc: Political Theory and Political Reality.* Boulder, Colorado, 1982, Westview Press.
Sherwood, John M.: Engels, Marx, Malthus, and the Machine. *The American Historical Review,* Vol. 90, No. 4. 1985. Oct., 837–865.
Shlapentokh, Vladimir: *A Normal Totalitarian Society. How the Soviet Union Functioned and How It Collapsed.* London, 2001, M. E. Sharpe Armonk.

Shlapentokh, Vladimir: *The politics of sociology in the Soviet Union.* Boulder and London, 1987, Westview Press.
Simai Mihály: *Hatalom – technika – világgazdaság.* Budapest, 1985, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
Simon István: *Bal-kísértés. A kádári külpolitika és a nyugati szociáldemokrácia.* Budapest, 2012, Digitalbooks.
Sinkó Katalin: A politika rítusai: emlékműállítás, szobordöntés. In: György Péter – Turai Hedvig szerk.: *A művészet katonái. Sztálinizmus és kultúra.* Budapest, 1992, Corvina, 67–79.
Smith, Merritt Roe – Marx, Leo eds.: *Does Technology Drives History? The Dilemma of Technological Determinism., Cambridge.* Massachusetts–London, England, 1994, Massachusetts Institute of Technology.
Snow, Charles, Percy: *The two cultures and the scientific revolution.* Cambridge 1959, University Press.
Sochor, A. Zenovia: Soviet Taylorism Revisited. *Soviet Studies,* Vol. 33, No. 2. 1981. Apr, 246–264.
Spiegel-Rösing, Ina – De Solla Price, Derek eds.: *Science, Technology and Society A Cross-Disciplinary Perspective.* London, 1977, Sage.
Standeisky Éva: Az egykori Mozgó Világ és az egykori politika. *Mozgó Világ,* 2002/7, 81–85.
Standeisky Éva: Illyés Gyula és a hatalom az 1960-as években. *2000,* 2003. június, 59–71.
Standeisky Éva: Illyés Gyula hármas tükörben. *Rubicon,* 2004/8–9, 88–96.
Standeisky Éva: *Az írók és a hatalom. 1956–1963.* Budapest, 1996, 1956-os Intézet.
Standeisky Éva: *Népuralom ötvenhatban.* Budapest, 2010, Kalligram – 1956-os Intézet.
Standeisky Éva – Kozák Gyula – Pataki Gábor – Rainer M. János: *A fordulat évei 1947–1949.* Budapest, 1998, 1956-os Intézet.
Standeisky Éva – Rainer M. János szerk.: *Évkönyv 2003.* Budapest, 2003, 1956-os Intézet.
Stanek, Łukasz: *Architecture in Global Socialism. Eastern Europe, West Africa, and the Middle East in the Cold War.* Princeton, 2020, Princeton University Press.
Stepan, Alfred *The State and Society Peru in Comparative Perspective.* Princeton, 1978, Princeton University Press.
Szabó Bálint: *Népi demokrácia és forradalomelmélet. A marxista forradalomelmélet fejlődésének néhány kérdése Magyarországon 1935–1949.* Budapest, 1974, Kossuth.
Szalai Erzsébet: *Az elitek átváltozása. Tanulmányok és publicisztikai írások 1994–1996.* Budapest, 1996, Új Mandátum.
Szalai Erzsébet: *Gazdaság és hatalom.* Budapest, 1990, Aula.
Szalai Erzsébet: *Ütelágazás Hatalom és értelmiség az államszocializmus után.* Budapest – Szombathely, 1994, Savaria Univ. Press.
Szalay Péter: *Mi van a „demokrácia csomagterv"-ben?* In *Magyarország politikai évkönyve, 1988.* Szerk.: Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László. Budapest, 1989, R-forma, 254–264.
Szalontai Balázs: *The Unexpected Success of Mongolia's Democratic Transformation Comparisons with Post-Soviet Central Asia.* Kézirat, megjelenés előtt.
Szamuely László: *Az első szocialista gazdasági mechanizmusok.* Budapest, 1971, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
Szamuely László: A mechanizmusvita első hulláma Magyarországon 1954–57. *Valóság,* 1982/7, 17–31.
Szamuely László: A mechanizmusvita második hulláma és az 1968. évi reform Magyarországon. *Gazdaság,* 1985/2, 94–115.

Szamuely László szerk.: *A magyar közgazdasági gondolat fejlődése 1954–1978. A szocialista gazdaság mechanizmusának kutatása.* Budapest, 1986, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
Szántó Miklós: *A magyar szociológia újjászervezése a hatvanas években.* Budapest, 1998, Akadémiai Kiadó.
Szegő Andrea: Gazdaság és politika – érdek és struktúra. *Medvetánc,* 1983/2–3, 49–92.
Szelényi Iván: Az állami termelési módról. Interjú. *Medvetánc,* 1983/1, 161–177.
Szelényi Iván: A posztkommunista menedzserizmus a gazdasági intézményrendszer szerkezeti változása I–II. *Politikatudományi Szemle, 1996/2,* 7–30; *1996/3,* 7–32.
Szilágyi Ákos: *Túlirányított demokrácia: Oroszlecke.* Pozsony, 2011, Kalligram.
Szirmai István: Az ideológiai irányelvek vitájáról. *Társadalmi Szemle, 1965. november 1–16.*
Szirmai István: Előadói beszéd a Központi Bizottság március 11-i ülésén az MSZMP néhány időszerű ideológiai feladatáról. *Társadalmi Szemle,* 1965. április 45–63.
Az SZKP XIX. kongresszusa 1952. október 5–14. Budapest, 1953, Szikra.
Az SZKP XX. kongresszusa 1956. február 14–25. Budapest, 1956, Szikra.
Az SZKP XXI. kongresszusa 1959. január 27 – február 5. Budapest, 1959, Kossuth.
Az SZKP XXII. kongresszusa 1961. október 17–31. Budapest, 1962, Kossuth.
Az SZKP XXIV. kongresszusa 1971. március 30 – április 9. Budapest, 1971, Kossuth.
A szocialista realizmusról. *Helikon,* 1965, Tematikus szám. 2.
Szokolay Katalin: A szocializmus építésének kezdetei Lengyelországban. In Honfi József szerk.: *A szocialista országok az ötvenes években.* Budapest, 1976, Oktatási Minisztérium Marxizmus–leninizmus Főosztálya, 93–127.
Szorcsik Sándor: A tudományos-technikai haladás és a társadalmi tervezés. In Markó Lajos szerk.: *A tudományos-technikai haladás társadalmi-gazdasági összefüggései. Propagandisták elméleti tanácskozása, 1980. Szolnok.* Budapest, 1981, Kossuth, 120–127.
Szőnyi Péter: A tudományos-technikai haladás és a nemzetközi gazdasági kapcsolatok. In *A tudományos-technikai haladás társadalmi-gazdasági összefüggései. Propagandisták elméleti tanácskozása. Szolnok, 1980.* Budapest, 1981, Kossuth, 76–83.
Sztálin, Joszif Viszarionovics: *A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban.* Budapest, 1952, Szikra.
Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem.* Budapest, 1974, Gondolat.
Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról.* Budapest, 1983, Magvető.
Szűcs Jenő – Hanák Péter: *Európa régiói a történelemben.* Budapest, 1986, MTA Történettudományi Intézet – Országos Pedagógia Intézet.
T. Varga György közl.: Jegyzőkönyv a szovjet és a magyar állami és pártvezetők tárgyalásairól (1953. június 13–16.). *Múltunk,* 1992/2–3, 234–269.
Tálas Péter: Rendszerváltozás és többpártrendszer Lengyelországban *1989–1992.* In Bihari Mihály szerk.: *A többpártrendszer kialakulása Kelet-Közép-Európában 1989–1992.* Budapest, 1993, Kossuth, 13–17.
Társadalmi Szerződés, 1987. március. *Beszélő.* 1987. június; *Beszélő* összkiadás, II. köt.
A tartós békéért, a népi demokráciáért. Kilenc Kommunista Párt lengyelországi értekezletének beszámolói. Budapest, 1947, Szikra.
Taubman, William: *Khrushchev. The man and his era.* New York–London, 2003, W. W. Norton & Company.
Terry, Sarah Meiklejohn ed.: *Soviet Policy in Eastern Europe.* New Haven, 1984, Yale University Press.

Terry, Sarah Meiklejohn: Theorist of Socialist Development in Soviet-East-European Relations. In Terry, Sarah Meiklejohn ed.: *Soviet Policy in Eastern Europe.* New Haven, 1984, Yale University Press. 221–253.
Thatcher, Ian: Brezhnev as Leader. In Bacon, Edwin – Sandle, Mark eds.: *Brezhnev Reconsidered.* New York, 2002, Palgrave – Macmillan, 22–38.
The CSCE 1975 and the Transformation of Europe. Ed. by Bange, Oliver – Niedhart, Gottfried. New York, 2008, Berghahn Books.
The Records of the Warsaw Pact Deputy Foreign Ministers. Ed. by Békés, Csaba – Locher, Anna – Nuenlist, Christian Intr. by Békés, Csaba. 2005, Parallel History Project on NATO and the Warsaw Pact, web site www.isn.ethz.ch/php
The Sovietization of Eastern Europe. New Perspectives on the Postwar Period. Ed. by Apor, Balázs – Apor, Péter – Rees, E. Arfon. Washington, 2008, New Academia Publishing.
Theobald, Robert: *The Challenge of Abundance.* New York, 1962, Penguin Group (USA) Incorporated.
Thomas, Daniel C.: *The Helsinki effect international norms, human rights, and the demise of communism.* Princeton, N. J., 2001, Princeton University Press.
Thompson, T. L. – Sheldon, R. eds.: *Soviet Society and Culture.* Boulder, Col., 1988, Westview Press.
Thompson, T. L:. *Developed Socialism. Brezhnev's Contribution to Soviet Ideology.* Washington, D. C. – New York, 1987. January 1., National Council for Soviet and East European Research.
Tischler János: *Évkönyv 2009.* Budapest, 2009, 1956-os Intézet.
Tischler János: Lengyelország 1980–1981. II. rész *Beszélő,* 1999. január. http//beszelo.c3.hu/99/01/09tisch.htm.
Tischler János: *„Lengyelország – 1989." Beszélő,* 1999. október.
Tischler János: Politikai-gazdasági bűnügyek a hatvanas évek első felében. In Rainer M. János szerk.: *Hatvanas évek Magyarországon.* Budapest, 2004, 1956-os Intézet, 331–371.
Tismaneanu, Vladimir ed.: *Stalinism revisited: the establishment of communist regimes in East-Central Europe.* Budapest – New York, 2009, CEU Press.
Tocqueville, Alexis de: *A demokrácia Amerikában.* Budapest, 1983, Gondolat.
Togliatti, Palmiro: *A nemzetközi munkásmozgalom és egységének kérdéseiről.* In *A nemzetközi kommunista mozgalom dokumentumai 1945–1976.* (Szerk. Fencsik László.) Budapest, 1977, Kossuth, 133–144.
Tomlinson, John: Cultural Imperialism. In Lechner, Frank J. – Boli, John eds.: *The Globalization Reader.* Hoboken NJ, 2015, Wiley-Blackwell, 366-375.
Tordai Csaba: A Harmadik Köztársaság alkotmányának születése. In Bozóki András szerk.: *A rendszerváltás forgatókönyve. Alkotmányos forradalom. Tanulmányok.* Budapest, 2000, Új Mandátum, 481–50.
Tóth Eszter Zsófia: A fogyasztás ábrázolása munkások és munkásnők életút-elbeszéléseiben. In Rainer M. János szerk.: *Hatvanas évek Magyarországon.* Budapest, 2004, 1956-os Intézet, 357–386.
Tóth István szerk.: *Művelődéspolitikánk 25 éve.* Budapest, 1984, Kossuth.
Toynbee, Arnold J.: *Válogatott tanulmányok.* Budapest, 1971, Gondolat.
Tőkei Ferenc: *Az ázsiai termelési mód kérdéséhez.* Budapest, 1965 [1975], Kossuth.
Tőkés Rudolf: *A kialkudott forradalom 1957–1990.* Budapest, 1998, Kossuth.

Tőkés Rudolf: Intézményalkotás Magyarországon elemzési szempontok és alkotmányos modellek (1989–1990). In Bozóki András szerk.: *A rendszerváltás forgatókönyve. Alkotmányos forradalom. Tanulmányok.* Budapest, 2000, Új Mandátum, 147–179.

Történelmi utunk 1989. *Társadalmi Szemle,* különszám.

Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1989. Budapest, 1990, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

A tudományos-technikai haladás társadalmi-gazdasági összefüggései. Propagandisták elméleti tanácskozása. Szolnok, 1980. Budapest, 1981, Kossuth.

Tyurina, Jelena Alekszandrovna: A KGST iratanyagának összetétele és tartalma. A KGST és a működése során keletkezett iratok rövid története. *Levéltári Szemle,* 52. 2002/1–4, 44–51.

Ugrai István – Nyulassy Attila: Elkoncertesedés. A magyarországi operett- és musicalvilágról. *Színház,* 2009. október. http://szinhaz.net/2009/10/21/ugrai-istvan-nyulassy-attila-elkoncertesedes/ Letöltve: 2012. 10. 10.

Ulam, Adam: *Expansion and coexistence. Soviet Foreign Policy 1917–1973.* New York, 1974 [1968], Praeger.

Ulam, Adam: *The unfinished revolution; an essay on the sources of the influence of Marxism ad Communism.* New York, 1960, Random House.

Unger, Jonathan – Chan, Anita: China Corporatism and the East Asian Model. *The Australian Journal of Chinese Affairs.* 1994, 29–54.

Ungvárszki Ágnes: *Gazdaságpolitikai ciklusok Magyarországon 1948–1988.* Budapest, 1989, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Ungváry Krisztián: Magyarország szovjetizálásának kérdései. In Romsics Ignác szerk.: *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről.* Budapest, 2002, Osiris, 279–308.

Válság és Útkeresés. Egy amerikai programnyilatkozat. *Társadalmi Szemle,* 1965/8–9, 105–114.

Valuch Tibor: A bőséges ínségtől az ínséges bőségig. A fogyasztás változásai Magyarországon az 1956 utáni évtizedekben. Budapest. In Standeisky Éva – Rainer M. János szerk.: *Évkönyv 2003.* Budapest, 2003, *1956-os Intézet,* 51–78.

Valuch Tibor: Cukros-zsíros kenyér és borjúbécsi – az élelmiszerfogyasztási és táplálkozási szokások változásai. *Műhely,* 2005/1, 57–63.

Valuch Tibor: A „gulyáskommunizmus" valósága. *Rubicon,* 2001–2002, 10–1. 69–76. http://www.rev.hu/portal/page/portal/rev/tanulmanyok/kadarrendszer/gulyas.

Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében.* Budapest, 2002, Osiris.

Vámos György szerk.: *Sorshelyzetek. Emlékezések az ötvenes évekre.* Budapest, 1986, RTV–Minerva.

Vámos Péter: „Mi történt a kínaiakkal?" A magyar–kínai kapcsolatok 1956–1966 között. *Kül-Világ (online),* 2009/6, 1–25.

Varga Lajos: Az ötvenes évek szocialista építésének néhány kérdése a Szovjetunióban (1953–1958). In Honfi József szerk.: *A szocialista országok az ötvenes években.* Budapest, 1976, Oktatási Minisztérium Marxizmus–leninizmus Főosztálya, 5–34.

Varga László – Kenedi János szerk.: *A forradalom hangja. Magyarországi rádióadások 1956. október 23–november 9.* Budapest, 1989, Századvég – Nyilvánosság Klub.

Varga Sándor: *A magyar könyvkiadás és könyvkereskedelem 1945–1957.* Budapest, 1985, Gondolat.

Varga Zsuzsanna: Illúziók és realitások az új gazdasági mechanizmus történetében. In Rainer M. János szerk.: *Hatvanas évek Magyarországon.* Budapest, 2004, 1956-os Intézet, 99–126.

Varga Zsuzsanna: *Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956–1967.* Budapest, 2001, Napvilág.

Varga Zsuzsanna szerk.: *A McBride-jelentés. Új nemzetközi kommunikációs rend felé.* Budapest, 1983, Tömegkommunikációs Kutatóközpont.

Vargyas Zoltán szerk.: *Kádár – Mit kezdjünk vele? Kádár János 1912–1989.* Budapest, 2007, XX. Század Intézet.

A varsói szerződés szervezete 1955–1980. Dokumentumok. (Szerk. Roska István et al., Külügyminisztérium.) Budapest, 1981, Kossuth.

Vásárhelyi Miklós: *Ellenzékben.* Budapest, 1989, Szabad Tér.

Vásárhelyi Miklós: Az első meghiúsított reformkísérlet. In *Ötvenhatról nyolcvanhatban. Tanácskozás jegyzőkönyve.* Budapest, 1992, Századvég – 1956-os Intézet.

Veres Péter: Vita az irodalmi helyzetről. *Csillag,* 1954/4, 699–707.

Vital Forms. American Art and Design in the Atomic Age. 1940–1960. Eds. by Rapaport, Brook Kamin – Stayton, Kevin L. – Boyer, Paul et al. New York, 2003, Harry N. Abrams, Inc.

Vitányi Iván: *Szellemi fejlődésünk tendenciái.* In Agárdi Péter szerk.: *Művészet és politika. Tanulmányok, dokumentumok, 1977–1983.* Budapest, 1984. Kossuth, 46–56. Eredetileg in *Válság és megújulás.* Budapest, 1982, Kossuth.

Wallerstein, Immanuel: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása.* Budapest, 1983, Gondolat.

Weber, Max: *Gazdaság és társadalom a megértő szociológia alapvonalai.* Budapest, 1987, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Wenger, Andreas – Mastny, Vojtech – Nuenlist, Christian eds.: *Origins of the European Security System The Helsinki Process Revisited, 1965–1975.* London, 2008, Routledge.

Westad, Odd Arne: *The Global Cold War Third World Interventions and the making of our Times.* New York, 2005, Cambridge University Press.

Westad, Odd Arne: The New International History of the Cold War. Diplomatic History. *Bernath Lecture,* Fall No. 4. 2000, 551–567.

White, Stephen: Revolution, Civil War and the Emergence of the Soviet Union, 1917–1924. In Foreign and Commonwealth Office, Clive House, Petty France, London, *SWLH 9HD* 1993. May, 25–33.

Williams, Kieran: *The Prague Spring and its Aftermath. Czechoslovak politics, 1968–1970.* Cambridge, England – New York, 1997, Cambridge Univ. Press.

Winkler, J. T. Corporatism. *European Journal of Sociology,* Volume 17. Issue 01, 1976 May, 100–136.

Yakobson, Sergius: The Soviet Concept of Satellite States. *The Review of Politics,* Vol. 11, No. 2, 1949 Apr., 184–195.

Yuliani, Elisabeth Linda: *Decentralization, deconcentration and devolution what do they mean?* Paper presented at the Interlaken Workshop on Decentralization, 27–30 2004 April, Interlaken, Switzerland. https://www.cifor.org/publications/pdf_files/interlaken/Compilation.pdf. Utolsó letöltés: 2021. 06. 12.

Zahorán Csaba: Forradalom a Kárpátok alatt. *Múlt-kor,* 2009. december 15.

Zentai Violetta szerk.: *Politikai antropológia.* Budapest, 1997, Osiris – Láthatatlan Kollégium.

Zezina, Maria: Crisis in the Union of Soviet Writers in the early 1950s. *Europe-Asia Studies,* 46. 1994/4, 649–661.

Ziegler, Charles E.: Issue Creation and Interest Group sin Soviet Environmental Policy. The Applicability of the State Corporatist Model. *Comparative Politics,* Vol. 18, No. 2, 1986. Jan., 171–192.

Zielinsky, E.: A proletárdiktatúra megteremtése történelmi tapasztalatainak gazdagodása a II. világháború után a Közép- és Délkelet-Európában lezajlott forradalmakban. In Kárpáti Sándor szerk.: *A proletárdiktatúra államának történelmi tapasztalatai.* Budapest, 1984, Akadémiai Kiadó, 133–160.

Zubok, Vladislav M.: *A Failed Empire. The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev.* The University of North Carolina Press, 2007, Chapel Hill.

Zubok, Vladislav M. – Pleshakov, Constantine: *Inside the Kremlin's Cold War.* Cambridge, Massachusetts, London, England, 1997, Harvard University Press.

Zubok, Vladislav M. – Pleshakov, Constantine: The Khrushchev-Mao Conversations, 31 July–3 August, 1958 and 2 October, 1959. *Cold War International History Project, Bulletin,* Issue 12–13., 2002. Winter, 243–273.

Zsdanov, Andrej Alekszandrovics felszólalása (1948) a szovjet zenei szakemberek tanácskozásán a SZUK(B)P Központi Bizottságában. *Zenei Szemle,* 1949/1, 16–27.

NÉVMUTATÓ

Ábri Gábor 235, 241
Aczél György 248
Adamec, Ladislav 213
Aidit, Dipa N. 88
Amalrik, Andrej 246
Amin, Samir 10, 231
Anderson, Perry 264
András Imre 249
Andropov, Jurij V. 54, 160, 160, 241, 242, 250
Antal László 260
Apor, Péter 231
Arató András 188, 259
Arbatov, Alekszej G. 237
Arisztotelész 19
Armen, Antonian 252
Arndt, Ernst M. 232
Arquilla, John 238
Arrighi, Giovanni 231
Atta, Don Van 233

Bacon, Edwin 253
Bailes, E. Kendalle 233
Bain, Trevor 253
Baráth Magdolna 254, 255–257
Bartha Eszter 238
Bartók Béla 140
Baum, Richard 241
Bebel, August 130
Beissinger, M. R. 253
Békés Csaba 42, 65, 68, 167, 182, 183, 234, 236, 238, 239, 243, 248, 254, 255, 256–263
Bell, Daniel 240
Belo, Walden F. 231
Bence György 250, 261
Bencsik Péter 249
Benke Valéria 260
Berecz János 246
Berend T. Iván 43, 236–239, 252, 259, 260, 264
Berija, Lavrentyij P. 38, 78
Berle, Adolf A. 240
Bernal, J. D. 103
Bibó István 196
Bihari Mihály 260
Birkman, Alexander 260
Biszku Béla 242
Blanton, Tom 262
Blyakhman, L. S. 246
Bogdanov, Alexandr A. 26, 232, 233
Bognár József 142, 253, 259
Bogomolov, Oleg A. 237, 261
Bojtár Endre 261
Boli, John 231
Bonis, Jacques de 248
Borhi László 43, 236, 259, 260
Boriszov, O. 235
Bovin, Alexandr 237
Bozóki András 231, 259, 262, 263
Böcskei Balázs 231
Bracke, W. 232
Brezsnyev, Leonyid I. 7, 14, 30, 31, 50, 53, 66, 67, 77, 96, 104, 107, 109, 112, 113, 116–118, 121, 126, 127, 142, 148, 149, 159, 160, 162–168, 170, 175, 177, 181–188, 199, 226, 244–247, 249, 254, 255, 256, 260
Brooker, Paul 238
Brus, Włodzimierz 54
Bruszt László 236, 260

Brzezinski, Zbigniew K. 114–116, 119, 130, 220, 238, 240, 245, 254, 258, 263, 264
Buckingham, W. S. 245
Buharin, Nyikolaj I. 193
Bukovszkij, Vlagyimir 113
Bulganyin, Nyikolaj A. 85, 103, 254
Bunce, Valerie 117, 148, 149, 240, 246, 253, 254, 260, 261, 263, 264
Burks, R. V. 234
Burlatszkij, Fjodor M. 54,117, 237
Burnham, James 240, 245
Bush, George 216
Búza Márton 253
Byrne, Malcolm 238, 256, 261–263

Čalfa, Marián 213, 263
Carr, Edward H. 233
Carter, Jimmy 130, 244, 247
Casanova, José 185, 186, 239, 259
Ceauşescu, Nicolae 199, 200, 214, 215
Chan, Anita 224, 253
Chang, Chyi-Herng 253
Chang-Bain 253
Chekharin, E. M. 246
Cherry, Collin 251
Coleman, William 231
Colton, T. J. 253
Cooper, Hugh L. 233
Cooper, Julien M. 241, 244
Cox, Rovert W. 231
Czada, Roland 253
Czyrek, Jozef 198, 204, 205, 262

Csalidze, Valerij 113
Csillag István 260
Csizmadia Ervin 247

Danyielszon, Ny. F. 231, 232
Dasicsov, V. 257
Davis, R. W. 233
De Solla Price, Derek 110, 245
Dernberger, Robert F. 83, 241
Dobrynin, Anatoly 163, 255
Dorn, Harold 233, 234
Dubček, Alexander 213
Duverger, Maurice 264
Echols III., John M. 148, 149, 253, 254, 260
Einstein, Albert 255
Elbert Márta 262, 263
Engels, Friedrich 11, 20–25, 27, 152, 231, 232
Enyedi Zsolt 264
Evans, Jr. Alfred B. 117, 237, 246, 260

Farberov, N. P. 237
Farkas Ildikó 261
Farkas János 240, 246
Fava, Valentina 233
Fedor Pál 254
Feenberg, Andrew 241
Fehér, Ferenc 241, 252, 258, 260, 261
Fejti György 207
Fejtő Ferenc 235, 239
Fencsik László 241, 242, 245–248, 255, 256
Ferkai András 238
Field, Mark G. 253
Fischer Ferenc 42, 235, 239, 242, 243, 250, 254, 255
Fitzpatrick, Sheila 233
Fleron, Jr. Frederic J. 231, 233, 234, 241
Ford, Henry 28, 30, 244
Fowkes, Ben 247, 254
Földes György 256
Fukuyama, Francis 17, 231

Gaddis, John L. 235, 243
Gagarin, Jurij A. 101
Galbraith, John K. 240
Gantt, Henry L. 233
Gasztyev, Alekszej 29
Gati, Charles 42, 236, 258
Gaulle, Charles de 116, 242
Gazdag Ferenc 239, 258
Gecse Géza 258
Gellner, Ernest 213
Geraszimov, Genagyij 237
Geremek, Bronisław 193
Gergely Jenő 266
Germuska Pál 256, 257
Gerschenkron, Alexander 18, 43, 238
Gianfranco, Pasquino 264
Gibbon, Edward 235
Gienow-Hecht, Jessica C. E. 247
Ginelli Zoltán 231

Glenn, John K. 213, 261–263
Goina, Calin 215, 261, 263
Golan, Galia 237
Gombár Csaba 237, 264
Gomułka, Władysław 52, 183
Gooding, John 237, 259, 260
Gorbacsov (Gorbachev), Mihail Sz. 8, 14, 31,54, 66, 77, 112, 117, 118, 174, 175, 177–181, 183, 184, 189, 191, 194, 198–202, 204–206, 214–219, 222, 258, 260–263
Görög Tibor 243, 245, 246, 247, 261, 262
Grass, Günter 140, 252
Grenieski, H. 237
Gromiko (Gromyko), Andrej A. 134, 244, 251
Grósz Károly 261, 262
Guriev, Sergei 64, 238

Gyáni Gábor 261
Gyarmati György 42, 236, 254
Gyenes Antal 246
Gyilasz, Milovan 260
Gyulai Attila 231

Hajdú Tibor 234
Halász József 237, 253, 260
Halay Tibor 253
Halmosy Dénes 255
Hamilton, Richard F. 232
Hankiss Elemér 237, 240, 262
Hanson, Philip 234
Hardt, Michael 231, 238
Harvey, David 231
Hassner, Pierre 252
Havel, Vaclav 213, 263
Hegedűs András 237
Hegedűs B. András 235
Hegedűs Dániel 231
Heldt, David 231
Heleszta Sándor 750
Heller Ágnes 241, 252, 258, 260, 261
Heller, Mihail 233, 234–236, 239, 241, 242, 247, 254, 256, 258, 260, 262, 264
Hilgemann, Werner 264
Hitler, Adolf 235
Ho, Ming-sho 253
Hoffman, Eric P. 231, 233, 246
Honecker, Erich 199, 203, 214, 216, 263
Honvári János 236, 239
Hoós János 259
Horváth István 207
Horváth Jenő 234
Hosking, G. 253
Hough, Jerry F. 118, 239, 246, 253, 254
Hruscsov, Nyikita (Khrushchev) 5, 6, 14, 31, 34, 36, 38–40, 47–51, 53, 54, 63, 65–68, 71, 73, 74, 76–78, 83, 85, 87–90, 96, 101, 102, 104, 106, 107, 111, 112, 118–120, 149, 155, 156, 158–161, 166–168, 177, 185, 191, 194, 199, 200, 234, 235, 238, 239, 241, 244, 246, 254–256
Hsiao, Ying-Lan 253
Hughes, Thomas P. 231, 233, 234
Huntington, Samuel P. 18, 20, 63, 114, 116, 220, 231, 238, 246, 259, 262, 263
Husák, Gustáv 263
Husz Dóra 240, 262, 263

Iacob, Bogdan C. 231
Ilcheva, Maria 259
Iliescu, Ion 215
Iljicsov, L. F. 160, 240
István király 260
Ivanov, Ivan D. 233

Jakeš, Miloš 200, 206, 263
Jakir, Pjotr 113
Jakovlev, Alekszandr Ny. 174, 185, 189, 203, 257, 258, 261
Janos, Andrew C. 241
Jarosenko, L. D. 235
Jaruzelski, Wojciech 67, 183, 198, 204–206, 211, 262
Jian, Chen 243

Kádár János 49, 66, 71, 94, 96, 160, 161, 166, 168–170, 199, 237, 242, 248, 249, 255–257, 260
Kállai Gyula 255
Kalmár Melinda 232, 233, 234, 236–239, 241–243, 255, 257, 261–263
Kamimura, Yasuhiro 253
Kanet, Roger E. 246

Karl, Terry Lynn 262
Katzenstein, Peter J. 147, 253
Kelley, Donald R. 117, 246, 253
Kelly, John E. 233, 254
Kende István 245, 255
Kende Péter 237,
Kennan, George 235
Kennedy, John F. *89, 100, 102,* 243, 244
Kinder, Hermann 264
Kis János 260, 262
Kiss Balázs 263
Kissinger, Henry 216
Kiszczak, Czesław 193, 204, 205
Kohl, Helmut 215, 216, 263
Koloszkov, B. 235
Kornai János 54, 237
Koszigin, Alekszej Ny. 113
Kovács Gábor 232
Kovács István 236, 256
Köpeczi Béla 245
Körösényi András 264
Kőszeg Ferenc 260
Kramer, Mark 236, 239
Krasin, J. 237
Krastev, Ivan 264
Kraus, W. 245
Krickus, Richard J. 261
Kucera, Ondrej 264
Kulcsár Kálmán 240, 253
Kun Miklós 236
Kuznyecov, V. V. 30

Laird, Robin F. 231, 233, 246
Lakatos Erő 247
Landsbergis, Vytautas 261
Le Bon, Gustave 232
Lechner, Frank J. 231
Lendvai L. Ferenc 260
Lengyel László 237, 260, 264
Lenin, V. I. (Vlagyimir Iljics) 11, 25, 26, 27, 29–32, 34, 38, 39, 44, 55, 66, 71, 75, 76, 88, 90, 96, 113, 149, 152, 153, 154, 157, 164, 173, 175, 203, 232, 233, 235, 236, 258
Lévesque, Jacques 202, 257–263
Lewin, Moshe 54, 193, 243, 253
Lijphart, Arend 264
Linz, Juan J. 264
Lippman, Walter 243
Lipset, Martin S. 250, 261
Litvinov, Pavel 113
Liu Sao-csi 237
Ljubov, Siselina 239, 258
Locher, Anna 291
Loren, Graham, R. 233, 240
Loszev, Szergej 135
Löw, Kondrad 232
Lukács György 240, 255
Lukács Péter 255
Lundestad, Geir 18, 19, 42, 163, 231, 255

McCarthy, Joseph Raymond 99
Machcewicz, Paweł 237
Madlovics Bálint 231
Magyar Bálint 231
Maier, S. Charles 28, 233
Malenkov, Georgij M. 35, 36, 38, 77, 103, 234
Man, Henrik de 232
Manoilescu, Mihail 253
Mao Ce-tung 90, 91, 94, 136, 161, 241, 242
Mark, James 231
Marosán György 237
Márquez, Gabriel García 135
Marshall, 37
Martins, Luciano 239, 254, 263
Marx, Karl 11, 17, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 137, 139, 152, 173, 231, 232
Masmoudi, Mustapha 135, 251
Mastny, Vojtech 256, 258
Matolcsy György 260
Matynia, Elzbieta 260–262
May, Ernst 31
Mayreder, Rosa 238
McBride, Sean 134, 251
McCain, Moms 148, 239, 254, 259
McKay, John P. 233
Means, Gardiner C. 240
Medgyesi Konstantin 238
Medvegyev, Roy (Roj) A. 54, 113, 193, 206
Medvedev, Zsorez 113
Méndez, Arnaldo Tamayo 101
Merkle, Judith A. 233
Michnik, Adam 193
Micsurin, Ivan Vlagyimirovics 234

Mikeln, Milos 235
Mikojan, Anasztasz I. 182
Mikulinski, S. R. 245
Mills, C. Wright 232
Mlynař, Zdenek 54, 193
Molotov, Vjacseszlav M. 38, 159

Nagy Imre 52, 156
Nagy Tamás 256, 257
Naményi Mária 246
Negri, Antonio 231, 238
Nehru, Dzsaváharlál 89
Németh Miklós 261, 262
Némethné Vágyi Karola 237
Nixon, Richard 102, 128, 244
Nova Eszter 237
Novack, George 232

Nyekrics, Alekszandr 233–236, 239, 241, 242, 247, 254, 256, 258, 260, 262, 264
Nyilas József 234, 240

O'Donnell, Guillermo 238, 253, 264
Ochab, Edward 237
Odom, William E. 261
Offe, Claus 220, 263
Ormos Mária 254, 260
Ortega, José y Gasset 232
Ostermann, Christian 236, 239, 258

Pach Zsigmond Pál 260
Paczkowski, Andrzej 260–262
Pál Lénárd 234
Pándi Lajos 263
Panitch, Leo 246, 253
Papp Zsolt 260
Paton, Derek 263
Peeva, Ralitsa 208, 209, 214, 261–263
Perjés Géza 235
Péteri György 235
Petrakov, N. 237 (113. j.)
Petrov, Nyikolaj 264
Piłsudski, Józef K. 226
Pinker, Steven 238
Pinker, Steven 63
Pipes, Richard 258
Plakans, Andrejs 261, 262
Pleshakov, Constantine 254
Podgornij, Nyikolaj 113
Poguntke, Thomas 264
Ponomarjov, Borisz 160, 161, 241, 242, 255
Popov, Gavril 206
Porwit, K. 237
Pozsgay Imre 205, 211, 262
Prečan, Vilém 263
Przeworski, Adam 186, 209, 259
Puja Frigyes 255
Putyin, Vlagyimir 219, 228, 264

Rainer M. János 235, 236, 244, 254, 257, 258, 261–263
Rákosi Mátyás 66, 156, 235
Raun, U. Toivo 261, 262
Reagan, Ronald 130, 179, 258
Renssealer, W. Lee 241
Révai József 236
Révész Béla 263
Rey, Marie-Pierre 177, 257, 258
Richta, Radovan 104, 106, 119, 234, 240, 244, 245
Ripp Erzsébet 263
Ripp Zoltán 238, 261–263
Romsics Ignác 42, 236
Roosevelt, Franklin D. 113
Rosenberg, Ethel és Julius 99
Rosenberg, G. William 80, 235, 240, 241
Ruble, Blair A. 148, 239, 254, 259
Rupprecht, Tobias 231
Russel, Bertrand 255

Sahnazarov, Georgij 237
Sajed, Alina 231
Salazar, Oliveira 226, 264
Sandle, Mark 54, 117, 236, 237, 245, 246, 253, 260
Sartori, Giovanni 264
Savranskaya, Svetlana 218, 257, 258, 261–264
Schiller, Herbert I. 247
Schmitter, Philippe C. 146–148, 225, 237, 238, 246, 253, 262, 264
Scholte, Jan Aart 231
Schroeder, P. 253
Seton-Watson, Robert W. 43

Shishlin, Nyikolaj 237
Shkaratan, O. I. 246
Shlapentokh, Vladimir 239
Shubkin, V. N. 237
Šik, Ota 54, 237, 260
Silver, Beverly J. 231
Simai Mihály 234, 235, 245
Simon István 246
Sinatra, Frank 181
Sipos Levente 237
Sochor, A. Zenovia 233
Solt Ottilia 260
Somavia, Juan 135
Spaskovska, Ljubica 231
Spencer, Herbert 232
Spengler, Oswald 232
Spiegel-Rösing, Ina 110, 245
Standeisky Éva 237
Stanek, Łukasz 231
Stein-Zalai Juliane 231
Stepan, Alfred 148, 254, 259
Stumpf István 264
Sutton, Anthony C. 233

Szabó Andrea 231
Szabó Bálint 236, 237, 253
Szaharov, Andrej 206, 247
Szalai Erzsébet 240, 262
Szalontai Balázs 259
Szamuely László 235, 237
Szántó Miklós 251
Szanyina, A. V. 235
Szegő Andrea 260
Szelényi Iván 240, 260, 262
Szilágyi Ákos 237, 264
Szirmai István 240, 257
Szmolin 235
Szokolay Katalin 237
Szolzsenyicin, Alekszandr I. 247, 260
Szosznovszkij, Ivan 29
Sztálin, Joszif V. 5, 13, 29–32, 34, 35–40, 42, 43, 45–50, 58, 65, 66, 71, 74–76, 85, 90, 99, 100, 155, 166, 194, 202, 224, 234–236, 239, 241, 262
Szuszlov, Mihail A. 160, 243
Szűcs Jenő 40, 44, 196, 235, 236, 260, 261

T. Varga György 236, 238, 254
Tálas Péter 262
Taubman, William 234
Taylor, Frederick W. 28, 29, 233
Terry, Sarah M. 117, 246
Thatcher, Ian 254
Thomas, John R. 234
Thompson, Terry L. 117, 246
Thorez, Maurice 241, 242
Tischler János 261, 262
Tito, Josip B. 89
Tocqueville, Alexis De 20, 231
Togliatti, Palmiro 91, 95, 96, 242, 243
Tokugava 241
Tomlinson, John 251
Toynbee, Arnold J. 18, 83, 231, 253
Tőkei Ferenc 291
Tőkés L. Rudolf 236, 252
Tölgyessy Péter 264
Traub, Rainer 233
Treisman, Daniel 64, 238
Trockij, Lev D. 27, 29, 232, 233

Tyereskova, Valentyina V. 101
Tyurina, Jelena A. 255

Unger, Jonathan 224, 253
Ungváry Krisztián 43, 236

Valenzula, Arthuro 264
Väljas, Vaino 200
Vámos Péter 243
Varga Lajos 236, 240
Varga Zsuzsanna 237
Vásárhelyi Miklós 39, 235
Vass Henrik 248, 250, 251, 257
Venzser, V. G. 235
Vörös Miklós 238, 261–263

Waldheim, Kurt 134, 251
Wałęsa, Lech 193, 204, 205, 213
Wallerstein, Immanuel 18, 43, 62, 238
Webb, Paul 264
Weber, Max 17, 21,152, 231, 232, 234, 238
Welsh, William 253
Westad, Odd Arne 241
Whitehead, Laurence 238, 253, 264

Williams, Kieran 149, 150, 254, 263
Winkler, J. T. 264

Young, B. Marilyn 80, 235, 240, 241
Yuliani, Elisabeth L. 79, 237, 240

Zaglagyin, Vlagyim V. 237
Zaszlavszkaja, Tatjana I. 260
Zezina, Maria 234
Ziegler, Charles E. 148, 239, 254, 259
Zielinsky, E. 154, 254
Zubok, Vladislav M. 102, 233–236, 239, 241, 244, 249, 254, 256, 258, 262, 263

Zsdanov, A. A. 80
Zsivkov, Todor 114, 199, 214

Ez a könyv a szerző *Történelmi galaxisok vonzásában* című nagyhatású monográfiájának egyszerre szűkített és bővített változata.

A magyar jelenkortörténet-kutatás egyik legismertebb szakértője, Kalmár Melinda ezzel a radikálisan kisebb terjedelmű, de tematikájában számos ponton újragondolt szöveggel két fő kérdésre irányítja a figyelmet: a szovjet típusú rendszerek globális beágyazottságára és arra, hogy ezeknek a rendszereknek a lassú hibridizálódása értelmezhető a jelenlegi változatos autoriter formációk történeti előzményeként is. A fókusz ebben a könyvben a nyitott kérdéseken van. Milyen tanulságokkal jár egy 20. századi modern autoriter struktúra több évtizeden át tartó felpuhulása? Tekinthető-e a szovjet modell olyan korporatív működésnek, amely aktívan tudott alkalmazkodni a nemzetközi, globalizációs környezethez? Feltehető-e, hogy a külvilág nyomására és a belső késztetések hatására a szovjetvariáns szisztémák fokozatosan tendáltak olyan politikai alakzatok felé, amelyeket ma hibridekként ismerünk?

A könyv izgalmas érvek sorát vonultatja fel annak érzékeltetésére, hogy a szovjetvariáns rendszerek a nyugati globalizációs epicentrumok kihívásaira nemcsak reaktív-asszimilálódó módban tudtak válaszolni, hanem aktívan is. Alakították, és részben eltérítették a Nyugat felől induló impulzusokat. Mindennek megértése arra ösztönzi a nemzetközi folyamatok és a politikai formációk kutatóit, hogy lineáris, egydimenziós globalizációértelmezések helyett egyre inkább összetett dinamikájú modellekben gondolkodjanak.

5980 Ft
ISBN 978 963 276 429 0
9 789632 764290